

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER
ANABİLİM DALI

DOKTORA TEZİ

ETNİK ÇATIŞMA VE ÇÖZÜMÜNE POLİTİK
PSİKOLOJİK BİR YAKLAŞIM: BOSNA HERSEK
ÖRNEĞİ

Burcu TUGAY

2502170330

TEZ DANIŞMANI

Doç. Dr. Hasan DURAN

İSTANBUL-2022

ÖZ

**ETNİK ÇATIŞMA VE ÇÖZÜMÜNE POLİTİK PSİKOLOJİK BİR
YAKLAŞIM: BOSNA HERSEK ÖRNEĞİ**

BURCU TUGAY

Çalışma, kronik veya kronik olmaya yatkın etnik çatışmalarda kitle davranışlarının politik psikolojik itici güçlerine ve etnik farklılıkları siyasallaştırma mekanizmalarına “Sosyal İnşacı Kuramı” bakış açısıyla yaklaşım getirmeyi hedeflemektedir. Buna göre, kalıcı barışın önündeki en büyük engel psikolojik olanlardır. Özellikle Bosna Hersek’de olduğu gibi derin bir travmaya maruz kalmış etnik gruplar, grup kimliğinin aldığı zararı kolektif bilinçle ve kendi kendine yardımla onarmaya çalışmaktadır. Ancak bu durum mağduriyet temelli bir güvenlik ikilemi oluşturmaktadır. Tarafların mağdur rekabeti ve mağduriyet kültürü; ortak tarih bilincini, tarafların empati yapma durumunu ve kalıcı barışın tesisini zorlaştırmaktadır. Bu durum Bosna Hersek’te hala bir mesele olmakta ve bölge, etnik çatışmaları anlamaya dair önemli dersler sunmaktadır. Buna göre, Dayton Barış Anlaşması ile masada oluşturulan barış, tarafların sıcak çatışmalarını durdursa da, bir çeşit güvenlik meselesi olan “duygu üretimi”ni durdurmadığını göstermektedir. Donmuş çatışma alanı olarak Bosna Hersek, “biz-öteki” ayrımını vurgulayan ve taraflar arasında uzlaşının kabul edilmediği bir çeşit restleşme ortamını sunmaktadır. Sosyal yaşamın her alanında belirgin etnosentrik ve dışlayıcı tutum ve duygular; bölgenin ileriye dönük gelişimini ve güvenliğini tehdit etmektedir. Bu durum, etnik meselelerde duyguların çatışma sürecine etkisini anlamak için disiplinlerarası bir yaklaşımı gerekli kılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Etnisite, Çatışma, Politik Psikoloji, Travma, Mağdur Rekabeti

ABSTRACT
**A POLITICAL PSYCHOLOGICAL APPROACH TO ETHNIC
CONFLICT AND ITS RESOLUTION: THE CASE OF BOSNIA AND
HERZEGOVINA**

BURCU TUGAY

The study aims to bring an approach from the perspective of "Social Constructivist Theory" to the political psychological driving forces of mass behavior and the mechanisms of politicization of ethnic differences in intractable or prone to intractable ethnic conflicts. Accordingly, the biggest obstacles to lasting peace are those of a psychological nature. Ethnic groups that have been deeply traumatized, especially in Bosnia and Herzegovina, are trying to repair the damage to their group identity with collective consciousness and self-help. However, this situation creates a victimization-based security dilemma. The victim competition and victimization culture of the parties; It complicates the awareness of common history, the empathy of the parties and the establishment of lasting peace. This remains an issue in Bosnia and Herzegovina, and the region offers important lessons for understanding ethnic conflicts. Accordingly, the peace established at the table with the Dayton Peace Agreement shows that although the parties stopped the hot conflicts, it did not stop the "production of emotion", which is a kind of security issue. As a frozen conflict area, Bosnia and Herzegovina presents a kind of showdown environment that emphasizes the "us-other" distinction and does not accept reconciliation between the parties. Prominent ethnocentric and exclusionary attitudes and feelings in all areas of social life; threatens the future development and security of the region. This shows the necessity of an interdisciplinary approach in order to understand the effect of emotions on the conflict process in ethnic issues.

Keywords: Ethnicity, Conflict, Political Psychology, Trauma, Victim Competition

ÖNSÖZ

Etnisite kavramına ve etnik çatışmalara sosyal bilimlerin çeşitli alanlarından yaklaşımda bulunduğum ve YÖK'ün 100 / 2000 öncelikli alanı olan “Uluslararası Güvenlik ve Terör” kapsamında desteklenen bu çalışma, uluslararası güvenliğin ve siyasetin sadece stratejik karar alıp verme süreci olmadığına ve özellikle etnik çatışmalarda duyguların da belirleyici olduğuna dayanmaktadır.

Başta, zorlu ve stresli doktora sürecini tamamlamamda desteğini ve ilgisini esirgemeyen, meselelerime hoşgörölü yapıyla yaklaşan, pratik çözüm önerileri sunan değerli doktora danışmanım Doç.Dr. Hasan DURAN hocama sonsuz teşekkür ederim. Çalışmayla ilgili kilit noktalarda yardımcı olan İstanbul Üniversitesi Edebiyat Faköltesi Psikoloji Bölümü Ana Bilim Dalı Başkanı. Prof. Dr. Sevim CESUR'a ve lisans döneminden bugüne kadar hem yardımcı ve hem destekçi olan değerli hocam Doç. Dr. Bülent ŞENER'e, doktora sürecine başlamam noktasında teşvik edici olan değerli yüksek lisans danışmanım Doç. Dr. Buket ÖNAL'a, doktora tez sürecinde izleme komitemde bulunan Prof. Dr. Yaşar ONAY ve Prof. Dr. Hasan KORKUT hocalarıma ve çalışmama yönelik yardımlarını esirgemeyen Prof. Dr. Emine Zeynep SUDA ve Andy Aydın-AITCHISON hocalarıma tüm ilgilerinden dolayı minnettarım.

Son olarak hayatım boyunca yanımda olan ve beni destekleyen annem Hanife SANDIKÇI ve babam Mustafa SANDIKÇI'ya, on yılı aşkın süredir karşılaştığım her meseleyi birlikte göğüslediğim ve kendisinden güç aldığım eşim Resul TUGAY'a minnettarım.

BURCU TUGAY

İSTANBUL, 2022

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	ii
ABSTRACT	iii
ÖNSÖZ.....	iv
KISALTMALAR LİSTESİ.....	viii
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

KAVRAMSAL VE KURAMSAL ÇERÇEVE

1.1. Etnisite Kavramına Kavramsal, Kuramsal ve Disiplinlerarası Yaklaşım	7
1.1.1. Kuramsal Bağlamda Etnisite Kavramı	8
1.1.1.1. İnsan Doğası Temelinde “Özcülük” Kuramı	13
1.1.1.2. Siyasi Çıkarlar Temelinde “Araçsalcılık” Kuramı.....	15
1.1.1.3. Modernite Işığında “Yapılandırmacı” Kuramı.....	17
1.1.1.4. Siyasal Argümanlarla “Kurumsalcılık” Kuramı	19
1.1.2. Sosyal Grup Tipi Olarak “Etnik Kimlikler ve Etnik Yapılanmalar”	20
1.1.3. Sosyal Psikolojik Mesele Olarak “Etnik Kimlikler”	22
1.1.4. Sosyal Antropoljik Yaklaşımda “Etnik Kimlikler”	24
1.1.5. Sosyal İnşacı ve Sembolik Etkileşimci Kuramlarda Etnisite ve Etnik Kimlik.	30
1.1.5.1. Uluslararası İlişkilerde “Üçüncü Yol” Olarak Sosyal İnşacı / İnşacı Yaklaşım.....	30
1.1.5.2. Sembolik Etkileşimci Kuram	33
1.2. Etnisitenin Siyasallaşma Süreci	35
1.2.1. Siyasal Bir Argüman Olarak “Etnisite”	36
1.2.1.1. Ayrıştırıcı Bir Terim Olarak “Etnosentrizm”	39
1.2.1.2. Kültürel Soykırım Olarak “Etnosit”	41
1.2.1.3. Etnik Milliyetçilik Bağlamında “Kimlikler”	42
1.3. Etnik Çatışmalara “Politik Psikoloji” Açısından Yaklaşım	45
1.3.1. Etnik ve Siyasal Şiddette Kimlik Tanımlamaları	47
1.3.2. “Biz” ve “Öteki” Ayrımını Oluşturan Grupsal İlişkiler	51
1.3.3. Kahramanlık ve Kıygnılık İkileminde “Geçmiş Yaşantılar”	55
1.3.4. Psikolojik ve Bölgesel Mesele Olarak “Sınır”	60
1.3.5. Sosyal ve Siyasal Ortamın Sosyo-Psikolojisi	63
1.3.6. Sosyal Kontrol Aracı Olarak “Din”	68

İKİNCİ BÖLÜM

KOLEKTİF ŞİDDET, GRUP SALDIRGANLIĞI VE LİDER

2.1. Grup Temelli Şiddet ve Saldırganlık Kuramları	75
2.1.1. Gruplararası İlişkilere Dair Kuramlar	76
2.1.1.1. Rasyonel Seçim Kuramı.....	77
2.1.1.2. Sosyal Baskınlık Kuramı.....	80
2.1.1.3. Sembolik Çatışma Kuramı	82
2.1.1.4. Sosyal Kimlik Kuramı.....	83
2.1.1.5. Gerçekçi Grup Çatışması Kuramı	85
2.1.1.6. Günah Keçisi Kuramı.....	88
2.1.2. Gruplararası Saldırganlığa Yönelik Kuramsal Yaklaşım.....	89
2.1.2.1. Biyolojik ve İçgüdü Kuramları	90
2.1.2.2. Davranışçı ve Bilişsel Kuramlar	93
2.1.2.3. Engellenme-Saldırganlık Kuramları	96
2.1.2.4. Sosyal Öğrenme Kuramı	97
2.2. Kitlel Agresyonu Besleyen Sosyal Faktörler.....	99
2.2.1. Kitlel Agresyonu Besleyen Dışsal Faktörler	99
2.2.1.1. Siyasal Yönlendirici Figür Olarak “Liderlik”	103
2.2.2. Kitlel Agresyonu Besleyen İçsel Faktörler	110
2.3. Ahlaki Ayrılma Süreci ve Travmatize Toplamlar	117
2.3.1. Ahlaki Ayrılma ve Sorumluluktan Kurtulma.....	119
2.3.2. Mağdur Toplamlar ve Mağdur Toplum Algısı	126
2.3.3. Bir Güvenlik Stratejisi Olarak “Duygu Yönetimi”	129
2.3.3.1. "Terapötik Refah Siyaseti" Sorunsalı.....	129
2.3.3.2. Güvenlik Sorunu Olarak Çatışmaların Psikolojikleştirilmesi.....	134

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ETNİK ÇATIŞMA ÖRNEĞİ OLARAK "BOSNA HERSEK"

3.1. Çatışma Öncesi “Bosna Hükümeti”ne Genel Bakış	137
3.2. Bosna Savaşı ve Bosna Hersek’te Çatışma Dinamikleri (1992-1995)	144
3.2.1. Bağımsızlık Öncesi Uluslararası Sistem	145
3.2.2. Bosna Hersek’te Etnisitenin Siyasallaşması ve Bağımsızlık Süreci	150
3.2.3. Bosna Hersek Bağımsızlık Süreci ve Sonrası	152
3.2.4. Şiddetin Yakıtları Olarak “Seçilmiş Travmalar, Seçilmiş Zaferler ve Tutumlar”	157
3.2.5. Bosna Hersek Çatışmasına Yön Veren “Liderler”	161

3.2.6. Sosyal Sürecin Atmosferini Yansıtan “Sembol ve Ritüeller”	170
3.2.6.1. Siyasallaşan Gündelik Yaşam Biçimleri.....	170
3.2.6.2. Sembolik Anlam Yüklü Kültürel Yapılar.....	174
3.2.6.3. Etkili Siyasi Figür Olarak "Medya".....	177
3.2.7. Bosna Savaşı’nda Savunma Stratejisi ve Güvenlik Arayışı.....	179
3.3. Çatışma Halinin Devamı Olarak Dayton Barış Anlaşması'nın Siyasal İşlerliği ve Özgünlüğü.....	187
3.3.1. Kronik Çatışmalar ve Çatışma Yönetimi Bakımından Dayton Barış Anlaşması.....	188
3.3.2. Etnik Kimliklere ve Kültürel Farklılıklara Yönelik Dayton Barış Anlaşması.....	191
3.3.3. Kalıcı Barış ve Uluslararası Güvenlik Açısından Dayton Barış Anlaşması.....	195
3.4. “Yeniden Komşuluk” Sürecinde Etnik Farklılıkların Belirleyicileri Olarak Grup Kimlikleri ve Paylaşılmış Fenomenler.....	201
3.4.1. Travmatik Topluluk Olarak “Boşnaklar” ve Boşnak Kimliği.....	206
3.4.2. Travma Fali Olarak “Sırp Kimliği” ve “Adalet Geçışı”	209
3.4.3. Müttefik - Düşman İkileminde “Hırvat Kimliği” ve Sırbofobi (Serbophobia).....	220
SONUÇ	227
KAYNAKÇA	235
ÖZGEÇMİŞ	273

KISALTMALAR LİSTESİ

AB	: Avrupa Birliği
AK	: Avrupa Konseyi
AT	: Avrupa Topluluğu
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
BHO	: Bosna Hersek Ordusu
BM	: Birleşmiş Milletler
BMGK	: Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi
BMKP	: Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı
BSA	: Bosnalı Sırp Ordusu
BSO	: Bosnalı Sırp Ordusu
DSÖ	: Dünya Sağlık Örgütü
ECHO	: Avrupa Topluluğu İnsani Yardım Bürosu
EUFOR	: Avrupa Birliği Barış Gücü
EYUCM	: Eski Yugoslavya Uluslararası Ceza Mahkemesi
GSMH	: Gayrisafi Milli Hasıla
HDZ	: Hırvat Demokrat Birliği
HSK	: Hırvat Savunma Konseyi
IFOR	: Uygulama Gücü
IMF	: Uluslararası Para Fonu
NATO	: Kuzey Atlantik İttifakı

PP	: Politik Psikoloji
SBY	: Sosyal Baskınlık Yönelimi
SC	: Sırp Cumhuriyeti
SDP	: Sırp Demokratik Partisi
SFOR	: İstikrar Gücü
SKO	: Sağ Kanat Otoriterizm
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
SYFC	: Sosyalist Yugoslavya Federal Cumhuriyeti
TSSB	: Travma Sonrası Stres Bozukluğu
UNESCO	: Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü
YHO	: Yugoslav Halk Ordusu
YKP	: Yugoslavya Komünist Partisi
YT	: Yüksek Temsilcilik Ofisi

GİRİŞ

Soğuk Savaş boyunca, birçok ülkenin iç sosyal ve siyasal düzeni büyük oranda çift kutuplu sistem aktörlerinin (Sovyetler Birliği ve ABD) doğrudan / dolaylı etkisi altında şekillenmiştir. Soğuk Savaş sonrası egemen kaygı, kimliklere dair farklı varyasyonların ön plana çıkarılmasıyla, bir arada yaşamının hazmedilemediği anlaşmazlıklar halini almıştır. Soğuk Savaş'ın sona ermesi ve Komünist bloğun dağılma süreciyle birlikte dünya siyasetinde artışa geçen etnik çatışmalar; hızlı sosyal değişim, küresel ve yerel eklemlenmelerle sürekli ve kümülatif bir şekilde dünyayı güçler kümesi haline getirmiştir. Bu açıdan etnik çatışmalar; gruplararası iç meseleler, azınlık çoğunluk ilişkileri, belirli çıkar paylaşımına dayalı mikro düzeyli anlaşmazlıkları ve ulus / millet altı etnik mücadeleleri çağrıştırmakta ve dünyanın her yerinde çıkış yaptığı günden itibaren önemini korumaya devam etmektedir. Ancak dünya siyaset gündeminin üst sıralarında yer alan etnik gerilimin "kaynayan kazanları" olarak tüm dünya bölgelerinde gerçekleşen etnik çatışmalar, iç meseleler olmaktan öte sosyal psikolojiden sosyolojiye, antropolojiden siyaset bilimine, coğrafyadan uluslararası ilişkilere uzanan geniş bir alanı ilgilendirmektedir. Bu nedenle kavramı farklı disiplinlerin ışığında sorunsallaştırılarak yorumlamak önemlidir. Çatışmaların ortaya çıkışı ve yayılmasında grupların motivasyon ve dinamiklerini görmezden gelerek sadece uzlaşma, barış ve çatışma çözümüne odaklanmak, çatışmanın doğasını anlamak ve kalıcı barışı tesis etmek adına yetersizdir.

Uluslararası ilişkiler; etnik çatışmalara yönelik, hangi siyasal yöntem ve sistemlerin daha iyi olduğuna tartışma getirerek sosyal ve siyasi kurumlarının yapılarının niteliğine odaklanan bir yaklaşım sunmaktadır. Disiplin; etnik çatışmalara çözüm noktasında insan haklarının önemi, siyasi kurumların işleyişi, azınlık / grup hakları, çatışma sonrası yeni sistem arayışları gibi konuları ele almaktadır. Ancak, en az bunlar kadar önemli olan etnik çatışma sonrası etnik gruplar arasında yükselen nefret söylemlerinin zedelediği güven ortamı, bozulan siyasi işleyişin psikolojik yansımaları, kitle saldırganlığını anlamada geçmiş travmaların ve yaşantıların etkisi, kitle saldırganlıklarının dinamikleri, farklı etnik kimliklerin dışa vurulma şekli ve

uzlaşmanın olamadığı noktada etnik terör gibi atipik kolektif davranışların kaynağında bulunan ahlaki çözülme süreci anlamlandırılmadığı sürece toplumlara dayatılan ve maskelenen barış sürekli olmayacaktır. Uluslararası ilişkiler disiplininin araştırma konusu olan uluslararası toplum ve kurumlar / yapılar, özellikle Soğuk Savaş sonrası dönemde etnik çatışmaların nedenleri ve çözüm yollarına çoğunlukla demokratikleşme ve insan hakları çerçevesinde yaklaşmışsa da, bugüne dek etnik çizgide gerçekleşen çatışmalara yönelik rahatlatıcı bir çözüm bulamamıştır. Diğer bir deyişle, disiplinin araştırma alanları, yıllardır var olan ve yer yer patlak veren çatışma dinamiklerinin gelişimini engelleyecek ve açmazlarını belirleyecek bir yaklaşım getirememiştir. Uyuşmazlık çözümü ve arabululuculuk yaklaşımı diplomasi yoluyla gerçekleştirilen ve çatışmanın yayılmasını engelleyen çok önemli bir alandır. Ancak çatışmaların gerekli araçlar yoluyla gündeme getirilip uyuşmazlık, zıtlasma ve direnme noktalarına gelmeden yani, uluslararası sistemde farkedilme sürecine kadar geçen süreci anlamak için grup çatışmalarının doğasını anlamak gerekir. Bu noktada son yıllarda Siyaset ve Uluslararası İlişkiler bilim alanlarının da çalışma alanına girdiği “Politik Psikoloji (PP)” alt disiplini önemli bir alternatiftir. Politik psikoloji, psikoloji ve siyaset biliminin kesiştiği noktada dinamik bir alt alandır. Siyaset ve sosyal psikoloji arasındaki özel ilişki, son yıllarda istikrarlı bir şekilde gelişmekte ve PP’yi ilgi çekici bir çalışma alanı haline getirmektedir. Dolayısıyla PP çalışma alanı; bireyin duygu ve düşüncelerinden başlayarak grup kimliğini anlamlandıran, kitlelerin sosyo-kültürel değer ve tutumlarına ve siyasal yaşamına etki eden dinamiklerine odaklanarak siyasi meselelerin psikolojik kökenini incelemektedir. Çalışma, disiplinlerarası bir bakış açısıyla Uluslararası İlişkiler ağırlıklı değerlendirme ve analizler sunmayı amaçlamaktadır.

Çalışmada ilk olarak etnisitenin kavramsal bulanıklığının ötesine geçmek için, etnik kimlik, etnisite ve etnik gruplar kavramlarının sosyoloji ve antropolojideki klasik tanımlamaları ele alınmıştır. İlk başta kimlik kavramı üzerinde durulmuştur. Çünkü grup adına çatışanların motivasyonlarını ve harekete geçtikleri grupla kendilerini nasıl özdeşleştirdiklerini anlamak adına kimlik, önemli işlevler yüklenir. Çalışmada kimlik; sadece ayırıcı bir kavram olarak değil, gruplararası ve gruplarıçi aynılıkları ve farklılıkları ortaya çıkaran bir kavram olarak değerlendirilmektedir.

Etnik grupların sosyal yapılar olduğu gerçeğinin ötesine geçilerek, etnisite ve etnik kimlik ilişkisini ele alırken “Etnik kimlik ne ölçüde iç süreçlerin sonucudur ve etnisite ne ölçüde dışarıdan tanımlanır ve motive edilir? Kültür ve etnik kimlik arasındaki ilişki nedir? Kültür nasıl oluşur ve dönüştürölür? Etnik sınır inşasını motive eden süreçler nelerdir?” sorularına yanıt aranmaktadır. Bu vesileyle çalışma, kavramlar arasındaki ayrımı netleştiren bir etnisite kavramsallaştırması sunmayı da amaçlamaktadır. Bu noktada kimlik ve kültür, etnik örgütlenmenin oluşumunda değişmeyen faktörler olarak değil, etnisitenin ortaya çıkardığı sorun haline gelebilen özellikleri olarak ele alınmaktadır.

İlk bölümün amacı, sosyal bilimler (sosyal psikoloji dahil) ve beşeri bilimlerdeki temel kuramsal ve kavramsal yaklaşımları gözden geçirmek ve disiplinler arasında iletişim kurmamıza izin veren ortak ve tamamlayıcı özellikleri belirlemektir. Bu bölümde, birey, kolektif ve kültür arasındaki dinamikler etnisitenin siyasallaşmasında belirleyici öğeler olarak ele alınmıştır. 1980-90'lı yıllarda realizme alternatif olarak ortaya çıkan ve psikoloji, sosyoloji, siyaset bilimi gibi disiplinlerle ilgili olmasından dolayı disiplinlerarası bir yaklaşım olan sosyal inşacılık (konstruktivizm), son yıllarda uluslararası ilişkiler analizlerinde “üçüncü yol / tartışma” olarak en çok kullanılan kuramlardan olmuştur. Bu yaklaşımda kimlik kavramı üzerinden devlet / aktör davranışları ele alınmaktadır. Devletlerin davranışlarını yalnızca anarşi, güç veya objektif unsurlar değil; uluslararası sistemi ve siyaseti yönlendiren subjektif inanç ve kanıların da etkileyebileceğinin altı çizilmektedir. İnşacılar, kesin bir dil kullanmayı, güç (realizm) ve barış (liberalizm) gibi kavramlarla kesin çıkarımlar yapmayı reddederler. Çünkü bu kavramların anlamlandırılması ve gidişatı insanların atfettiğı öneme göre oluşur. Bu noktada davranışları belirleyen kimlik, devletlerin çıkarlarının korunmasında da önemlidir. Dolayısıyla mevcut bütünlüğün merkezinde, Alexander Wendt tarafından formüle edildiğı şekliyle sosyal yapılandırmacı kuram yer alacaktır.

İkinci Bölümde şiddeti mümkün kılan takım yıldızlarının nasıl bir araya geldiğine dair çeşitli sosyal psikolojik kuramlar açısından değerlendirmeler yapılacaktır. Barışın ve bir arada yaşayabilmenin önündeki önemli engeller miktarı ve etkisi net olarak tespit edilemeyen psikolojik engellerdir. Sosyal-psikolojik

araştırmalar, insanların rasyonel bilgi işleme ve karar verme modellerinden ayrıldığını gösteren önemli kanıtlar üretmiştir. “Sosyal Kimlik”, “Gerçekçi Grup atışması”, “Sosyal ğrenme” ve “Günah Keçisi Kuramları”nda vurgulandığı gibi ilgi, ihtiyaç, korku ve arzulardan kaynaklanan motive edilmiş önyargılar, insanların bilgiyi işleme ve karar verme şeklini de değiştirebilir. Öte yandan, bu bölümde grup anlatılarının ve imajlarının etnik çatışma sürecinde ve çatışma sonrası barış inşası ve uzlaşma süreçlerinde neden önemli olduğu hususu ele alınacaktır. Stereotipler ve önyargılar toplumda belirginleştiğinde, iç grup, düşman bilinen dış grubun suçsuz kurbanı olarak görülür ve dış grup; zalim, insanlık dışı, güvenilmez ve şiddetten sorumlu olarak değersizleştirilebilir. Bu durum, Albert Bandura’nın ne sürdüğü “Ahlaki Ayrılma / Kopuş” sürecine giden yolları kolaylaştırabilir. Bu sürecin gerçekleşmesini kolaylaştıran faktörler i ve dış etmenler olarak çalışmada ele alınmıştır. Bu noktada i etmenler grup içinden kaynaklı ve grupların ürettiği sebepler iken; dış etmenler gruplara dışardan dayatılan etmenleri ifade etmektedir. 1992 Bosna Savaşı esnasında heterojen topraklarından bağımsız ulus devletler yaratmak için ahlaki ayrılmaya ve hatta ölmeye ikna olmuş bireyler, etnik oluşumlarının bekasını savunan liderlerini desteklemiştir. Bu açıdan liderlerin pozisyonları, fırsatları ve geçmiş yaşantılarla bağlantı kurma yetileri kitleleri etkileme gücünü anlamak adına önemlidir.

Jervis'in (1976: 228) savunduğu gibi, “İnsanlar, ‘neden’ olduğundan çok ‘ne’ olduğuna daha çok dikkat ediyorlar”. Çatışma yönetimi, çatışma çözümü ve barış çalışmaları gibi çalışma alanları da çok uzun bir süredir çatışmaların sonuçlarına yönelik iyileştirici yaklaşımlar ne sürmüştür. atışmaların dinamiğini kolektif içerisindeki bireylerin geçmiş yaşantıları, kültürel özellikleri, değerleri gibi sosyal kimlik belirleyicileri açısından ele almaya yönelik eksiklik son on yıllarda giderilmeye çalışılmaktadır. Bu noktada ne çıkan en önemli husus duygulardır. Eylemleri gerçekleştirme kararını veren insanların duygu ve düşüncelerini anlamadıķa, siyasi güdümlü şiddet içeren davranışların neden meydana geldiği de anlaşılamaz. Özellikle geçmiş çatışmalardan kaynaklı sekte (kr körüne ve katı) nefretlerin varlığı, uluslararası güvenliğin temel meselelerden biridir. Çatışma bölgelerinin genişleyerek barışçıl bölgeleri tehdit etmesi, şiddet içeren çatışmaların

altında yatan nedenleri anlamayı daha önemli hale getirmiştir. Bilindiği gibi sosyal bilimler, bireyleri genellikle daha büyük sosyal varlıkların mikro versiyonları olarak ele almaktadır. Örneğin Durkheim (1953), bireyin yalnızca toplumsallaştırılabilen yönleriyle ilgilenmektedir. O'na göre potansiyel olarak sosyal unsurlar yeterince toplumsallaşmamışsa nedeni ya bireyin ya da toplumun patolojisinden kaynaklanmaktadır. Çünkü normal işleyen bir toplumda, kişi, sosyal sözleşmeye meydan okuyacak şekilde davranmaya makul bir şekilde karar verememektedir (Cohen, 2002: 2). Yine Marksist ve Weberyen görüşlerde de bireyin toplumsallığın bir parçası olduğu anlayışı hakimdir. Ancak politik psikoloji sayesinde kolektifi oluşturan birey faktörü, toplumsal geçmişi ve gerçekliği bağlamında ön plana çekilmektedir. Bireylerin değer, tutum ve duyguları halihazırda uluslararası toplumun merkezi gündem başlıkları arasındadır. Bu anlamda travmatik ve kırılgan nüfusların sorunlarını travma ve şiddet döngüleri açısından açıklayan uluslararası kurum ve kuruluşlar tarafından adalet ve kalkınmanın amacı olarak “terapötik (iyileştirici) refah” kavramı gündeme gelmiştir. Bu bölümde terapötik refahın etkililiği ve önemi de tartışılacaktır.

Üçüncü Bölümde kuram ve hipotezlerin dayandırılacağı alan olarak 1992-1995 yılları arasında kimlik mücadelesi veren “Bosna Hersek” ele alınmıştır. Bosna’da yaşanan çatışmaları anlamak ve analiz etmek için grupların etnik çizgiler üzerinden nasıl radikalleştiğini ve suçun nasıl meşru bir zemine oturtulmak istendiği diğer bölümlerle bağlantılı olarak değerlendirilmiştir. Bu açıdan Bosna Hersek özelinde geçmişte bilançosu ağır çatışmalar deneyimlemiş ve uluslararası ortamın desteğiyle barış imzalayan tarafların bir arada yaşamak durumunda olduğu sosyal ve siyasal koşullar ele alınacaktır. Uluslararası sistemdeki aktörlerin kabiliyet ve manevralarını test eden bu çatışma; dil, din, kültür öğelerini bir arada sorunsallaştırdığından literatürde ayrıcalıklı bir yere sahiptir. Devlet aygıtı zayıf olduğunda ve henüz yeterli bir sivil toplum gelişmediğinde yönetsel ve sosyal alanlarda söylemsel bir rekabet ortaya çıkabilmektedir. Çalışmada, Soğuk Savaş sonrasında Bosna Hersek’te toplumların kimlik kavramına teslim oluşunu ve söz konusu teslimiyetin zihinsel ve siyasi maliyetlerini analiz etmek hedeflenmiştir. Vamık Volkan (1996)’ın Bosna’yı “modern bir cehennemim antik yakıtı” olarak

tanımladığı görüşünden hareketle bu bölümde “İnsanları bir arada tutan ve birbirleriyle mücadele etmelerini engelleyen nedir? Ulus devlet içindeki çok çeşitli kimliklere nasıl hitap edilir? Geçmiş şu ana nasıl etki eder? Üyeleri arasındaki iç söylem çok çeşitliken grup bir bütün olarak dünyanın geri kalanıyla nasıl konuşabilir? Etnik gruplarda saldırganlık kalıtsal olabilir mi?” gibi sorulara yanıt aranacaktır. Öte yandan Bosna Savaşı sırasında ve sonrasında mağduriyet üzerine yapılan araştırmalar anlatıların önemini vurgulamışsa da, mağduriyetle ilgili anlatılara odaklanmamıştır. Dolayısıyla mağdur merkezli politika yapımının uygulama alanı olarak antik etnik karşıtlıkların ve otantik düşmanlıkların geniş grup kimliğini güçlendirici etkisi bölge özelinden değerlendirilecektir.

BİRİNCİ BÖLÜM

KAVRAMSAL VE KURAMSAL ÇERÇEVE

1.1. Etnisite Kavramına Kavramsal, Kuramsal ve Disiplinlerarası Yaklaşım

İrk, kültür, kimlik gibi unsurları kapsayan etnisite; dilimizin ve günlük yaşantımızın bir parçası haline gelmeden önce, insanlar; çeşitli toplulukların neden farklı somatik (fiziksel), psişik (ruhsal) ve kültürel özellikleri yansıttığını arama çabasına girmiş, olayları ve nesneleri kendinden farklı olan insanları anlamak için kategorize etme ihtiyacı hissetmiştir. Kavramlar aracılığı ile kategorize etme, ırksal ve kültürel farklılık gibi pek çok durumu ve süreci anlamaya yardımcı olan psikolojik bir ihtiyaçtır. Tüm insanlık aynı dili konuşsa ve aynı ahlaki standartlara ve davranış kalıplarına sahip olsa bile insanlar birbirleriyle ilgili farklılıklara dayanan bir dağılım biçimini yine oluşturabilecektir. Bu durum insanların temel kimliklerini oluşturma ve koruma çabası için köklü bir psikolojik dürtüyü paylaşımlarından kaynaklanmaktadır. Paylaşma ile yaşamda bir anlam duygusu ve toplumla bütünleşme tesis edilir. Bireysel kimlik ve özsaygı kazanma adına belirli bir toplulukla kendini tanımlama ihtiyacı, toplumsallaşmanın bir işlevi olarak değerlendirilebilir (Richards, 2019: 15; Smith, 1989: 37). Bu bağlamda etnisite, atalara ait ortak mirasla karakterize edilen bir topluluktan geldiğine inanan kimseleri ifade etmekle beraber, insanların bir etnik gruba aidiyet yoluyla sahip oldukları sosyal ve kültürel özellikleri kapsamaktadır. Daha doğrusu etnisite özü itibarıyla atalara ve geçmiş deneyimlere dayandırılan bizlik ve biz olma bilincini (ve hissini) birtakım tutum, davranış ve kalıplarla ifade eden, kapsamı geniş ve tanımlanması zor bir kavramdır.

Siyasal akımların doğmasında başat unsur olma özelliği ile etnisite kavramı; felsefe, psikoloji, antropoloji, sosyoloji, siyaset, arkeoloji, biyoloji gibi birçok farklı disiplinin ilgi odağında olması nedeniyle disiplinlerarası bir kavramdır (Çelik, 2009: 164). Tüm toplumsal oluşumların mantıksal kaynağı birey olduğu için etnisite kavramına yönelik kuramsal ve kavramsal yaklaşımlara kültürel / sosyal antropoloji ve sosyal psikoloji disiplinlerinin yaklaşımı da dahil edilmektedir. Bilindiği gibi

etnisitenin birçok siyasi, sosyal ve ekonomik ortamda etkisi vardır. Ancak etnik şiddeti anlama açısından kavramın kendisi gibi farklı alanlarda önem derecesi de karmaşıktır. Çeşitli disiplinler arasında hakkında konsensüs olduğu yerlerde bile, belirli bağlamlarda önemli özellikler arasında ayrımlar görülebilmektedir.

1.1.1. Kavramsal ve Kuramsal Bağlamda Etnisite Kavramı

Etnisite, siyasal bir kavram olarak 1953'te Amerikan Sosyolog David Riesman tarafından kullanılmıştır (Eriksen, 1993: 3). Kelimenin birçok farklı kullanımı ve üstlendiği politik, sosyal ve psikolojik önem, kavramı, siyaset biliminin en sorunlu kavramlarından biri haline getirmektedir. Hakkında genel kabul görmüş bir tanımlama olmaması nedeniyle farklı kavramların ikamesi olarak ve muğlak anlamlarda kullanıldığı görülebilir (Bolaffi, 2003: 90, 195). Benzer şekilde, bilim adamları arasında etnik kimliğin bileşenleri konusunda bir anlaşma yoktur. Örneğin Eriksen en önemli etnik belirteçlerin dil, ten rengi, din ve sözlü lehçe olduğuna inanırken, etnik kimliğin; doğum, aile, iç eşlilik (biyoloji), umut, sadakat, bağlılık, seçim, (psikolojik) dil, eğitim, din, (kurumsal) önyargıya tepki ve (tarihi / politik) anavatanla ilişki olmak üzere on iki bileşeni olduğunu ifade etmektedir (Rostas, 2019: 2).

Etnik kelimesi gibi etnisite kavramı da anlamı doğum yeri, kavim, bölge gibi kavramları çağrıştıran, halk anlamına gelen Yunanca 'ethnos' kelimesinden türemiştir. Yunanca kullanımına uygun Batı dilindeki karşılığını da Fransızca "ethnie" kelimesinde bulmak mümkündür (Smith, 1986: 46). Etnisite; dil, din, kültür, görünüş, soy veya bölgesellik kavramlarını çağrıştırmaktadır (Nagel, 1994: 152). Bu kavramlar belirli bir soya dayalı temeli ifade etse de esasen kültürel farklılıklara vurgu yapmaktadır (Smith, 1986: 46). Kavram soy, kök, kanbağı ve akrabalık gibi kavramları çağrışırsa da; literatürde kimlik, ırk ve azınlık kavramlarının yerine kullanıldığını görebilmek mümkündür. Kavramın tanımının esnekliği coğrafi bakımdan da kendini gösterir. Bazı çalışmalara göre etnisite doğu kültüründe azınlığı simgeleyen, değiştirilemez, kadersel bir anlam muhteva ederken; Batı kültüründe çoğunluğa da atıf yapan, insan iradesiyle ve demokrasi aracılığıyla değiştirilebilen bir anlam ifade etmektedir. Örneğin Hans Kohn 1940'lardaki yazılarında

milliyetçiliğin Batılı (Western) ve Doğulu (Eastern) olarak iki yönünden bahsetmektedir. İngiltere, Fransa ve Hollanda gibi batılı milliyetçilikler köklü, kurumsal, liberal ve sağlamken; Doğu Avrupa’da milliyetçiliklerin kırılgan, etnik ve ırkçı temelli olduğunu vurgulamaktadır (Williams, 2006: 15). Ancak böyle bir çıkarım; etnisitenin gerçekliğinden değil, toplumun oluşturucuları olarak bireylerin algılarından ve zaman içerisinde yaşamlarında geliştirdikleri kültürel sistemin etkisinden kaynaklanmaktadır.

Etnisitenin herhangi bir şey üzerindeki etkisini ölçmek için, kavramsallaştırılması gerekmektedir. Kavramsallaştırma olmadan, etnik olarak saydığımız kimliklerin gerçekten etnik olduğunu ve etnik olarak saymadığımız kimliklerin etnik olmadığını belirleyemeyiz (Chandra ve Wilkinson, 2008: 515). Bunun için kavramın belirleyicilerine bakmak gerekmektedir. Dil, kimlik, kültür, din, barınma ve fiziksel özellikler dahil olmak üzere, birçok etnisite belirleyicisi vardır. Lieberman ve arkadaşları (2012), etnisite veya etnikliğin anlamsız olacak kadar geniş olduğu ve uygun çözümün daha geniş kavramı daha dar olanlarla değiştirmek olduğu şeklindeki argümanlara katılmamaktadır. Onlar, literatürde genel kabul görmüş Horowitz’in (1985) ırk, dil, din, kabile veya kast gibi tanımlayıcı grup kimliklerine dayanan etnik gruplar tanımını kabul ederler ancak etnisiteyi kavramsal tanımlama meselesi olarak ele almazlar. Etnisiteyi, diğer kavramları tanımlayan zengin bir arka plan kavramı olarak ele alırlar. Öte yandan, Chandra ve Wilkinson, etnik kimliğin, din, mezhep, dil, lehçe, kabile, klan, ırk, fiziksel farklılıklar, milliyet, bölge ve kast gibi kimlik kategorilerini içeren şemsiye bir kavram olduğunu ve (Lieberman ve Singh’in aynı görüşte olduğu) etnisitenin soy temelli bir kategori olduğunu kabul ederler (2012: 256).

Chandra ve Wilkinson, etnisite ve siyaset arasında kavramsal olarak bir benzerlik olduğunu öne sürerler. Nasıl ki siyaseti incelemek istediğimizde, ilgili siyasi yapının (demokratik / diktatörlük rejimleri, başkanlık / parlamento sistemleri, çoğunlukçu / orantılı gibi) bazı belirli yönlerini adlandırıyorsak; etnisitenin yapısal bütünlüğünü oluşturan kavramlar da uygun bir kavramsallaştırma içinde ele alınmalıdır (2008: 517). Etnisitenin kendisi fenomolojik bir tarzda değişen tutumlar, duygular ve algılar demeti olarak anlaşılmalıdır (Smith, 2009: 23). Chandra ve

Wilkinson'ın (2008) belirttiği gibi, etnisite o kadar geniş bir kavramdır ki içeriği yoktur. Aynı çizgide, Brubaker ve Cooper (2000), sosyal bilimlerde aşırı bir kavram karmaşasının neden olduğu ve terimin anlam devalüasyonuna yol açtığını ileri sürmektedir (Rostas, 2019: 2).

Etnisite'nin ne olduğunu anlamak kadar ne olmadığını bilmek de önemlidir. İlk olarak kavram, ayırteci özellikleri olduğunu düşünen gruplararasıdaki ilişkiyi hiyerarşik bir düzeyde ifade eder. Ancak bu bakımdan etnisite asla bir sınıf değildir (Eriksen, 1993: 6). Etnisitenin kavram karmaşasına uğramasında etkili olan bir diğer kavram 'ırk'tır. Sorulması gereken soru: Irkla ilgili çalışmalar etnisite ve etnik ilişkiler çalışmalarından ayrılmalı mı? Pierre van den Berghe (1983), ırk meselesini, etnisitenin özel bir alanı olarak görmektedir. Doğaldır ki, 'ırk'ın; toplumu ve toplum bireylerini kategorileştirdiğini ve etnisitenin daha çok grup tanımlamasıyla ilişkili olduğunu ifade ederek bu görüşe karşı gelen pek çok yaklaşım vardır (Jenkins, 1986, Eriksen, 1993: 5). Irk söylemleri, etnik köken söylemlerinden daha katı kullanımıyla küresel bir halklar veya uluslar topluluğuna gönderme yapma eğiliminde olmazken, etnisiteler ise kendilerini bir dizi etnik ötekine karşı olarak tanımlar. Bunun yanında her iki kavram da soy kavramını çağırıştırır. Ancak ırk, biyolojik bir soy kavramına atıf yaparken etnisite, kültürel atıfta bulunduğu için birbirinden ayrılmaktadır (Williams, 2006: 13; Smith, 1986: 46; Senel, 1984: 28). Dolayısıyla insan gruplarını fiziksel özelliklere dayandıran kavram olarak ırk kavramı da etnisitenin kapsamındadır. Daha çok biyolojik özelliklere atfeden ırk, toplumsal kategorileşme modeli sunma misyonunu barındırır. Ancak bu durum, zamanla ayrılıkçılığı besleyen bir kanal yaratmıştır. 20. Yy'ın başında, bazı bilim adamları ırksal aşağılık / üstünlük kategorilerini tanımlayarak, bazı grupları toplumda ikincil bir role mahkum etmeye ve diğerlerini egemen bir konuma yükseltmeye yönelten savlar öne sürmüştür. Bu tür ideolojik temelli ayrımcılığı ortadan kaldırmak için, diğer bilim adamları ırk kavramının kendisini sorgulamaya çalışmıştır (Bolaffi, 2003: 240).

Patolojik psikolojik nitelikler dışında diğer psikolojik, kültürel ve düşünsel niteliklerin kalıtımla geçtiği yolunda bilimsel bir kanıt yoktur. Çünkü bunlar; çevresel ve kültürel yollarla edinilen özelliklerdir. Zaten belirli bir grubun veya topluluğun üyelerinin benzer kalıtsal özellikler taşıma durumu her zaman söz

konusu olmayabilmektedir. Bir topluluğun içindeki farklılıklar, iki topluluk arasında var olduğu bilinen farklılıklardan daha belirgin bir şekilde olabilir. Bir topluluk içerisinde kalıtımsal açıdan benzer özellikler hakim olsa dahi, bazı ırkların öteki ırklardan kültürel, düşünsel, psikolojik ve fiziksel üstünlüklere sahip olduğu varsayımı kanıtlanabilmiş değildir. Hatta melez ırkların gen havuzları daha zengin olacağından çevreye uyum sağlayabilme yetenekleri bakımından avantajlı oldukları söylenebilir. Durkheim; sosyal gerçeklerin biyolojik gerçeklerle tamamen ilgisiz olduğunu ve sosyoloji ile insan toplumlarının biyolojik incelemesi arasında metodolojik bir uçurum olduğu fikrini desteklemektedir (Freeman ve Fox, 2017: 4). Ünlü antropolog Franz Boas, “İrk, Dil ve Kültür (*Race, Language and Culture*)” eserinde bireyler farklılık gösterse de ırklar arasındaki biyolojik farklılıkların küçük / önemsiz olduğunu öne sürerek bu görüşü desteklemektedir (2021). Dolayısıyla ırkçılığa yönelik kuramlar, bilimsel gerçekleri ortaya koymaktan daha farklı amaç ve işlevlere sahip olabilmektedir. Zamanla keskin kavramsal ve işlevsel özelliklerini kaybetse de ırkçılık kavramı, diğer etnik gruplara ve / veya ırklara karşı alenen hoşnutsuzluk ve düşmanlığı ifade etmektedir (Capucio, 2010: 171). Özellikle milliyetçiliğin dozu kaçırıldığında, uluslararası bir çatışma veya bir iç savaşta ırkçılık, etnik kapsamda yeniden tutuşturulabilir (Senel, 1984: 30-67).

“Etnisitenin şiddetle ilişkisi nedir?” sorusunu sorarken etni olmanın ve etnik grup davranışlarının önemi ortaya çıkmaktadır. Çünkü etnisiteyi şiddet bağlamında ele alırken genellikle ve istemsizce akla etnik gruplar ve grup davranışları gelmektedir. Etnik gruplar konusunun gündeme gelişi ve tartışılması, 19. yüzyılda Batı’da görülmektedir. Gönderme yaptığı en önemli kavram olarak etnik köken; ortak ulusal ve bölgesel kökenin yanında paylaşılan inançlara, değerlere ve uygulamalara sahip olanlara bir grup insanın kimlik ve benlik imajının bir parçası olarak duyduğu özel hissiyatı ifade etmektedir (Kaplan ve Sadock, 2015: 134-135). Bu hissiyata bir gönderme yapan Smith; Fransızca “*ethnie*”¹den dilimize geçen etni veya etnik grupların altı ana özelliği olarak; kolektif bir özel ad, ortak bir soy miti,

¹ Fransızca'nın aksine İngilizce, ortak bir dile sahip bir nüfusa, bazen ortak bir kültüre ve ortak bir coğrafi kökene olan inancı ifade eden *ethnie* kelimesine sahip değildir. İngilizce bu kavram etnik grup (*ethnic group*) olarak ifade edilmektedir (bkz. Mair, 1975).

paylaşılan tarihi anılar, ortak kültürü farklı kılan bir ya da daha fazla unsur, özel bir yurtla bağ ve dayanışma duygusunu gösterir. Smith'e göre bir etnik grup bu maddelerin ne kadarına sahipse o kadar ideal bir etnik topluluk olacağını ifade etmektedir. Dahası 'etnik grup' aslında mitlerin rolleri ve tarihi anıları vurgulayan din, gelenek, dil gibi birden fazla kültürel farklılığa göre tanımlanan kolektif bir kavramdır (Smith, çev. Soner 2014: 41).

Brubaker (2004); etnisitenin sadece veya özellikle sınırlı gruplara ilişkin olmadığını ve grupluluğu (*groupness*) gerektirmeyecek kadar kendine has geniş bir kavram olduğunu ileri sürer. Örnek vermek gerekirse, İspanya'dan, İspanyollardan ve İspanyol kültüründen türemiş ya da bu kültürle ilgili anlamında kullanılan bir sözcük olarak "*Hispanik*", "Amerika Birleşik Devletleri Nüfus Sayımı" tarafından oluşturulan bir kategoridir. Ancak ABD'de yaşayan Kolombiya, Küba, Porto Riko veya Peru kökenli kişiler genellikle birbirlerinden farklılıklarını beyan ederler. O halde, birkaç farklı Latin bakış açısından, "Hispanikler" kategorisi varken, Hispanikler grubunun varlığı söz konusu değildir. Bir dizi nefret suçuna karşılık, önceden düşmanca olan Castro karşıtı Kübalılar, Meksikalılar ve Porto Rikolular bir Hispanik - Amerikan sivil haklar örgütü oluşturmak için harekete geçebilen, İspanyolca konuşan tüm politikacıların arkasında birleşen, kilise gruplarını seçmenleri eğitmeye teşvik edebilen bir grupluk konsepti (veya Hispanik Gruplaşması)'nı yaratabilmektedir. Siyasi bir süreçte ortaya çıkan bu kriz geçtikten sonra, "Hispanikler" Kübalılar, Meksikalılar ve Porto Rikolular olarak yaşamlarına devam edeceklerdir. Bu gibi örnekler Brubaker'ın iddia ettiği gibi, "grupsuz etnik kökene" sahip olabileceğimizi doğrulamaktadır (Yans, 2006: 122). Etnisite; kategoriler, karşılaşmalar, kimlik, diller, kurumlar, hikaye ve yaşantılar gibi çoğu unsuru bünyesinde taşıyan ve grup davranışlarına indirgenmemesi gereken bir kavram olduğu gibi etnik çatışmalar da grupsal bir zemine indirgenemez. Zira etnik çatışmalar, sadece çatışan etnik grupların meselesi değildir (Brubaker, 2004: 4).

Etnisite ile şiddet bir arada düşünüldüğünde akla gelen diğer kavramlar "etnik çatışmalar" ve "etnik milliyetçilik" olmaktadır. Dolayısıyla konuya açıklık getirmek için "Etnisitenin şiddete etkisi nedir?" ve "Milliyetçilik, etnisitenin bir formu mudur?" soruları üzerinde durulabilir. Gellner (1983) milliyetçiliğin, etnisite ve

devlet arasındaki ilişkiden kaynaklandığını ifade etmektedir. Bu ilişki her ne kadar milliyetçiliğin bulunduğu konumu tarif etse de milliyetçilik, kültürel ve toplumsal bir etkiden ziyade, daha ideolojik ve siyasal bir anlamı çağrıştırmaktadır. Milliyetçiliğin merkezinde mesele, kültürel köklerden ziyade sivil haklar ve devlet üzerinden talep sağlamaktır. Etnisite ise milliyetçilik gibi kendinden siyasal olgu değil, gerektiğinde siyasallaştırılabilen akıcı ve özünde sosyokültürel anlamlar içeren bir olgudur.

Antropologlar genellikle milliyetçiliği etnisitenin bir çeşidi olarak görmektedirler (Levi-Strauss, 2010; Fromm, 1993). Milliyetçilik ve etnisitenin akraba konseptler olduğu doğrudur. Ancak milliyetçilik; yeni bir siyaset felsefesidir, etnisite ise ilkel grup kimliğini ifade eder (Hobsbawn, 1992: 4). Akrabalık ve soybağı normlarına vurgu yapan etnisite için bu kavramlar her dönem önem arzederken, genellikle milliyetçilik için akrabalığın sosyal önemi aynı ölçüde önemli değildir. Dolayısıyla milliyetçiliğin etnisitenin bir değişik versiyonu olmasına yönelik söylemler, etnisitenin özündeki unsurlarla etnisiteyi çelişkili hale getirmektir. İki unsur (etnisite ve milliyetçilik) da özünde benzer toplumsal, siyasal, kültürel, düşünsel ve ideolojik içerikler elbette barındırır. Ancak içeriklerin önem ve referans derecesi eşit düzeyde değil, göreceli ve nispidir. Biri için olmazsa olmaz olan diğer kavram için üstünkörü veya genellenebilir olabilir (Eriksen, 1993: 108). Etnisite, bireylerin bulundukları toplum içerisinde kendini öteki / diğer gruplardan ayırt edici özellikleri olduğu algısına dayanmaktadır. Dolayısıyla etnisitenin varlığı ve siyasal bir argüman olarak kullanılması, bireylerin bulundukları sosyolojik ve kültürel ortamdaki ihtiyaçlarına ve çıkarlarına göre şekil alabilmektedir. Bu şekillenmeyi ve algılama biçimlerini ele almak adına alt başlıklarda ifade edilen kuramsal yaklaşımlar önemlidir.

1.1.1.1. İnsan Doğası Temelinde “Özcülük” Kuramı

Etnisite hakkındaki en eski araştırma geleneği olarak ilkelci / primordialist görüş veya özcülük², İkinci Dünya Savaşı'nın ardından sömürgeci devletlerden bağımsızlıklarını kazanan milletlerin ortaya çıkmasına şahitlik etmiş ve

² Çalışmanın devamında “özcülük” kavramı kullanılacaktır.

argümanlarını bunlar üzerinden geliştirmiştir. Bu yaklaşıma göre bağımsızlığını kazanan devletler yeni olsa da komünel / etnik düşmanlıklar tarihsel olarak eski ve köklüdür. 20. yüzyılın başlarındaki savunucuları; milletleri ortak geleneklere, ortak dile ve paylaşılan bir vatana dayanan gerçek şeyler olarak görmekte ve onları ortak genetik ve ırksal özelliklere dayandırmaktadır (Geertz, 1973, Glazer, 1986; Smith, 1981, Turton, 1997; Van den Berghe, 1981). Buna göre etnik kimlik üyeliği, doğumla atandığından ve dolayısıyla değiştirilmesinin zor olmasından dolayı verili bir statüdür. Kuramcılar etnik kimliğin tek başına bireyler arası farkları vurguladığını ve etnik çatışmaların ana nedeni olduğunu ifade ederler. Diğer bir deyişle etnik farklılıkların atalardan kalma, derin ve uzlaşmaz olması nedeniyle etnik çatışmalar da doğal ve kaçınılmaz olarak etnik gruplar arasındaki kadim nefretlere dayandırılır (Esteban vd, 2012; Weir, 2012). Etnik çatışmalarda şiddeti ve vahşeti harekete geçiren derin duygu ve katıksız inançlara bağlılığı ifade eden bir çatışma motivasyonu olduğunu iddia ederler (Glazer, 1986). Connor (1994); insanın ulusal, rasyonel ve sosyal hayvan olduğu yaklaşımı ile kuram argümanlarını sistematik bir şekilde oluşturur. Connor'a göre milliyetçilik, çekirdeğini paylaşılmış kan ve ata nosyonlarından alır. Özcüler, etnisiteyi doğuştan kazanılan özellikler, kan bağı ve akrabalık gibi kavramlarla ilişkilendirerek (Smith, 1986: 34) açıklamaya çalışmaktadır. Bu yaklaşıma göre, etnik kimlik kan bağıyla gelir ve seçim konusu değildir ama bu kan bağı biyolojik olmak zorunda da değildir, böyle bir bağın olduğuna dair inanç da olabilir. Horowitz (1985: 55-59); etnisitenin sosyal yakınlık ve akrabalık ilişkilerine vurgu yapan bir olgu olduğunu ileri sürmektedir. Benzer şekilde etnik düşmanlıklar da akrabalık ilişkilerinin özüne işlemiş şekilde ele alınır.

Özcü yaklaşım, etnik çatışmaların yapısal, ekonomik ve politik süreçlerini değerlendirmeden etnik çatışma modelini ele alır. Dolayısıyla etnik olarak heterojen toplumlarda doğal ve aynı zamanda kaçınılmaz olarak bu tarz çatışmaların olacağını ima eder. Burada akla “Etnik temelli düşmanlıklar o kadar köklü ise neden farklı zamanlarda aynı etkiyi göstermemektedir?” sorusu gelebilir. Özcü argümanlar, bir şiddetin patlak vermesinde zamanlama meselesini de dikkate almazlar (Williams, 2015). Yugoslavya’da uzun bir barış süreci varken kısa bir sürede birçok etnik nefret ortaya çıkmıştır. Bunun tek sebebi eski düşmanlıklar mı olmuştur?” Ayrıca tarihsel

anlamda düşman sayılmayacak gruplar da çatışmıştır. Bunun gibi geçmişte belirgin derecede düşmanlık yaşamayan çok fazla çatışan grup bulunmaktadır. Bunlar genellikle tarihsel nefretten ziyade eski yerleşenlerin yenileri kabul etmemesi üzerine bölgesel mesele olarak ortaya çıkmaktadır. Özcü yaklaşım, bu eleştirilere yönelik makul bir cevap sunamasa da etnik çatışmaların duygusal boyutu ve etnik grupların tutku odaklı davranışlarını açıklamaya yönelik bir perspektif sunmaktadır (Cornell ve Hartman, 1998; William, 2015).

Bu tarz eleştirilere cevaben yeni özcüler (neo-essentialistler) nefretlerin tarihsel olarak belirleyici bir şema olarak ele alınmasını önermektedirler. Bu şemanın oluşumu, gerçekten var olmuş düşmanlıkları gerektirmeden etnik nefretlerin nedeni olarak gördüğü insan aklı ve davranışı ile açıklamaktadır (Petersen, 2002). Petersen, şiddetin katalizörleri olarak duyguların dört türüne odaklanır: güvenlik tehdidi durumunda bireyi yönlendiren korku, tarihsel çatışmalardan duyulan nefret, uyuşmazlıklar neticesinde oluşan kızgınlık ve biriken duygulardan dolayı saldırma arzusunu ifade eden ve özel bir nedeni olmayan öfke. Bu duyguların siyasal yaşamda nasıl çalıştığını ifade eden Petersen, Doğu Avrupa'ya dair genel argümanını devletlerin 1. ve 2. Dünya Savaşları ve Soğuk Savaş sonrası yeni düzen gibi ani dönüşümler nedeniyle yaşadıkları kızgınlık ve hayal kırıklığına dayandırmaktadır (Varshney, 2007: 281; Petersen, 2002). Bu noktada sorulması gereken soru “Kurumların duyguları şekleştirmeye/araçsallaştırma ve yeniden tanımlamadaki rolü nedir? Neden duygular, devlet otoritesi sağlam olduğunda değil de devletlerin çöküş zamanlarında patlar? Bunların insan doğası ile ilgisi nedir? Devletin çöküşü kaçınılmaz olarak korkunç bir şiddet yaratır mı?” Son soruya yönelik müspet bir cevap verildiğinde, Yugoslavya'nın aksine Baltık Cumhuriyetleri ve Kazakistan'ın komünizm sonrası yeni kimlik dönüşümünün (nispeten) başarılı olmasının sebebini açıklamak zorlaşacaktır.

1.1.1.2. Siyasi Çıkarlar Temelinde “Araçsalcılık” Kuramı

Araçsalcılık, özcülerin kabul ettiği şekilde etnisitenin insan doğasının özünü ifade ettiği bu yüzden değerli ve sabit / değiştirilemez olduğu yaklaşımını reddeder. Özcülere karşıt görüş olarak araçsalcılar (Horowitz, 1985; Gurr, 1993; Connor,

1994) için etnisite; ekonomik ve politik çıkarları maskeleyen siyasal bir faktördür. Etnisite, daha büyük bir ekonomik veya politik güçten daha fazla pay arayan ve kaynakları birkaç kişiyle kısıtlayan taraflar için stratejik bir temeldir. Bir başka deyişle, siyasi figürlerin güç elde etmek veya kaynak aktarımı sağlamak amacıyla işlerine yarayan bir argümandır. Bu durum, etnisiteyi siyasi çıkarları için manipüle etme ve manevra alanı imkanları buldukları için çok etnili toplumlarda daha fazla ortaya çıkar. Kuramcılar, etnik kimliği tek başına sorun kaynağı olarak görmekten ziyade onun çeşitli bağlamlarda sorun olabileceğine değinirler (Çelik, 2009:166). Araşsalıcılar, etnisiteyi daha çok siyasi elitlerin kitle veya bireyleri ortak amaçlara ulaşması için kullandığı psikolojik ve sosyolojik bir argüman olarak açıklamaya çalışmaktadır. Etnisitenin kültürel, siyasal ve ekonomik seçkinler tarafından toplumda kendi iktidarlarını ve çıkarlarını korumak adına siyasal mitler yaratmaları ve bunlar aracılığıyla manipülasyonunun bir sonucu olarak görülmesi araçsalci yaklaşımın temel varsayımlarındandır (Brass, 1991: 25). Savunucularının sordukları soruların başında “Neden liderler, çok etnili toplumlarda etnisiteyi ekonomik ve siyasi programların mobilizasyonu için değilde güç elde etme aracı olarak görmektedir?” gelmektedir. Olson (1965), bir çeşit kazanma stratejisi olarak etnisitenin işlenmesini, bireyin kolektif mal paylaşımında özel avantajlar elde etmesine yönelik bir etnik harekete katılmasında açıklamaktadır. Buna göre seçici teşvikler; insanlara kolektif eylem için baskıyla veya teşvik yoluyla katkıda bulunup bulunmadıklarına göre verilen özel mallardır. Bunlar; katılımlara yönelik teşvik uyandırıcı materyaller, toplumsal yaşamı kolaylaştıran sevgi, saygı ve şeref duygularını güçlendiren dayanışma veya ahlaki boyut olarak doğru şeyi yaptığına dair içsel bir rahatlama şeklinde olabilir. Benzer şekilde Hardin (1995), etnik mobilizasyona kolektif eylem olarak değil, bir koordinasyon meselesi açısından bakmaktadır. Koordinasyon ile grup üyeleri belirli bir mantıksal çerçevede işbirliği ve uzlaşmaya da gidebilir. Bununla birlikte, aktörlerin koordinasyondan elde etmeyi bekledikleri yararın maddi olması gerekmez; beklenen yarar duygusal tatmin olabilir (Maoz ve Henderson, 2020: 226). Etnik mobilizasyon için özcülerin “etnisitenin doğası gereği değerli olduğu” varsayımı gerekmez, bunun için sadece ve basitçe umutların ve beklentilerin koordinasyonu gerekmektedir (Schelling, 1963; Varshney, 2007: 283). Ancak ortak beklentilerden kaynaklanan koordineli davranış

asılsız söylentilerin yayılması gibi sosyal felaketlerle de sonuçlanabilir (Maoz ve Henderson, 2020: 227). Araçsalcılar; etnisitenin mobilizasyonunu yaralama, ölüm ve tutuklama gibi şiddet içeren risklerin yoğunluğuna rağmen diğer mobilizasyon türlerine (ırk ve dini örgütlenmeler gibi) göre nispeten daha kolay olacağını vurgulamaktadır. Etnisitenin epistemolojik bir ev rahatlığı sağladığını sunan bu yaklaşımın öncüleri araçsal rasyonalitenin daha mantıklı cevap vermesi için sınırlandırmaya giderler (Varshney, 2007: 283). Etnisitenin mobilizasyonu bu kadar kolayken dünyadaki etnik çatışmaların çok olduğundan ziyade beklenenden daha az gerçekleştiğini savunurlar (Fearon ve Laitin, 1996).

Etnilerde barış ve işbirliği yukarıda da bahsedildiği üzere koordinasyon becerisiyle mümkündür. Etnik gruplar, bilgi ağları oluşturarak oyun kuramı şeklinde grup içi siyasasını oluşturan güçlü ve keşfedilmiş fikirler üretirler. Denklik çözümü olarak bu bilgi dağılımı grup üyelerinin davranışlarını sınırlandırılmakta ve karşı grubun da benzer bir sınırlama getireceğine inanılmaktadır. Her etnik grubun kendi üyesini diğer grup üyelerini tanıdığından daha fazla tanınması ve onun hakkında daha çok bilgi sahibi olması, grup içi fırsatçıların kışkırtma ya da uzlaşma inisiyatiflerini kullanmasına imkan vermektedir. İletişim ve bilgi aygıtı ve grup eklemlenmesi formu olarak etnisite, grup üyelerini bilen ve onlar üzerinde söz sahibi olanların elinde araçsallaştırılabilir. Diğer bir deyişle, etnik kimlikle ilgili kitlesel duygular elitler tarafından üretilmemekte, sadece elitler bu duyguları tanımakta ve müzakere edebilmektedir (William, 2015). Araçsalcılar, etnik çatışma veya sivil savaşların kaynağını, grup üyelerinin diğerlerine yönelik biriken bir öfkenin sonucunda oluşan bir kindarlık (*grievance*) ile açıklama seçeneğini şiddet söylemlerini meşrulaştırma tehlikesi ve ihtimali nedeniyle doğru bulmazlar (Collier ve Hoeffler, 1998; Varshney, 2007: 284).

1.1.1.3. Modernite Işığında “Yapılandırmacı” Kuramı

Yapılandırmacı kuram, temel olarak etnik ve ulusal kimliklerin modern bir çağın veya dönemin yapısı olduğunu savunur. Bu açıdan etnik kimlik, fetih, sömürgecilik veya göç gibi çeşitli yollarla ve bir dizi sosyal, ekonomik ve politik süreç içinde sosyal olarak inşa edilmiş olarak tanımlanır (Wimmer, 2008).

Endüstriyel çağın siyasi birlik ve yapılanmaları, şehir devletleri ve imparatorlukların şeklini değiştirmiştir. Örneğin; modern öncesi zamanlarda kimlikler, yerel ve bölgesel tanımlanırken yani bir kişinin kim olduğu; bulunduğu yerin yaşam şartları ve gelenekleri ile şekillenirken; modernite ile birlikte kimlik, anlam çerçevesini genişleten sosyal kategoriler içeren bir dönüşüm geçirmiştir. Modernist olarak kategorize edebileceğimiz kuramın kurucuları olan, sanayileşme ve milliyetçilik arasında anlamlı bir bağ kuran Gellner; geleneklerin iradi bir şekilde icat edildiğini vurgulayan Horowitz ve milliyetçi toplulukları hayali cemaatler olarak ifade eden Anderson gibi modernistler; millet algısına bölge, tarih, ırk gibi unsurlarla atıfta bulunmuştur. Onlara göre ulus; kan veya tarihten ziyade algıya dayalı bir kavramdır. İnsanlar, eğitim, propaganda, televizyon veya siyasi liderler aracılığıyla bir milletin parçası olarak varoluşlarını anlamlandırır (Bolaffi, 2003: 197). Anderson ve Gellner, yerel kimliklerin baskı kapitalizmi ile geniş ulusal kimliklere dönüştüğünü savunurlar. Peki modernite insan hayatında nasıl düşünsel değişimlere neden olur? Modern öncesi zamanlarda insanlar onlara atfedilen sosyal hiyerarşi ve konumlandırmaları kabul ederlerken modern zamanlarda bu hiyerarşileri kabul etmek zorlaşmıştır. Bu durum farklı ve hassas sosyal kategorilerin oluşumuna neden olmuştur. Yapılandırmacılar, her toplumun siyasi girişimcilerin manipüle edebileceği tarihsel olarak inşa edilmiş hassas/kırılgan dönemlerin ve bu dönemlere yönelik anlatıların olduğunu savunurlar (William, 2015).

Bu yaklaşım, kimlik dönüşümünü net bir şekilde açıkladığı gibi etnik çatışmayı açıklamakta aynı başarıyı gösterememektedir. Yapılandırmacılığın kimliğe bakış açısı, onu araçsalcılara ve özcülere benzemekten de açıkça uzaklaştırır. Araçsalcılar, etnik kimliği özü gereği değerli olmayan siyasi güçlerin reel çıkarlarını maskeleyen ve çıkarlar değiştikçe grupların etnik kimliklerinin de akışkan olduğuna vurgu yaparken, yapılandırmacılar kimliği kısa süreli tanımlamaz. Onlara göre kimlik, uzun soluklu ve kalıcıdır (Varshney, 2007: 288). Etnik çatışmalar somut tarihsel süreçlerin ürünüdür ve tarihteki düşmanlığa neden olan olaylar etnik gruplar arasındaki ilişkileri etkilemektedir. Böylece etnik kimlikler uzun vadede gelişen ve dönüşen bir yapıdadır (Weir, 2012). Kaufman, bu noktada mitlerin kimlikleri şekillendirmede etkisine vurgu yapar. O'na göre, etnik savaşlarda kullanılan en

tehlikeli semboller, belirli bir bölge üzerinde siyasal egemenliği haklı çıkaran mitlerdir (Kaufman, 2001).

Yapılandırmacılık, benzer tarihsel süreçlere sahip toplumların neden benzer çatışma geçmişleri üretmediğini açıklayamaz. Örneğin, 'Afrika'nın etnik barış ve uyumun cenneti' olarak tanımlanan Botsvana, Zimbabwe gibi zayıf bir devlet olmasına rağmen Zimbabwe gibi benzer bir çatışma tarihine sahip olmamıştır (Mulinge, 2008). Yapılandırmacılık etnik çatışmalarda zamanlama meselesinde de açıklamada bulunmaz. Kuram; etnik nefret, düşmanlıklar, kutuplaşma ve etkileşim alanlarında detaylı olarak neler olup bittiğini açıklamak yerine devletin işleyişine odaklanmış makro sayılabilecek çözüm stratejileri üretir (William, 2015).

1.1.1.4. Siyasal Argümanlarla “Kurumsalcılık” Kuramı

Kurumsalcıların karşılaştırmalı politikalarla etnik çatışmalara çözüm arayışları uzun süre gündemde olmuştur. Sorduğu temel soru, etnik yapıların şekillenmesi niçin bazı çok etnili toplumlarda şiddet, bazılarında da barış olarak gerçekleştiğidir? Bu soruya oydaşmacı ve çoğunlukçu yönetimler, oransal temsil, seçim sistemleri, federal ve üniter sistemler çerçevesinde cevap vermeye çalışmaktadır. Yaklaşımın aldığı eleştiriler genellikle ulus devletler düzeyinde ayrımlara açıklık getirebilirken; yerel veya bölgesel farklılıklara ve nedenlerine odaklanamamasıdır (Varshney, 2007: 290). Lijphart (2001), kurumlar ve kimlik seçimi arasında bir korelasyon kurmakta ve uygun siyasi kurumların oluşumunu etnik kimlikler üzerinden açıklamaktadır. Kurumları kimliklerin çıkıntısı olarak gören Posner (2005) de bu görüşe katılır ve Zambialılar üzerinden açıklamada bulunur. Zambialıların çok partili hükümet altında ulusal bir temsiliyet ifade ettiğinden daha geniş tanımlama argümanı olarak dili kucakladığına, tek partili hükümet altında seçimsel seviye azaldığından daha küçük tanımlama argümanı olarak kabile anlayışına sarıldığına dikkat çekmektedir (Varshney, 2007: 290).

Kurumsalcılar, genel olarak araçsalcılar gibi kimliğin akışkan yapısını kabul etmekle birlikte bunu kimliklerin oluşum biçimlerine bağlar. Örnek vermek gerekirse; kimlikler, şiddet ve çatışmaları inşa etmekte, derinleştirmekte ve tanımlamaktaysa bu kimliklerin bir daha kolayca yeniden şekillendirilemeyecek ve

inşa edilemeyecek yapıda olduğunu gösterir. Diğer bir deyişle, kimliğin bir gen gibi kalıcı ve değişmez olduğuna katılmazlar ancak etnik kimliği katılaştıran bir takım öğeler vardır. Bunlar; kitle okuryazarlığının artışı, şiddetli çatışmalar vb. durumlardır. Ek olarak etnik kimlikler; nadiren yeni kimliklere dönüştürülebilirken, genellikle daha iyi huylu hale gelebilirler ve bu yöndeki çabalar barışı güçlendirebilir (Van Evera, 2001: 20-22).

1.1.2. Sosyal Grup Tipi Olarak “Etnik Kimlikler ve Etnik Yapılanmalar”

Kimlik, son otuz yıldır sosyal bilimlerde en çok kullanılan kavramlardan biri olmuştur. Yine de yaygın kullanımına rağmen, bilim adamları arasında kimliğin tanımı, bileşenleri veya kapsamı konusunda bir fikir birliği yoktur (Rostas, 2019: 2). Kimlik kavramı; ırk, etnisite ve kültür analizlerinde önemli bir yer tutmak şöyle dursun bu kavramlarla ilgili alanları adeta işgal etmektedir (Bolaffi, 2003: 143). Kimlik, psikolojik ve sosyal süreçlerin ve bunların birbirlerini nasıl etkilediklerini incelemek için kullanabileceğimiz zengin bir psikososyal kavramdır. ırk, etnik köken, menşei ülke, dil, dini inançlar, sosyo-ekonomik durum, göç tarihi, kültürleşme deneyimi gibi unsurlardan oluşan bu kavram değişmez bir özellik taşımamakla birlikte, çeşitli kültürel referans gruplardan da etkilenecek kişinin hayatı boyunca içerisinde bulunduğu toplumsal bağlamdan ortaya çıkar (Kaplan ve Sadock, 2015: 134-135). Sosyal grup içerisinde insanın yüklendiği misyon, onun ahlaki bilgisi ve rasyonel yetileriyle eşgüdümlüdür. Kant, ahlaki ve doğru ile yanlış ayırımına dair bilgilerin insanın rasyonel yetileri sayesinde var olduğuna inanmaktadır. Ancak; ahlaki eylemlerin bu bilgiyi takip edip etmeyeceğinden emin olmadığından bilgi ve eylem uyumsuzluğu ikileminde insan doğasında yaralı ve kirli nokta olduğunu varsayarak “yalan söyleme yetisi” ni açığa çıkarmıştır (Bauman, 2016: 81-82).

Max Weber (1978:25); araçsal bakımdan akılcı, alışkanlıklara bağlı, duygusal ve değer akılcı olarak dört temel insan tipini açıklamaktadır. Max Weber, etnik grupları ise "fiziksel tip / gelenek veya koloncilik ve göç hatıraları nedeniyle ortak soylarına öznel bir inanç besleyen insan grupları" olarak tanımlar. Bu tanımda Weber, üç önemli noktayı vurgulamaktadır: İlk olarak inanç üreten etnik dayanışma, gerçek veya varsayılan ortak bir ataya dayanmaktadır; ikincisi varsayılan ortak soyun

öznelliği, ortak bir ataya inanmaktan daha az önemlidir; son olarak bu inançlar için fiziksel benzerliklerden, paylaşılan kültürel uygulamalara ve ortak bir tarihe kadar çeşitli unsurlar söz konusudur (Weber, 1978, 389). Weber'in tanımının ana unsuru olarak ortak bir kökene ve ortak bir tarihe olan inanç aslında belirli bir grubun üyeleri arasında paylaşılan bir kültürle eş anlamlıdır (Rostas, 2019: 4). Erikson da benzer şekilde etnik kimliği paylaşılan soy kavramı veya bir tür kurgusal akrabalık olarak tanımlarken, kültürü "paylaşılan temsiller, normlar ve uygulamalar" olarak ele almaktadır. Kişinin buna karşılık gelen önemli kültürel farklılıklar olmadan derin etnik farklılıklara sahip olabileceğinin ve etnik sınırlar olmadan kültürel çeşitlilik olabileceğinin altını çizer (Erikson, 1993, 43).

Etnik grupların siyasi dayanışma toplulukları olarak ortaya çıkışı, modern devlet inşasına eşlik eden sosyal kapanma sürecinden kaynaklanmaktadır. Sosyal kapanma, etnik sınırlar boyunca ilerliyorsa, bir sonraki bölümde ayrıntılı olarak gösterileceği gibi, çatışmalar da etnik bir mantığa uyar (Wimmer, 2004: 66-68). Durkheim'a göre; toplumlar farklı entegrasyon veya dayanışma biçimlerine sahiptir. Toplamların farklı varoluş temellerini farklı dayanışma türleri ile açıklamaktadır. Dayanışma türlerini iş bölümünün oldukça sınırlı düzeyde olduğu veya bulunmadığı nispeten farklılaşmamış bir toplumsal yapıyı ifade etmek için mekanik (ilkel) dayanışma ve daha büyük ve daha gelişmiş bir işbölümüne sahip organik (modern) dayanışma olarak iki şekilde ele almaktadır. Mekanik dayanışmadan iş bölümü ve uzmanlaşmanın sağlandığı organik dayanışmaya doğru geçiş için gerekli olan unsurlar; nüfus ve etkileşim ve kolektif bilinçtir. Nüfus, gerekli etkileşimin sağlanması için gereklidir. Kolektif bilinci oluşturan paylaşılmış fikirler çok önemli rol oynar. Çünkü insanların değer, örf ve adet, din gibi genel geçer kabul edilebilir unsurlardan oluşan kolektif fikirleri etkileşim yaratır (Moore, 2009: 58). Dolayısıyla kültürler etnisite gibi kolektif kimlik çeşitleri sayesinde hayatta kalır.

1.1.3. Sosyal Psikolojik Mesele Olarak “Etnik Kimlikler”

BM ve sivil toplum kuruluşları, yetkin ülkeler, araştırmacı ve uygulayıcıların dahil olduğu barışın sağlanmasına yönelik geleneksel yaklaşımların (pazarlık ve müzakere, arabuluculuk, tahkim ve yargı) yanında belli başlı bazı resmi olmayan

yaklaşımlar (sosyo psikolojik yaklaşımlar, problem çözme atölyeleri, çatışma dönüşümü, barış eğitimi ve öğretimi) da çatışmanın sonlandırılması ve barışın tesisi için son derece önemli argümanlardır. Bu noktada sosyal psikolojinin bazı kavramlarının farklı sosyal bilimlerde kullanılması gerekliliği ortaya çıkmıştır. 1930’lu yıllardan beri sosyal psikolojinin kavram ve bulguları uluslararası ilişkiler ana akımlarına da dahil olmuştur (Kelman, 2007). Sosyal psikoloji, bilişsel ve motivasyonel bir süreç olarak kimlik tanımlamalarının nasıl geliştiğine odaklanarak bireylerin grup düzeyinde yargı, değer, tutum, basmakalıp ve davranışlarını nedensel bağlamda ele alan bir disiplindir. Sosyal örgütlenmenin bir aşaması olarak benlik (Mead, 1972: 178) ve bilinç gibi insanın bilişsel yapısına odaklanan kelimeler, aslında toplumun oluşumunda da belirleyicidir. Sosyal kimlik ve benlik birbirinden uzak kavramlar değildir (Cohen, 2002: 22; Giddens, 1991: 52-53; Richards, 2019). Çünkü bireyin içerisinde bulunduğu sosyal ortam, bireyin benliğinin ayrılmaz bir parçasıdır. Büyük grup kimliği de bireyin temel güven duygusunu oluşturan benliğin hayati bir bileşenidir (Linton, 1945; Richards, 2019; Volkan, 2004). “Kişisel kimliğin önemli bir bileşeni, ait olduğumuz ve özdeşleştiğimiz bölge, millet, din, sınıf, siyasi veya yaşam tarzı gibi büyük sosyal gruplardan türetilir” (Richards, 2019). Dolayısıyla birey; geleneklerin, kurumların ve düşünme tarzının belirli bir matrisiyle dünyayı değerlendirmektedir (Benedict, 2011: 31). Zihnimizde belli başlı değişimlere dirençli stereotipler/basmakalıplar; geleneksel bağlamda yanlış öğrenilmiş, katı ve aşırı genelleştirilmiş anlamlar yüklüdür (Capucao, 2010: 171).

Harris ve Findley; bir bireyin etnik kimliğinin gücünün, diğerlerini doğru şekilde tanımlama yeteneğini de etkilediğini öne sürmektedir (2014: 4). Dolayısıyla etnik gruplar arasındaki çatışmanın nedenleri ve sonuçları, yapısal ve sosyal olmanın yanında psikolojiktir (Kaarbo ve Gruenfeld, 1998). Etnik çatışma; doğrudan veya dolaylı olarak, karşılıklı korku, güvensizlik, kızgınlık veya diğer etnik gruplara karşı nefretin oynadığı rolü açığa çıkarır (Whitt, 2014). Etnik aidiyeti vurgulayan unsurlar, grup içi üyeleri bilinçsizce ortak bir noktada buluşturur (Tetlock, 1984). Buna karşılık bilişsel psikolojideki çalışmalar, grup sınırlarına dayandırılan ayrımcılık ve kategorileştirmenin ise bilinçli olduğunu savunmaktadır (Gaertner ve Dovidio, 1993; Hammond ve Axelrod, 2006: 927). Bireyleri farklı sosyal gruplara ayırma eylemi

hem kaynakların tahsisinde hem de davranışların değerlendirilmesinde kendi iç grupları lehine ve dış gruba karşı ayrımcılık yapmaya yatkın olma durumu sosyal psikolojide kabul edilen bir argümandır (Kurzban, Tooby ve Cosmides, 2001). Ayrımcılık gibi etnosentrik yönelimler, diğer gruplara karşı olumsuz duygularla belirli çerçevelerin üretilmesi, geliştirilmesi ve güçlendirilmesiyle belirgin hale gelebilir. “Robbers Cave Deneyi” nin gösterdiği gibi, rekabet veya çatışma zamanlarında grup üyelerinin giderek daha fazla kendilerini tercih etmesiyle birlikte yabancılara karşı olumsuz tavır ve tutumları yoğunlaşmaktadır (Armoudian, 2020: 136-138). Bu deney, bireylerin gruplara geçici ve anonim olarak atandıklarında dahi dış gruplara karşı ayrımcılığa yatkın olduğunu göstermektedir (Kurzban vd., 2001).

Etnik çatışma; kimlik, güvenlik, tanınma gibi bir dizi birey ihtiyaçlarının ve kaygılarının güçlü yollarla dışa vurulduğu bir süreç olarak algılanmalıdır (Kelman, 2007: 64). Etnik temelli çatışmalar ve çözüm önerilerine ilişkin psikolojik temelli literatür, özellikle kimlik kavramını öne çıkaran yaklaşımların egemenliğindedir. Eskola (1987)’ya göre, sosyal psikoloji, kelimelerin değişen anlamlarını netleştirmeye yardımcı olarak ve anlamların nasıl değiştiğini kuramsal ve ampirik olarak analiz ederek barışın inşasına katkıda bulunabilir. Bu durum özellikle kronik çatışmaların çözümünde kritiktir (Cuhadar ve Dayton, 2011). Arap - İsrail gibi geçmişi olan toplumlarda karşılıklı duygu üretimi ve psikolojik olarak örülmüş tutumlar, barış çalışmalarının önünde ciddi engellerdir. Çünkü suçluluk, utanç, mağduriyet ve öfke gibi duygusal faktörler, uyuşmazlık çözümü ve arabuluculuk girişimlerinde derecesi saptanamayan unsurlardır (Behrendt ve Ben-Ari, 2012).

“Biz kimiz?” ve “Ben kimim?” soruları ile birey ve toplum diyalektiğine alternatif yanıt olarak etnik kimlik, ‘Sosyal Kimlik Kuramı’nın önemli bir argümanıdır. Sosyal psikolojide kullanılan bir deney olan “Minimal Grup Paradigması”³, Henry Tajfel ve arkadaşları tarafından gruplar arasındaki ayrımcılığı açıklamak için gerekli asgari koşulları araştırmak amacıyla 1970’lerde geliştirilmiştir. Bu konu hakkındaki çalışmalar, grup içi üyeler lehine ve grup dışı üyelere karşı önyargı ve ayrımcılığın olduğunu göstermektedir. Araştırmacılar bunların nedenini

³ Çalışmanın ilerleyen bölümlerinde detaylandırılacaktır.

(ilerleyen bölümlerde detaylı ele alınacak olan) sosyal ve bilişsel kategorizasyon süreçlerine bağlamaktadırlar (Kaarbo ve Gruenfeld, 1998: 227).

1.1.4. Sosyal Antropoljik Yaklaşımda “Etnik Kimlikler”

Antropoloji bilimi, toplumun oluşturucusu olarak bireyi incelemektedir (Benedict, 2011: 31). Etnik gruplar ve etnisite, 1960’larda Ronald Cohen’in söylemleri ile sosyal antropolojinin alanına girmiştir. Sosyal antropoloji, kültürel olarak ayırıcı olan gruplararası ilişkilerin yönlerine atıfta bulunarak etnisite kavramını inceler (Eriksen, 1993: 5). Bu alan, diğer bilimlerin ötesinde belirli konsept ve kuramsal bağlamlarda bireyin en belirgin ürünü olarak kültür kavramına ışık tutmaya çalışır (Kroeber, 1963; Sinha ve Sinha, 1968: 793).

1860’ dan önce, “Oxford İngilizce Sözlüğü”ne göre “antropoloji”, fizyoloji ve psikolojiyi kapsayan birey doğasının incelenmesine yönelik bir araştırma alanına atıf yaparken, Henry Morgan, Edward Tylor, Franz Boas ve Emile Durkheim’in çalışmalarının yarattığı entelektüel değişimin de yansımaları ile 1860’tan sonra kavram, en geniş anlamıyla insanlık bilimini ifade etmektedir. Söz konusu araştırmacılar, yeni antropolojik problemler dizisini dile getirerek ve bu diziye kültür hakkında düşünme yolları geliştirerek yeni antropolojik kurumların oluşturulmasında doğrudan etkili olmuştur (Moore, 2009: 2-3). Antropolojinin kültür ile ulusal karakter arasındaki ilişkinin incelenmesine olanak tanınması, etnik kimlik analizi için de önemli bir gelişme olmuştur. Yıllardır etnisiteye dair antropolojik çalışmalar, gruplararası ilişkiye odaklanarak ve katılımcı gözlem, görüşme ve anket gibi geleneksel saha çalışması metodları kullanılarak gerçekleştirilirken; çalışmaların amprik odağında devlet veya devletin belirli bir bölümü değil de belirli bir bölge halkı yer almıştır. Antropologların çalışma konusu ve örnekleme, genellikle dünyanın gelişmemiş ve uzak bir bölgesindeki küçük etnik grup motifli kabileler olmuştur. Son zamanlarda çalışma alanları, küreselleşme ve endüstrileşmeden etkilenen gelişmiş ve kentleşmiş toplumlara ve daha geniş etnik topluluklara kadar yaygınlaşmıştır. 20. yüzyıldan itibaren sosyal antropologlar artık izole olmuş küçük belirli gruplardan ziyade, daha kompleks sınırsız alanlarda çalışmalar göstermişlerdir (Eriksen, 1993: 9-98; Fowkes: 2002: 4).

Antropoloji bilimi, etnik grup kimliklerini belirli türdeki gruplararası etkileşimlerin bir ürünü olarak görmüş ve sınıflandırma ihtiyacı hissetmiştir. Örneğin, antropolog Lewis Henry Morgan, ABD Dışişleri Bakanlığı ve Smithsonian Enstitüsü tarafından desteklenen küresel bir araştırmasında dünyanın dört bir yanındaki konsolosluk memurlarına, misyonerlere ve bilim insanlarına akrabalık sistemleri hakkında bir anket uygulamıştır. Akrabalık sistemleri arasındaki bağlantının izini sürmek ve değişimlerini keşfetmek isteyen Morgan, Kuzey Amerika, Asya, Okyanusya ve Avrupa'daki 139 farklı gruptan gelen verilerle araştırmasını sonuçlandırmıştır. Morgan, akrabalık sistemlerini “tanımlayıcı sistemler” ve “sınıflandırıcı sistemler” olarak iki büyük gruba ayırmıştır. Tanımlayıcı sistemler, birincil ve ikincil akrabayı ayırırken, sınıflandırma sistemleri böyle bir ayırım yapmaz. Çalışmada üçü tanımlayıcı (Sami, Aryan, Ural) ve üçü sınıflandırıcı (Malayan, Turan, Ganowan) olarak altı akrabalık sistemi belirlenmiştir. Arap, İbrani ve Ermeniler arasında Sami akrabalık, Fars, Sanskrit ve modern ve eski tüm Avrupa dil gruplarında Aryan sistemi, Türk, Macar, Fin ve Estonya toplumlarında Ural akrabalık bulunmuştur. Morgan tarafından icat edilen Ganowan sistemi, tüm Kuzey Amerikalıları kapsayan bir sistem iken Turan sınıf sistemi ise Çin, Japon, Hindu ve Hint alt kıtasının diğer gruplarını içermektedir (Moore, 2009:22).

Gruplar, benimsedikleri tarihsel kültürlerini yeniden işleyerek veya yeni kültür inşa ederek kültürel oluşumlarını sürdürürler. Bu oluşumun gerçekleşmesi için diğer grupların eylemleri ve diğer grupların etkileşimlerinden faydalanırlar. Bu etkileşim ile belirli bir toplumun en ayırıcı unsuru olan kültür, etnisitenin içeriğini ve anlamını oluşturur. Yani kültür; tarih ve ideoloji ile harmanlanan bir anlam sistemi sağlayarak etnik sınırları canlandırma ve onaylama işlevi görmektedir. Dolayısıyla etnik grupların geçmişi yeniden keşfederek ve bugünü icat ederek sınırlarını belirlemesi kültür inşası yoluyla olur. Kültür inşasına hizmet eden mevcut kültürel yapı veya yeniden yapılanma; yeni ve yenilenmiş kültürel sembollerin, etkinliklerin ve materyallerin sürekli olarak mevcut kültürel repertuarlara eklendiği ve çıkarıldığı devam eden grup görevleridir. Söz konusu kültürel canlanma ve restorasyon dinamikleri; kaybolan veya unutulmuş kültürel formların kazılarak açığa çıkarılması veya ara sıra kullanılan kültürel formlar ve uygulamaların yenilenip çağdaş kültüre

entegre edilmesiyle gerçekleşmektedir. Özellikle kaybolmaya ve unutulmaya yüz tutmuş dil gruplarının tekrar canlandırılma çabası buna örnek oluşturur. Bask ve Katalonya bölgesinde Kastilya İspanyol hakimiyeti nedeniyle sırasıyla Katalan ve Euskera dillerinin kullanımının azalması, dil eğitimi programlarını ve dilsel yenileme projelerini teşvik etmiştir (Nagel, 1994: 162). Kuzey ve Güney Amerika kıtalarının yerlileri olarak bilinen Kızılderililerin ata kültürlerinin tanıtılması adına Washington'daki National Mall'da (Milli Park) "*Amerikan Kızılderilileri Ulusal Müzesi*" özel bir örnek teşkil etmektedir. Hem Kuzey hem de Güney Amerika'nın yerlileri tarafından kendi eserlerini bir araya getirerek kendi sanatlarını, tarihlerini, kültürlerini ve yerli yürüyüşü gibi yaşam motiflerini hatırlatacak bir platform oluşturulmuştur.⁴ Benzer olarak ABD'de birçok Kızılderili dilinin yokolma tehlikesi; benzer dil ve eğitim programlarının yanı sıra, kabile kültürel geleneklerini korumak ve canlandırmak için kültür merkezleri, kabile müzeleri ve eğitim programlarının da açılmasını sağlamıştır. Bu gibi kültürel inşa teknikleri; zamanla toplumun inşasına yardımcı olmak ve kolektif seferberlik gibi iki önemli amaca hizmet etmektedir (Nagel, 1994: 162).

İkinci Dünya Savaşı sırasında dost ve düşman ayrımı üzerinden çalışmalar yoğunlaşmış ve ulusal karakterlerin analizi belli başlı bir çalışma haline gelmiştir. Bu noktada benlik kavramı giderek psikoloji biliminin sınırlarını aşmaya ve millet ve etnilerin karakteristik analizlerinde kullanılmaya başlanmıştır. Benlik, nihayet 1970'lerin sonlarında ve 1980'lerde, antropolojik ve etnografik yazının eleştirel incelemesiyle merkez sahneye taşınmıştır. Bir başka deyişle, 70 ve 80'lerden itibaren benlik kavramı, antropolojinin merkezine girmiştir. Ritüel, sembolizm, organizasyon, söylem, sosyalleşme, evlilik gibi süreçler; etnisite ve kültürel milliyetçilik gibi sosyokültürel form ve süreçlerin yaratıcı benlik tarafından nasıl şekillendirildiğini ve yorumlandığını göstermektedir (Cohen, 2002). Dolayısıyla etnik kimlikler, etnik gruplar gibi bağımsız olarak veya soyla birlikte tanımlanabilecek diğer özelliklerden farklıdır. Kavram, ortak bir kültür, dil, tarih, bölge ve kavramsal özerklikler sayesinde esneklik kazanır. Etnik kimliklerle en sık ilişkilendirilen kavramlardan biri

⁴ Bkz. <https://www.amerikaninsesi.com/a/a-17-a-2004-09-21-5-1-87949747/825875.html>

kültürdür, hatta zaman zaman etnik grup kavramı kültürel topluluk kavramı ile ikame kullanılır (Chandra ve Wilkinson, 2008: 520). Bu nedenle kültür ve kültürün varyasyonları, etnik kimlik oluşumu ve inşasında önemli katalizörler olarak değerlendirilmelidir. Bu açıdan kültür ve öğelerini etnik kimlik oluşumu açısından ele almak gerekebilir.

Kültür; (1) nesilden nesile aktarılan, (2) kültürel grup içerisinde anlaşılmaya varılan anlamlar kümesine sahip, (3) gelecek nesillerin farklı ve yeni durumlarla karşılaştıklarında üzerinde şekillendirmeler yapabileceği bir şablon görevi gören, (4) sürekli değişim halinde olan, (5) insan davranışlarının hem öznel ve hem de nesnel bileşenlerinin kalıplarını içeren ve (6) öğrenilen bir kavramdır (Benedict, 2011). Kültürü tanımlamaya yardımcı bu altı bileşen esasen etnik grupların da özgün yapısını ifade etmektedir. Kültürel yapılar; kolektif kimliğin sınırlarını tanımlamak, üyelik kriterleri oluşturmak, ortak bir sembolik kelime hazinesi oluşturmak ve ortak bir amaç tanımlamak için hareket ettiklerinde topluluğun inşasına yardımcı olma görevini üstlenmektedir. Bunlar, grup dayanışmasının temeli olarak hizmet ettiklerinde, ortaklaşa eylem için gündem belirlemek için sembolik sistemlerle birleştiklerinde kolektif seferberliği teşvik edebilmektedir (Nagel, 1994: 163). Özellikle ritüeller, adetler, seremoni gibi sembolik kültürel örüntüler, etnisiteyi daha iyi anlamamıza ve anlamlandırmamıza yardımcı olmaktadır (Fowkes, 2002: 6).

Sosyal antropolojinin kurucusu olarak bilinen Edward Burnett Tylor, kültür kavramını benzer insan zihinleri tarafından oluşturulan ve aynı temel biliş yasaları tarafından yönetildiğini öne süren tek biçimci yaklaşımla ele alır. Gerçekten de ilerleme ile karakterize edilen kültüre dair ne varsa yapıcılarını insan ve insan zihnidir. Bu zihin süreçleri evrensel olduğundan, insan toplumları benzer yörüngeler boyunca kültür geliştirmiştir (Moore, 2009: 7-9). İnsan kültürünün gelişimine bilişsel bir açıklık getiren Tylor, Levine'in her kültürün kendine ait benzersiz zamansal parmak izi mevcut olduğu görüşüyle ayrılmaktadır (Levine, 2013: 25). Ona göre benzer insan akılları tarafından oluşturulan kültür her zaman eşsizliklerle donatılmış değildir. Belirli kültürel özellikler, geçmişteki kültürel özelliklerin körelmiş kalıntılarını barındırabilmekte ve hatta toplum bireyleri de insan evriminin erken (ilkel) aşamalarını yansıtan kültürel uygulamalar üretebilmektedir (Moore, 2009: 13).

Boas'ın en önde gelen öğrencilerinden Kroeber (1963) için ise kültür; toplum, birey ve organizmadan farklı bir olgudur. Kültür; değişken, esnek, değer yüklü ve anonimdir. Kroeber, her ne kadar kavramı sosyal ve organik bir ayrıma oturarak (*supraorganic*) değerlendirse de, her kültür tipinin tarihsel süreçte diğer kültürlerden ödünç aldığı unsurlardan oluştuğuna dikkat çeker (Sinha, 1968: 795; Freeman ve Fox, 2017: 4). Buna göre farklı kültür tipleri; ortak unsurların yeniden yorumlanması, düzenlenmesi ve geliştirilmesiyle ortaya çıkmıştır. Bu yaklaşım, Benedict'in kültürlerin kendine özgü bir özü olduğu ve parçaların toplamından daha fazlasını ifade ettiği anlayışını destekler (Sinha, 1968: 795-796; Moore, 2009: 73; Benedict, 2011). Dolayısıyla etnik gruplar ve kimlikler hem kültür tarafından oluşturulur ve hem de kültürle gelişirler. Etnik kimlikleri bir arada tutan gerçek bağlar kültürle ilişkilidir (Benedict, 2011: 43). Bir topluluğun harmanlandığı kültür, grubu bir araya getiren ve onları diğerlerinden ayıran örf, adet ve diğer değerlerin bütününden oluşmaktadır.

Grupların oluşumunda kültürün söz konusu bileşenlerini analiz etmek, etnik grup karakteristiğini anlamak adına önemlidir. Sumner bu durumu, insanın yaşadığı toplumla adaptif olmasını kolaylaştıran halktarzı ve halkyorumu olarak literatürde geçen ve 'adet'lere gönderme yapan "*folkways*" ve benzer şekilde 'örf'e göndermede bulunan "*mores*" kavramlarını kullanarak açıklar. Toplumsal refaha yardımcı kültür ögesi olarak bu kavramlar, herhangi bir otorite tarafından koordine edilmemiş olsalar da, birey bunlara uymak üzere baskılanır. Örf ve adetler tek tip, evrensel, zorunlu ve kolayca değişmez özelliği ile insana keşfedecek özgür bir alan bırakmadan adeta beşikten mezara insan eylemlerinin hepsini düzenler. Bu halktarzların temel üç özelliği bireylerin bunlara teslim olmasına neden olmaktadır. Birincisi; iç yaşam enerjisiyle birlikte geliştiklerinden nasıl, nerede ve kimler tarafından oluştukları bilinmez ve farkedilmez. Toplumun yaşam koşullarına göre güç kaybedebilir, gerileyebilir veya dönüşüm geçirebilirler. Organik ve maddi olmamaları bir diğer özellikleridir. Bunlar daha çok süperorganik ilişkiler, sözleşmeler ve kurumsal düzenlemeler sistemine aittirler. Güçlü olduklarında yaşam felsefesine ilişkin fikir üreterek bireysel ve sosyal girişimleri büyük ölçüde kontrol ederler. Üçüncü ve en önemli özelliği 'sosyal bir güç' olmalarıdır. Bir diğer deyişle, birey amacı ve

zekasından bağımsız bir şekilde bilinçsizce harekete geçirdiği doğal güçlerin ürünleri olarak deneyimle geliştirilen maksimum adaptasyon formudurlar. Ek olarak “Mores” yani töre, ya doğrudan eylemler üreten ya da eylemlerin nedenleri haline gelen arzuları ortaya çıkaran zevk veya acı duygularına dayanır (Sumner, 1906: 3-4).

Toplum işleyişinin sessiz normları olarak örf ve adetler; şimdiki zamanla ilgilenirler. İçlerinde bir takım kavram, doktrin ve ilkeler içerirler. Oluşumlarında inançların etkisi görmezden gelinemez. Dolayısıyla adetlere karşı tarafsız bir bakış açısı mümkün değildir. Birey, ait olduğu etnik grubun karakteristik özelliklerini yaşamaktadır. Diğer bir deyişle kitleler, adetlere karşı her tartışmaya sağırdır. Örf ve adetler, kanun kuvvetinde olabilen ve hatta kanunun yerine geçebilen sosyal kabul görmüş ve yaptırım gücü olan davranış şekilleridir (Sumner, 1906).

Değerler ise insan doğasının biyolojik ve kalıtsal yapısı itibariyle mevcuttur ve kültür tarafından geliştirilirler, yani kültürel dirler (Maslow, 2001: 178). Değerlerin hatırlatıcısı olarak mit, marş, şarkı gibi kolektif simgeler bir kitleyi anımsatır. Kim olduğu ve nereden geldiğinin önemi olmadan savaş veya çatışmada ölen ilk kurbanın yarattığı duygu durumu, sembolleştirme ve simgeleştirme için çok önemlidir (Canetti, çv Aygen, 2014: 81). Bu noktada kişisel algı pasifize edilir. Bir diğer önemli kültür bileşeni ise geleneklerdir. Hobsbawm'a göre, icat edilen gelenekler üç amaca hizmet eder: ilki, sosyal uyum / grup üyeliği oluşturmak veya sembolize etmek, ikincisi kurumlar, statü ve otorite ilişkileri kurmak veya meşrulaştırmak ve sonuncusu inançları, değerleri veya davranışları sosyalleştirmek / aşılacak (1983: 9).

1.1.5. Sosyal İnşacı ve Sembolik Etkileşimci Kuramlarda Etnisite ve Etnik Kimlik

Konstruktivizm de denen sosyal inşacılık (veya inşacılık), esasen Nicholas Onuf (1989)’un “*With World of Our Making*” adlı çalışmasıyla ilk kez bir uluslararası ilişkiler kuramı olarak sunulmuş ve Friedrich Kratochwil ve Alexander Wendt tarafından geliştirilmiştir. 80’ler ve 90’lardaki “Üçüncü Tartışma” ile, uluslararası ilişkilerde sosyal inşacılık, pozitivist uluslararası ilişkiler kuramlaşmasının ana meydan okuyucularından biri olarak ortaya çıkmıştır.

Özellikle Alexander Wendt' in Uluslararası İlişkiler' de sosyal inşacılığın başlıca temsilcilerinden biri olarak tanınmasının en önemli nedeni ufuk açıcı “Uluslararası Siyasetin Sosyal Teorisi (1999)” adlı çalışmasıdır.

Amerikan sosyoloji ekolünün sosyal psikoloji geleneğinden de etkilenmiş olan sembolik etkileşimcilik ise Max Weber'in yorumsamacı bakış açısının da katkısıyla George Herbert Mead tarafından ortaya atılmış, C. H. Cooley ve W. I. Thomas tarafından geliştirilmiştir. Kuram, yapılardan ziyade birey ve sosyal davranışlarını (semboller aracılığı ile) sosyal öğrenme, gözlemlene ve etkileşime dayandırmaktadır.

Farklı disiplin alanlarına dahil olsalar da bu kuramlar çoğu noktada birbiriyle örtüşmektedir. Önemli bir farklılık, sosyal inşacılığın sosyal yapıların, faillerin etkileşimlerine indirgenemeyecek etkilerinin olduğunu varsayan bütüncül / yapısalcı özelliğidir. Sembolik etkileşimci kuram ise daha çok sosyolojik bir kavram olduğundan yapı meselesine odaklanmadan birey davranışlarına mikrososyolojik perspektiften yaklaşır. Kuramların etnik kimlik bağlamında önemli özellikleri, alt başlıklarda detaylandırılmıştır.

1.1.5.1. Uluslararası İlişkilerde “Üçüncü Yol” Olarak Sosyal İnşacı / İnşacı Yaklaşım

Uluslararası İlişkiler alanındaki kuramsal tartışmaların dinamik özelliği nedeniyle yeni ortaya çıkan gelişmeler; bir taraftan mevcut kuramların varsayımlarını test etme imkanı sağlarken, diğer taraftan bu gelişmeler karşısında açıklama gücünü kaybeden kuram ve varsayımların giderek zayıflamasına veya kuramın tamamen terk edilerek yeni bir paradigmanın ortaya çıkmasına vesile olmaktadır. Uluslararası ilişkiler kuramları, uzun bir süre idealizm ve realizm ekolleri arasında sıkışarak bilgi ve analiz üretmeye çalışan bir akademik disiplin iken son dönemlerde sosyal bilimlerin diğer dallarıyla etkileşerek, kendi kuramsal araçlarını nasıl çeşitlendirebileceğini, analitik çerçevesini nasıl zengin bir literatür üzerinden kurabileceğini gösteren argümanlar sunmaktadır. Soğuk Savaş sonrası gelişmeler, geleneksel / pozitivist kuramların yeterliliğini zayıflatmış ve post-modern/post pozitivist kuramlara olan ihtiyacı arttırmıştır. Nitekim eleştirel kuramlar olarak da bilinen ve temel özellikleri sosyal, normatif, inşacı, reflektivist ve

fikirselsel olan bu kuramlara olayları ve politikaları analiz ederken sıkça başvuruldukları görülmektedir (Arı, 2014: vi).

Soğuk Savaş sonrasında uluslararası ilişkiler alanında farklı ontolojik öneriler sunan ve yeni kuramsal yaklaşım olarak pozitivist ve post - pozitivist kuramlar arasında konumlandırılan ve bu nedenle ‘üçüncü yol’ olarak nitelendirilen inşacılık; uluslararası ilişkilerin sosyal kavramlarına vurgu yapar. Ontolojik olarak sosyal yapılandırmacı kuramlaştırma; paylaşılan anlam ve normlara odaklanması nedeniyle pozitivist uluslararası ilişkiler kuramlaştırmasından farklıdır; fikirler, sosyal gerçeklikte önemlidir, gerçeklik ise sosyal bir yapı olarak algılanır. İnşacı uluslararası ilişkiler kuramlarının ortak noktası; fikirler, normlar, paylaşılan anlamlar, kolektif bilgi, kültür, dil gibi sosyal faktörlerin önemine işaret ederek pozitivist uluslararası ilişkiler kuramının ontolojisine meydan okumalarıdır. Bu kuram, disiplinin ana akımını oluşturan pozitivist kuramların göz ardı ettiği kimlik, kültür, söylem ve dil gibi sosyo-kültürel faktörlerin kural ve yapı ilişkileri açısından ele alınmasını sağlar. Diğer bir deyişle pozitivist açıklamaların maddi ontolojiye dayanan açıklamaları bu kuramda maddi olmayan öznel ontolojiye dayandırarak mevcut yapıları ve iktidar ilişkilerini sorgulamaya ve dönüştürmeye çalışmaktadır (Arı, 2014: 5). Burada sosyal faktörler, genellikle bireylere değil, kolektiflere atfedilen faktörlerdir. Etnik gruplar, dostlarını ve düşmanlarını kim olduklarına göre tanımlar ve çıkarına göre hareket ederler.⁵ İşbirliği, ortak kimliklere sahip devletler arasında veya değerleri paylaşan devletler arasındadır. Çünkü güven, paylaşılan değerlere ve fikirlere dayanmakta ve işbirliği de güven gerektirdiğinden, devletler arasında işbirliği olasılığı, fikirselsel yakınsama derecesi ile artmaktadır (Maoz ve Henderson, 2020: 241). İnşacılığın kimlik kavramını bireylerin onu algılamasına bağlı (yani değişebilen esnek bir kavram) olarak ele alması kimlik krizi söylemlerini yumuşatan bir boyut sunmaktadır (Brubaker ve Cooper, 2000: 1).

İnşacılık, etnisiteyi algılamamızı güçlendiren verimli bir yaklaşımdır (Brubaker, 2004: 3). Etnisite; etnik kategorileri şekillendirirken sosyal, ekonomik, politik süreçler ve aktörler tarafından inşa edilir (Nagel, 1994: 152). Buna göre inşayı

⁵ Wendt bu durumu “istek+inanç=davranış” olarak formüle etmektedir (Wendt, 1999).

gerçekleştiren toplumsal hareketler sayesinde yeterli kurumsallaşma ve yapılaşma gerçekleşirse ilerleyen süreçte güçlü bir etnik yapılanma olabilecek etnik kimlikler ortaya çıkabilir. Bu nedenledir ki, bazı etnik kimlikler güçlü ve köklü iken bazıları ise daha rastlantısal ve istikrarsızdır (Mann, çv. Doğan, 2012: 25). Etnik sınırlar ve bunlara atfedilen anlamlar; kültürü şekillendirme, yeniden şekillendirme ve dönüştürmede önemli sosyal güçlerdir. Bu nedenle, inşacı modelin ontolojik anlamda etnisiteye yaptığı vurgu, insan çeşitliliğinin basit tarihsel, biyolojik veya kültürel determinist modellerine bir meydan okumayı temsil eder (Nagel, 1994: 168). Etnisite; sosyal, tarihsel ve politik bağlamlara gömülü bir sosyal bir yapı ve doğası gereği dinamik, esnek ve gruplara, bağlamlara, durumlara, politik iklimlere, sosyal ilişkilere, etkileşimlere bağlıdır. Fredrik Barth'a göre, grubu tanımlayan, içerdiği kültürel öğeler değil, etnik sınırlardır (Barth, 1969: 15). Burada oluşturulan sınır; bireylerin yaşantılarının birikimiyle gerçekleştirilen ayrışma noktasını belirlemek amaçlı zihinlerinde oluşturdukları ve ona anlam yükledikleri belirleyici bir anlam ifade etmektedir. Destekleyici bir şekilde Nagel; etnik kimliklerin basitçe dil, din, kültür, görünüş veya bölgesellik malzemesinden inşa edildiğini ve belirli etnik sınırların anlamları sürekli olarak müzakere edilip gözden geçirildiğini ve yeniden canlandırıldığını belirtmektedir (Nagel, 1994: 154). Dolayısıyla etnik kimlikler gibi etnisite, doğa tarafından verili olarak sunulan bir gerçek değil, sosyal bir yaratımdır (Gellner, 1983; Eriksen, 1993: 69, 100; Anderson, 1995).

1.1.5.2. Sembolik Etkileşimci Kuram

Sembolik etkileşimcilik; bireylerin geçmişten bugüne uzanan deneyimleri ile anlamlı etkileşimler yaratarak kendi değerlerini ayırtmasında sembollerin önemli rol üstlendiğini savunan kuramsal yaklaşımdır (Brubaker, 2004: 37; Brubaker ve Cooper, 2000: 10; Shott, 1979). Kuram, sembollerin benzer duygulanımsal deneyimler inşa ederek grup içerisinde olumsuz farklılaşma ve olumlu özdeşleşme yarattığına vurgu yapar. Sosyal kontrolü kolaylaştırma biçimi olarak sembollerin duygu inşa edici rolü etnikliği anlamada önemli bir yere sahiptir. Eriksen, etnik köken ve etnik kimlik arasındaki ilişkileri, "etnisitenin sembolik yönü" olarak tanımlamakta ve etnisitenin sadece bireyler ve gruplar arasında benzerlikler ve farklılıklar oluşturan belirli özelliklerle ilgili değil, aynı zamanda bu benzerlik ve

farklılıkların kamusal alanda nasıl iletildiğiyle de ilgilenmektedir (Eriksen, 1993, 49; Rostas, 2010: 4). Bu açıdan etnik kimliklerin özel karakterini analiz etmek için, gelecek nesillere aktarma ve belirli bir topluluğa yayılma mekanizmalarında “mit - sembol” bileşimine dikkat çekmek gerekir.

Etnisite büyük ölçüde mitsel ve sembolik bir karakterdedir. Aslında etnisitenin bu karakteristik özelliği etnikliğin neden kalıcı yapıda olduğuna da cevap niteliğindedir. Mit, sembol, ve değerler çok az değişime uğrayan yapıntılar tarafından aktarıldığından bir kere oluşturulduklarında yüzyıllarca varlığını koruyabilecek derecede kalıcı olabilirler (Smith, 1989: 38; Smith, 2009). John Armstrong’un “*The Ethnic Origins of Nations* (1986)” eserinde “mit-sembol kompleksi” kavramını etnik toplumların oluşturdukları sembolleri, mitleri, anıları, değerleri, siyasetin temelini oluşturan dinamikleri ve etnik kimliklerin uzun vadeli kalıcılığının temelini oluşturan özellikleri ile tartışmaktadır (Smith, 2009: 24). Bununla birlikte etno-sembolistler; sembolün, mitin, belleğin, değer, ritüelin ve geleneğin etnisite, milletler ve milliyetçilik analizi için temelde birkaç nedenden dolayı çok önemli olduğunu vurgulamaktadırlar. İlk olarak, bu unsurların çeşitli kombinasyonları; toplumsal yapıları ve kültürleri şekillendirmede ve toplumların içindeki farklı grupların ve kurumların ilişkilerinin tanımlanmasında ve meşrulaştırılmasında hayati bir rol oynamaktadır. Hatta kriz ve hızlı değişim dönemlerinde önceki mitlerin, sembollerin ve geleneklerin bir kısmının değiştirildiği veya reddedildiği zaman bile, uyum olmasa bile bir dereceye kadar ortak bilinç⁶ sağlanmıştır. Bunların örneklerini Fransız, Rus ve Çin devrimlerinde görmek mümkündür. İkinci olarak aynı kültürel unsurlar; her bir topluma dil, din, gelenek ve kurumlar açısından hem üyelerinin hem de yabancıların gözünde onu diğer benzer topluluklardan ayırmaya yardımcı kendine özgü bir sembolik repertuar sunmaktadır. Bu repertuar, toplumun genel profilini çıkarmakta ve toplumların sosyal sınırını ve ötekilere karşı muhalefetini belirlemektedir. Son olarak paylaşılan değerler, anılar, ritüeller ve gelenekler, topluluğun geçmiş nesilleriyle bir süreklilik duygusu sağlamaya yardımcı olmaktadır. Bayramlar, geçitler, marşlar ve bayrak gibi

⁶ Richard (2019) bu durumu toplumların güvenlik ve saygınlıklarını içeren “duygusal sermaye” olarak ifade etmektedir.

anlamları nispeten zamanla değişebilecek kolektif semboller, toplumsal bağların ve bir ulusal /etnik kimlik duygusunun yaratılmasına ve sürdürülmesine yardımcı olan ve toplumda yaygın şekilde kabul gören geliştirilmiş bir duygu durumu oluşturmaktadır (Smith, 2009: 25). Bu bakış açısıyla etnisitenin kendisi değişen tutumlar, duygular ve algılar yığını olarak anlaşılmalıdır. Bununla birlikte sözcükler, işaretler, diller, kıyafet ve mimari gibi sembolik sınır mekanizmaları, elitlerin sembolleri iletme biçimleri ve bu tür sembollerin gömüldüğü ardışık mittik yapılar etnik grupların dayanıklılığını sağlayan unsurlar olarak değerlendirilir (Smith, 1989, 2009: 24).

Etnosembolistlerin çalışmalarının merkezinde, sembolik unsurların ve bireysel/özel boyutların analizi yoluyla etniklik ve milliyetçiliğin 'iç dünyasını' anlama ihtiyacı vardır (Smith, 2009: 23). Bireyleri hayvanlardan ayıran en önemli özellik benlik durumudur. Hayvanlarda anılarla geçmişe genişletilebilecek tarif ettiğimiz türde bir benlik olmadığından, bilinçli bir geçmişi yoktur (Mead, 1972: 183). Ancak bireyler dünyayı geçmişten gelen birtakım deneyim ve hatıraları ile yorumlar. Bu konuda en önemli başvuru kaynakları sembollerdir. Toplum bireyleri kişisel deneyimlerinin yanında belirli bir grubun karakteristik özelliklerini taşır ve o grubun dilinden, ekolojisinden, inanç ve ideolojisinden etkilenir. Buna karşılık doğaları gereği esnek, manevra kabiliyeti yüksek ve kolayca manipüle edilebilen yorumlama araçları olarak sembollerin karakteristik özellikleri sayesinde çeşitli amaç ve projelere yönelik şekillendirilebilirler. Peki semboller herkes için aynı uyarıcı etkiyi mi yaratmaktadır? Hepimiz aynı ritüele katılabilir, aynı ayin için dua edebiliriz, aynı dili konuşabiliriz, ancak bu sosyal formların bizde aynı anlamları çağrıştırdığını göstermez. Bu nedenle toplumlar ortak duygu durumunu paylaşmak adına birbirlerini benzer anlamlara zorlama girişiminde olabilir (Cohen, 2002: 18-20, Shott, 1979: 1317). Cohen, bu yaklaşımıyla sembol ve ritüel gibi formların ortak bir anlam ifade etmeyeceğini belirtmektedir. O'na göre ortak anlam ifade etmesine gerek de yoktur. Örneğin; her Boşnak yaşadığı savaş, soykırım, bağımsızlık süreci gibi tarihsel deneyimi derinlemesine bilmez. Bunların bireyin bilişsel durumunda ortak duygu durumu veya hatırlatma yaratmasına gerek de yoktur. Burada önemli olan bireyin içinde yaşadığı toplumun değerlerine ve diğerleri ile aynı derecede

olmasa da toplumun genel kanısına uyan ortak duyguyu hissetmek istemesidir. Burada semboller, insan davranışının toplum davranışına uyumunu sağlayan önemli başvuru kaynakları olma görevini üstlenirler.

Sembolik etkileşimciliği ortak duygu ve ortak bilinç gibi kavramlarla açıklamak zaman zaman nesnel faktörleri dışladığı ve öznel faktörlere odaklandığı eleştirilerine neden olmuştur. Ancak toplumun şekillenmesinde sacayağı olan unsurların yaşanmışlık ve öznel deneyimlere dayanması, siyasi ve sosyolojik analizde onların gerçekçi olmadığını anlamına gelmez. Öte yandan etno-sembolistler için merkezi olan husus öznel tutumlar veya duygulardan ziyade siyasetle ilişkili olan kültürdür (Smith, 2009: 26, Shott, 1979). Etnisitenin siyasallaşma sürecinde kültürün rolü belirleyicidir.

1.2. Etnisitenin Siyasallaşma Süreci

Çalışmanın bu bölümünde etnikliği ortaya çıkaran bireyin özdeşleştiği gruplara bağlılık duygusu ile bireyin kendini farklı bir statüde ayrıcalıklı hissettiren ait olmadığı gruba yönelik antipati duygusunun bileşiminin etnik siyasal zeminde nasıl rol oynadığı ve bununla birlikte kimliği inşa eden kültür öğeleri olarak dil, din, ırk, örf ve adetlerin bu zeminde nasıl araçsal bir nitelik kazandığı (veya kazandırıldığı) üzerinde durulmuştur. Çünkü etnisitenin ilk gerçeği, grup bağlamında içerdekiler ve dışardakiler arasındaki sistematik ayrımlardır (Eriksen, 1993: 18).

Bireyler neden milletleri ve etnik toplulukları için ölmeyi tercih edebilirken sınıf, şehir gibi pek çok şeyi buna değer görmüyor? Bu noktada etnik kimliklerin ve ulus devletlerin tarihsel ve kültürel süreçte geçirdikleri travmaların etkisi ve zorluklarla kazanılan değerlerden kolayca vazgeçilmediği görülmektedir. Bununla birlikte ulus devlet aşamasına gelmiş bir toplulukta etnisitenin siyaset yapıcı bir araç olması daha kolaydır. Etnisitenin siyasallaşması, millileştirilmiş devletlerde yabancı düşmanı siyasal hareketler olarak ortaya çıkabilmektedir. Bu noktada millet kavramı ortak kader ve karşılıklı dayanışmanın bir tezahürü olarak algılanabilir (Wimmer, 2004: 69). Dolayısıyla ulus devlet içerisinde etnikliğin siyasallaşması, etnik milliyetçiliği de ortaya çıkarabilir.

Bilinmektedir ki, kavramın siyasallaşmasından önce sorunsallaşması gerekir. Sorunsallaşma için de ortak bir algı oluşumu ve ortak fikirlerin önemi gündeme gelmelidir. Etnisitenin "politik olarak inşa edilmesinin" yani etnik sınırların, kimliklerin, kültürlerin siyasi politikalar ve kurumlar tarafından müzakere edilme, tanımlanma ve üretilmesinin birkaç yolu vardır (Nagel, 1994: 156-157) Alt başlıklarda bu yollara atıfta bulunularak “Hangi şartlar altında etnisite sorun olur ve siyasallaşır?” sorusuna yanıt aranacaktır.

1.2.1. Siyasal Bir Argüman Olarak “Etnisite”

Çeşitli kuramlara göre ortak bir bağ, kültür veya soya atıf yapan ve grup içini bu değerler aracılığıyla mobilize ederek dayanışma sağlayan ve gruplararası çok kültürlülüğe uygun bir zemin hazırlayan etnisite; siyasal amaç ve çıkarların bir argümanı haline gelmesi veya getirilmesiyle birarada yaşamı zorlaştıran bir zemin hazırlar. “Etnisite ne zaman sorun haline gelir?” Bu soruya verilecek ilk cevap, etnik sınırların etnik grupları değiştirdiği, şekillendirdiği ve yeniden şekillendirdiği süreç ile ve tarafları etnik çatışmaya götüren kaynak rekabeti ile açıklanabilir (Nagel, 1994: 158). Dahası gruplar birbiri ile ilişki halinde oldukça farkındalıkların artmasıyla kültürel çeşitlilik gerçekleşmekte ve kültürel farklılıkların kendini gösterdiği sosyal bağlam ortaya çıkmaktadır. Ancak etnik çatışma, etnik farkındalığın kaçınılmaz sonucu değildir. Böylesi bir çatışmanın belirmesi için etnik dayanışmanın da baş göstermesine gerek yoktur. Burada ifade edilmesi gereken durum, genel olarak zaten bir etnik dayanışmanın olduğu ve üyelerin kendilerini bu etnik grubun bir parçası olarak tanımladıkları atmosferde paylaşılamayan soyut veya maddi kaynakların dava konusu olduğu koşulların söz konusu olmasıdır (Fowkes, 2002: viii). Rakiplerin aynı bölgeye yönelik tarihsel iddiaları, dini değerleri, komşuluk ilişkilerinin etkisi gibi alt başlıklarda detaylandırılacak düzenlemeler bu koşulların bazılarını örneklendirebilir.

Etnik grup, diğerleriyle karşılıklı etkileşim yoluyla tanımlanır (Eriksen 1993: 38, Barth, 2001) Etkileşim, özdeşleştirmeyi de beraberinde getirerek bir aradalığı güçlendirmektedir. Ancak bu bir aradalık atmosferi için grup kimliğimizin tehdit edilmesi şarttır (Boas, 1982: 13-14; Volkan, 2005: 30). Bu süreçte kültürel

semboller, kültürel ayırıcı fonksiyon özelliğiyle araçsallaştırılırken bazı pratikler de sembolleşir ve millet olma duygusu uyandırılarak milliyetçi söyleme dönüşebilir. Milliyetçi söylemler de kolayca değişmeyen kalıcı bir argüman olarak kültürü işlemselleştirir (Eriksen, 1993: 102-107). Bunlara yönelik herhangi bir tehdit gerekmesede de güvenlikleştirme ihtiyacı belirebilir. Bu noktada sosyal yaşamın işleyişi için olmazsa olmaz bir unsur olarak güvenlik tehdidi karşımıza çıkmaktadır.

Etnisizasyon, özellikle sosyal problemler olmak üzere diğer faktörlerin neden olduğu gerilimler ve çatışmalar için etnisiteye dayalı açıklamalar sunar (Bolaffi, 2003: 103). Bu nedenle, politika oluşturmada etnik kimlik, bir sosyal kategori ve dört boyutta organize edilmiş bir süreçtir. Bu sürecin ilk adımı (1) etnik grubun politika oluşturma sürecine dahil edilmesidir. Etnik grubun politika oluşturmaya katılımı, etnik kimliğin bir ifadesini temsil eder. Yani gruba, diğer grup ve kurumlarla ilgili olarak tercihlerini ifade etme, çıkarlarını tanımlama ve önceliklerini müzakere etme şansı verilir. Dolayısıyla siyasi katılım, gruba söz hakkı vermek anlamına gelir ve politikaların etkisini ve uzun vadeli sürdürülebilirliğini sağlamak için bir ön koşuldur. Savunmasız ve ötekileştirilmiş gruplar söz konusu olduğunda o grubun sesinin duyulmaması ve grubun savunmasızlığı, katılımı daha büyük bir öneme konumlandırır. Başka bir deyişle, bu grubun çıkarları, toplumun kamu çıkarlarını tanımlayan demokratik çıkar birleştirme mekanizmasına dahil edilmemiştir. Katılımdan sonraki süreç, (2) grup adına konuşan sosyal aktörler tarafından resmi olarak ifade edilen etnik iddialar ve kindarlık söylemlerinin toplumda yansımasıdır. Etnik iddialar, etnik grup adına ileri sürülen taleplerdir ve etnik grubun karşılaştığı sorunlarla yakından bağlantılıdır. Bu nedenle, etnik iddiaları analiz ederken ilk araştırılması gereken konulardan biri, bu iddiaları yapanların kim oldukları ve nasıl algılandıklarıdır. Bir sonraki durum da (3) politika yapımında yer alan politika yapıcılar, araştırmacılar, grubun temsilcileri gibi farklı sosyal aktörler tarafından kamusal alanda grubun veya bu grubun karşılaştığı sorunların temsidir. Kamusal ve hükümet gündemini belirlerken önemli olan sadece bir etnik grubun kendi etnik iddialarını ifade etme biçimi değil, aynı zamanda diğer sosyal grupların bu etnik grubu ve üyelerinin karşılaştığı sorunları algılama biçimidir. Son olarak (4) kamu politikası belgelerini analiz ederek belirlenen nedensel ilişkilerdir. Belirli bir

durumun temel nedenlerin belirlenmesi, politika oluşturma sürecini anlamının anahtarıdır. Farklı aktörlerin belirli durumları açıklama şekli, ötekileştirilenlerin durumunu iyileştirmek için belirli eylem planlarını belirler.

Deborah Stone (1989), siyaseti zor koşulları siyasi meselelere dönüştürmenin ve hükümetin gündemine yerleştirmenin temeli olarak tanımlar. Zor koşullar ne zaman sorun olur? Stone, sorun tanımlama sürecinin yalnızca siyasi aktörlere, kötü koşulların doğasına veya sorunların özelliklerine bakılarak açıklanamayacağını belirtmektedir. O'na göre problem tanımı, rekabet halindeki siyasi aktörler tarafından nedensel hikayelerin stratejik tasviri olarak koşulların aktif olarak manipüle edilmesidir. Siyasi aktörler, sorunları kasıtlı olarak kendi çıkarlarını gerçekleştirmek ve taraflarına destek sağlamak için hesaplanmış şekillerde tasvir ederler. Böylece zorlukları ve zararları diğer bireylerin veya kuruluşların eylemlerine bağlayarak, zararı durdurmak için hükümetin gücünü kullanma hakkını talep eden söylemler oluştururlar (Stone, 1989: 282-299; Rostas, 2019: 39-45). 1991'de

Örneğin, Yugoslavya'da patlak veren sivil savaşlar ve federasyonun aldığı darbe, etnik sınırların siyasetle ilişkiselliğini göstermektedir. Sırp ve Hırvatlar arasında 1945'ten beri evlilik oranları ve dil birliği gibi normal seyrinde giden ilişkiler; 1991 Haziran'ında savaşın patlak vermesiyle Sırlar Hırvatları faşist, Hırvatlar Sırları emperyalist olmakla suçlamış, alfabeler arası farklılıklar desteklenmiş ve Hristiyanlığın farklı uygulamaları gündeme gelmeye başlamıştır. On yıllardır hareketsiz kalan etniklik, gereken sosyal ve siyasal şartlar sağlanarak aktif hale getirilmiştir. Önceki jenerasyon için çok da bir anlam ifade etmeyen kültürel meseleler; bir arada yaşamayı zorlaştıracak düzeyde ve canları pahasına savaş verdikleri bir gereklilik olarak görülmüştür. Bu nedenle alt başlıklarda etnisiteyi bir çeşit dışlama siyaseti olarak kullanan kitlesel motivasyonlara değinilecektir.

1.2.1.1. Ayrıştırıcı Bir Terim Olarak “Etnosentrizm”

Kişinin kendi grubunun halktarz (*folkways*) larının başkalarının yaptıklarından daha üstün ve değerli olduğunu ifade eden, “etnik merkezîyetçilik”⁷

⁷ Çalışmanın devamında ‘etnik merkezîyetçilik’ yerine ‘etnosentrizm’ kavramı ile devam edilecektir.

olarak da bilinen “entosentrizm” terimi, 20. Yüzyılın ortalarında William Graham Sumner tarafından ortaya atılmıştır (Kinder ve Kam, 2010: 1). Kavramı literatüre kazandıran Sumner, Hobbesçu kaynakların kısıt olduğu bir dünyada çatışmadan ortaya çıkan grup içi dayanışma ve grup dışı düşmanlık kavramlarının ikisini de ayrılmaz bir biçimde bağlantılı görmektedir. Etnosentrizm kavramı ise bir etnik grubun üyelerinin kendi gruplarını diğerlerinden üstün kılma ve dışarıdakileri grubun kendi değerlerine ve fikirlerine göre yargılama eğilimini gösterir. Etnosentrizm, kişinin kendi etnik grubundan farklı olan herhangi bir davranış veya değer dizgesinde yanlış ve kabul edilemez olduğunu varsayan tutumları beslemektedir (Bar-Tal, 1987; Mair, 1975: 4).

Çoğu etnik grup kendini tanımlarken iyi, güzel, cesur, mükemmel gibi kavramlara meyilli olurken, diğer grupların üyelerini kendilerini tanımladıkları özelliklerden nispeten veya bariz derecede aşağı, ürkek, korkak gibi tanımlamaları tercih etmektedir. Sumner’e göre grup üyeleri ile fedakarlık ve sadakate karşılık grup dışına veya diğerlerine nefret ve küçümseme gibi karşılıklı duyguların üretilmesi ve gruplararası rekabet; savaş, yağma, çatışma gibi radikal bir durumla birlikte çoğalmaktadır. (Kinder ve Kam, 2006: 9-10). Kinder ve Kam, etnosentrizmle ilgili dört önemli kuram öne sürmektedir: İlkinde kavramı realistlik grup çatışması (*realistic group conflict theory*) bağlamında gruplararası çatışmanın sonucu olarak ele alırlar. İkincisinde, otoriter kişilik kuramı (*authoritarian personality theory*) bağlamında baskı, yansıtma ve yerinden edilmenin psikodinamik süreçlerine konumlandırır. Üçüncüsünde, sosyal kimliğin ifadesi olarak etnosentrizmin evrensel bir özsaygı özleminden kaynaklandığını iddia ederler. Dördüncüsünde ise doğal seleksiyona atıfta bulunarak kavramı biyolojik bir adaptasyon ve insan doğasının bir yönü olarak ele almaktadırlar (Kinder ve Kam, 2010: 7).

İnsan toplumlarının kategorize etme ihtiyacına dayalı olarak insan dünyasını onlara karşı “biz”e indirgeyen, grup içi üyelere yönelik aksi ispatlanana dek sempati ve işbirlikçi yaklaşırken; grup dışı üyeleri düşmanca, güvene layık olmayan ve tehlikeli olarak değerlendirmeye iten bu yaklaşım, rahatsız edici ve zor bir sosyal ortamda güvenli bir yol arayışıdır. Bu açıdan etnosentrizm, bir hastalıklı durum veya patolojik bir davranış türü değildir. Dolayısıyla onu anlamlandırmak için

psikodinamik süreçlere ve analizlere gerek yoktur. Kavram bir tür yatkınlığa (*predisposition*) ve dereceye dayanır. Onu önyargıdan ayıran özelliklerden biri budur.

Önyargı, bireyin düşmanca görüş ve tutumlara sahip olduğu sayısız grupla ilişkiliyken etnosentrizm buna ek olarak olumlu yaklaştığı gruplarla da ilgilenir (Allport, Clark, Pettigrew, 1954; Kinder ve Kam, 2010: 8). Kavramın odağındaki en önemli unsur, olumlu veya olumsuz şekilde yanıt vermeye yönelik öğrenilmiş yatkınlığı ifade eden ve kişilerin tavır ve davranış niyetlerine öncülük eden tutum (*attitude*)dur (Capucio, 2010:168). Hammond ve Axelrod (2006), etnosentrizmi grup içi kayırmacılığı da kapsayan evrensel bir tutum ve davranış sendromu olarak değerlendirmektedir. Tutumlar, grup lehine davranış modellerini yücelten ve kendi standartlarını evrensel gören bir dışlayıcı mekanizmaya dönüşebilmesi açısından tehlikelidir. Dahası, grup sınırı olarak gözlemlenebilen etnik, atasal ve ırksal farklılıklar, diğer gruplara yönelik bir değerlendirme, tutum ve ölçü aracı haline getirilebilir. Dolayısıyla sosyal kategorileştirme veya sınıflandırma, sosyal davranışların belirleyicisi olabilir (Sumner 1906; Kurzban vd., 2001). Öz bilinçli birey, belirli bir sosyal grubun veya topluluğun herhangi bir zamanda o grup veya topluluğun karşılaştığı çeşitli türlerdeki sosyal sorunlara yönelik organize sosyal tutumlarını alır ve benimser. Kişi bireysel bir katılımcı olarak kendi davranışını, ilgili grup veya topluluğun dahil olduğu sosyal süreçle uyumlu şekilde geliştirir. Örneğin; siyasette birey kendisini bütün bir siyasi partiyle özdeşleştirerek o partinin tamamının, belirli toplumsal topluluğun geri kalanına ve belirli toplumsal durum içinde partinin karşılaştığı sorunlara karşı örgütsel tutumunu almaktadır. Sonuç olarak birey, partinin örgütsel tutumları açısından tepki veya karşılık vermektedir (Mead, 1972: 156). Dolayısıyla tutum; grup içine yönelik yani kendi grup veya ülkesine karşı kültürel değerleri ve milliyetçi duyguları çağrıştıran, grup dışına yönelik bariz veya örtük bir şekilde dışlayıcı ve küçümseyici yaklaşımlarla etnosentrizm bağlamında ele alınmaktadır. Capucio, tutuma yönelik bu ikili yaklaşımın pozitif sosyal kimliğin bir gereği olarak temel insan ihtiyacından kaynaklandığını belirtmektedir (Capucio, 2010:168-169). Etnosentrik tutum

anlayışın ardındaki kuramsal varsayımlar ikinci bölümde grup temelli şiddet kuramları başlığında detaylıca ele alınacaktır.

1.2.1.2. Kültürel Soykırım Olarak “Etnosit”

Kültürel soykırım olarak da bilinen etnosit (*ethnocide*)⁸, daha eski deyim olan soykırımın analojisi ile yakın zamanda ortaya atılan bir kelimedir. Bununla birlikte, bu kavramın başından beri net bir anlamı olmamıştır. Bir soykırım türü olarak etnosit, esasen bir çeşit kültürel şiddettir. Etniklik, bir nüfusun, onları komşularından ayıran kültürel simgelere bağlanması anlamına gelirken (Mair, 1975), etnikliğe yönelen kültürel şiddet; toplum içerisinde bir kesimin kültürel hegemonyasını çeşitli semboller ve söylemlerle dayatması ile ortaya çıkar (Galtung, 1990). Bireyler ve kültürler olarak iki hedefi olan bu kelime, Latin Amerika' nın ilkel yaşam yöntemlerini kullanan sakinlerinin, yaşam alanlarının ileri teknolojiye sahip halkları tarafından yapılan istilası ile gündeme gelmiştir. Yeni yerleşimciler, yaşam alanlarına müdahale etmenin yanısıra zulüm ve dehşet verici muamelelerde bulunmuş ve bazı sakinleri katletmiştir. Örneğin bir kabilenin (bilinçli şekilde yayılan) kızamık salgınıyla yok edilmesi gibi uygulamalar, uygarlığın barbarlıktan üstün olduğu noktasında bir tartışmayı meydana getirmektedir (Mair, 1975: 4). Benzer şekilde Amerika kıtasının keşfiyle birlikte Kızılderililere yönelik çiçek hastalığını bilinçli olarak bulaştırma, çoğalmalarını engellemek adına kısırlaştırma, temel besinleri olan hayvanların katliamı, topraklarından sürme vb. insan medeniyetini sorgulatan uygulamalar, toplumların yaşam şeklini de kapsayan kültürün yok edilmesini amaçlamaktadır. Belirli bir grubun kültürünü baltalamak sadece o grubun insanlarına eziyet, işkence veya kültürel sembollerine saldırı ile sınırlı değildir. Egzotik insanları estetik zevk için 'insan hayvanat bahçelerinde' tutma arzusu veya bazı kültürel farklılıklardan kaynaklı ortaya çıkan islamafoobi / zenofobi / aparheid de çeşitli şekillerde kültürel şiddettir.

Etnosit; kültürel, ekonomik, askeri vb. alanlarda toplumda baskın bir kültürün, bünyesinde yaşadığı insanların kültürlerinin değersizleştirilmeye ve hatta

⁸ Çalışmanın devamında etnosit kelimesi kullanılacaktır.

unutulmasına yönelik yaptığı yok etme motivasyonunu ifade etmektedir. Nitekim dillerin kademeli olarak yok edilmeye çalışılması, tarihi kalıntıların tahribatı, psikolojik olarak aşağılık kompleksini aşılama ve tarihi gerçekleri değiştirme veya saptırma gibi sistematik haklarından mahrum bırakma politikaları bu durumda en çok karşımıza çıkanlardır. Buradaki amaç bir millet veya etnik grubun milli şuurunu zedelemeye yönelik uygulamalarla tarihi, kültürel ve sosyal iç dinamiklerini bozarak bu doğrultuda başka etnik gruba katılmasını sağlamaktır. Böylece milli duyguların canlılığı ve geçmişe yönelik onursal varoluşun anlamı yitirilir ve geçmişte pek çok etnik gruba olduğu gibi kültürel değerleri, tarih sahnesinden silinebilir. Yugoslavya, Burundi, Ruanda ve Myanmar gibi dünyanın farklı bölgelerinde gerçekleşen olaylar bir etnik grubun medeniyetinin yok edilmesini ifade etmektedir. Burada altı çizilmesi gereken önemli nokta kavramın ana motivasyonunun bir etnik grubu tamamen ortadan kaldırması değil de “kültürel varlığına ve değerlerine” yapılan saldırıyı gözetmektir (Bolaffi, 2003: 103). Ancak türü ne olursa olsun soykırım için nedensel çıkarımlar, suçluların güdülerine sahte bir mantık ve hatta saygınlık kazandırma riskini beraberinde getirdiğinden tehlikelidir (Stephen, 1995: 365).

1.2.1.3. Etnik Milliyetçilik Bağlamında “Kimlikler”

Hakkında çok fazla kuramsal tartışma bulunan milliyetçilik kavramı, genellikle ayrıştırıcı özellikleri çağrıştırmaktadır (Capucio, 2010: 169) Ancak modern çağın kolektif bilincini yaratması ve devlet inşa sürecinde etkisi nedeniyle kavramı sadece çatışmalar ve buhranlarla ilişkilendirmemek gerekir. Ayrıca kavramın sadece siyasi içerikle ele alınmaması, kavramın aynı zamanda ‘kültürel bir kimlik meselesi’ olduğu gerçeğinin de altı çizilmesi gerekir (Calhoun, 2007: 3). Aslında son iki yüzyıldır kavramı olumsuz çağrışımlarla ilişkilendirmekle belirgin bir hata yapıldığı da söylenemez. Özellikle Birinci Dünya Savaşı sonrası artan milli ve etnik sorunların kökeninde yine savaş sonrası gerçekleştirilen yapısal oluşumlar vardır (Hobsbawm, 1993: 8). Ancak etnik milliyetçiliği siyasi bir kavram olarak analiz etmeden önce millet ve milliyetçilik kavramlarına değinmek gerekir.

Latince ‘*natio*’ dan (kabile, ırk) gelen millet kavramı genellikle kültür, dil, gelenek ve ortak ilgi ile birleşmiş bir grup insan anlamına gelir. Calhaun; millet

kavramının tanımlanması için asgari şartlar olarak toplumsal dayanışma, bütünleşme, kolektif kimlik ve Benedict Anderson'un "Hayali Cemaatler" olarak nitelendirdiği milliyetçiliğin söylemsel oluşumunun gerektiğini öne sürmektedir. Millet retoriğinin önemli unsurları ise sınırları olan toprak / nüfus, bölünmezlik, egemenlik ülküsü, meşruiyet, halkın kolektif olaylara katılımı, eşitlik, kültür, ortak bir tarih, ortak mezhep veya ırk özellikleri, toprakla tarihi veya kutsal bir bağ olarak ele alınabilir (Calhaun, 2007:2-6). Milliyetçilik ise millet söylemlerini ideolojik olarak kullanan, millet olmanın ötesinde bir aşama ve hatta esasen bir ruh halidir. Kendi milletinin bir şekilde diğerlerinden daha önemli olduğu ve bu nedenle bir tür özel, ayrıcalıklı muameleyi hak ettiği duygusudur. Milliyetçilik bu yönden etnisite ve etnik kimlik kavramlarına da benzemektedir. Bir görüşe göre, milliyetçilik "etnik bağlılıklara dayanır ve bu durumun bir ifadesidir" (Jenkins, 1995: 371). Kavramlar arasında derin bir ayrıma dikkat çeken yaklaşımlar da vardır. Eric Hobsbawm, "milliyetçilik ve etnisite farklı, aslında karşılaştırılmaz kavramlardır" der. Aslında araçsal ve duyumsal olarak sembolleri kullanan ve modern dünyanın en zorlayıcı kimlik mitlerinden milliyetçilik, değişik görüngüler alabilmektedir (Smith, 1989, 2009). Etnonasyonalizm / Etnik milliyetçilik ise gerçek veya varsayılan etnik ve kültürel kimlik adına özerklik ve/veya bağımsızlık iddia eden bir nüfusun milliyetçiliğini ifade etmektedir (Bolaffi, 2003:104). Bu anlamda etnik azınlık ve etniklik bilinci dikkat çekicidir. Çok etnili bir devletin içerisinde siyasi ve nüfus açısından baskın bir etnik grupta, devlet ve millet kavramları aynı görülebilir ancak bu diğer gruplar (azınlıklar) için geçerli olmayabilir. Etnik azınlık, toplum nüfusundan sayısal olarak aşağı kalan ve siyasi olarak baskın olmayan etnik kategori olarak tanımlanan gruptur (Eriksen, 1993: 121). Azınlıklar, baskın etnik kültürle fonksiyonel bir ilişki içerisinde kalarak etniklik bilincini, kimlik arama süreci olarak uyarlamaktadır. Söz konusu kimlik arama sürecinin başarı düzeyi demokrasinin düzgün işleyişi ile ortaya çıkar. Ancak milliyetçilik ve demokrasi ilişkisi, milliyetçiliğin kendi başına siyasi bir tehdit kabul edilmesi nedeniyle liberal ve ilerici demokrasiye muhalefet olarak algılanmaktadır. Bu algının oluşmasında büyük oranda eski Yugoslavya ve Kafkasya'daki milliyetçi aşırılıklardan rahatsız olan politika yapıcılarının ortak anlayışı rol oynamaktadır. Ancak yine de demokrasinin düzgün işleyişi, milliyetçi şiddetle parçalanan ve travmatize olan ülkeler için en iyi tedavi yöntemidir

(Wimmer, 2004: 60). Nitekim, etnomilliyetçilerin mücadelesi sadece dış grup üyeleriyle sınırlı olmayıp kendi içlerindeki muhalifleri de kapsar. Hatta kimi zaman grup içi üyelerinin ölümü, grup dışı üyelerin ölümünden daha fazla olabilir. “Grup içi kolluk kontrolü” denen bu süreçte bu orantısızlıkla baş etmek durumunda kalınabilir (Mann, 2012: 25). Özellikle İkinci Dünya Savaşı’ndan bu yana bu anlamda tehdit giderek artmıştır.

İkinci Dünya Savaşı'ndan bu yana yaşanan siyasi gelişmeler, etnik ve milli bilincin siyasi güç olarak zayıflamadığını, hatta yükseliş içinde olduğunu göstermektedir (Connor: 2017: 96). Dolayısıyla milliyetçilik ve etniklik bilinci birbirini besleyebilir. “Milliyetçilik, milletin öz bilincine uyanması değildir; var olmadıkları ulusları icat eder” (Gellner, 2009). Aslında Gellner’in milliyetçiliğe yönelik bu inşacı bakış açısı kavrama yönelik kişi veya kişilerin bilişsel duyarlılığına atıfta bulunur. Bu görüşe katkıda bulunan Bergholz (2016) ise milliyetçiliği kitlelerin güvensizlik ve şiddet durumunda aniden üretilebildiği ve kapsayıcı bir olgu olarak nitelendirmektedir (Bergholz’dan akt. Anderson, 2018: 104). Destekleyici argüman olarak Calhaun, etnik milliyetçi mücadelelerin ardında milliyetçiliğin biçimlendirdiği kolektif kimlik ve gurur örüntüleri yatmakta olduğunu belirtir. Bakıldığında milli gurur; kimi araştırmacılara göre düşmanlığı körükleyen kabul edilemez bir tutumken, bazıları için ise gerekli bir tutumdur. Kosterman ve Feshbach (1989) gibi araştırmacılar, milliyetçi tutumu destekleyen bu kavramı iki ayrı boyutta ele almaktadır. Bunlardan biri kişinin kendi ülkesine eleştirel bir bağlılığa dayanan gurur duygusu olarak ele alınan “vatanseverlik” tir. Bir diğeri ise eleştirel bir anlayışı bir kenara bırakıp kişinin kendi ülkesine ve sakinlerine karşı üstünlük ve körü körüne bağlılığı ifade eden aşırı milliyetçilik veya ırkçılık olarak “şovenizm” dir (Capucio, 2010: 170).

Etnik milliyetçilik bir savaş nedeni olabilir mi? İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra milliyetçilik yönündeki çalışmalar kavramın bir savaş nedeni olabileceğine odaklanmıştır (Capucio, 2010: 169). Nitekim yaşanan süreç, bunun yanlış bir varsayım olduğunu göstermemektedir. Uluslararası ilişkilerde gerçekleşen makro veya mikro etnik ve milliyetçi hareketlerin yıkıcılığı göz önüne alındığında böyle bir genelleme yapılması normal olabilir. Genel olarak milliyetçi bir tutum; grubun

değerli kültürel özelliklerine yönelik olumlu bir algıyı ifade etmektedir. Ancak etnik milliyetçilik kavramı zihnimizde böyle bir olumlu çağrışımın olmasına etnikliğin sosyal ve kültürel farklılığa yönelik baskı ve yaptırım aracı olma özellikleri nedeniyle izin vermemektedir. Dolayısıyla birey, etniklik özelliğine olduğu gibi milli kimliğine de özel bir anlam yükleyen bir varlık olduğundan etnik milliyetçiliği, kendi kendini tanımlama (*self-defining*) veya öz farklılaştırma (*self-differentiating*) süreçleri ile psikolojik olarak örmektedir (Connor: 2017: 91-94).

1.3. Etnik Çatışmalara “Politik Psikoloji” Açısından Yaklaşım

Psikoloji ve siyaset biliminin bileşimini temsil eden “Politik Psikoloji (PP)” disiplini, 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren (özellikle son yirmi yılda) oldukça hızlı gelişen bir bilim dalıdır (Kertzer ve Tingley, 2018; Jost ve Sidanius, 2004; Arıboğan, 2020). “Uluslararası Politik Psikoloji Derneği (ISPP)”, 1977’de kurulmuş ve ilk yıllık kongresi 1978’de yapılmıştır. Kongreyle birlikte aktif olan “Politik Psikoloji (*Political Psychology*)” dergisi, ilk kez 1979’ da yayınlanmıştır (Jost ve Sidanius, 2004: 3). PP, siyaset bilimi ve psikoloji bilim alanlarının yanında tarihten ekonomiye, antropolojiden felsefeye kadar geniş alanı kapsayan çok boyutlu bir disiplindir (Cottam, Dietz-Uhler, Mastors, Preston 2010; Cottam, Mastors, Preston, 2015). Esasen Uluslararası İlişkiler’in pek çok alanı politik psikolojinin ilgi alanındadır (McDermott, 2004). Graham Wallas (1920), “Siyasette İnsan Doğası (*Human Nature in Politics*)” eserinde siyaset yapanların psikolojisini dikkate almadan siyasi meselelerin doğasının anlaşılmasının imkansız olduğunu ifade etmiştir (Jost ve Sidanius, 2004: 3). Disiplin, 1960-70’lerden başlayarak, Sovyet - Amerikan algıları, nükleer caydırıcılık, krizlerde karar verme davranışları, geçmiş savaşların etkileri, milliyetçilik, etnik çatışma, terörizm gibi geniş bir alana hitap etmektedir (Sears, 1987; Cottam vd. 2010). Dahası Uluslararası İlişkiler disiplininde yeni sayılabilecek bu alan, siyasal davranışların psikolojik kökenlerini anlama noktasında kolektif tutumlar, grup motivasyonları, bellek ve anlatıları ele almakta ve toplumların ve ulusların birbirleriyle ya da liderleriyle olan ilişkilerine odaklanmaktadır (Arıboğan, 2020; Monroe, 2001; Shannon, 2000). Uluslararası

İlişkiler akımlarının politik psikolojiye olan ilgisi değişen / dönüşen uluslararası sistemin yapısının da bir sonucudur.

Yüzyılımızda artan terör olayları, asimetrik tehditler, bazıları kronik çatışmaya dönüşen iç ve etnik sorunlar kitlesel patolojiyi anlamayı gerekli kılmıştır. Özellikle 11 Eylül saldırıları ile teröre karşı küresel savaşın ortaya çıkması ve radikalleşmeye yönelik çözüm arayışı çabaları, Uluslararası İlişkiler'e yeni bir bakış açısını zorunlu kılmıştır (McDermott, 2004; Kertzer ve Tingley, 2018; Arıboğan, 2020). Grup davranışları / dinamikleri ve grupların aldığı kararlarda lider izleyici etkileşimine odaklanan bu alan, milliyetçilik ve etnik çatışmalarla ilgili meselelerde sosyal kimliğe, grupların karşılıklı algılamalarına, lider imajlarına ve bilişsel süreçlere odaklanmaktadır (Cottam vd., 2010: 11). Etnik çatışmalar; bir ülke dahilinde bir ya da birden fazla etnik grubun diğer etnik gruplara veya devlet otoritesine karşı geniş ölçekli baş kaldırmayı ifade etmektedir. Ayrıca etnik çatışmalar kendiliğinden bir anda ortaya çıkmamaktadır (Mann, 2012: 30; Richards, 2019). Birtakım araştırmalar göstermektedir ki; 1986-1998 arasında meydana gelen isyanların tamamında siyasi infialden sonra şiddet giderek artmıştır (Mann, 2012: 24). Etnik çatışmada sorumlu aktörlerin bulunduğu yelpazede elitler, militanlar, yandaş tabanlar gibi çeşitli faktörler etkili olabilir.

Sistemdeki aktörlerin güç seviyeleri, karşılıklı ilişkilerinin boyutu ve ilişki düzeyleri, etnik bir karşılaşmayı belirli tipolojide değerlendirmemizi zorlaştırmaktadır. Ancak Sovyet dönemi sonrası oluşan ve oluşturulan güç dengelerinde etnik çatışmanın üç temel yapısı literatüre girmiştir. İlki, benzer büyüklükteki rakip etnik gruplar arasında aynı bölgeye yönelik örtüşen iddialarla iç savaşa dönüşme olasılığı yüksek bir gerilim (eski Yugoslavya'da gerçekleşenlerin bu kategoriye girmektedir). İkincisi, statülerini ayırma arzusunda olan ve topraklarını bir arada tutmaya çalışan devletler arasında orta dereceli bir gerilim (birçok eski Sovyet çatışmasının bu gruba girmektedir). Son olarak da küçük etnik grupların bir dereceye kadar ayrı statü iddialarından kaynaklanan hafif ve genelde silahlı güçlerin kullanılmadığı bir gerilim türüdür. Belirtilmelidir ki, küçük çaplı etnik çatışmalar, sonu soykırıma, etnik temizliğe ve terörizme varan bir rotada gelişebilir. Çünkü bu tür münferit vakalar, homojenleşme ve bütünleşme süreçlerinde grupların geçirdiği

ortaklaşa bir gerilemeyi ve kristalleşmeyi ifade etmektedir (Fowkes, 2002: vii-viii). 1990’larda seyreden bir takım etnik ayrımcılığa ve etnik bölünmelere dayalı meseleler, milletler arasında önceliğin değişmesine zemin hazırlamıştır.

Bireylerin iç güdüsel eğilimleri; yanlış kültürel tutumlar, travmatik dönemler ve olumsuz eğilimlerin etkisiyle kolaylıkla yönlendirilebilmektedir (Maslow, 2001: 175). Siyasi aktörler olarak bireyler, eylem ve davranışlarını kişilik özelliklerine, değerlerine, inançlarına ve gruplara olan bağlılıklarına göre belirlemektedir. Cottam ve arkadaşları (2010) insanları “içinde yaşadıkları karmaşık dünyayı anlamak için güçlü bir şekilde mücadele eden kusurlu bilgi işlemcileri” olarak değerlendirmektedir. Yani bireyler, davranışlarına karar vermeden önce başkalarının algılarından faydalanırken zaman zaman çıkarlarına, değerleri ve inançlarına aykırı olsa da, kolektif bağlamda gelişen davranışlarının nedenlerini sorgulamayabilirler. Bu durumu tetikleyen en önemli unsurlardan biri, geçmiş yaşantıların yüklediği olumsuz duygular ve mağduriyet halidir. Siyasi ve tarihi anlamda gerçek olan ya da grubun paylaşılan düşlem yaşamında gerçeği yansıtan grup kimliklerinin savunma mekanizması temelde kimliğe yönelik tehditlerin sonucudur. Bu nedenle şiddetin motivasyonunu anlamada kimliği daha detaylı ele almak gerekir.

1.3.1. Etnik ve Siyasal Şiddette Kimlik Tanımlamaları

Kimlik kavramı 1960’lı yıllarda öne çıkmakla birlikte 1980’lerin sonu ve 1990’larda akademik ve popüler söylemde adeta hegemonik bir yer almıştır. Özellikle Soğuk Savaş’ın ardından dramatik sosyal değişimi tanımlayabilmek ve açıklayabilmek için kimlik, yeni ve herşeyi kapsayan ideolojik temel kavram olarak belirmiştir. Bunun birçok nedeni olsa da, bu kadar belirsiz bir kavramın popüleritesinin bu denli artma nedeni; ırk, ulusal karakter ve sosyal bilinç gibi vakumlanan üç sosyolojik kavramın yerini almasındandır (Malesevic, 2006: 31). İnsanın vazgeçilmez bir bileşeni olarak kimliğin; zorunlu veya varoluşsal olduğu, ilkel veya yapılandırılmış olduğu, tekil veya çoklu olduğu konusunda pek çok anlaşmazlık olsa da özellikle popüler, çağdaş ve aktivist söylemde baskın bir deyim olarak kullanılmakta ve ontolojisine yönelik ciddi bir tartışma bulunmamaktadır. Bu noktada Malesevic, kimliğin her türlü eylem biçiminde tek bir neden olarak

gösterilmesinin eylemlerin gerçek nedenlerini perdelediğini belirtmektedir (Malesevic, 2006). Özellikle kimlik krizlerini anlamak için kavramı detaylıca ele almak faydalı olabilir.

Kimlik kavramı, sosyal bilimlerde ilk kez Herberg'in 1956 yılında "Protestant - Catholic Jew" isimli eserinde, etnisite ve kimlik arasındaki ilişkiyi göstermek için kullanılmıştır. Kavram daha sonraları sorunsallaştırılarak kimlik krizi olarak literatüre yansımış ve farklı sosyal olgular, kimlik gibi esnek bir kavramla açıklanmıştır. Kavramı sosyal psikoloji disiplinde ele alan Tajfel (1970), grup içinin şekillenmesini gruplararası etkileşime bağlamış, maruz kalmanın etkisiyle aidiyet oluşumunun gerçekleştiğini belirterek gruplararası ayrımcılığı bu kavrama dayandırmıştır. Literatürde Tajfel'in çalışmalarına atıfları çokça bilinen Turner, sosyal kimlik tanımına yaklaşımını sosyal kategorileştirme yoluyla geliştirmiş ve gruplararası rekabetin etkisine odaklanmıştır (Turner, 1975). Kavramın bu çalışmalardan sonraki serüveni, genellikle "kimlik krizi" çerçevesinde ele alınan metinlerle şekillenmiştir. Kimlik krizi kavramını literatüre kazandıran Erik Erikson ile kavramın kullanımı yaygınlaşmış ve literatürde yer almıştır.

Kimlik sadece bireylerin değil grupların da sahip olduğu ve olması gerektiği bir kavramdır (Brubaker ve Cooper, 2000: 10). Toplumlar; karşılıklı, sürekli ve düzenli ilişkilerinde kendi özelliklerinin bilincinde ve farkında olmadan sonradan keşfedecekleri kimlikleri kazanırlar (Eriksen, 1993: 10). Kimlikler ve bu gibi kolektif bilişler, birbirileri haricinde var olmazlar, yani karşılıklı birbirilerini oluşturan yapıdadırlar. Kimliğin yönlendirici bir mekanizması yoktur; onu tanımlamak ve yorumlamak bireylerin tutumlarına bağlıdır (Maslow, 2001: 111; Wendt, 1990: 30). Kimlik kavramı da tıpkı milliyetçilik gibi ilk başta akla olumsuz çağrışımlar getirse de, birleştirici bir tarafının olduğu görmezden gelinemez. (Sen, 2006: 22). Özünde tehlike barındırmasa da etnisite gibi araçsallaşmaya ve siyasallaşmaya uygun bir kavramdır. Dolayısıyla günümüzde gerçekleşen politik ve sosyal meselelerin büyük çoğunluğu birbiriyle bağdaşmayan kimliklerin çatışmalarından ziyade, belirli araçlar tarafından kimliklerinin çatıştırılması sonucunda gerçekleşmektedir.

Kimlik, karşılıklı ilişkilere yoğunlukla maruz kaldıkça sahip olunan kimliğin savunulması ve korunmasına odaklanan aidiyet duygusunu (*group- feeling*) ortaya çıkarır (Brubaker ve Cooper, 2000: 15). Sosyal kimlikler, ilişkisel ve herkesi içerisine almayan nitelikte özeldir (Eriksen, 1993: 61, Gellner, 1983, 2007). Bir başka deyişle; gruba dahil olmayan ötekiler, grup içi kimliğin oluşumunda önemli rol oynadığı gibi ironik bir şekilde grubun tehdit algılamasında da rol oynar. Bazen de sosyal kimliği ete kemiğe büründüren karşı taraflar ve/veya düşmanlardır. Jaun Paul Sartre'nin Yahudi düşmanının portresinde “Yahudi, başkalarının Yahudi olarak gördüğü adamdır, Yahudiyi Yahudi yapan Yahudi düşmanlığıdır” ifadesi Yahudi kimliğini güçlendirici bir unsur olarak ‘Yahudi düşmanlığı’ nı öne çıkarmaktadır. Benzer şekilde paylaşılan Avrupa kimliği; Müslüman, Ortadoğu veya Arap kimliğine karşılık tanımlanabilir. Nagel bu durumu şu cümleyle açıklar: “Etnik kimliğini ne olarak tanımladığın, diğerlerinin etnik kimliğini nasıl düşündüğünün karşıtıdır” (Nagel, 1994: 154). Benzer olarak siyahlar / siyah ruh denen şey de beyaz bir adamın eseridir (Rostas, 2019: 4).

Dışa karşı biz (*us-hood*) ve içeriden biz (*we-hood*) ayrımı, Sartre'nin grup dayanışmasının iki modelini oluşturur. Etnisite çalışmalarında daha çok ele alınan dışa karşı bizliği tanımlayan unsurlar, düşmanlara karşı sınır sembollerini, rekabeti ve basmakalıp ifadeleri içselleştirmeye ifade edilirken; içeriden bizlik tarihsel ve kültürel bir birikimin sonucu olarak grup içi değerleri şekillendiren unsurlardır (Sen, 2006: 27, Eriksen, 1993: 62-67). Eriksen (1993) grup içi veya dışında sosyal bir gereklilik olarak etkileşimle gerçekleşen kimlik tanımlamalarını analojik ve dijital olarak ayırmaktadır. Kişilerin benzerliklerinin yoğun olduğu ve diğerlerinin belirgin bir şekilde ayrıldığı durumda analojik tanımlamadan bahsedilirken; benzerliklerin nispeten veya göreceli olarak içirme ve dışlama ile ayrılabilceği durumlarda dijital tanımlamalardan söz edilir (Eriksen, 1993: 64).

Etnik kimlik, hem isteğe bağlı hem de zorunludur. Yani, birey bir dizi etnik kimlik arasından seçim yapabilirken, bu küme genellikle sosyal ve politik olarak tanımlanmış etnik kategorilerle sınırlandırılmıştır. Bazı durumlarda, mevcut etnik köken dizisi, oldukça kısıtlı olabileceği gibi çeşitli avantaj veya dezavantajlar sunabilir. Örneğin, beyaz Amerikalılar soy temelli etnik kimlikleri seçme konusunda

önemli bir serbestliğe sahiptir. Beyazlar, karışık soylara sahip olduklarından, çoklu soylar arasından seçim yapma veya "Amerikan" veya "tirizlenmemiş beyaz (*unhyphenated white*)" etnik kimliklerinde kalarak atasal geçmişi görmezden gelme seçeneğine sahiptirler. Beyazların böyle bir seçim yapabilme hakkına karşılık; siyahlar, biyolojik farklılıkların sosyal yansıması olarak siyahi etnik kimliğe zorlanırlar (Nagel, 1994: 156). Aynı zamanda tekil aidiyet yani kişinin kendini tek bir kolektif bütünlüğe ait olduğunu varsayması, hem diğer kimliklerini (ikincil kimliği gibi) görmezden gelmesine hem de kendi kolektif kimliğine körü körüne bağlanmasına neden olabilmektedir. Bu durum, kör edici grup egoizmini de açığa çıkarabilir. Dolayısıyla kendimize sahip olduğumuzu inandırdığımız ve dayatılan kimlik, değiştirebilme engeli nedeniyle şiddetin önüne geçmeyi zorlaştıran kritik bir şiddet bileşen olabilir (Sen, 2006:12). Etnik veya sosyal kimlik tanımlamalarının bir başka handikapı da “etnik anomali” lerdir. Mary Douglas (1966), bazen kendilerini aileleriyle bir etnik gruba ait hisseden ve bazen de çoğunluk tarafından adapte edilmiş hisseden farklı etnilerin çocuklarını etnik anomaliler kategorisinde değerlendirir. Bu jenerasyonun kalıcı azınlık olması durumunda iki sonuç öngörülmektedir: Baskın grup tarafından asimilasyon ve / veya etnik bütünleşme (Eriksen, 1993: 64). Başarılı bir etnik bütünleşme süreci gerçekleşmediğinde askıda kalan kimliklerin hoşnutsuz durumu, siyasal şiddetin malzemesi olabilir.

Etnik çatışma hakkında literatür, etnik çatışma sorununun kaynağını genellikle kültürel olarak kendini farklı tanımlayan grupların aynı çatı altında yaşamak zorunda kalmalarına dayandırmaktadır (Çelik, 2009: 166; Horowitz, 1985; Benedict, 2011). Peki kültür, etnik çatışmaların oluşumunda ne kadar etkili bir faktör olabilir? Kavram tek başına müspet anlamlar çağrıştırırken, gruplararası ilişkilerde kültür ve çokkültürlülük, neden tehdit olarak görülmektedir? Mesela kültür sisteminin içerisinde birey iletişiminin aracı olarak dil, esasen gönüllü olarak üretilmiş semboller sistemi ve dinamik bir yapaylıktır (Moore, 2009: 137). Ancak mevcut bir etnik çatışma içerisinde dilin rolü oldukça belirleyici olabilir.

“Farklılıklarının etnikleştirilmesi için dilsel ayrılıkçı söylemler söz konusuysa, sürekli büyüyen etnik parçalanma için prensipte bir engel yoktur.” Bu sav ilk olarak 1960'larda KW Deutsch tarafından ifade edilmiştir (Fowkes, 2002: 7-

9) Sözcüklerin kullanımıyla elde edilen karşılıklı anlayış olmadan iletişim imkansızdır. Her ne kadar günümüzde etnik çatışmaların en önemli kültürel motivasyonunun din olduğu öne sürülse de etnik çatışmada dilsel faktörler söz konusu olduğunda, toplumların milliyetçi parçalanması neredeyse hiç sınır olmaksızın devam edebilir. Bu açıdan Bormann, Cederman ve Vogt (2017), genellikle etnik kimliğin temeli olarak kabul edilen iki belirgin bölünme olan dilsel ve dinsel farklılıkları incelediklerinde, dilsel bölünmelerin dinsel farklılıklardan daha iyi bir iç savaş başlangıcı olabileceğini yani iç çatışmanın, dilsel ikili arasında dinsel olanlardan daha muhtemel olduğunu göstermektedir. Etki dereceleri yakınsama gösterse de dil, din ve gelenek gibi kültürel öğeleri üzerinden dışlayıcı siyasi tutumlar, bir toplumdaki karşılıklı ilişkileri hizipleştirerek Chemtob'un "*the ball of rage*" yani "öfke yumağı" metaforu gibi durumları yansıtabilir (Canetti, 2009: 367).

1.3.2. "Biz" ve "Öteki" Ayrımını Oluşturan Grupsal İlişkiler

Sosyal yapılar olarak etnik grupların oluşum aşamaları, şiddete eğilime yönelik grup motivasyonları hakkında ipuçları sunabilir. Aslında bakıldığında etnik ve ırksal gruplar, kendi kendilerini oluşturabilecek erki elinde bulunduran oluşumlar değildir. Zira etnik kategoriler; büyük ölçüde alt (veya azınlık) grup teşkilatına yönelik asimilasyon hedefi iken, ırksal kategoriler de benzer şekilde tipik olarak baskın bir grup (veya sistemik güçler) tarafından daha az güçlü olanlara karşı bir dayatmadır. Dolayısıyla grupların ve gruplararası ilişkilerin oluşumunda, birey aktörlerin rol almasından ziyade 'kişisel olmayan' sistemik güçler ve belirli olaylar önemli derecede rol almaktadır (Yans, 2006: 124). Grup sınırlarının oluşturucuları için grup içeriğini oluşturan unsurları ve özellikle sosyal kimliği açıklamak gerekir. Sosyal kimliklerin içeriği, birbirini dışlamayan (yani birlikte seyredebilen) dört farklı biçimde olabilir: (1) Kurucu / Anayasal normlar, resmi ve gayri resmi kurallara atıfta bulunur ve grup üyeliğini tanımlar. Anayasal normlar, anlamlar oluşturur ve grup üyeleri arasında benzeşen beklentiler yaratır. Bu kurallar, grubun kendini tanımasına ve grup içerisinde tanımlanan yükümlülüklerini bilmesine imkan verir. (2) Sosyal amaçlar, bir grubun üyeleri tarafından paylaşılan hedefleri ifade eder. Sosyal amaçlar, grup üyelerinin hedef ve tercihlerini tanımlamalarına yardımcı olan bir kimlikle ilişkilidir. (3) İlişkisel karşılaştırmalar, bir kimlik grubunu ne olmadığına

göre, yani diğer kimlik gruplarına bakış açısıyla, özellikle de diğeri hakkındaki görüşlerin kimliğin tanımlayıcı bir parçası olduğu durumlarda tanımlamayı ifade eder. Kimliğin içeriği sayesinde kişiler; ilgi alanları, hedef, tercih ve sosyal amaçlarını belirler. (4) Bilişsel modeller, belirli bir kimlikle şekillendirilen siyasi ve maddi koşulların ve çıkarların dünya görüşlerini veya anlayışlarını ifade eder. Bilişsel modeller, grup üyelerine sosyal gerçekliklerin belirli bir anlayışını, belirli düşünme ve gerçekliği algılama yollarını yani; geçmiş, bugünü ve geleceği yorumlamayı sağlayan belirli dünya görüşlerini temsil eder. Bilişsel modeller, bir davranış veya tutumun nedenlerini belirlemede ve özellikle grup oluşumunda önemlidir (Abdelal, Herrera, Johnston, McDermott, 2006: 696-699, Rostas, 2019: 9).

Biz ve öteki ayrımının temellerini oluşturan grup özelinde bir değerlendirme yapmak için ‘Grupçuluk (*Groupism*)’ ve Brubaker’in ‘Grupluk (*Groupness*)’ kavramlarına odaklanmak gerekir. Grupçuluk; sosyolojide aile, akrabalık, ırk, etnisite, din ve milliyet gibi bir grubun normlarına uygunluk durumunun; tanınma, hak, güç ve güvenlik gibi karşılıklı faydalar getirdiğini öne süren kuramsal bir yaklaşımdır. Etnik düşmanlık hisseden tarafın söylem ve ritüelleri, gruplaşmayı güçlendirmekte ve gruplararası farklılıkları ortaya çıkarmaktadır. Bu sayede kurban grupların, işleyen (kolektif şiddeti) gruplara gelecekte karşı misilleme üretmesini sağlayan motivasyonlar inşa edilmektedir. Bergholz ‘karşılıklı güçlendirilmiş korkular’ olarak tanımladığı grup korkularını, şiddetin gelecek eylemlerini haklı çıkaran söylemler olarak ifade etmektedir (Bergholz’dan akt. Anderson, 2018:104).

Henri Tajfel tarafından geliştirilen “Grupluk (*Groupness*)” ise bireyler ve hayvanların gruplar halinde bir topluluk içerisinde oluşma ve bu sürecin farkında olma durumunu ifade etmektedir. Grupluğun derecesi zamanla gelişen olaylarla birlikte değişebilen esnek bir mekanizmadır. Değişken olduğu gibi bazı olağanüstü durumlarda zirve yapabilir ancak gruplukta hep yüksek seviyede bir coşkunluk yaşanmaz (Brubaker, 2004: 4). Tilly, grupluğu oluşturan iki kavram geliştirmiştir: kategorik benzerliğe yönelik olarak “kategorisellik (*catness*)”, ilişkisel bağlılığa atıf yapan “ilişkiselik (*netness*)”. Bunlara eklediği üçüncü unsur ise “ait olma hissi”dir. Elbette kategorik benzerlik ve ilişkisel bağlılık da bu hissiyatı barındırır ancak onu özel bir unsur olarak ele alma sebebi özel olaylar, yaşanmış anlatılarda kodlama ve

söylemsel çerçevelerden oluşan diğer faktörleri de barındırmasıdır (Tilly, 1995; Brubaker ve Cooper, 2000: 20-21).

“Grup dışına yönelik olumsuz tutumlar düşmanlık ifadesi midir?” Biyolojik ırkçılık temelinde tutum; önyargı, stereotipler ve etiketlemeler karşı gruba yönelik etnik ayrımı ve etnik mesafeyi çağrıştıran bir üstünlük algısını güçlendirebilir (Capucio, 2010: 171; Cuhadar ve Dayton, 2011). Farklı ırksal ve etnik gruplar birbirleriyle temasa geçtiğinde adetleri karşıtlığa ve düşmanlığa dönüşebilir (Sumner, 1906). Söz konusu negatif tutumlar, açık bir şekilde dış gruba sergilendiği gibi gizli sembolik, ayrıştırıcı, caydırıcı, bırakınız - yapsınlar ve gündelik ırkçılık gibi daha incelikli negatif tutumlar olarak şekil değiştirebilir. İncelikli ırkçılık türlerinde geliştirilen olumsuz tutumlar, sosyal ilişkilerde farklı görüngüler alabilir. Sembolik ırkçılık, çoğunluk ve azınlık grupların eşit haklara sahip olduğunu inkar etmeden azınlıkların verilen değerleri ihlal ettiği ve meşru olmayan taleplerde bulunduğu dair görüşün sembolik davranışlar açısından ifadesi olarak tanımlanabilir. Sembolik ırkçılar, ırkçılık ve ayrımcılığı sosyal olarak istenmeyen ve kınanması gereken gibi görseller de ironik bir şekilde azınlık grubunu çoğunluk grubuna tehdit olarak görmektedirler. Bunu da ırkçı ve etnik olmayan argümanlarla yaparak tutumlarını meşrulaştırırlar (Capucio, 2010: 172, McConohay ve Hough, 1976) Irkçılığın incelikli bir biçimiyle ilgili diğer bir kavram Samuel L. Gaertner ve John F. Dovidio (1986) tarafından önerilen “caydırıcı ırkçılık (*aversive racism*)” tır. Geleneksel, açık ırkçılığın aksine, caydırıcı ırkçılık, diğer ırklara karşı önyargılı görüşlerle birlikte daha karmaşık, kararsız ifadeler ve tutumlarla karakterize edilmektedir. Bu ırkçılık türü, ayrımcı davranışlar için açıkça sorumluluk üstlenmek zorunda kalacakları durumlarda ayrımcılık yapmamayı ifade etmektedir. İncelikli ırkçılık olarak bırakınız yapsınlar ırkçılık, etnik azınlıkları kültürleri nedeniyle dezavantajlı kabul etmektedir. Ancak çoğunluk, azınlığın kötü yaşamlarından sorumlu değildir. Etnik azınlıkların durumunu iyileştirmeye yönelik önlemlere aktif olarak karşı çıkmaya eğilimlidirler (Capuccao, 2010: 170-173). İncelikli ırkçılığın bir diğer türü ise çoğunluk üyelerinin kişisel çıkarlarına yönelik değil de yaşam şekilleri, kültürleri ve geleneklerine yönelik azınlıkları tehdit olarak gören yeni ırkçılık veya çağdaş ırkçılıktır. Konuya dair bir diğer yaklaşım ise çoğunluk üyelerinin azınlık

üyelerle etkileşime girdiklerinde eşitlikçi normlara uygun davranışlar gösterdiklerini ancak grup adına coşkunluk veya heyecanlı bir durum söz konusu olduğunda ayrımcılığın gerçekleşmesini ifade eden geriletici ırkçılık (*regressive racism*)’tır. Yani grup gerileme sürecinde iken, çoğunluk üyelerinin azınlığa yönelik davranış farklılıkları ortaya çıkabilmektedir (Capuccao, 2010: 173, Volkan, 2013) Son olarak gündelik ırkçılık (*everyday racism*), ırksal hoşgörüsüzlüğün ve ırksal özelliklere dair farkındalığın daha fazla olduğu günlük etkileşimlerin rutinleşmiş pratiklerinin önemini ifade etmektedir (Capuccao, 2010: 174). Görülmektedir ki, son zamanlarda azınlık gruplara yönelik tutumlar açıkça ve pervasız bir şekilde değil de, incelikli olarak ifade edilen ve literatürde gizli veya örtülü olarak bilinen ırkçı söylemlerde yer bulabilmektedir. İncelikli ırkçılık, üç temel bileşeni nedeniyle sosyal ilişkileri etkilemektedir. Bu bileşenler yukarıda da detaylandırıldığı üzere “geleneksel değerlerin savunulması”, “kültürel farklılıkların abartılması” ve “karşı gruplara / diğerlerine yönelik duygusal önyargı” dır. Halbuki kültürel farklılıkları ve sosyal statüleri ırkçı yaklaşım üzerinden ayırmak anlamsızdır. Çünkü ırk, kültürel farklılıkları açıklayamaz (Moore, 2009: 10). Benedict, ırkçı söylemleri “mitoloji kurbanı” olarak değerlendirmektedir (Benedict, 2011: 36) Karışmamış ve melezlenmemiş bir ırka / etnisiteye dönüş hayali kuran söylemlerin modern dünyada gerçekçiliği kalmamış ve etnik gruplar kaçınılmaz şekilde bir arada yaşamaya yazgılı olmuştur (Bauman, 2016: 56; Hobsbawm, 2006).

1.3.3. Kahramanlık ve Kıygınlık İkileminde “Geçmiş Yaşantılar”

Vamık Volkan (1991)’ın literatüre kazandırmış olduğu “Seçilmiş Travma” ve “Seçilmiş Zaferler” fenomenleri “bellek / hafıza”⁹ kavramının önemini ortaya koyar. Bellek ile kastedilen, geçmişle güncel arasında bağ kurmaktan ziyade, depolanan anıların gerekli yerlerde açığa çıkarılıp duygusal doyumu yaşatmasıdır. Bellek, genellikle kişisel bir veri olarak ele alınsa da, Emile Durkheim’in ‘*Elementary Forms of Religions Life*’ eseriyle kavram kolektif bir veri olarak da incelenmeye başlanmıştır. Durkheim bu klasiği ile atasal geçmişin transferini sağlama aracı olarak

⁹ Çalışmanın devamında “bellek” kavramı ile devam edilecektir.

kolektif kimliği ve paylaşılan geçmişi sosyal farkındalıkla yeniden inşa eden grup ritüelleri ve sembollerin önemine dikkat çekmiştir.

Bellek, bir kavramdır. Bunun yanında kolektif bellek; sosyal politik yapı, devamlı, çok yönlü, fonksiyonel ve öyküsel olması ile nedeni ile çok disiplinli ve sınırlanamayan bir kavramdır (Garde-Hansen, 2011: 16; Neiger, Meyers, Zandberg, 2011: 5) Halbwachs’a göre bellek, hatıralardan değil, yeniden üretim sürecinden meydana gelmektedir. Bu yeniden üretimde bireyler, belleğin yeniden üretim aracısı olarak anılarını devreye sokarak toplumsal belleği oluşturan bir evrimi ortaya çıkarmaktadır. Durkheim’in öğrencisi bellek çalışmalarının önde gelen ismi Maurice Halbwachs (1992), *‘the Social Frameworks of Memory’* eserinde kent simgesi, resimleme gibi belleğin yerleşim yerlerinin önemini ve mitlerin, anlatıların ve sembollerin bellek aktarımındaki rolünü incelemektedir. Halbwachs’ın çalışmalarından yaklaşık altmış yıl sonra sosyal ve grup kimliğinin dönüşümüne karşılık olarak kolektif bellek çalışmalarına kitlesel travmalar da dahil edilerek devam edilmiştir (Jacobs, 2010: 16). Kolektif bellek; bir topluluğun geçmişini, kültürel kodlarını ve kimliğini oluşturmasının yanında grubun kitlesel mobilizasyonunu sağlayan ortak kimliğin keşfi olması açısından da önemlidir.

Dönemin şart ve imkanlarına göre şekillenmesi nedeniyle özellikle büyük savaşlar ve çatışmalar sonunda elde edilen zaferler ve kayıplar bellek çalışmaları için önemli bir çıkış noktasıdır. Müze, arşiv, anıt, meydan ve albüm gibi birçok hatırlamaya yardımcı argüman aslında yok olma korkusuna karşı verilen mücadelenin ürünleridir. Etnik çatışma sonrası belleği güçlendirmeye yönelik birçok girişim buna örnek oluşturur. Bellek, unutmaya direnme özelliği ile dikkat çekicidir. Unutmak, insan hayatında yaşamın devamlılığını sağlamak ve motive edici bir güç olarak kitleleri harekete geçirmesi gibi özellikleri nedeniyle insanların en büyük edinimlerindenidir. Ancak etnik düzeyde yaşanan siyasi ve sosyal krizlerin ağır sonuçları ile karşılaşan toplumlarda unutmak; atalara ve tarihe ihanet ile yorumlanabilmektedir. Bu amaçla travmanın geçişi mekanizması yaratılarak unutmaya karşı söylemsel bir savaş açılır. Ötekine karşı biriktirilen tutumlar ve bunların kuşaktan kuşağa aktarımı konusunda en önemli güç kaynağı ve travmanın aktarıcısı olarak ‘gelecek nesiller’ görülmektedir. Kuşaktan kuşağa aktarımı

gerçekleştirecek olan en iyi araçlar çocuklardır. Hükümetler ve siyasi elitler de bir ülkenin gelecekteki savaşları için yeni nesillerin etnik / milli kimlik anlayışını ve siyasi tutumlarını dikkate alırlar (Volkan, 2008: xix). Volkan, ötekilerin eliyle gerçekleştirilen travma sonrası topluluk üyelerinin geçirdiği psikolojik süreci ise şu şekilde ifade eder:

- “a) Kurbanlaştırılma algısı ve insanlıktan çıkarılmaya maruz kalma,
- b) Çaresizliğin neden olduğu utanç ve aşağılanma duygusu veya zarar veren taraf olarak gizli utanç,
- c) Diğerleri yok olurken hayatta kalmanın verdiği suçluluk,
- d) Aşağılanmaya maruz kalmadan hakkını savunmanın zorluğu,
- e) Dışsallaştırmaların, olumsuz yansıtılamaların ve kötü önyargıların artışı,
- f) Büyük grup kimliğine yönelik narsistik yatırımın artışı,
- g) Zalime karşı nefret ve baskı uygulayan kişiyle savunmaya yönelik özdeşim kurma,
- h) Kayıpların yasını tutmanın zorluğu veya yas tutamama hali,
- i) Travmanın yarattığı etkinin üstesinden gelebilmek için psikolojik görevlerin kuşaklararası aktarımı (Volkan, 2013: 205- 207)”.

Çatışmalarda kitlelerin kahramanlıkları, fedakarlıkları, kayıpları ve zaferleri savaş sonrası nesilden nesile aktarılan bir dizi söylemsel ve literatüre geçen anma mekanları oluşturulacaktır. Etnik çatışmanın örneği olarak Bosna Savaşı sonrası toplumun belleğinde yer eden veya sonraki nesillere aktarılan seçilmiş olaylar; kültür, kimlik ve tarihin kesişme noktası olmakta ve bu olaylara yönelik unutulma korkusu canlı tutulmaktadır. Çatışma sonrası edebiyat, tarih, siyaset gibi pek çok bilim alanı da yaşanan travmaları canlı tutmanın önemli alanlarıdır. İstiklal marşı, anıt heykeller, cepheler, müzeler ve hatta okullar bellek kaybını önleyen bellek / hafıza mekanlarıdır.

Anthony Smith “belleksiz kimlik olmaz” diyerek yaşantıların sosyal kimlik algılamaları üzerindeki önemine değinmiştir (Smith, 1986: 22) Geçmişte yaşanan bir takım travma ve zaferler aslında ilerleyen süreçte ne için ve neye karşı motivasyon besleneceğinin bir göstergesidir. Vamık Volkan’a göre toplumların belleğinde iz bırakan geçmiş olayların tarihsel ve toplumsal anlamda kesin ve tutarlı olmasına gerek yoktur. Önemli olan bu anlatıların kolektif kimlikleri tanımlaya yarayan bir fonksiyon üstlenmesi ve bizlik algısını inşa etmesidir. (Volkan, 2013: 201). Başka bir deyişle, bellek inşasına yardımcı unsurların objektif olması ve hatta gerçekleşmiş olması gerekmez. Volkan (2008), seçilmiş travmalar olarak tanımladığı tarihsel mağduriyetle ilgili olarak gerçek yaralanmaların anılarının yaralanma fantezileriyle içiçe geçmiş olduğunu ifade etmektedir. Mitler, grup üyelerini bir arada tutan tutkallardır. Bu birleştirici güç, insanların bir arada yaşamalarına duygusal bir anlam yükleyerek sosyal yaşamı kolaylaştırmaktadır. Mitler; ortak hisleri ve acıları ortaya çıkararak, birleştirici bir araç olarak karşımıza çıkmaktadır. Böylece geçmişin şartları ile günün şartları arasındaki fark bulanıklaşarak yüzeysel çıkarımlar yapılabilir. Bergholz, şiddetin anıları, mental şablonlar üreterek milliyetçiliği ve etnik gruplararası dayanışmayı güçlendirebileceğini ifade eder (Bergholz’dan akt. Anderson, 2018: 10). Mitler; suçluluk ya da kaygı duygularını engellemede ve bireyin yaşadığı gruba uyuma katkıda bulunması açısından önemlidir (Volkan, 2008: 119) Kahramanca, güçlü, ahlaklı hikayeler olarak dramatik ve poetik (şiirsel) söylemler, birey ve grup eylemlerini inşa eden argümanlardır. Smith’e göre mitler, grubun kendini kendine ve ötekilere tanıtmalarının önemli bir aracı ve grup olmanın merkezi özüdür (Miloseviç, 2006: 119). Öyküler ve anlatılar, eski ve ardıl olayların sembol ve kalıntılarıyla yüklüdür. Anlatıların amacı ise sahiplenilen nostaljik anılara yönelik farkındalık yaratmaktır (Canetti, 2014: 19-22).

Her ne kadar seçilmiş zaferler nesillerin benlik değerlerinin algısını ve kolektif özsaygıyı artırıcı, keyif ve gurur verici eylemler olsa da büyük grup kimliğinin belirleyicisi olarak seçilmiş travmalara biçilen rol daha fazladır. Bir yetişkin kendi zarar görmüş imajlarını ve hatta başkalarının zarar görmüş imajları ile kendi imajlarını bir çocuğa özdeşimler aracılığı ile “yerleştirme süreci (*displacement*)” ne girebilir. Burada anıların olduğu gibi bir başkasına devri söz

konusu değildir, aktarılanlar travmatize olmuş benlik algısı ve temsillerdir. Bu şekilde yaratılan ikame çocuklar ile gelecek kuşağa adeta bir ‘psikolojik DNA’ gibi aktararak intikam ve zafer gibi misyon yüklenir. Bu misyonlar her gerçekleştirilemediğinde gelecek nesile aktarım döngüsü binlerce ve hatta milyonlarca insan arasında görünmez ağ yaratarak devam eder (Volkan, 2013: 200-208; Volkan, 2017:210).

Geçmiş yaşantılar değişmez ancak müzakere edilebilir. Tehdit koşulları altında kitle, kendisine tanıdık gelen ancak yabancı hissettiği kısmı çıkarıp itiraz sürecine girebilir (Murer, 2009). Bir seçilmiş travma bir kuşaktan diğerine aktarıldıkça işlevini değiştirebilir ya da daha yakın bir travmayla ilişkilendirilerek yeniden anlamlandırılır ve yeni duygusal güç kazanır (Volkan ve Itzkowitz, 2002: 23) Yeniden anlamlandırmada sekter nefretler, Chemtob’un öfke yumağı “*the ball of rage*” olarak ifade ettiği süreci kolaylaştırabileceğinden asla hafife alınmaması gereken ve egemen kimliği kısa sürede savaşçı bir kimliğe dönüştürebilecek bir kavramdır. Bu dönüşüm gerçekleştiğinde insanlara ait olan iyimserlik ve sempati duygusu kaybolarak yerini ilkel bir şiddete bırakabilir. Gerekliğinde gün yüzüne çıkartılan sekter nefretler önü alınması güç bir süreci kolayca tetikleyebilir. Bosna, Ruanda, Timor, İsrail, Filistin ve Sudan gibi dünyanın pek çok etnik nefreti deneyimlemiş bölgesinde yeterli bir kışkırtma, zalimce eylemlerin önemli bir argümanı haline dönüşebilir (Sen, 2006: 15)

Grup sınırlarını belirleyici kolektif tutum olarak damgamala (*stigmatization*); bir toplumun veya grubun üyelerinin bir şey hakkında sahip olduğu bir dizi olumsuz ve hakkaniyetli olmayan inanç, utanç ve itibarsızlık işareti olarak tanımlanabilir. Beklentilerden uzaklaşmayan olarak “biz” (normaller), kendi özelliklerimizi başka bireylerin insaniyetini ölçme ve değerlendirme konusunda kullanırız. Sapkın, garip ve tuhaf olmayan “biz” ler, damgası olan birey veya birey grubunun pek de insansı olmadığına dahi inanabiliriz. Bunun sonucu olarak damgalanan / etiketlenen insanların toplumsal kabulünün kör bir reddi ve zoraki bir yabancılaşma hakim olur (Bauman, 2016: 37; Goffman, 2009). Damgalanan insanlar açısından bakıldığında durum daha da vahimdir. İçinde bulunmak isteyecekleri gruptan geri çevrilir, kovulur veya sürgün edilirler. Kusurlulukları ve aşağılıkları hakkındaki topluca verilmiş

karara boyun eğmeye zorlanırlar. Özsaygısı darbe alan bireyler, incinme ve gücenme ile aşağılanma ve utancın ızdırabıyla da baş etmek durumunda bırakılır.

Damgalama; son derece incitici, insanlık dışı, saldırganca ve yıllarca sekte nefretleri canlı ve taze tutabilecek bir davranış şeklidir. Nitekim damgalayanların kararını tersine çevirmeye veya feshetmeye yönelik saiklerle çalınmış özsaygının sahipleri, çalınmış özsaygısını geri almaya yönelik intikam planlarını haklı bir zemine oturtmaya çalışabilir (Bauman, 2016: 38; Goffman, 2009). Dolayısıyla şiddet, yalnızca insanların bedenlerine ve yapılarına değil, akıl ve ruh dünyalarında da belirgin izler bırakır (Galtung, 1990: 294). Kana susamış barbarlar, böcekler ve bitler gibi etiketlemelerle gruplara takılan adlar ve onlara yüklenen olumsuz sıfatlar, onlara atfedilen küçümseyici önyargılar, genellemeler ve duygusal baskı; gruplar arasında ayrışma ve uzaklaşmayı getirmektedir. Unutulmamalıdır ki, şiddetin nedeni farklılıklar değil, tolerans seviyesini düşüren fırsatçı araçlara izin verilerek farklılıkların idare edilememesine dayanmaktadır.

Herhangi bir tehdit anında büyük bir grup, seçilmiş travmasını liderlerin yönlendirmeleri neticesinde yeniden canlandırarak geçmişi yaşayabilir. Tıpkı Slobodan Miloseviç'in 20. yüzyılın sonunda Prens Lazar'ın imajını Müslüman hakimiyeti altında zulüm ve kurbanlaşma ile ilişkilendirmesi ve hatta zaman zaman bu imajı Hz.İsa ile ilişkilendirmesi gibi. 1989 yılında Kosova Savaşı'nın 600. yıldönümü yaklaşırken Belgrad'ın kuzeyinde bulunan Lazar'a ait kalıntılar tabuta konulmuş ve Sırp kasaba ve köylerinde siyah giyinmiş kalabalıklar arasında gezdirilmiştir. Böylece Sırp halkı, Kosova Savaşı'nı sanki yakın bir zamanda yaşamış gibi hissetmiş yani "*zaman çökmesi*" durumunu deneyimlemişlerdir (Volkan, 2013: 217-218, Volkan, 1996, 2005: 72). Bu durum Fantasia (1988) nın ortaya attığı "*dayanışma kültürü*" ile incelenebilir. O'na göre dayanışma kültürleri, kolektif bilincin ortaya çıkışı ve kolektif eylemde bulunmanın sonucu olan paylaşılan anlamları kullanır. Etnik hareketler bu motivasyonla genellikle etnik kökenin anlamını yeniden tanımlayarak veya kültürel sembolleri kullanarak hegemonik etnik imajlara ve kurumlara meydan okumaktadır (Nagel, 1994: 166).

Savaşlar, yalnızca toplumun geniş kesimlerini harekete geçirmekle kalmaz, aynı zamanda savaş mitlerini ortaya çıkarır ve sonraki nesillerin öykünmesi için kahramanlık ve toplu fedakarlık örnekleri sunar. Savaşta direniş ve savunmada birlik olma, genişletilmiş bir aile imajını atasal inançlarla canlandırabilir. “Mitolojik söylemler, enkazlardan yapılandırılmış ideolojik kalelere benzemektedir” (Moore, 2009: 240; Smith, 2009: 47). Bu anlamda savaş, çatışma ve rekabet toplumlara kendilerine özgü bir imaj geliştirmede ve ortak bir etniklik duygusunu canlı tutmada yardımcı argümanlardır. İnsanlar her zaman ve her yerde daima kendileri ve diğerleri hakkında kendilerini kültürel anlamda konumlandıkları hikayeler anlatır. Bu öyküleyici durum, sosyal aktörlere kimlik tahsisinde bulunur ve grup kimliklerini güçlendirebilir (Brubaker, 2004: 30).

1.3.4. Psikolojik ve Bölgesel Mesele Olarak “Sınır”

İnsan toplulukları tarafından oluşturulan sınırlar, dinamik ve değişkendir (Barth, 2001: 24). Sınırlar, belirli bir toprak parçasında hangi kaynakların kimler tarafından kullanılacağını belirlemekten öte grupların kendilerini anlamlandırmasına sembolik bir önem atfetmenin yanında kimliğimizi ve farklılıklarımızı rahatça yaşayabileceğimiz alanları belirler (Ayman, 2012: 19). Etnik çatışmanın en önemli güdüleyici unsurlarından biri, belirli bir toprak parçası ve bu toprak parçasına birey – ulus - etniklik duygusal ilişkisinin aksettirilmesidir. Bölgeler bu özdeşleştirmenin sürekliliği neticesinde daha anlamlı ve değerli olmaktadır (Volkan, 2008). Etnik ayniyet duygusu, belirli bir toprak parçasına bağlı olmayı hissetmekten öte o toprağa duyulan sevgi ve bağlılık hisleridir.

Sonradan eklemlenen sınırların işlevi, kimlik adına beklenilenden daha çok anlamlar ihtiva edebilir. Sınır yani ayırım çizgisi, taraflar arasında bulanıklaşırsa bu durum, güvensizliğe atfedilen kitlesel anksiyete ihtimalini kolayca yaratabilir (Volkan, 2005: 153-155). Bu noktada güvenlikleştirme ihtiyacı gerekli olmasa da ortaya çıkar. Zamanında inşa edilen Berlin Duvarı ve Yeşil Hat gibi sınırlar, karşıt tarafları birbirinden uzaklaştırarak komşulararası çatışma ihtimalini azaltma girişimleri adına stratejik önlemler olsa da, aynı zamanda düşmanlığı besleyen argümanlar olmuştur. Nicolas Spykman (1938) ‘Coğrafya ve Dış Politika

(*Geography and Foreign Policy*)' başlıklı makalesinde Balkan yarımadasında her vadi ve plato dağ duvarları tarafından izole olduğunu ve bunun da çeşitli grupların kendi kültür ve değerlerini yani sosyal, siyasi ve dini karakteristiğini koruma güdüsünü yarattığını ifade etmiştir. Bu tespitin Bosna jeopolitiğinde ne denli yerinde olduğu ortadadır. Yugoslavya örneğinde görüldüğü üzere önceden önemsiz olan (veya önemi baskılanan) etnik sınırlar, zamanla daha merkezi önemde olabilir ve eski ayrımlar yavaş yavaş unutulabilirken, yeni etnik kategoriler oluşabilir (Wimmer, 2004: 68).

Etnik sınırlar, sosyal ve dinamik bir üründür ve sınırların önemi zamanla değişebilir. Oluşturulan sosyal sınırlar; bilgi, etkileşim ve değişimi sağlayan bir düzlem yaratabilmektedir (Eriksen, 1993: 38-39). Etkileşimde olan azınlık - çoğunluk ilişkisi üzerinde de bu değişimin etkileri görülebilir. Örneğin devlet sınırlarının tekrar çizilmesi ile azınlık çoğunluk olabileceği gibi, motivasyonları artan yeni azınlıkların sisteme dahil olması da mümkündür. Devletler, yeni asimilasyon politikaları ile siyasi mekanizmaları da devreye sokarak azınlıklara çeşitli haklar sağlayabilir. Her ne kadar asimilasyon politikaları azınlıkların hak elde etmesinde önemli imkanlar sunsa da genellikle itibar kaybı ve değersizlik algısına kapılmaktadırlar (Eriksen, 1993: 123; Horowitz, 1985; Gurr, 1993; Fox, 1997).

Sınır, etnik meselelerde bölgesel olmaktan öte hayali bir kavramdır. Yani kavram, bir ülkenin sınırları içerisindeyken dahi dışarıda kalınabileceği ifade etmektedir. Bu durum en iyi dezavantajlı gruplar aracılığı ile anlaşılabilir. Sosyal ve siyasal ortamın anlaşılması için dezavantajlı gruplara yönelik devlet politikaları önemlidir. Ancak alınan önlemler ve uygulanan stratejilerin başarısı, karşı tarafın yani dezavantajlı grup veya azınlıkların bu girişimlere karşılık cevabıyla belirlenebilir. Alfred Hirschman (1970), bu cevapları çıkış (*exit*), ses getirme (*voice*) ve sadakat (*loyalty*) olarak özetler. İlk olarak *proto-nations* olarak tarif edilen bu azınlıklar devlet politikalarıyla uzlaşmayı asla kabul etmez. İkincisinde, kendileri üzerinde uygulanan devlet politikalarını özümsemeyi reddetmeyi tercih eden etnik ayırım kurbanlarıdır. Bu gruplar bir şekilde aktif olarak uzlaşma yolları arayarak asimilasyona direnirler. Son olarak kazanımlar elde etmek ve devletle barışçıl bir rol oynamak için görüşmelere katılabilen ve kendilerini ifade etmek için aşırı/yasadışı

bir tutumdan kaçınanları tercih edenlerdir. Ancak söz konusu karşılık verme modelleri; taraflar arasında derin polarize olma durumu yaratmayan ve etnik sınırların ve kimliğin yeniden üretimini gerektirmeyen yani ideal olanlarıdır (Eriksen, 1993: 124-125). Çekişmeli bir yönetim veya yoğun etnik çeşitliliğin olduğu durumlarda çözüm arayışları çok daha karmaşık olabilir.

“Etnik çeşitliliğin yoğunluğu iç savaş nedeni olabilir mi?” sorusuna gelindiğinde etnik çeşitliliğin iç savaşın başlangıcı üzerindeki etkisine dair çeşitli çalışmalar mevcuttur. Bunlar; farklı etnik çeşitlilik ölçütlerinin çatışmayla pozitif ilişki olduğu (Collier ve Hoeffler, 1998), pozitif olarak düşük yoğunluklu silahlı çatışmayla ilişki olduğu (iç savaşla değil) (Hegre ve Sambanis, 2001) ya da iç savaşın başlama olasılığı ile önemli ölçüde bir korelasyon olmadığı yönünde çalışmalardır (Fearon ve Laitin, 2003). Ancak, etnik çeşitlilik toplumdaki üyelerin onu siyasal anlamda fark edene (veya farkettilene) kadar tehdit olarak algılanmamaktadır. Etnik çeşitlilik tek başına bir çatışma nedeni olsaydı Kuveyt ve Tanzanya gibi çoklu etnik nüfusu barındıran devletler de Burundi ve Suriye’de olduğu gibi siyasi meseleleri benzer derecede şiddetle bastırırdı. Tehdit, kimlik problemleri ve sınır problemleri gibi genellikle azınlıkların farkındalığının artışı, tehdit edilen veya zayıf grupların algısı veya hızlı sosyal değişim durumlarında gerçekleşmektedir (Eriksen, 1993: 108). Çünkü olgular ve nesneler, kriz zamanlarında çok daha değerli ve uğruna birşeylerin feda edilmesine değer görülür. Dönüşüm zamanlarında bazı şeyler, doğal bir gerçeklik olarak değerlendirilmez (Smith, 1986: 28; Volkan, 2013). Vamık Volkan (2013) bu durumu, normal bir insanın gündelik yaşamında nefes alıp vermesini, akciğer hastası olduğu zaman nefes alıp vermesinden daha yüzeysel ve olağan bir eylem olarak algılaması ile metaforize etmektedir.

1.3.5. Sosyal ve Siyasal Ortamın Sosyo - Psikolojisi

Etnik çatışmaların geçmişe dönük yaşantılardan kaynaklanan algısal ve düşünsel zemini olduğu kadar, maddi itici dinamiklerinin varlığı da görmezden gelinemez. Etnik çatışmanın büyümesindeki belki de en önemli maddi faktör, Ashutosh Varshney’in "ekonomik ayrılık" dediği şeydir. Ekonomik ayrılığın olduğu

yerde sık sık isyanların olabileceği gözlenmiştir (Fowkes, 2002: 168; Varshney, 1997: 15). 1990'ların başında Yugoslavya'da politik ekonomik faktörler ve özellikle Bosna'ya göre çok daha yüksek refah seviyesinde olan Sırp ve Hırvat elitleri arasında finansal transferler, etnik gruplar arasındaki gerilimi tırmandıran faktörler olmuştur. Sovyetlerin çöküş süreci ile devlet sosyalizmi ekonomisinde işsizlik ve dış borç gibi olumsuz belirtiler, eski Yugoslavya'da farklı etniklerin endişelerini artırmıştır. Genel durum ülke ekonomisinde böyleyken ülkenin Slovenya ve Hırvatistan Cumhuriyetleri ise daha gelişmiş ve zengin ekonomik yapı sergilemiştir. Ekonomik zorluklar ve cumhuriyetler arasındaki bu dengesizlik, önde gelen 16 Sırp entellektüeli tarafından hazırlanan 1986 tarihli Sırp Bilim ve Sanat Akademisi Bildirisi'nde eleştirel şekilde yer almıştır. Söz konusu bildiri, Yugoslavya ekonomisinin bunalımda olduğuna ve Sırlara karşı anayasal olarak ahlaki bir haksızlık yapıldığı ifadelerine yer vermiştir. Dolayısıyla siyasallaşan etnik grupların aşırışması; ekonomik verilerin yetersizliği ve yoksunluğun derecesi ile ilişkilidir. Robert Gurr (1993), 'görelî yoksunluk' kuramıyla bu sorunun açıklanmasına katkıda bulunmaktadır. Bu kurama göre grup üyeleri, "karşılanmasını beklediği" ihtiyaçları ile "karşılanan" ihtiyaçları ve "sahip oldukları" na bağlı olarak durumlarını değerlendirir. Toplumlar, "Madem ki kültürel, siyasal ve ekonomik anlamda eşit bir toplumuz neden bu düşük standartlarda yaşıyoruz?" gibi sorgulayıcı sürece girebilirler. Hak duygusuna dayanan bu yaklaşım, eşitsiz olduğu düşünülen bir ortamın mağdur aktörlerini, kaynak dağılımını sorgulamaya götürmektedir. Kaynak dağılımında bir gruba diğer gruplardan kültürel, siyasal veya ekonomik olarak yetersiz ve dengesiz bir kaynak aktarımı olursa ve bu kültürel farklılıktan kaynaklanırsa, yasal veya illegal düzeyde siyasal hareketlenme gerçekleşebilir (Çelik, 2009:169). Ek olarak, uluslararası karşılaştırılabilir bir ölçüte göre kişi başına gelir ne kadar düşükse, düşük gelirin isyanın fırsat maliyeti üzerindeki etkisine bağlı olarak iç savaş riski de yüksek olur (Collier ve Hoeffler; 1998: 571). Bu konuda özellikle kutuplaşmış toplumlar dikkat çekicidir. Kutuplaşmış toplumlar, homojen veya yüksek oranda bölünmüş toplumlardan (yaklaşık % 50) daha yüksek bir iç savaş olasılığına sahiptir (Collier ve Hoeffler; 1998: 572).

Bir diğ er sosyal ve politik ortam belirleyicisi nüfustur. Bir bölgede nüfusun fazla iken azalması devletleri her zaman endişeye sevk etmektedir. Nüfus yoğ nluğ  ulusal  ıkarla ilişkilendirilebilir ve az nüfus, belirli bölgelerde ulusal bir kayıp gibi algılanabilir (Canetti,  v. Aygen, 2014). Nüfusun azalması ile oradaki hakimiyetinin azalacağı inancının beraber seyretmesi bazen sorunu görünenden daha büyük bir mesele haline getirebilmektedir.  rneğ n; 1961 ile 1991 yılları arasında yapılan nüfus sayımında Bosna Hersek'teki Sırp'ların oranı % 43'ten % 31'e d  mesi ve buna karşılık Müslümanların oranının % 26'dan % 44'e yükselmesi, Sırp kesiminde ciddi bir tehdit olarak algılanmıştır (Mann, 2012: 359). Bu tür anlamlandırmalar, etnik grup oluşumu ve seferberliğı için teşvikler sağlayarak veya belirli etnik alt nüfusları özel hedef olarak belirleyerek etnik sınırları güçlendirmeye veya yeniden inşa etmeye hizmet edebilir. Bir etnik grubun hükümet tarafından siyasi anlamda tanınması; o grubun öz farkındalığını ve örgütlenmesini yeniden  ekillendirmekle kalmaz, aynı zamanda diğ er etnik gruplar arasındaki taklitçi denilebilen hareketliliğı de artırabilir. 1994 yılında Ruanda'da yaşanan soykırımın etki ve yansımaları kom  u ülkeler olan Burundi ve Kongo'da görülmüştür (Soeters, 2005). Benzer  ekilde Somali devletinde yaşanan krizler, Kenya'da güvenlik meselesi haline gelen mülteci ve silah sorunlarına neden olmuştur. Yine, Eski Sovyetler Birliğı'nin yeni cumhuriyetlerinin çoğunda milliyetçi seferberlikler, güçlü bir tarihsel ulusal kimlik modeli arayışı ve arzusundan ziyade, Rusya'ya ve  oğ  cumhuriyette nüfusun önemli bir bölümünü oluşturan Ruslara karşı bir tepki üzerine inşa edilmiştir (Nagel, 1994: 157-158). Dolayısıyla ülkelerin hükümetleri ve liderleri, kom  u bir ülkedeki g vensizliğ n kendilerini etkileyebileceğinin farkında olmalıdır.

Bir diğ er önemli sosyopolitik ortam belirleyicisi, modernleşme ile gelen imkanlar ve sorunlardır. Kentleşme, teknolojik atılımlar ve sanayileşme ile toprağın temel olarak etnik, kültürel ve dilsel açıdan homojen bir nüfus tarafından sahiplenilmesini temel alan milliyetçi yaklaşım giderek zayıflamaktadır (Bauman, 2016: 56). Smith; modernist bakış açısının öncülleri olarak Anderson ve Gellner'in savlarına dikkat çekmektedir. Matbaa kapitalizminin gelişiyle birlikte basılı sözcükler sayesinde yeni iletişim yolları açıldığını ve değişik kesimlerde değişik insanların hayal edilen bir topluluğ a dair ortak talepleri aynı mekandalarmış gibi

ortaya çıkabilir (Anderson, 1995; Smith, 1986: 32). Milletlerin ve milliyetiliğın tamamen modern olgular olduğuna dair görüşü, Gellner'in büyüme yönelimli endüstriyel toplumun gerekliliklerine dayalı kuramında görmek mümkündür. Buna göre modern öncesi dönemde tarıma dayalı ve okur yazarlık oranı az toplumlarda, milliyetçilikten bahsedilemezdi. Batı Avrupa'da 15. yüzyıldan itibaren ulusal duygudan söz edebilirken, milliyetçilik bir hareket ve ideoloji olarak 18. yüzyılın sonlarında ortaya çıkmıştır. (Gellner, 1983; Smith, 1986: 32-33) Bu noktada dünyanın millileştirilmesi ve etnikleştirilmesi, moderniteyle ilişkili olarak gerçekleşmektedir. Ancak modernite tek başına sosyal kimlik türlerini gerçekleştirebilecek bir faktör elbette değildir. Etnik çatışmaların doğasını ve gelişimini sadece modernizasyonla açıklamaya çalışmak bir anlamda etnik grupların i dinamiklerini görmezden gelme yanılığına düşürebilir. Uygarlık geliştikçe toplum ironik bir şekilde grup ve / veya bireyleri hem daha benzer hem de daha farklı hale getirebilmektedir. Japonya'daki Aynu azınlığı etnik bir azınlık değilken liderleri ayrı bir oluşum olduklarını iddia etmeye başlamış ve Japon toplum standartlarına uymak yerine kendilerini Japonlarla eşit ancak onlardan ayrı bir halk olarak temsil etmeye başlamıştır (Eriksen, 1993: 125, Giddens, 1991). Bunun bir benzeri, eski Yugoslavya döneminde bir arada yaşayan farklı etnik kimliklerin uluslararası siyasal ortamın dayatmaları ve yönetim mekanizmalarının taleplerini gerçekleştirmek için etnikleştirme sürecinin bir parçası olmasında görülebilir. Sovyetlerin dağılmasıyla art arda gelen istikrarsız yönetişim ve eşgüdümlü olarak yükselen bağımsızlık talepleri bu sürecin bir parçasıdır. Connor, modernizasyonla etnik grupların tam bağımsızlıktan daha az bir şeyi kabul etmekte isteksiz olduğunun pek çok kanıtı olduğunu ifade etmektedir (Connor: 2017:91-94). Benzerlikler; modernizasyonun ortak getirileri ile anlaşılabilirken, farklılıklar etnik çeşitlilikleri ön planda tutma çabasından kaynaklanabilir. Bir başka açıdan bakıldığında etnik canlanma veya diriliş modernitenin özünde de olabilir. (Gellner, 1978: 141; Eriksen, 1993: 147). İletişim ve ulaşımdaki teknolojik gelişmeler de çatışmaların etnik farkındalıklarını artırabilir. Özellikle eşit şartlarda yaşayamayan gruplar, teknolojinin sunduğu imkanlarla yaşadığı şartların özelliğini sorgulayabilir. Bu gruplar, daha azını hak etmediğine dair hak duygusu ile eşitlikçi söylemlerini uygun zaman ve mekanda siyasallaştırarak radikalize olabilir.

Etnik grupların sınırları hakkında Horowitz çeşitli önemli argümanlar ortaya çıkarmaktadır: Birincisi, etnik grup sınırlarının inşası ve yeniden inşası; tamamen etnik çatışmadan önceki süreçler değil, kısmen çatışma beklentisiyle gerçekleşmektedir. İkincisi, etnik çatışma ilerledikçe, grup içi sınırların şekli ve sağlamlığı güçlendirilmektedir. Üçüncüsü, grup sınırları yalnızca ortak kültürün ürünü değildir. Ortaya çıkan sınırlarla veya birleştirmelerle birlikte seyreden homojenleştirme çabası kültürel kalıpları değiştirebilir (Horowitz, 1985: 74). Mesela göç siyaseti bu noktada en önemli kültürel varyasyon aracıdır. Göç siyaseti, etnisitenin siyasi inşasını ve sosyal ve siyasal ortamın sosyo-psikolojisini etkileyen önemli bir mekanizmadır. Fransa ve Britanya'da artan etnik çeşitlilik ve çatışma, kolonyal imparatorluk inşa sürecinin hem başarılarının hem de başarısızlıklarının doğrudan mirasıdır. İsveç ve Almanya gibi diğer pek çok Avrupa devletinde işçi eksikliklerini gidermek için misafir işçi göçü düzenlemeleri kalıcı etnik azınlıkların oluşumuyla sonuçlanmıştır. Soğuk Savaş'ın atmosferinden kaynaklı Asya ve Latin Amerikalıların ABD'ye göçü bunları ülkede en hızlı büyüyen iki azınlık nüfus haline getirmiştir. Göçmen nüfusu barındırma ve istihdam etmeye yönelik tasarlanan siyasi politikalar, haliyle her grubu memnun etmeyecek şekilde yeni etnik alt nüfusların kompozisyonunu ve konumunu belirlemiştir (Nagel, 1994: 157).

Etnik hatlar boyunca siyasi erişimin düzenlenmesi, etnik kimliği ve etnik siyasi seferberliği canlandıran bir faktör olabilir. Örneğin, eski Yugoslavya'da savaşılan çeşitli dilsel ve dinsel grupların uzun süredir devam eden şikayetleri, Sovyetler Birliği 1980'lerin sonlarında müdahale tehdidini kaldırıp etno-politik rekabet olasılığının kapısını açana kadar çatışma nedeni olmamıştır. Bu durumda demokratik gelişimin seviyesi grupların çatışma olasılığına yönelik saptama yapmaya yardımcı olan bir siyasi erişim mekanizmasıdır (Snyder, 2000: 31). Her ne kadar fikirsel temeli Immanuel Kant'a dayanan Demokratik Barış Kuramı'nın "demokrasilerarası saldırmazlık hipotezi", yerleşik demokratik kurumlar olmadığında seçkinlerin hareket alanını kolaylaştıracağından etnik milliyetçi çatışmalara zemin hazırlayacağını ima etse de içerisinde tartışılabilir unsurlar barındırır. Etnik çatışmaların oluşumunda gerekli siyasal süreci destekleyen bir mekanizma olarak yönetim ve yönetişim modeli önemlidir (Konaev ve Brathwaite,

2019). Örneğin federal yapılanmalar, bünyesinde bulundurduğu bazı federe devletlerin belirli alanlarda otonomi kazanmasına ve buna bağlı olarak kendilerini bir anlamda bağımsız hissetmelerine elverişli ortam sunabilir. Örneğin, Sovyetler ve Yugoslavya’da bu denge tutturulamamış ve aşırı politikalar gündeme gelmiştir. Parlamenter sistemler ise gücün tek elde yoğunlaşmasını gerektiren başkanlık sistemlerine oranla etnik sorunlarla başa çıkmada daha hızlı karar alımı, istikrarlı bir sistem sunması ve yüksek temsile yol açtığından çözüm mekanizmasını daha işlevsel kullanmaktadır (Çelik, 2009:170).

Etnik çatışmaların ortaya çıkmasında bir diğer husus etnik terörizmin temel psikososyal ve politik sonuçları ile ortaya çıkan, etnik azınlık gruplara yönelik düşmanca tutum ve davranışların gelişmesidir. Bu süreç, azınlık gruplarının söylem, spekülasyon veya gerçekten var olan terör faaliyetleri ile ilişkilendirildiği durumlarda giderek daha endişe verici hal alabilir (Canetti, 2009: 364). Öte yandan resmi etnik kategoriler ve politikalar, ayrımcılık ve baskı oluşumuna hizmet eden bir temel oluşturarak etnik sınırları güçlendirebilir ve etnik grupların anlamını yeniden inşa edebilir. 1980’de İran devrimi sırasında Amerikan büyükelçiliği personelinin rehin alınması ve 1991 Körfez Savaşı sırasında Iraklılara ve Arap-Amerikalılara yönelik saldırılar arttığında ABD’de İranlılara ve Orta Doğululara yönelik şiddetin artması bu durumlara örnektir. ABD’deki İran vatandaşlarının fotoğraf çekmek ve parmak izi almak için rapor vermesini istemek gibi Carter yönetiminin uygulamaları, etnik farkındalığın olumsuz yönde artmasına katkıda bulunmuştur. Bu durumun yarattığı tehlikelerden biri ise İranlı kimliğinin tehdit unsuru olma durumunu meşrulaştırma ihtimali olmuştur. Körfez Savaşı’na gelince; ABD’nin Irak’a karşı askeri düşmanlıkları, ABD’nin iç siyasetine olumsuz eleştirilerin de olmasına rağmen büyük yankı bulmuş, Arap ve Iraklılar hedefleştirilmiştir (Nagel, 1994: 158). Özetle devlet politikalarının ve bilgi alma modellerinin sosyal ve siyasal atmosferi etkilemede rolünün önemi tartışılmaz şekilde büyüktür (Konaev ve Brathwaite, 2019). Yine İkinci Dünya Savaşı esnasında Hırvatların ve Sırpaların birbirlerini paramiliter grup oluşturarak faşist yönetimlerden (Almanya, İtalya) destek almaları ve bu destekle soykırım yaptıkları iddiaları düşmanca tutumları güçlendirmiştir.

Benzer şekilde Boşnaklar da Sırp ve Hırvat azınlıklarca faşist Alman yönetimine destekle ve ilerleyen dönemlerde radikal terör örgütlerine katılım ile suçlanmıştır.

Jeopolitik konumun sunduğu doğal kaynaklar ve özellikle yağma edilebilir mallar da etnik kalkışma ve isyan hareketlerini ortaya çıkarabilir. Sivil savaşlar, genellikle doğal kaynakların bağımlı olduğu ekonomilerde daha sık meydana gelmektedir (Varshney, 2007: 284). Burada altı çizilmesi gereken nokta, doğal kaynakların sosyal yaşama yansımalarının monoton olmadığıdır. Collier ve Hoeffler (1998: 571), gerçekleştirdikleri çalışma sonucunda başlangıçta artan doğal kaynakların devleti ele geçirmek isteyen isyancılar için iç savaş riskini artırdığını, buna karşılık yüksek düzeyde doğal kaynakların hükümetin artan mali kapasitesinden ve dolayısıyla askeri harcamalar yoluyla kendini savunma ve yavaş yavaş hakimiyet kurma yeteneğinden dolayı iç savaş riskini azalttığını savunurlar. Ek olarak, nüfusun büyüklüğü ile iç çatışma arasında da bir korelasyon önerirler. Çalışmalarına göre, nüfus ne kadar büyükse ayrılığın artan çekiciliği (*the increased attraction of secession*) nedeniyle iç savaş riski de o kadar büyük olur.

1.3.6. Sosyal Kontrol Aracı Olarak “Din”

Kültürel matrisin bir parçası olarak din; bir dizi değer ve ahlaki kod ile bireylere bir takım ritüel ve uygulama tavsiye eden bazı ilahi otoritelerin (çok tanrılı) veya otoritenin (tek tanrılı) varlığına yönelik inançtır. Dini sosyal yaşamla ve uluslararası ilişkilerle bu kadar ilgili kılan unsur, çoğu dinin insanları birbirine bağlayan unsurlar içermesi ve ortak kurumları oluşturmasıdır. Din genellikle ortak davranışlar için kolektif ritüelleri ve yönergeleri emreder. Pek çok dinin ahlaki kuralları, yalnızca inananlar arasında doğru ilişkileri ve davranışları ifade eden ritüelleri ve uygulamaları değil, aynı zamanda inananlar için inançsızlara veya farklı dinlerin inananlarına yönelik davranış kurallarını da belirlemektedir. Din, inananların hayatlarını nasıl yaşamaları gerektiğine dair yönergeler sunarak eyleme ilham veren, kavramsal çerçeveler ve anlatılar sunan, normatif sistemler bütünüdür (Harpviken ve Roeslin, 2008: 353). Kişinin dünyayı nasıl anladığının şekillenmesine katkıda bulunan dini normların bilişsel etkileri ile insanlar, dinleriyle tanımlanan normatif

sistemlere atıfta bulunarak kendilerini ve eylemlerini daha geniş bir sosyal düzen içinde konumlandırırlar.

Dinler genellikle kurumsallaşmaya meyillidir. Ancak kurumsallaşma derecesi yakınsayabilir. Dini kurumlar, Roma Katolik Kilisesi kadar resmi, merkezi ve hiyerarşik olabilir veya bir Afrika sangoması veya bir Kızılderili şamanı kadar gayri resmi ve ademi merkeziyetçi de olabilir. Ancak değişmez bir şekilde bu kurumlar, belirli bir dini oluşturan temel değerleri, ritüelleri ve ahlaki kodları tanımlar ve yorumlar (Maoz ve Henderson, 2020). Din, karmaşık, belirsiz ve gözlemlenemez özelliği nedeniyle davalarını meşrulaştırmak ve izleyenlerini harekete geçirmek için politik girişimciler de dahil olmak üzere pek çok kişi tarafından siyasallaştırılmış ve araçsallaştırılmıştır. Peygamber, kral, cumhurbaşkanı veya başbakan gibi topluluk liderleri, çıkarlarını ve ilkelerini korumak için genellikle dini araçsallaştırmışlardır. Bu noktada “siyasi girişimcilerin elinde din nasıl bir meşruiyet ve seferberlik aracına dönüşür?” ve “etnik çatışma grupların dine yönelik tutumlarını nasıl etkiler?” gibi sorular akla gelebilir.

Dinsel farklılıklar kuşkusuz çoğu çatışmanın arka planının bir parçasıdır. Ancak din de tek başına etnik çatışmaları alevlendiren anahtar bir sebep olarak görülmemektedir. Bu yaklaşımın temeli din kavramına yönelik iki temel varsayıma dayanmaktadır: Modernleşme - Sekülerleşme yaklaşımı ve İşlevselci - Araçsalci argümanlar. Modernleşme veya Sekülerleşme tezi olarak bilinen birincisi, çeşitli süreçler nedeniyle dünyanın sekülerleştiğini ve dinin artık ilgili bir siyasi veya sosyal güç olmadığını ifade ederken; İşlevselci veya Araçsalci argüman olarak bilinen ikincisi, dinin aslında diğer sosyal güçlerin arasında bir tür aracı görevi olduğunu öne sürmektedir. Yani, toplumda dikkate alınması gereken bir güç olmaktan ziyade, din, toplumdaki diğer, daha temel güçlerin tezahürlerinden biri olarak görülmektedir. Dinin siyaset ve toplum üzerinde güçlü bir etkiye sahip olduğu görünse de, gerçekte bu etkiye neden olan, din aracılığıyla çalışan güçlerdir. Nitekim son zamanlarda dini hareketlerin, siyasete ve çatışmaya aktif olarak dahil olmasına dair birçok olay, dinin dünya siyasetinde hala bir faktör olduğunu göstermekte ve modernistlerin din hakkındaki varsayımlarını çürütmektedir (Fox, 1997: 2-4). Bazıları bu durumun nedenini Soğuk Savaş'ın sona ermesinin, dini olanlar da dahil olmak üzere birçok

türden çatışma üzerindeki sistemik kısıtlamaları ortadan kaldırmasına bağlamaktadır. Bu görüşün en önemli savunucusu “Medeniyetler Çatışması (*Clash of Civilization, CoC*)” teziyle Samuel Huntington (2000)’dur. Ona göre Soğuk Savaş sonrası yeni sistemin ne olacağı sorusuna verilebilecek cevap, sistem içerisine dini unsurları da barındıran kültürel olarak bölünmüş bir yapılanmanın oluşturacağı gelişmelerdir.

Dini kimlikler; tıpkı siyasi ve etnik kimlikler gibi kültürlerinin değeri, sosyal düzenleri ve var oluşları için öğretici olan normatif standartları paylaşan bir "biz" grubu oluşturur. Tüm inananları genişletilmiş bir ontolojik ortam içinde konumlandırarak, birey ve ait olduğu topluluk için bir pusula görevi görür. Dolayısıyla dini bir kaynağa sahip bir kimlik, son derece sağlam olabilir (Harpviken ve Roislien, 2008: 354). Dini kimlikler aynı zamanda sosyokültürel ve politik ortamlarla da etkileşim halindedir.

Dinin etnik kimliğe ve çatışmaya dair önemine değinirken iki ana yaklaşımdan bahsetmek gerekir (Fox, 1997: 6). İlk olarak, dinin siyasiler tarafından mevcut toplumsal bölünmeleri vurgulamak ve çatışmaları şiddetlendirmek için kullanıldığına yöneliktir. Din, etnik kimliğin ayrılmaz bir parçası olduğunda, siyasi girişimcilerin istismar etmesi için hazır bir araç haline gelebilir. Bir dizi çalışma, dinin ideal bir kardeşlik ve şefkatten uzak olarak, bağnazlığın, etnosentrizmin ve azınlıklara karşı diğer olumsuz tutum biçimlerinin birincil kaynağı olduğunu ortaya koymaktadır. En göze çarpan toplumsal bölünmelerden ikisi olan din ve etnisitenin çakışmasının savaşın başlama riskini artırdığı (Basedau, Strüver, Vüllers, Wegenast, 2011), daha uzun ve daha ölümcül çatışmalara yol açtığı (Toft, 2007) ve barışçıl bir çözüm olasılığını zayıflattığına dair çalışmalar vardır (Svensson, 2007). Nitekim komünizm sonrası dünyanın çeşitli bölgelerinde önemli etnik çatışmalara ve uluslararası terörizmin gelişimine bakıldığında dinin önemli rol oynadığını görürüz (Fowkes, 2002: 171).

Silahlı çatışmaların kalıcılığı, dini temelli tarihsel algılar, teolojik yargılar ve popüler mitlerle giderek artabilir (Harpviken ve Roislien, 2008: 360). Din, çatışmaya yönelik bir kez siyasallaştırıldığında, şiddetli çatışma daha mümkün hale gelir (Basedau vd, 2011: 753). Savaş bağlamında dinin ulusal çıkarlarla ilişkilendirilmesi,

etnik iç savaşlar sonrasında dinin barış süresi üzerindeki olası olumlu etkisini ortadan kaldırabilir (Gürses ve Rost, 2016). Özellikle dinin, grupları birbirinden ayrıştırıcı bir işaret olduğu durumlarda, dini kimliğin silahlı çatışma sonucunda belirginleşmesi ve güçlenmesi muhtemeldir. Etnik ve dini kimliklerin çakışması seküler bir çatışmayı dini bir boyuta taşıyarak savaşın doğasını da değiştirebilir (Fox, 2000). Bununla birlikte, ikinci yaklaşımı oluşturan çalışmalar, sorunun nedeninin din olmadığını ifade ederek bu kapsamlı iddiaya itiraz etmektedir (Capucio, 2010: 2). Bu yaklaşım, dinin etnik bölünmeler arasında köprü oluşturduğu ve barış inşasında yapıcı bir rol üstlendiğine yöneliktir (Armstrong, 2014). Bununla beraber dini gruplar, kahramanlar arasında arabuluculuk yapabilir, iletişim hatlarının açık kalmasına yardımcı olabilir ve savaş zamanlarında kötüleşen ilişkilere eşlik eden şüphe ve olumsuz algıları azaltabilir. Toft ve arkadaşları bazı dini aktör ve kurumlar, siyasi iddiaları etnik çatışmaları başlatan ve etnik terörü teşvik eden içerikler üretse de bazıları demokratikleşme, insan hakları ve sosyal adalet alanlarına katkı yaptığını ifade etmektedir (Basedau vd, 2011: 754; Toft, Philpott ve Shah, 2011). Appleby (2000: 238), barışın inşasında yapıcı ve dönüştürücü bir rol oynayan dini aktörlerin potansiyeline dikkat çekerek, dini liderlerin çatışma ortamını dönüştürme ve toplumlar arası işbirliğini teşvik etme yönünde toplumu kademeli olarak yönlendirebileceğini savunmaktadır. Benzer bir savla Harpviken ve Roislien (2008: 351), birçok silahlı çatışmanın ayrılmaz bir boyutu olarak değerlendirdikleri dini, çoğu durumda çatışmanın çözümünde de çok önemli bulurlar. Ancak dini geleneklerin çok çeşitli olması, çatışma çözümünde dinin rolünü yapıcı bir şekilde inceleme görevini zorlaştırdığını da eklerler. Özetle din, şiddeti kışkırtabildiği gibi barışa da katkıda bulunabilen bir sistemin parçası olabilir (Basedau vd, 2011: 754). Bununla birlikte, siyasi çıkarlar söz konusu olduğunda, dini liderler ve yetkililer, çatışma durumlarında artık meşru veya tarafsız olarak algılanmayabilirler. Dolayısıyla dinin barışçıl potansiyeline rağmen, realpolitik düşünceler ortaya çıktıkça, çoğu sosyal çatışmanın politik, ekonomik ve güvenlik boyutları genellikle dinin bu yönünü baskılar. Realpolitik unsurların yanında dinin sunduğu emir ve argümanlar saptırılarak çatışma motivasyonuna katkıda bulunabilir.

Çoğu araştırmacı, dinin ve etnisitenin grupları tetikleyen / dinamikleştiren bir yönü olduğu konusunda hemfikirdir (Fox, 1997: 5; Gurr, 1993). Bazıları, Balkan Savaşları'nda dinin; köklü ulusal kimlikleri güçlendirerek Sırp, Hırvat ve Boşnakları bölen milliyetçi coşkuyu pekiştirmek için çeşitli şekillerde ve farklı derecelerde hizmet ettiğini ifade etmektedir. Dolayısıyla din, köklü fay hatlarıyla ulusal kimlikleri pekiştirebilen ve toplumdaki normatif uzlaşmayı parçalayabilen unsur haline gelebilir (Harpviken ve Roislien, 2008: 359). Dinin çatışma sonrası önem derecesinin artmasında dinin çatışmayı başlatan nedenler dizisinin bir parçası olması gerekmez. Özellikle farklı dine mensup etnik gruplar arasında gerçekleşen çatışma durumunda, çatışan grupların kendi savlarını desteklemek için din siyasallaştırılabilir (Harpviken ve Roislien, 2008: 359). İkinci Dünya Savaşı'nda Japonya ile Amerika ve müttefikleri veya Nazi Almanya'sı ile SSCB arasındaki silahlı çatışma, dinsel olarak farklı devletleri içermiş olsa da, din faktörü savaşta önemli bir sorun teşkil etmemiştir. Ancak Soğuk Savaş döneminde; Kore Savaşı, Vietnam Savaşı, Arap - İsrail savaşları ve Hint - Pakistan savaşları gibi dinsel olarak farklı devletler arasında önemli sayıda savaş çıkmıştır. Bu savaşların kilit unsuru da din olmamıştır. Ancak süreç içerisinde iç savaşlar dinler arası çatışmaya dönüşmüştür. Nispeten Arap-İsrail ve Hint - Pakistan savaşlarının daha güçlü dini yönleri olsa da buralarda da din, başlı başına merkezi bir mesele olmamıştır (Maoz ve Henderson, 2020: 7).

Aslında din, kendinden olmayana da müspet tutumları öneren, ortak yaşam çerçevesinde ilişkileri anlamsal bir kurallar dizgesi içerisinde düzenleyen, barışçıl şekilde bir arada yaşamayı formüle eden ve toplumsal yaşamı uzlaşma içerisinde yaşamayı kolaylaştıran bir inanç sistemidir. Doğasında ayrılık ve ötekileştirme yoktur. Pek çok dini kimlik, temelde diğerini kapsayıcı ve hoş karşılayıcıdır, ancak dünyanın en dışlayıcı kimliklerinin bazılarının dini kimlikler olduğu da bir gerçektir (Harpviken ve Roislien, 2008: 358). Halbuki dinler tarihi, aynı zamanda, aynı dine mensup dindar ailelerin yükselişinin de bir hikayesidir. Örneğin Hristiyanlık Musevilikten, İslam hem Musevilik ve hem Hristiyanlıktan etkilenmiştir. Benzer olarak Doğu Ortodoksluğunun ve Protestanlığın, Roma Katolik Kilisesi'nden ayrılması ve Budizmin Mahayana ve Teravada ailelerine bölünmesi aynı dinden ayrı bir aileye bölünüşün örnekleridir (Maoz ve Henderson, 2020). Bununla birlikte dinin

her ne kadar barış ve işbirliğine yönelik bir potansiyeli olsa da Toft ve arkadaşları ironik olarak dinsel iç savaşların seküler mücadelelerden daha şiddetli olabileceğini vurgulamaktadır (Toft vd., 2011).

Capucio, gruplar arasında etnosentrizmin derecesini yükselten en önemli unsurlardan biri olarak din faktörünü ele almaktadır. O'na göre Tanrı, bireyle kendi arasında karşılıklı bir ilişkiye gömülü olduğu kadar bireyler arasındaki ilişkilerde ve etkileşimlerde de rol oynayan sosyal dünyanın dinamik gestaltıdır. Sosyal etkileşimi de toplumdaki benzeşen üyeleri bir arada tutan ve birliği inşa eden 'Tanrı'nın lokusu/alanı' olarak ifade etmektedir (Capucio, 2010: 41). Nitekim, farklı topluluklar arasındaki çatışmacı veya işbirliğine dayalı ilişkiler, ister istemez dini benzerlik veya farklılıklardan etkilenmiştir. 19. yüzyılların sonlarından beri Asya'daki Avrupalı güçlerin ve misyonerlerin emperyal faaliyetleri ile Avrupa'nın beyaz üstünlüğü anlayışı, ekonomik ve teknolojik alanlarda olduğu gibi dini boyutta da şekillenmiştir. Onlara göre Hristiyanlığın diğer dinlerden manevi olarak ilerici ve diğer dinlere nazaran üstün olduğu görüşü, bu dinin ilkel toplumlarda da yayılması gerekliliği inancını ortaya çıkarmıştır. Böylece Batı'nın ekonomik ve politik sömürü şekillerine başka bir boyut olarak ideolojik katman eklenmiştir (Maoz ve Henderson, 2020: 7).

Son olarak belirtmek gerekir ki, Siyaset bilimi ve Uluslararası İlişkiler disiplinleri dinin, dünya meselelerindeki rolüne belirgin şekilde değinmemiştir. Bunun nedeni daha önce belirtildiği gibi din kavramının soyut, psişik, karmaşık ve gözlemlenemez yapısından ve çok yönlü bir fenomen olmasından kaynaklanabilir. Adam Smith, Jean-Jacques Rousseau, Thomas Hobbes, Charles Montesquieu, John Locke ve Immanuel Kant'ın öncülük ettiği siyaset filozofları genellikle rasyonel temeller üzerine inşa edilmiş siyasal sistemler anlayışını vurgulamışlardır. Bu anlayış, siyasi düzenin ilahi bir düzenlemeden değil de, insanlar arasındaki sosyal bir sözleşmeye dayandığı savına dayanmaktadır. Bu kuramcılar aynı zamanda siyasi topluluklar arasındaki ilişkileri de aynı rasyonel mantık tarafından düzenlenmiş olarak yorumlamışlardır. Bu açıdan din vahşi Hobbesçu doğa durumunda, Rousseau'nun devletler arasındaki daha uyumlu ilişkilerin kırılabilirliği ve istikrarsızlığı versiyonunda ve Comte'nin ticaret yoluyla barış nosyonunda ve de

Kant'ın liberal cumhuriyetler arasında barış nosyonunda hiçbir rol oynamamaktadır. Marksizmde bile din, sadece destekleyici rol oynar ve din, sanayileşmiş devletlerdeki geleneksel elitlerin ve burjuvazinin proletaryanın sınıf yapısını ve boyun eğiciliğini sürdürmek için kullandıkları araçsal bir bakış açısıyla ele alınır (Maoz ve Henderson, 2020: 9). Halbuki din, toplulukların oluşumunda ve sürdürülebilirliğinde çok belirleyici bir itici güç olduğu için, yerel ve uluslararası siyasi süreçlerde etkin bir rol oynamıştır. Ancak bu rolün gidişatı, grupların liderlerinin ve / veya siyasi elitlerin dini siyasallaştırması ile gruplar arasında hizipleşme yaratan dışlayıcı tutumlarla yönlendirilmektedir. Bu noktada her ne kadar özü gereği din dayanışma, birlik, beraberlik ve kucaklama ile anlamlandırılrsa da siyasi çıkarların hedefindeyken ötekileştirmeye (barbar, bağnaz, kafir, gavur gibi) uygun bir alan olabilir. Ayrıca sosyal ve kültürel koşullara bağlı olarak, çatışma ve şiddet kullanımının meşruiyetini bulmak için din faktörü bir çatışmaya girdiğinde tavizsiz tutumları besleyebilir (Harpviken ve Roislien, 2008: 358). Bu noktada din veya dini faktörler, çatışmalarda olası bir seferberlik kaynağı olarak anlaşılabilir (Basedaou vd, 2011: 755).

İKİNCİ BÖLÜM

KOLEKTİF ŞİDDET, GRUP SALDIRGANLIĞI VE LİDER

2.1. Grup Temelli Şiddet ve Saldırganlık Kuramları

Birey; çeşitlilik içerisinde kendini ayırarak bireyselleşirken, aynı zamanda benzerlik ile aidiyet hisseder ve güvenli bir ortama entegre olma ihtiyacını giderir. Bununla birlikte farklılık, birliğe yönelik bir tehdit olarak algılanırken; aynılık, bireysel kimliğin yitirilmesi riskini ima ettiğinden hem farklılık hem de aynılık deneyimleri eşit ölçüde istenir ve aynı zamanda bunlardan korkulur (Bolaffi, 2003: 239, Tajfel, 1970; Canetti, 2004). Kriz zamanlarında sosyal konumlarının tehdit altında olduğunu hisseden gruplar, geleceklerini ve varlıklarını korumak adına kurumsallaşmış bir dayanışma topluluğuna sığınarak tehdidin boyutunu olduğundan fazla algılamaya meyilli olur (Volkan, 2013; Wimmer, 2004: 69). Böyle bir tehdidin varlığı üzerinde grup içinde ortak bir algı oluştuğunda, siyasi olarak kontrol edilen araçların (siyasi kurum, kuruluş ve aktörlerin) ayrışma yanlısı söylemlerinin yarattığı coşku ile grup tanımlaması yeniden alevlenmektedir. Dolayısıyla etnik gruplar, grup sınırını belirlerken ortak siyasi seferberliklerini ve siyasi taleplerini de belirlemektedir. Dolayısıyla ister azınlık olsun ister çoğunluk etnik gruplar, devlet politikalarından ve siyasal rekabet süreçlerinden doğrudan ve / veya dolaylı etkilenmektedir (Fowkes, 2002: 171).

Tüm insan gruplarının (ırk, din, etnik) değerlerine yönelik inançlar ve bunlarla ilgili belirli eğitim politikaları, gruplararası ilişkilerin yapısını oluşturan bütün bir tutum ve davranış ağının parçasını oluşturmaktadır. Buna bağlı olarak, gruplar arasındaki çoğu etkileşim, toplumsal yaşamın her alanında etnosentrik değerleri ve ayrımcı uygulamaları da içerisinde barındırmaktadır (Segall, 2016: 111). Diğer yandan gruplararası çatışma; yarattığı olumsuzluklar neticesinde her ne kadar anormal veya işlevsiz olarak algılsa da, olumlu işlevlere de sahiptir. Bir yandan grup oluşumu ve grup uyumu için temel sağlarken bir yandan da grup sınırlarını vurgulayarak ve koruyarak, hem grup içini hemde gruplar arasını şekillendirir. Gustave Le Bon'un (1896)'a göre, kalabalıkların davranışları sosyal, ahlaki ve entelektüel olarak bireylerin davranışlarından daha ilkel ve manipülasyona karşı daha

zayıftır. Kalabalıklar, bireyleri daha güçlü ve anonim hissettirdiğinden bir çeşit “kimliksizleştirme (bireysel sorumluluğun yitirilmesi)” meydana çıkmaktadır. O’na göre kalabalık davranışı kararsız, mantıksız ve bulaşıcıdır (Brown ve Pehrson, 2019: 162). Le Bon gibi bazı diğer araştırmacılar kolektif şiddet kavramını “sapkın davranış” olarak nitelendirmenin aksine kolektif şiddet, birtakım kabul edilemez (sapkın) durumlara verilen tepki ve sosyal kontroldür. Diğer bir deyişle, kolektif şiddet, artık bir tür kitlesel histeri ve bir grup zihninin diktatörce egemenliği olarak değil de, genellikle sapkın davranışlar veya tutumlara verilen bilinçli bir tepki olarak ele alınmaktadır (Black, 1976: 197; De La Roche, 1996: 98). Ortaya çıkan sosyal kontrolün biçimi ve miktarı da çatışmanın taraflarının suçlu, mağdur, eşit veya eşit olmayan, yabancı ve / veya kültürel olarak benzer gibi görelî konumlarına bağlıdır (Black, 1990, 1995; De La Roche, 1996: 101). Asimetrik şiddet haricinde şiddet, büyük olasılıkla ekonomik, siyasal olarak yetersiz, dezavantajlı ve güçsüz gruplar tarafından yaşanmaktadır. Bunlar gibi toplumları çatışma noktasına götüren verili ve verili olmayan pek çok itici güç vardır. “Bireyler şiddet için eyleme geçme kararını nasıl alabiliyor ve uyguluyor?” sorusundan hareketle alt başlıklar, insanın çatışmaya yönelik karar almasında sosyal bağlamı göz önünde bulunduran açıklama getirmeye çalışmaktadır.

2.1.1. Gruplararası İlişkilere Dair Kuramlar

Gruplararası ilişkiler hakkında kuramsal bir çerçeve çizmek, taraflar arasında olumlu bağlantı eksikliğini görmeyi kolaylaştırıcı olabilir. Bu bağlamda alt başlıklarda “Taraflar hangi argümanlara dayanarak birbirlerini ötekileştirebilir? Minimum çatışma ve olumlu etkileşimin önündeki engeller nelerdir? Gruplararası uyum nasıl teşvik edilebilir?” gibi nedensel ve çözüm odaklı sorulara yanıt aranmaktadır. Gruplararası ilişkiler şüphesiz sadece sosyal dışlama açısından (yani çatışma, ırkçılık, ayrımcılık, etnosentrizm, eşitsizlik ve adaletsizlik odaklı) ilerlememektedir. Bunun yanında gruplar dahil etme, entegrasyon, kültürleşme, asimilasyon gibi sosyal içirme mekanizmaları aracılığıyla da gelişmektedir. Alt başlıklar kısmen bunlarla ilgili olsa da, temelde gruplararası olumsuz ilişkilerin nedenselliğine odaklanmaktadır.

2.1.1.1. Rasyonel Seçim Kuramı

Temel olarak uluslararası politik ekonominin alanına giren ve insan davranışını anlamak için sosyal bilimciler tarafından kullanılan rasyonel seçim kuramı son yıllarda sosyoloji, siyaset bilimi, antropoloji ve psikiyatri gibi pek çok disiplinde yaygın olarak kullanılmaktadır (Jost ve Sidanius, 2004: 10; Gandhi, 2005). Bu kuramın temel varsayımı, (sosyal inşacılığın da öne sürdüğü gibi) kişisel çıkarların siyasi davranışların temel taşı olduğuna dayanan *homo economicus*'un *homo politicus*'a eşit olduğudur (Downs, 1957: 4). Kuram, esas olarak, alternatifleri olan konularda olası tüm seçeneklerin maliyet ve getirilerinin hesaplanması ve buna bağlı olarak en uygun kararın verilmesi durumunu ifade etmektedir. Bireyler arası etkileşimden kaynaklanan toplumsal fenomeni ele alan kuramda rasyonel birey tercihlerini yaparken, karını maksimize etme ve maliyetini minimize etme yani “optimizasyon (*en iyi şekilde kullanma*)” sürecine girmektedir (Iannaccone, 1997: 26). Rasyonelleşme, duygudan bağımsız bir bilişsel tutumu ele alır ve duygusal durumdan çok mantığın kullanımını ifade eder (Markic, 2009). Rasyonel seçim kuramcılarının en temel kabulü, insanların hareketlerini, amaçlarına erişmekte etkili gördükleri araçlara dayandırma potansiyelidir (Downs, 1957; Wallace ve Wolf, 2004: 345). Özetle bu kuram, insan davranışını anlamamanın en iyi yolunun insanların bilgi ve fırsat maliyetlerine tabi olarak kişisel çıkarlarını maksimize etmeye çalıştıklarını ve buna bağlı olarak aktör veya öznelerin fayda ilkesine dayalı olarak eylemi veya suçu seçme konusunda rasyonel, müzakereci kapasitesi olduğuna dayanmaktadır (Arrigo ve Young, 1998).

Uluslararası İlişkiler alanında, rasyonel seçim varsayımlarına sahip oyun kuramı ve rejimlerin iktidarı elinde tutmak için geliştirdiği stratejiler, kolektif düzeyde rasyonel seçimin siyasi alanda uygulanabildiği alanlardır (Gandhi, 2005: 88). Devletlerarası çatışma modellerinde, devletler genellikle kendi çıkarlarını maksimize etmeye çalışan rasyonel ve stratejik düşünen varlıklar olarak ele alınır (Zagare ve Kilgour, 2000; Snidal, 2002) Aktörlerin eylemleri, rakiplerinin gerçekte ne yaptığının doğru olduğunu varsaydıkları inançlarına dayalı olarak oluşturulur. Günümüzde siyasal aktörlerin inanç, değer ve tutumlarının karar alma süreçlerinde belirleyici olduğuna dair çalışmalar vardır. Aslında bu görüş de değişen uluslararası

sistemin karmaşık doğasından kaynaklanmaktadır. Örneğin, Soğuk Savaş (SS) döneminde, liderlerin rasyonelliğini sorgulamada liderlere sınırlı seçenekler sunulmasından dolayı eylemlerin mikro temellerine bakmak zorunda kalınmamıştır. Süper güçlerin endişe etmesi gereken konular genellikle bir güce ve tehdide karşı denge kurması gerektiği (Waltz, 1979) ve süper güçlerin dışındaki güçlerin ise rasyonel bir şekilde süper güçlerle aralarındaki güç eşitsizliğini tanımları ve bu güçlerden biriyle ittifak kurmanın veya ikisinden de uzak kalmanın yollarını hesaplamaları gerektirmiştir (Schafer ve Walker, 2006: 6). Dolayısıyla, klasik Soğuk Savaş caydırıcılık modelleri mükemmel rasyonellik analizinin bir örneğidir. Örneğin; Ekim 1962'nin sonunda Küba Füze Krizini çevreleyen olaylar rasyonel karar sürecini gerektirmiştir. Sonunda, Sovyet Başbakanı Nikita S. Kruşçev ve Amerikan Başkanı John F. Kennedy, muhtemelen bir nükleer silahlı çatışmaya dönüşecek olan çatışmayı tırmandıracak kararlardan geri adım atmışlardır (Caballero, Lunday, Deckro, 2020: 5). Ancak günümüzde tehdit unsurlarının geniş yelpazede olması ve çatışma modellerinin de çeşitlenmesi hususları aktörlerin rasyonel karar alımını zorlaştırmaktadır. Nitekim rasyonel olarak alındığı düşünülen kararlar, istemeden de olsa çeşitli asimetrik şiddet formülasyonlarına ve terör eylemlerinin finansman kaynağına destek sunabilir.

Uluslararası ilişkilerde pozitivistler, siyasi aktörlerin rasyonel seçimi nasıl ele aldıkları yönünde çalışmalarda bulunmuştur. Realistler, çoğunlukla, Soğuk Savaş sırasında ABD ile SSCB'nin niçin bir silahlanma yarışına girdiklerini ve birbirlerini yok etmekle tehdit ettiklerini açıklamak için bu kuramı kullanırken; neorealistler, uluslararası sistemde kendi çıkarlarına uygun bir güç pozisyonu aramanın ve sürdürmenin rasyonel olduğunu varsaymıştır. Neoliberaler ise uluslararası ve yerel kurumların çıkarlarını güvence altına alacak şekilde hareket etmenin rasyonelitesine dayanmıştır. Özetle pozitivist kuramlar; siyaset yapımında meydana gelen değişiklikleri, aktörlerin çıkarlarında ve politikanın kurumsal çerçevesinde meydana gelen değişikliklerin bir kombinasyonu olarak ele almaktadırlar. Sosyal İnşacılar ise daha ziyade rasyonel seçim kuramına bir eleştiri olarak kültürel değerleri geliştiren ve koruyan uluslararası düzeni temin etmek için normları yeniden üretmenin veya değiştirmenin rasyonel olduğunu varsayarlar. Dolayısıyla inşacılar, realist ve

neorealistlerin sadece materyal yönden, askeri / ekonomik g   yapısına odaklanmak yerine, çıkarların ve aktörlerin kimliklerine odaklanmaktadır. Ancak her durumda inançlar, liderlerin politik hedeflerine ulaşmak ve sürdürmek için kısıtlamalar olarak kabul edilir veya değiştirmeleri gereken gerçekleri yansıttığı varsayılır (Jervis, 1994; Schafer ve Walker, 2006; Wendt, 1999).

Karar alıcılar, takipçileri harekete geçirmek için dini, etnik veya diğer sosyal kimlikler gibi farklı kimlikler arasından seçim yapabilirler. Örneğin, dinin siyasallaştırılması, temelde siyasi veya sosyoekonomik sorunlardan kaynaklanan bir çatışmanın şiddetli bir şekilde tırmanması riskini artırabilir. Benzer şekilde siyasi aktörlerin haksız ve eşitsiz stratejileri ve teşvik yapıları söz konusu olduğunda etnisite siyasallaştırılabilir (Wimmer, 2004: 51). Karar alıcılar uzun vadede güç dengesini, yerel ve uluslararası kurumları ve kültürel normları değiştirmek için harekete geçebilmekte, ancak kısa vadede bu ihtimal kısıtlanmaktadır (Schafer ve Walker, 2006: 4). Dolayısıyla zamanın önemli olduğu kriz durumlarında bireylerin, refahları için vazgeçilmez olanlara saldırmaları nispeten düşük bir ihtimaldir. Bunun yerine daha çok onsuz yapabilecekleri şeyleri hedef almayı tercih ederler. Örneğin, karşılıklı bağımlılığın olduğu kapsamlı ticaret bağları veya ittifaklar, olaylara dahil olan gruplar arasında toplu şiddet olasılığını azaltan etki faktörleridir (Black, 1990: 45-47; De La Roche, 1996: 111).

Siyaset bilimi, uzunca bir süredir duyguların insanları mantıksız ve verimsiz seçimlere götürebileceğini  ne sürerek, duygu faktörünü göz ardı etmiş ve çoğu zaman yok saymıştır. 1960'lerden itibaren düşünce ve duygu bağlantısına odaklanan modern nöropsikoloji ise bireyin maliyet - faydaları göz önünde bulundurduğu rasyonel karar verme sürecinin esasen duygusal işlemeye bağlı olduğunu ifade etmektedir. Buna göre beyin lezyonları nedeniyle duygusal belleğe başvuramayan bireyler, hiçbir şekilde rasyonel kararlar veremezler. Bu nörolojik keşif, karar vermede bilişten ziyade duyguların baskın olabileceğine yönelik bir bulgu olabilir (McDermott, 2004). Artan sayıda bilim insanı, dış politika karar verme ve uluslararası etkileşimleri anlamada ve bilgi işlemede duyguları ele alsa da, rasyonel modeller hala uluslararası ilişkilerin akademik çalışmasına hakimdir (Richards, 2019; Levy, 2018: 185-186). Richards (2019), bu durumu siyasetin kapısının

psikolojiye açılmasıyla siyasetin tutku ve korku girdabına giren bir belirsizlik ortamı olabileceğine bağlamaktadır.

2.1.1.2. Sosyal Baskınlık Kuramı

İnsanlıktan çıkarma / İnsandışılaştırma ile hem doğrudan hem de dolaylı etkisi olan sosyal baskınlık kuramı (Hodson ve Costello, 2007: 691), grup temelli sosyal hiyerarşinin nasıl oluştuğunu ve sürdürüldüğünü açıklamak için iki Amerikalı sosyal psikolog olan Jim Sidanius ve Felicia Pratto tarafından geliştirilen bir gruplararası ilişkiler kuramıdır. Kuramcılar, grup temelli eşitsizliklere gruplar arasındaki ilişkilerin de etki ettiğine “*davranışsal asimetri*” ile açıklık getirmektedirler. Sosyal koşulların ve psikolojik önyargıların karşılıklı olarak sürdürülmesinin grup egemenliği/hiyerarşisi istikrarına katkıda bulunduğunu varsayarlar (Pratto, 1999: 198). Sosyal hiyerarşinin üst kısmında konumlanan gruplar; zenginlik, sağlık hizmetleri, politik güç ve eğitim gibi sembolik ya da materyal kaynaklar gibi olumlu sosyal değerlere alt konumdaki gruplardan daha kolay ulaşırlar. Alt gruplar ise hastalık, işsizlik, orantısız cezalar ve ayrımcılık gibi olumsuz sosyal değerlere kolay şekilde ulaşırlar. Buna göre yüksek düzeyde sosyal baskınlık yönelimine sahip grupların ırkçılık, cinsiyetçilik, zenofobi, milliyetçilik ve militarizm gibi ideolojileri ve ayrımcılığa dayalı politikaları ve sosyal dünyanın hiyerarşik olarak düzenlenmesini benimsemeye daha çok meyillilerdir. Diğer bir deyişle, üst konumlu grup üyelerinin eşitsizlikler sisteminin devamını sağlayan ideolojileri, inançları, tutumları ve davranışları benimseme durumu; sosyal hiyerarşiyi kendi lehlerine olacak şekilde sürdürmelerini kolaylaştıracağı nedeniyle daha muhtemeldir. Bir kişilik değişkeni olarak Sosyal Baskınlık Yönelimi (SBY¹⁰), kişinin gruplar arasında eşitsizlik ya da eşitlik olması yönündeki tercihine yönelik genel tutumsal yönelimini veya bu tercihe yönelik olarak verdiği örtük değeri ifade etmektedir (Pratto, 1999). Daha net bir ifadeyle, bireylerin grup temelli hiyerarşiye ve cinsiyet, ırk, etniklik veya din gibi üstün grupların aşağı gruplar üzerindeki baskınlığına yönelik duydukları istek derecesidir (Sidanius ve Pratto, 1999: 48, 2001). Kuram, sosyal grupların statü ve kaynaklar açısından toplumlarda hiyerarşik

¹⁰ Çalışmanın devamında “Sosyal Baskınlık Yönelimi”ne atıf olarak SBY kısaltılması kullanılacaktır.

olarak sıralandığını varsayarken gruplar arasındaki çatışmanın, kısmen hiyerarşiyi haklı çıkaran inançlar yoluyla en aza indirildiğini savunmaktadır. Dolayısıyla SBY, gruplar arasındaki hiyerarşik ilişkiler arzusuyla karakterize edilen anti eşitlikçi bir yönelimi ifade etmesi açısından önemlidir (Pratto, 1999; Sidanius ve Pratto, 1999; Jackson ve Gaertner, 2010).

Farklı etnik kökenlere sahip insanlar arasındaki bir eylem, aynı etnik kökene sahip yakınlar arasındaki bir eylemden daha fazla hem ilişkisel hem de kültürel mesafeyi içermektedir (De La Roche, 1996: 101). SBY'si yüksek olan bireyler, daha çok otorite / saygı ve iç grup / sadakat gibi ahlaki temellere önem vermektedir (Haidt ve diğerleri, 2009). Örneğin, dinin ya da ideolojilerin acımasız davranışlarda ahlaki bir gerekçelendirme olarak kullanılabilmesi, o dine ya da ideolojiye bağlılık gerektirir. Diğer bir deyişle, ideoloji için de aynı varsayımı yapabileceğimiz şekilde, acımasız davranışları din adına gerçekleştirdiğine inanan bireyin, dini yöneliminin güçlü olması beklenir. Önceki bölümde de açıklık getirilen dinin davranışları düzenleyen ilahi inanca dayalı bir hoşgörü sistemi olması göz önünde bulundurulduğunda, “nasıl olur da din acımasız davranışlarda bir gerekçelendirme olarak kullanılabilir?” sorusu akla gelebilir. Bu noktada başvuru referansımız otoriteye itaat eğilimi ya da yetke sembollerine olumlu tepkiler vermede aşırılık olarak “yetkecilik” kavramına yönelmektedir. Yetkecilik düzeyinin rolüne ilişkin çalışmalarda, yetkecilik düzeyi arttıkça ahlaki geri çekilme düzeyinin de arttığına dair tutarlı bulgular bulunmaktadır (Jackson ve Gaertner, 2010; Passini, 2008; Yalçın, 2017). Dindarlığın bilişsel olarak hazır hale getirilmesiyle Tanrı'nın onayladığı düşünülen eylemler olarak etnik ve ırksal önyargılar ve saldırgan tutumlar artma eğilimi gösterebilir (Bushman vd., 2007: 204). Dahası, SBY ile ahlaki geri çekilme arasındaki ilişkiye açıklık getiren çalışmalar vardır. Örneğin Passini (2008) ahlaki dışlama ile SBY arasında olumlu yönde anlamlı ilişki bulmuştur. Jackson ve Gaertner (2010) de SBY'nin savaşa verilen destek üzerindeki etkisine yönelik ahlaki geri çekilmenin etkisini göstermiştir. Yine bir çalışmaya göre, SBY'yi yüksek olanlar, göçmenleri daha fazla insanlıktan çıkarma eğilimindedirler (Costello ve Hodson 2009; Jackson ve Gaertner, 2010: 238). Söz konusu çalışmalar, SBY'si yüksek olan bireylerin ahlaki geri çekilmeyi sürdürmeyi tercih ettiği, ahlaki kimliğe yüksek

derecede önem veren bireylerin mümkün olduğunca ahlaki geri çekilmeden kaçındığını göstermektedir (Yalçın, 2017: 47). Sonuç olarak, SBY’i yüksek bireyler, sosyal hiyerarşileri ve gruplararası eşitsizliği onaylamakta ve dünyayı sıfır toplamı kurallarla işleyen rekabetçi bir alan olarak görmektedirler. Söz konusu bireyler, dünyayı kaynaklar açısından sıfır toplamı bir mücadele olarak görmenin yanında daha az empatiktirler. Dolayısıyla kendi üstünlüklerini sürdürmek için motivasyonlarını beslerler. Örneğin, baskınlık eğilimi yüksek olan Amerikalılar, genellikle hegemonyalarını sürdürmek motivasyonu ile saldırganlığa yönelirken; bir Ortadoğu ülkesinin Amerika’ya yönelik saldırısı ise genellikle bu hiyerarşiyi kırmak ve düşük statüyü telafi etmek adınadır (Jackson ve Gaertner, 2010: 239; Esses, Jackson, Armstrong, 1998: 699).

2.1.1.3. Sembolik Çatışma Kuramı

Ulster Üniversitesi’nden Simon Harrison tarafından 1995’te kaleme alınan “Dört Tip Sembolik Çatışma” isimli makalede kuramsallaştırılan sembolik çatışma kuramı, şiddetli çatışmayı ya da barış sürecini doğru analiz etme açısından son derece önemlidir. Çünkü semboller duyguların manipülasyonunda, ortak ulusal bilinç ve grubun birlik oluşumunda ikincil ancak önemli role sahiptirler. Çeşitli uyuşmazlık çözümü süreçlerinden geçmiş ve masaya oturmuş çatışma tarafların, formel olarak çatışmayı durduran kararlar alsa da, semboller üzerinden çatışmanın potansiyel olarak devam ettiği ve hatta sıcak çatışma tehlikesini canlı tuttuğu görülebilir. Sembolik çatışma; güç, zenginlik, prestij, meşruiyet ve diğer kaynaklar üzerinden rekabet adına sembollerini manipüle etme veya kontrol altında tutma mücadelesi ile birlikte seyretilmektedir (Harrison, 1995: 255).

Anlam taşıyıcı semboller, grupların kimliklerini gösterebildikleri kültürel oluşumlar üzerinden üretilmektedir. Kültürel olarak farklı dışlanmış gruplara veya yerli olmayan azınlık gruplara yönelik suçlamalar, damgalamalar veya asılsız söylentiler, çatışma sürecini başlatabilir veya besleyebilir. Söz konusu grupların dini veya örfi uygulamalarını icra etmeleri yani yabancı kültürün halka açık bir şekilde sergilenmesi isyanları tetikleyebilir. Örneğin Güney Asya’da dini bayramlar ve törenler, uzun süredir Hindular, Müslümanlar ve diğer inançlardan olanlar arasındaki

isyanla sonuçlanmıştır. Buna benzer şekilde, 1960'ların sonlarında, Malezya'daki bir Çin siyasi kutlaması, yüzlerce ölü ve birçok ev ve işyerinin yağmalanıp yakılmasına neden olan Çin karşıtı ayaklanmaları ateşlemiştir. Benzer şekilde, 16. yüzyıl Fransa'sında, Katolikler ve Protestanlar tarafından yapılan halka açık dini gösterilerde yaşanan olaylar genellikle toplu saldırıların örneklerini vermektedir. Yine 19. yüzyılın başında, New York City'de, İrlanda Katolik dini bayramları, Katolik azizlerle alay eden Protestanların toplu saldırılarına neden olmuştur. Dolayısıyla insanlar, hem ilişkisel hem de kültürel olarak mesafeli olduklarında, semboller üzerinden şiddet potansiyeli olarak birbirine yakın taraflar arasında olandan çok daha büyüktür (De La Roche, 1996: 109).

Sembollerin asıl önemi savaş ve çatışmalar esnasında ve sonrasında ortaya çıkmaktadır. Çatışma esnasında ortak duygu üretici olan semboller şovenist duygulanımları harlarken, çatışma sonrasında ise birtakım nesne, durum ve kişiler üzerinden bellek tazeleyici görevini üstlenirler. Dolayısıyla çatışma duygusu ve düşman bilinene duyulan nefret dolaylı da olsa canlı tutulur. Bu durum özellikle çatışma çözümü ve barış süreçleri için önemlidir. Sembolik çatışma kuramı, barış çabalarıyla ilgili temel sorunu, aşırılık yanlısı etnik siyasete ve çatışmaların duygusal ve sembolik iyileştirmeye yeterince dikkat etmemesine dayandırmaktadır. Buna göre asıl sorun, çatışma çözümünün genellikle ortak rasyonel çıkarlara dayandırılması ve duygu yüklü sembolik politikaları görmezden gelmesidir (Kaufman, 2006: 202).

2.1.1.4. Sosyal Kimlik Kuramı

Sosyal kimlik kuramı, 1970'lerde gruplararası davranışı açıklayan bir kuram olarak ortaya çıkmıştır (Tajfel ve Turner, 1979; 1986). Kuram, insanların doğası gereği bir örüntü tanıma türü olduğunu ve insanın nesneler ve durumlar arasında ayırım yapma yeteneğinin olduğu öncülünden yola çıkmıştır (Cuhadar ve Dayton, 2011). Bu kuram, grup davranışında bilişsel bir kimlik mekanizmasından yola çıkarak; gruba yönelik aidiyetin bilişsel algı düzeyinde işleyen sosyal kategorizasyon süreci ile motivasyonel bir değerlendirme süreci olan sosyal karşılaştırma sürecinin birlikte çalışması neticesinde ortaya çıktığına dayanmaktadır (Kaarbo ve Gruenfeld, 1998). Kuram, hiçbir resmi müdahale olmadan bireylerin psikolojik olarak ait olduğu

grup içi benzerlik ve dış grup ile arasındaki farklılıkları en üst düzeye çıkarma eğilimini ileri sürmekte ve gerçekte var olduğundan daha fazla grup içi üyelere kayırmacılık veya iltimas gösterilmesine odaklanmaktadır (Tajfel ve Turner, 1986; Greene, 2004: 138). Buna göre kişinin özdeşleştiği grup sayısı kadar sosyal ve kişisel kimlikler repertuarı olduğu ve içinde bulunulan sosyal bağlama göre bu kimliklerin önemi ve etkisinin değiştiğini göstermektedir. Özdeşleştirme süreciyle birlikte algılanan grup üyeliği, grup içerisindeki benzerlikleri abartıp (eşanlı olarak diğer grupla benzerlikler azalır ve farklılıklar abartılır), farklılıkları azaltan bir işlev üstlenir. Algısal kimlik benzerlikleri sayesinde grup üyeleri birbirlerini özdeş olarak algılamaya başlayarak homojenleşip, kimliksizleşme¹¹ (*depersonalization*) sürecine girerler. Böylece grup üyesi kişi, grubunun belirleyici özelliklerini ve bu özelliklere yüklenen değerleri özdeşleştirir ve kendi benlik imajını bununla birlikte oluşturur (Arkonaç, 1998: 5). Kategorizasyon süreci de sosyalleşme ve kültürleşmenin bir sonucu olarak belirli inançların ve uygulamaların benimsenmesine yönelik topluluk oluşturma sürecinin bir parçasıdır (Pierik, 2004: 523). Buna göre Pierik (2004); kategorizasyon sürecini iki şekilde incelemektedir: “öz kategorileştirme (*self-categorization*)” ve diğerleri tarafından “atıf yoluyla kategorileştirme (*categorization by others with ascription*)”.

Kategorileştirme; kişinin tutum, duygu ve davranışlarının tüm yönlerinin (insanların ne düşündüğünü, hissettiğini ve ne yaptığını) iç grup prototipine uyumunu ifade etmektedir (Hogg, 2001: 187). Her iki kategorileştirme yolu da grup içi çekiciliği arttırmaktadır. Sosyal ya da grup içi çekicilik, öz kategorileştirme süreci ile kendine ve grubun diğer üyelerine dair ortak stereotipik vasıfları paylaşmaktan dolayı diğerlerine yönelik sempati duymayı ifade etmektedir (Hogg ve Turner, 1985, Hogg, 1992, 1993; Abrams ve Hogg, 1990). Kuram, özellikle belirli bir sosyal kimlik tanımının bireye olumsuz kendini tanımlama ve/veya düşük sosyal statü verdiğinde ne olduğuna odaklanır. Buna göre zayıf bir sosyal kimlik, etnik nefreti motive edebilecek bir unsur olabilir (Tajfel, 1978: 39).

¹¹ Kimlik kaybı ya da insandışılaştırma (dehumanizasyon) ile karıştırılmamalıdır. Kişisel kimlikten sosyal kimliğe geçişle birlikte değişme anlamında kullanılmaktadır.

“Sosyal Karşılaştırma Kuramı” ve “İkna Edici Tartışmalar Kuramı” kutuplaşma fenomenine açıklık getiren yaklaşımlardır. Sosyal Karşılaştırma Kuramı, insanların kendileri ile ilgili olumlu bir benlik imajına sahip olmak ihtiyacında olduğuna ve diğer insanlar tarafından da olumlu bir şekilde algılanmak arzusuna vurgu yapmaktadır. Bu nedenle kişi, kendi görüş ve kabiliyetlerini değerlendireceği bir karşılaştırma ortamı oluşturur (Festinger, 1954). İkna Edici Tartışmalar Kuramı ise kutuplaşmayı açıklamada insanların fikirlerini değiştiren yeni görüşlerin yayılmasını sağlamayı ifade etmektedir. Kişinin düşünsel sürecine oturabilen bu yeni argümanlar karşılıklı ikna sürecini başlatarak tarafgirlik yaratabilir. Bir takım araştırmacılar kutuplaşma sonrasında bireylerin nasıl grup bağlamından bu denli etkilendiğini ve fikirlerin nasıl homojenleştiğini, “Sosyal Kimlik Kuramı”ndan geliştirilerek oluşturulan “Benlik Kuramı” ile açıklamaya çalışırlar. İnsanlar bir grupla özdeşleştiklerinde genel geçer kabul edilen değerler veya inançlar sistemini değil, kendi gruplarını diğer gruplardan ayırt eden normları onaylarlar. Böylece ayırt edici unsur olarak normlar; karşı tarafla zıtlasma ve kutuplaşma aracı olarak kullanılmakta ve saflaştırılmaktadır (Turner, Hogg, Oakes, Reicher, Wetherell, 1987; Hogg, Turner, Davidson, 1990; Arkonaç, 1998: 10). Kutuplaşmış gruplarda üyeler son derece mantıklı, tecrübeli ve iyi eğitilmiş olsalar da; karar alma sürecine girdiklerinde mantıksız kararlar alabilmektedirler. Bu durum Janis (1972)’e göre grup halinde düşünmenin beş temel özelliğine dikkat çeker: (Vamık Volkan’ın körü körüne inanç olarak ifade ettiği) (1) grupların üyelerinin birbirine fazlasıyla bağlılığı, (2) alternatif grup içi fikirleri paylaşmada sistemsel zayıflık, (3) karar alma sürecinde oluşturulan panik algısı, (4) grup dışı bilgilerin aşağılanarak reddi ve (5) aşırı yönlendirici lider (Janis, 1972). Sosyal kutuplaşma ve sapkın davranışların sürekliliği, sorumluluğun genişliğini sağlamakta ve bu nedenle, belirli bir çatışmada ortaya çıkması muhtemel kolektif şiddetin derecesi hakkında ip uçları vermektedir. Dolayısıyla kolektif şiddete karşı kolektif sorumluluk doğrudan sosyal kutuplaşmaya göre değişir. Örneğin, daha genel ifadeyle Güney Asya, Afrika ve Balkanlarda olduğu gibi etnik, ırksal, kabile ve dini gruplardan oluşan mozaikte kolektif sorumluluk mantığıyla kutuplaşmış çatışmalar endemik iken, kutuplaşmamış çatışmalarda da bireysel sorumluluk daha fazladır (De La Roche; 115-116).

2.1.1.5. Gerçekçi Grup Çatışması Kuramı

Gerçekçi Çatışması Kuramı, etnosentrizmin ve gruplararası çatışma biçimlerinin, bölge ve zenginlik gibi maddi kaynaklar üzerinde sıfır toplamli rekabet algısından kaynaklandığını ileri sürmektedir (Campbell, 1965; Sherif ve Hovland, 1961; Jost ve Sidanius, 2004: 11; Kaarbo ve Gruenfeld, 1998). Ana akım sosyal psikolojide grup ve gruplararası davranışın anlaşılmasında bir klasik olan Muzaffer Şerif ve onun meşhur “*Robbers Cave National Park*” alan deneyi bu noktada dikkat çekicidir. Söz konusu deneyde çocukların kendi içlerinde yemek pişirme, kamp yapma, kanoları tepeden kıyıya indirme gibi kamp faaliyetlerini birbirinden ayrı yürüten iki grup çocukla başlamıştır. Tarafgir gruplar; liderlerini belirlemiş, normlarını, konuşma biçimini, takma isimlerini geliştirmiş ve kamptaki arazi sınırlarına isimler vermiştir. Böylece gruplar bir sosyal yapı oluşturmaya, kendilerine isimler takmaya, koydukları kurallara karşı gelenlere yaptırımlar uygulamaya başlamışlardır (Sherif ve Sherif, 1969: 238–239). Bu çalışmayla birlikte yeni olguları tanımlamanın yanısıra yeni yöntemsel anlayış getirilmiştir. Muzaffer Şerif (Sherif, 1966) kişinin, kendi (ve grupsal) çıkarlarını korumak adına, diğer insanlarla işbirliğine gidebileceğini ve böylece bir karşılıklı bağımlılığın oluşturulacağını öne sürmektedir. Böylece grup, kendi normatif değerleri ve kuralları olan bir dönüşüme girerek, basit bir sözlük ifadesi olan grup tanımından uzaklaşmaktadır. Gruplararası rekabet, insanları kolayca kutuplaştırarak grup üyelerinin inanç ve önyargılarını arttırabilir. Şerif (1966)’e göre grup; bireyin hedefine ulaşmasına katkıda bulunduğu ölçüde çekici gelmektedir. Grup bağlılığı ile ilgili araştırmaların geneline bakıldığında, bu araştırmaların büyük bir kısmının temelinde *Sosyal Bağlılık Modeli* (Hogg, 1992) adı verilen bir yaklaşımı paylaştıkları görülür. Bu modele dayanan araştırmalar, grup bağlılığını ve temelinde de grubun oluşumunu kişilerarası beğenin gelişimine ve beğenmenin sonraki davranışlar üzerindeki etkilerine yani kişilerarası çekiciliğe dayandırarak kavramlaştırmaktadır (Lott ve Lott, 1965: 259).

Gerçekçi Grup Çatışması Kuramı, önyargı ve ayrımcılığın genellikle gruplararasıdaki çıkar çatışmalarına dayandığını ileri sürmektedir (Cuhadar ve Dayton, 2011; Levine ve Campbell, 1972). Çeşitli disiplinlerde ortaya çıkan ortak bir tema, gruplararası tutum ve davranışların grup çıkarlarını yansıtması ve en azından

kısmen, grup hedeflerinin doğasına ve uyumluluğuna dayanıyor olmasıdır. Grup hedefleri uyumlu olduğunda, genellikle olumlu ilişkiler var olurken, grup hedefleri uyumsuz olduğunda, çatışmalı ve olumsuz gruplararası tutumlar ve davranışlar ortaya çıkar. Bu kuram, Esses ve arkadaşları tarafından “*Araçsal Grup Çatışması Modeli*” adı ile geliştirilmiştir. Bu model üç temel önerme sunmaktadır. Buna göre; (1) gruplararası kaynaklar için “algılanan rekabet” arttıkça gruplararası tehdit ve çatışmanın arttığı, (2) gruplararası tehdit ve çatışma ne kadar büyükse, tehdidin kaynağına karşı daha fazla düşmanlığın ifade edildiği (bu düşmanlık, çatışmayı ve dış grup üyelerinin olumsuz muamelesini haklı çıkarmaya yardımcı olmaktadır) ve (3) kaynaklar üzerinde rekabet olduğunda, yakınlık ve temasın gruplararası düşmanlığı azaltmaktan ziyade artırdığı ifade edilmiştir (Levine ve Campbell, 1972; Esses, Jackson, Armstrong, 1998: 701). Bu kuramın temel önermelerinin kaynaklar üzerinde fiili rekabetin var olmasını gerektirmediğine dikkat etmek önemlidir. Aksine, çatışmaya ve gruplararası düşmanlığa yol açan şey, kaynak stresinden kaynaklı rekabet algısıdır (Esses vd., 1998: 701).

Bazı grupların rakip olarak algılanma olasılığı, doğal olarak diğerlerine göre daha yüksektir. Buna göre kişinin kendi grubundan farklı olan (etnik, ulusal, dini gibi açılardan) dış grupların potansiyel rakipler olarak öne çıkma olasılığı daha yüksek algılanır (Esses vd., 1998: 704). Sınırlı kaynakların elde edilmesi söz konusu olduğunda ise yetenekler açısından iç gruba benzer grupların rakip olarak görülme olasılığı daha yüksektir. Bu nedenle, belirli bir dış gruptan algılanan rekabetin derecesi, yeteneklerin benzerliği ve farklılığı ile değişebilir. Dolayısıyla, söz konusu (herhangi bir) alanda çok yetenekli olan, kaynak elde etmek için dışarıdan desteği olan ve/veya kaynakları elde etmek için örgütlenmiş ve mücadele etmeye istekli grupların, gelişmiş yetenekleri nedeniyle potansiyel rakipler olarak görülme olasılığı daha yüksektir. Burada algılanan grup rekabeti ile kastedilen, rekabetin hem bilişsel hem de duyuşsal temelleri olduğuna vurgu yapmaktır. Genelde grup rekabeti ile ilişkili bilişler, sıfır toplamlı inançları içerir. Buna göre, diğer grup ne kadar çok şey elde ederse, kişinin kendi grubu için o kadar az kullanılabilir şeyi olduğuna dair inancı oluşmaktadır. Başka bir deyişle, diğer grubun elde edebileceği herhangi bir kazanımın, kişinin kendi grubunun kaybettiikleri pahasına olması gerektiği algısı

vardır. Bu inançlara eşlik eden duygular, kaygı ve korkuyu içerebilir. Rakip dış gruba yönelik tutum ve davranışlar, rekabetin kaynağını ortadan kaldırma girişimlerini teşvik etmektedir. Bu amaçla üstlenilebilecek üç genel strateji mevcuttur: (1) bir grup diğer grubun rekabet gücünü azaltmaya çalışabilir. Bu, hem kişinin kendi grubunu hem de diğer grupları rakibin değersizliğine ikna etmek amacıyla, diğer grubun üyeleri hakkında (olumsuz özellikler ve değerler dahil) olumsuz tavırları ve atıfları ifade etme biçimini alabilir. Diğer grubun rekabet gücünü azaltma girişimleri, diğer grubun rekabet gücünü artırmaya yardımcı olabilecek sosyal programlara karşı çıkmanın yanı sıra grup üyelerine karşı açık ayrımcı davranışları da içerebilir. Rekabetin kaynağını ortadan kaldırmak için kullanılabilecek diğer strateji, (2) kişinin kendi grubunun gerçek veya algılanan rekabet gücünü artırmaya çalışmaktır. Burada ifade edilmek istenen, işbirlikleri üzerinden grup üyelerinin becerilerini geliştirme veya grup düzeyinde eğitim ve güvenlik politikaları ile grup yeteneklerini geliştirme yollarının aranmasıdır. Son olarak, (3) yakınlığı azaltarak bu gruptan kaçınmaktır. Bu stratejide grup, diğer grupların kendi bölgelerine erişimini engelleyerek (göçü redderek veya ulaşımında sert tedbirler yoluyla kısıtlamalar getirerek) teması reddetme yolunu seçebilir (Esses vd., 1998: 704).

2.1.1.6. Günah Keçisi Kuramı

Eski Ahit'te bahsedilen günah keçisi kavramı, Yahudi baş rahip tarafından Yom Kippur'da (Kefaret Günü) iki keçiden biri İbrani Tanrısı Yehova için kurbanlık sunusunda, diğerinin ise kabilenin günahlarını topluluktan çıkarmak için günah keçisi olarak kullanılmıştır. Rahip, ona aktarmak için ellerini hayvanın üzerine koyar ve onu çöle / uçuruma göndererek insanları kabilenin günahlarından (sözde) arındırırdı. Bu kavram, kirden arınma ile ilgili belirli bir inanç dizisi ile sembolize edilirdi. Bu inançlar, ilahi bir gücün istendiğinde ödüllendirip cezalandırabileceği, insan toplumlarının sürekli tövbe ve bağışlanma ihtiyacının var olduğuna dayanırdı.

Günah keçisi kuramı (Zawadzki, 1948); tehdit unsurunu ve düşmanlığı, genellikle (hedef olunan) zayıf bir dış gruba yönlendirmeyi ifade etmektedir (Ender, 2010; Esses vd, 1998: 701). Bu süreç, çeşitli faktörlerden kaynaklanmakta ve

sebepleri önemli ölçüde değişmektedir. Günah keçisi yapma sürecindeki saldırganlar; genellikle değişiklik kabul etmeyen, zorluklar için suç atmaya meyilli ve aynı zamanda otoriteye bağlı ve otorite kurallarına / düzenine itaat etmeye aşırı düşkün kimselerdir. Saldırı unsuru olarak seçtikleri konular; genellikle kışkırtıcı ve düşmanlığı tetikleyen özellikler içermektedir (Douglas, 1995). Günah keçisi arama, esasen önyargı olgusunun en kısır özelliklerinden biridir. Hitler Almanya'sında soykırımla sonuçlandığı gibi daha yakın zamanlarda Doğu Afrika'da, tek başına sorumlu olamayacakları halde çeşitli ekonomik zorluklardan sorumlu tutulan binlerce Asyalı'nın sınır dışı edilmesine yol açmıştır. Gruplararası önyargı, genelde tüm toplumlarda var olan sosyalleşme baskılarının neredeyse kaçınılmaz bir sonucu olan etnosentrizmden kaynaklanmaktadır (Segall, 2016: 117-121). Etnosentrizm bakış açısıyla, günah keçisi yapmak hem önyargının bir sonucu hem de önyargıyı daha da güçlendiren bir uygulamadır. Bir şekilde sapkın olarak tanımlanan kişiler, düşmanlığın hedefi olarak meşrulaştırılır. Kriz zamanlarında, toplumun karşılaştığı zorluklardan dolayı suçlanırlar. Zorluklardan sorumlu oldukları etiketlendikten sonra, onlara yönelik düşmanlığın görünürdeki meşruiyeti artar ve onlara karşı ayrımcılık yapmak her zamankinden daha kabul edilebilir bir hal alır. Dış grupların düşmanlığı hak ediyor gibi görünmesini sağlamak o kadar önemlidir ki, bazen tamamen hayali olan olumsuz özelliklerle dolu olurlar. Bu özellikler, bir dış grubu sevmemenin gerekçesi olacaktır (Segall, 2016: 123). Özetle saldırganlığa meyilli önyargılı kişiler, düşmanlıklarını otorite figürlerinden uzaklaştırıp daha önemsiz olanlara çevirme olasılıkları, daha güçlü figürlere ve gruplara çevirme olasılıklarından daha yüksektir.

2.1.2. Gruplararası Saldırganlığa Yönelik Kuramsal Yaklaşım

Yapısalcılık ve işlevselcilik gibi psikolojik kuramların değil de alt başlıklardaki kuramların ele alınması, bireyin grup içerisinde davranışında bilişsel ve çevresel faktörlerin etkisi ve önemine değindiğinden dolayı tercih edilmiştir. 1960'lı yıllarda önem kazanan psikolojik kuramlar, tutum ve davranışların kişinin zihinsel süreçleri açısından açıklanmasına önemli katkılar sunmuştur (Kaur, 2011: 34).

2.1.2.1. Biyolojik ve İçgüdü Kuramları

Biyolojik yaklaşıma göre çevresel değışiklikler, nörokimyasal olayları etkileyerek davranış modelini belirleyebilir. Mayer ve Donald O Hebb'in işlevselcilikten etkilenecek ortaya çıkardığı bu yaklaşımın temelini doğal ayıklama oluşturmaktadır. Doğal ayıklama davranışların kalıtım yoluyla insanlara geçtiğini belirtir. Buna göre davranışların doğuştan gelen biyolojik bir kökeni olduğu ve davranışın, çevreye uyum süreci olduğunu vurgulanır. 1970'lerde yapılan çalışmalarda, şempanzelerde gruplararası ölümcül saldırıların gözlemlenmesi, şempanze şiddeti ve birey davranışı arasında karşılaştırma yapılmıştır. Ancak bu karşılaştırmalar gerek destekleyen verilerin az olması, gerekse kaynak arayışında gözlemciler tarafından şempanzelere yapay olarak besin sağlanması kaynak rekabeti için birey davranışını anlamada oldukça yetersiz veriler sunmuştur. Özellikle son çalışmalar bu eleştirileri güçlü bir şekilde desteklemektedir. Ancak yapay beslenmenin sağlanmadığı yerlerde birey davranışı ile ilişkilendirilebilecek şempanze davranışlarından söz edilebilmektedir. Erkek şempanzeler diğer gruplardaki erkeklerle bölge, yiyecek ve dişiler konusunda rekabet eder, yabancılara saldırmak için kararlarını sayısal güç değerlendirmelerine dayandırır ve komşu gruplar üzerinde egemenlik kurmaya çalışırlar. İnsanlar da aynı şekilde bölge, yiyecek ve dişiler üzerinde rekabet eder ve düşük riskli saldırıları ve gruplararası hakimiyeti tercih eder. Şempanze çalışmaları, kendi türümüzde şiddetin kökenlerini anlamak ve ele almak için davranışsal biyoloji yaklaşımının bize birşeyler sunabileceğini göstermektedir (Wilson ve Wrangham, 2003: 363).

Şempanzeler üzerine yapılan ilk uzun süreli (kırk yıllık) araştırmalar, şempanze ve birey gruplararası saldırganlık yönleri arasındaki önemli benzerliklerin kanıtlarını ortaya çıkarmıştır. Bu benzerliği doğrulamayı güçleştiren bir faktör olarak toplumsal yapılanmayı analiz etmek gerekir. Şempanzelerde tek bir baskın ve büyük bir sosyal grup söz konusuysa, birey sosyal grupları için sosyal yapılanma yerleşim grubu, klan, kabile, ulus gibi (Boehm 1992, Durkheim 1933) çoklu düzeydedir. Bu çoklu grup türlerinin varlığı, şempanzeler ve bireyler arasındaki saldırgan kalıpların karşılaştırılmasını zorlaştırmaktadır. Ancak birey grupları arasında saldırganlığın şempanzeler arasında olduğundan çok daha fazla ortaya çıkabileceğini de

göstermektedir. Dolayısıyla birey grupları arasında toplumsal bir sözleşme olmazsa ve anarşik bir düzen hakim olsa, kısmen insan doğasının şiddet eğilimiyle şempanzeler arasında daha tutarlı bir benzetme yapılabilir (Wilson ve Wrangham, 2003: 383).

Genel olarak bir benzetme yapıldığında, şempanzeler ve bireyler arasında gruplararası saldırıyı yönlendiren motivasyonların ortak noktası bölgesel rekabet ile ilişkilidir. Nitekim üreme kaynaklarla ve kaynaklar da bölge boyutuyla sınırlıdır. Bu ihtiyaçlar dahilinde gruplar, bölgelerini genişletmek için komşu gruplar üzerinde hakimiyet sağlama çabalarına girmektedir. Hakimiyeti sağlamak için ise komşulardan daha büyük bir savaş gücüne sahip olmak gerekir. Bu da maliyetler yeterince düşük olduğunda, komşu gruplara saldırmak anlamına gelir. Bu nedenle, gruplararası öldürme esasen statü arayışından kaynaklanmaktadır (Wrangham, 1999). Buna göre, birey gruplararası saldırganlığının bu birkaç yönü, diğer hayvanlara kıyasla olağanüstü görünmemektedir. Ancak bahsedildiği gibi, vurgulamak da gerekir ki, gruplararası saldırganlığının diğer birçok yönü şempanzelerden büyük ölçüde farklılık göstermektedir. İkamet eden grupların ittifak kurma yeteneği, resmi barış ilişkilerini ifade etme olanakları, sembolik tahakküm kapasitesi, bir seferde çok sayıda kişiyi öldürme yeteneği ve gruplararası ilişkilerin ideoloji ile entegrasyonu gibi örnekler çoğaltılabilir. Çağdaş davranışsal biyoloji, primat ve birey saldırganlığını kaçınılmaz görmek yerine, uygun çevresel koşullara stratejik bir yanıt olarak görmektedir. Dolayısıyla şempanzeler arasında bile, gruplararası saldırganlık oranları, bölgeler arasında ve bölgeler içinde zamanla önemli ölçüde farklılık gösterebilmektedir (Wilson, Wrangham, 2003: 386).

“Leviathan” adlı eserinde Thomas Hobbes (1668), birey doğasının yapısına dair çeşitli disiplinlere rehberlik eden bir çıkarım yapmaktadır. Aslında Hobbes, sosyal psikolojinin bazı temel argümanlarını büyük bir titizlikle sunmuştur. Hobbes’a göre bireyler; akıllı, bedenen ve zihnen eşit, hazları arasında gidip gelen bir organizmadır. O’na göre insan davranışını yönlendiren temel dürtü “hayatta kalma arzusu”dur. Bunun için güce ihtiyaç duyar ve güç arayışı sürekli olarak güvensizlik duygusunu da beraberinde getirir. İşte bu sebeple “*Homo homini lupus (insan insanın kurdudur)*” sözüyle anarşik ortama atıf yapmaktadır. Şiddetli ölüm korkusu ve

güvensizlikten dolayı birey, hep yalnız ve saldırgandır. Özellikle savaş halinde hayatta kalmak adına birey, tüm ahlaki ve kültürel değerlerini silecek ve hayatta kalmaya odaklanacaktır (Hobbes, 1968: 185-186).

Genetik, biyolojik ve fizyolojik bazı araştırmalarda, saldırganlığı etkileyen bir faktör olarak yer yer androjen hormonu ileri sürülmektedir. Bunun yanında saldırganlığı tetikleyen bir unsur olarak erkeklerde bulunan Y kromozomuna dikkat çeken çalışmalar da mevcuttur. İçgüdü kuramlarına gelindiğinde, birey iç güdülerinin hayvansal iç güdülerle kıyaslandığında çok daha zayıf ve yönlendirilebilir özelliği dikkat çekmektedir. Batı tarihinde ve kültüründe, bireyin içgüdüsel ve sözde hayvansal doğasının, kötü ya da günahkar olduğu varsayımı hakim olmuştur. Ancak sosyal bir varlık olmasının gereğiyle bireyin, yaptığı seçim ve davranışlarının sorumluluğunu alması beklenir. Bununla birlikte, bireyin bu özgün doğasını denetlemek ve dizginlemek için kültürel kurumlara ihtiyaç duyulmuştur (Maslow, 2001: 175).

Kişiliğin siyasetteki rolünü anlamaya yönelik etkili girişimlerin birçoğu, birey davranışının çoğunun bilinçsiz motivasyon güçleri tarafından yönlendirildiğini varsayan Freudcu psikanalitik kuramdan esinlenmiştir (Jost ve Sidanius, 2004: 4). İçgüdü kuramları; davranış cinsel güdülerin ve toplumsal baskıların oluşturduğu bilinç dışı etkilerin yönlendirdiğini savunur. Bu yaklaşımı oluşturan Sigmund Freud, bireylerin cinsellik ve saldırganlık gibi iki temel dürtüsü olduğunu ve bu güdülerin toplumsal bir denetim altında olduğunu ifade etmektedir. Bireyin doğuştan bencil ve kötü olduğunu belirten psikoanalitik yaklaşıma göre, bireylerin yaşam döngüsünü simgeleyen haz ihtiyacı ve ölüm içgüdüsünü (*thanatos*) simgeleyen saldırganlık ihtiyacı davranışlarını belirlemektedir. Buna yardımcı olabilecek unsurlar olarak Freud, “id (alt ben), ego (ben) ve süperegö (üst ben)” kavramlarını öne sürmüştür (McDermott, 2004: 155). İd, biyolojik dürtüleri temsil ederken; ego, akıl ve sağduyuyu temsil eder. Süperegö ise davranışları süzgeçten geçiren ahlaksal bir denetim mekanizmasını temsil eder. Kişi toplumdaki davranışlarını belirlerken bu üç mekanizmanın etkileşimine tabidir. Diğer bir deyişle kişi (ego); id ve süperegönün arasında doğru bir denge tutturduğunda sağlıklı ilişkilere sahip olmaktadır. Aksi halde ya süperegö baskın olacak ve kişi kendine duygusal baskıyla yüklenecek ya da

id'in baskın olmasıyla toplumda kontrolsüz ve ahlaksız davranışlar sergileyecektir. Ancak Freud'a göre kitle de kendi içinde bir takım karakteristik özellikler yaratmaktadır. Bunlar; kitle psikolojisi, kitle sorumsuzluğu ve frenlenemeyen güdülerdir. Bu karakteristikler gerçekleştiğinde vicdan ve sorumluluk yitirilmekte ve birey ruhundaki kötü ortaya çıkmaktadır (Freud, 1975: 8) Freud'un temel savlarından biri, her birimizin hayata, (bireysel dürtülerimizi kontrol etmenin öğretilmesi gereken) bir narsist olarak gelmesidir. O'na göre; sosyalleşme, sadece bireysel narsisti medeni bir varlığa dönüştürmek için tasarlanmış bir oluşumdur. Sumner'ın da dediği gibi, kişi, kendi iç grubuyla "düşmanca işbirliği" yapmak üzere eğitilmiş bir kişidir (Segall, 2016: 119). İlerleyen alt başlıklar, saldırganlığı birey doğasında ve biyolojik yapısında (bunları merkeze alarak) aramak yerine, bireyin davranışlarını şekillendiren sosyal öğrenme, engellenme, ödüllendirme ve çevresel faktörlere odaklanmıştır.

2.1.2.2. Davranışçı ve Bilişsel Kuramlar

Bilişsel ve davranışçı psikoloji kuramları, çağdaş psikolojide sıklıkla birbiriyle yarışan ve aynı zamanda birbirini dışlayan paradigmalardır (Moore, 1996: 345). Davranışçılığın ABD'deki öncüsü John Broadus Watson 1913'de yayınlanan davranışçı manifesto olarak da adlandırılan yazısında, psikolojinin içe bakış veya zihinsel fenomenler gibi gözlenemeyen olaylara yer vermemesi gereken doğal bilimlerin deneysel bir dalı olması gerektiğini öne sürmüştür. O'na göre, "Davranışlar, içinde olduğu çevre koşullarıyla gözlenebilir ve açıklanır." (Watson, 1930). Bu açıklama ile çevreye verdiği önem nedeniyle içe bakış yöntemini reddetmiştir. Zihnin doğuştan boş bir levha olduğunu (*tabula rasa*) ve her şeyin çevrenin etkisiyle şekillendiğini savunan Watson, davranış uyararı ve tepki ikilisi içerisinde incelemiş ve öğrenme sürecini de "ödüllendirme" koşuluna bağlamıştır. Gözlem ve deneye dayalı bilimsel yöntem, psikoloji alanına ilk kez 20. yüzyılın başlarında, davranışçı kuramla girmiştir. 40 yıl kadar psikanalizin gölgesinde kaldıktan sonra davranışçılık, 1950'li yıllarda (kökleri 1800'lere dayandırılrsa da) egemen olmuştur. Özellikle iki büyük savaş sonrasında Nazizm ve Faşizm gibi ideolojilerin yarattığı ayrımcılığın oluşturduğu zararı, zihinlerde rehabilite etmede önemli rol üstlenmiştir. Doğduğu andan itibaren her insanı eşit gören ve davranışı

çevresel faktörlere dayandıran yaklaşım, bu gibi politik nedenlerle 1950'lerden itibaren büyük yankı bulmuştur (Türkçapar ve Sargın, 7).

MS 100 yıllarında Anadolu'nun Frigya bölgesinde bir köle olan Epiktetos bilişsel terapisinin düşünsel atası olarak kabul edilmektedir. Epiktetos'a göre; insanlara dış nesneler veya diğer insanlar zarar veremezler, ancak kendi tutumlarımız veya inançlarımız bize zarar verme gücüne sahiptir. Dolayısıyla Epiktetos'a göre insanları rahatsız eden "şeyler" değil ona yükledikleri anlamlardır (Türkçapar ve Sargın, 2012: 9). Bilişsel modelin ortaya çıkmasında rol oynayan en önemli etken, yapılan deneysel ve klinik çalışmalarda davranışçı kuramın açıklama getiremediği bazı bulguların ortaya çıkmasıdır. Örneğin pekiştirme olmadan öğrenme olmayacağını ifade eden davranışçılığa hayvanların pekiştirme olmadan öğrenebildiği yönünde eleştiriler gelmiştir.

Davranışçılara tepki olarak bilişsel yaklaşım, davranışçıların aksine gözlemlenebilir süreçlere değil zihinsel süreçlere önem vermişlerdir. Bu nedenle insanların davranışlarının uyarı ve tepki bağıyla açıklanması mümkün değildir. 20. yüzyılın ilk yarısında Almanya'da ortaya çıkan Gestalt Psikolojisi, bilişsel süreçler içerisinde algı ve algısal örgütlenme konularına yoğunlaşmış ve bilişsel öğrenmenin temelini oluşturan bir kuram haline gelmiştir. Buna göre, birey dışarıdan yönlendirilerek ilerleyen bir varlık değil, tam aksine çevresindeki uyarıcıları seçip algılayan ve bunları işleyen bir aktif ve etken bir organizmadır (Türkçapar ve Sargın, 2012; Lewin, 1947). Davranışçılığa nispeten daha yeni olan bilişsel psikoloji, davranış zihinsel eylemler, durumlar, mekanizmalar ve süreçler açısından anlama ve açıklama girişimidir. Bir başka deyişle, bilişsel psikoloji organizmaların belirli bir bağlamda davranmalarını sağlayan iç fenomenlerin işlevsel özelliklerini soyut bir şekilde belirlemeye çalışan bir disiplindir (Moore, 1996).

Etnosentrik yaklaşım, belirgin gerçek farklılıklar ne olursa olsun abartılacak ve gerçekte var olandan daha fazla farklılık üretme yönündeki yaygın bilişsel eğilimi yansıtmaktadır. Grup içerisinde bilişsel uyumsuzluğu azaltmak için dış gruba yönelik olumsuz tutumlar, belirli bir kesime değil, hepsi veya geneline atfedilme eğilimindedir. Bilişsel süreçlerle ilgilenen psikologlar tarafından yapılan önemli

araştırmalar, stres altındaki kişilerin yargılama doğruluğunun azaldığını, algısal hatalar yaparak asılsız tahminlerde bulunduğunu göstermiştir (Segall, 2016: 127). Özellikle grup içerisine yönelik narsistik bir yatırımda inançlar bu grubu (inanç yönünden) daha homojen hale getirebilir. Yani bir tehlike karşısında farklı duygu süreçlerine giren bireyler; inanç, değer ve tutumları nedeniyle ortak bir tehdit algısına yönelik duygu geliştirebilirler. Bireyler kendilerini tehdit altında hissettiklerinde politika hakkındaki karar verme süreçleri mantık veya rasyonel düşünceler tarafından değil, duyguların hakim olduğu bir yapıda olur. Öte yandan, düşük tehdit koşullarında karar vermede hem duygular hem de mantık rol oynamaktadır (Gordon ve Arian, 2001).

Bilişsel kuramlar, inançların nedensel mekanizmalar olarak rolüne ilişkin rasyonel seçim modelleri ve davranışılardan farklı olarak gerçekliği pasif bir şekilde yansıtmak yerine, liderlerin gerçeklik algılarını şekillendirerek, çevreden gelen bilgileri bozan, bloke eden ve yeniden düzenleyen bilişsel ve motive edilmiş önyargı mekanizmaları olarak hareket ederek liderlerin kararlarına yn verirler (Snyder, Bruck, Sapin, 1954; Vertzberger 1990). Snyder ve arkadaşlarına göre, eylemler aktör, amaç, anlam ve durumları içeren unsurlara bağlıdır (1954: 199). Çünkü karar alma sürecinde eylemler; algı, seçim ve beklentiye dayandırılır. Bilişsel süreç yaklaşımları, çeşitli derecelerde karar vericilerin inanç yapılarının haritasını çıkarmayı ve bu yapıların uluslararası olayların anlaşılma ve politika alternatiflerinin değerlendirilme üzerindeki etkilerini analiz etmektedir. İnançlar, özellikle ortam belirsiz olduğunda, yani bilginin kıt, belirsiz, çelişkili olduğunda daha fazla etki yaratır (Holsti, 1976). Bu durum yeni bilgilerin; bir liderin önceden var olan eski bilgilere, stereotiplere veya kazanılmış menfaatlere yönelik tehditlerle ilişkili diğer bilişsel önyargılara dayalı veya korku, öfke, utanç veya nefret gibi güçlü duygularına dayanan inançlarına uymadığında da ortaya çıkma olasılığı çok yüksektir (Fiske ve Taylor, 1991). Dolayısıyla bilişsel kuramlar, karar vericinin seçeneklerin, amaçların ve araçların hesaplanmasında inanç sistemi tarafından yönlendirildiği sınırlı bir rasyonalite modelini ne sürmektedir (Simon, 1985). Liderler, tercihlerini belirlerken davranışları optimize etmek yerine, önyargılı davranışlarda bulunabilir ve

inançlarıyla çelişen bilgiler mevcut olduğunda bile dış gerçeklikler hakkındaki inançlarıyla tutarlı eylemler seçebilir (Holsti, 1976; Jervis, 1976).

2.1.2.3. Engellenme - Saldırganlık Kuramları

Karar kuramı, oyun kuramı ve güvenlik ikilemi gibi durumlar rasyonel kararlar almaya giden psikolojik süreçleri ve birey duygularını hesaba katmaz. Halbuki verilen her karar, belirli bir kararın neden verildiğini belirleyen değişken bir duygu derecesine sahiptir (Markic, 2009). Örneğin, Freudcu kuram ile öğrenme kuramını 1930'lar ve 1940'larda Yale Üniversitesi'nde yazdığı çeşitli çalışmalarda harmanlayan sosyolog Dollard (1938), gruplararası ilişkiler analizinde, sosyal yaşamın her alanında “*dürtü sınırlaması*” na dikkat çekmiştir. Düşmanlığın bu kısıtlamadan kaynaklanacağını ve düşmanlığın ilk etapta kısıtlamanın kaynağına (yani ebeveynlere ve / veya siyasi aktörlere) karşı olacağını ifade etmiştir (Segall, 2016: 120). Dollard ve arkadaşları (1939) nın geliştirdiği kuram, saldırgan davranışın temelinde engellenmeyi baz almaktadır. Bazı araştırmacılara göre psikanalitik kuramla birlikte içgüdü kuramları arasında değerlendirilse de içgüdü kuramlarından farklıdır. Çünkü saldırganlığı biyolojik, fizyolojik ve içgüdüsel olarak ele almak yerine engellenmeye karşı tepkisel bir yaklaşımla ele alır. Yani, kurama göre doyuma giderken engellemelerin tetiklediği dürtülerle (fayda-maliyet hesabıyla) saldırgan davranışlar ortaya çıkmaktadır. Brams (1997) hayal kırıklığı ve saldırganlığı öfke bağlamında incelemiştir. Birey başkalarının eylem veya kararını değiştiremediğinde manevra alanı olmadığı için kendisini kuşatılmış hissederek, hüsrana karşı en yaygın davranışsal tepki olarak öfke geliştirebilir. Buna göre, oyuncu oyunu değiştirmek için hayal kırıklığını öfke ile hafifletebilir (Brams, 1997; Carlson ve Dacey, 2014: 171). Saldırganlığın hayal kırıklığının ürünü olduğu fikrini ortaya koyan yaklaşımlara göre, düşük düzeyde hayal kırıklığı, düşük seviyelerde saldırganlığa yol açar ve bunun aksi de doğrudur.

Siyasi istikrar ve istikrarsızlık, bir toplumdaki ruh halini yansıtmaktadır. Etkilerini anlamak için ekonomik kalkınma bir gösterge olarak kullanılabilir. Mesela Fransız ekonomisi 1750'den önce, sonrasına göre çok hızlı bir ilerleme göstermiş ve bu ilerlemenin faydaları, ekonominin farklı kesimlerinde hissedilmiştir. Sanayi

şehirlerinin büyümesiyle köylülüğün gıda pazarları artmış ve bu sayede köylü daha fazla toprak satın alabilecek ve böylece sosyal hiyerarşiyi yukarı taşıyabilecek bir konuma gelebilmiştir. Yetenekli zanaatkarlar ve burjuvazi Fransa'nın yeni servetindeki payını dört gözle bekler hale gelmiştir. 1760'larda ve 1770'lerde köylüler için feodal pratiklerin varlığı, yukarı hareketlilik yolunda bir engel görevi görmüştür. Örneğin ülke 1763' te bir yenilgiye uğramış ve 1778-1781 yılları arasında Amerikan sömürgecileri ile ittifaka girilmiştir. Buna bağlı olarak tüm bu süreçler sonunda mali yaptırımlar karşılığında artan vergiler, kötü hasat, yükselen ekmek fiyatları ve işsizlik gibi bir dizi olayın meydana geldiği ve bu durumu sistemin krizi karşılayamadığı 1788-89 yıllarında, hayal kırıklığının saldırganlığa ve dolayısıyla çöküşe yol açtığı bir noktaya gelmiştir. Bu durumun benzerlerini pek çok devrim ve çatışma için örneklendirmek mümkündür. Mesela, Tanter ve Midlarsky'ye göre Küba örneğinde kişi başına GSMH 1948-51 döneminde artmışken, Küba devriminin başlangıcı olarak 1952-53 döneminde GSMH'de bir düşüş olmuştur (Tanter ve Midlarsky 1967; Kaur, 2011: 35-36). Robert Gurr (1970) “Why Men Rebel?” eserinde benzer bir varsayımda bulunmaktadır. O'na göre, bireyler mevcut durumdan doyum alamama noktasına geldiğinde, hayal kırıklığının kaynaklarına saldırmaya yönelik bir çatışma açığa çıkar. Dolayısıyla saldırganlığın, hayal kırıklığının yarattığı gerilimi hafiflettiğine vurgu yapılır. Dolayısıyla, Gurr da saldırganlığı hayal kırıklığının bir ürünü olarak görür ve bu nedenle saldırganlığı doğuştan gelen ya da sadece öğrenilen olarak görenlerden çok farklı bir bakış açısı ortaya koyar. Gurr'a göre, şiddetli iç çatışmanın ortaya çıkması için gerekli ön koşul; aktörlerin değer beklentileri ile değer yetenekleri arasındaki tutarsızlığı ifade eden göreceli yoksunluktur. Burada değer beklentileri genellikle insanların haklı olarak hak sahibi olduklarına inandıkları yaşam koşullarını ve malları ifade etmekte ve değer yetenekleri ise elde edebildiklerini ve tutabileceklerini düşündükleri mal ve yaşam koşullarını ifade etmektedir (Gurr, 1970: 22-24; Kaur, 2011: 37).

2.1.2.4. Sosyal Öğrenme Kuramı

Günümüzde sosyal öğrenme kuramı denildiğinde, akla bilişsel psikolog olan Albert Bandura gelmektedir. Sosyal öğrenme kuramı, aslında başta bilişsel ve davranışsal kuramlar olmak üzere çok sayıda kuramın ortak noktalarını barındırır. Bu

kuram, bilişsel öğrenme kuramı ile analitik davranışçı kuramının birleştirilerek ortaya konulduğu bir çeşit orta yol kuramıdır. Uyarıcı ve tepki arasında aracı bir mekanizma vardır ve bu mekanizma kişinin bilişsel süreçleridir. Başta Bandura olmak üzere, sosyal öğrenme kuramcıları insan öğrenmelerinin büyük kısmının klasik ve edimsel koşullanma yoluyla kazanıldığı fikrinin aksine, insanın herhangi bir davranışı, bu davranışı hiç sergilemeden ya da sergileyip pekiştirilmeden gözlem yoluyla öğrenebileceğini vurgulamaktadır.

Bandura'ya göre semboller insanların zihninde dünyadaki gördüklerinin temsilcileridir. Geçmiş ve geleceğin bilişsel temsilcisi olarak semboller, sonraki davranışları etkileyen mekanizmalar üretir. Bu noktada bireylerin öz yargılama kapasitesi devreye girer. Sosyal öğrenme kuramı, diğer kuramlardan farklı olarak davranışın sadece gözlemle öğrenilebileceğine ve öğrenmenin de her zaman pekiştireç gerektirmediğine değinir. Çünkü insan uyarıcıya karşı tepki veren bir canlı olmanın çok ötesindedir. Dolaylı duygusallık ve dolaylı güdülenme sayesinde gözlemlenenden edindiği deneyimlerle öğrenebilir. Gözleyen, kendi yaşamasa da modelin davranışlarının karşılığında olumsuz geri dönüşler nedeniyle korku ve kaygı hissedebilir veya olumlu geri dönüşler neticesinde teşvik ve heyecan hissi duyabilir. Bu açıdan kesin sonuca götüren kestirme / basit davranışlar, uğraş gerektiren karmaşık davranışlardan daha çok öğrenilir ve kabul edilir. Buradan çıkarılabilecek sonuç, insanların düşmanca ve saldırgan davranışları taklit etmeye daha yatkın oldukları olabilir (Dodge vd., 2015: 9310).

Sandro Gindro'nun psikolojik özdeşleşme sürecini tanımlamak için insanların patolojik olarak yaşanan kötü hislerinin üstesinden gelmek için başkalarının şiddet içeren davranışlarını benimsemelerine “parodi (*parody*)” terimiyle konuya katkıda bulunmaktadır. Zayıf ancak marjinalleşmiş, güçlü olandan korkan insanlar veya insan grupları taklit yöntemi ile öğrendikleri davranışların benzerini ve hatta başarabilmenin verdiği özgüvenle daha da abartılı bir versiyonunu kendilerinden zayıf gördüklerine karşı acımasız davranışları ile sergileyebilmektedirler (Bolaffi vd, 2003:140). Öte yandan sadece kolektif değil bireysel deneyimler, sonraki dönemlerde tutumları şekillendirmede büyük önem taşır. Bireysel düzeydeki

önyargılar ve eğilimler, siyasal davranışlarda da büyük önem taşır (Horowitz ve Starn, 2014: 528).

2.2. Kitlesele Saldırganlığı Besleyen Sosyal Faktörler

Saldırganlık, binlerce yıldır insan toplumlarının ve insan doğasının doğal bir özelliğı olarak kabul edilmiştir. Etnik çatışmalarda etnik grup saldırganlığı küçük / orta düzeyde saldırılar, yerel çatışmalar şeklinde olabileceğı gibi terörizm ve soykırım gibi savaş suçlarına kadar ilerleme gösterebilir. Ancak hiçbir devlet / grup başlangıçta soykırımı ilk hedefi haline getirmez. Grupları insandışılaştırma noktasına kadar getiren süreç, grup içi dinamizminin yarattığı ve gruba dışardan dayatılan bazı belirleyici sebepler çeşitli bağlamlarda ortaya çıkar. Etnik çatışmalarda saldırı motivasyonuna yönelik alt başlıklarda dışsal faktörlerin oluşturucuları ideolojiler, ekonomik koşullar, teknolojik gelişme, yönetim sistemleri ve liderlik; içsel faktörlerin oluşturucuları duygu ve tutumlar, otoriteriyenlik, sağ kanat otoriteriyenlik, kültür ve ahlaki dışlama hususları ele alınacaktır.

2.2.1. Kitlesele Agresyonu Besleyen Dışsal Faktörler

Siyaset literatürüne 18. yy'da giren ideoloji kavramı, devletlerin kurumsal ve yönetsel yapısında var olan, sosyal ve politik dönüşümler için destekleyici araçtır. İdeolojik anlatılar, herhangi bir zamanda bir toplumda yalnızca az sayıda önemli anlatının dolaşıyor olması gibi büyük bir avantaja sahiptir. Sosyal ideolojiler, bir bakıma insanların nasıl davranması gerektiğı ve neleri yapmaması gerektiğı konusunda fikir birliğine dayalı olarak paylaşılan inançlardır. Bunlar; sosyal klişeleri, kaynak tahsisi ilkelerini (eşitlik, kapitalizm, sosyalizm gibi), rol reçetelerini, köken mitlerini, vatandaşlık kurallarını ve diğer oluşumları içerisinde barındırmaktadır (Pratto, 1999: 198). Bunun yanında ideolojiler, lider ve vatandaşlar arasında iç ve dış siyasette rehberlik edici bağ kurarlar. Ancak bu rehberlik sadece toplumsal düzeni geliştirmek ve meşrulaştırmakla ilgili ideolojilerin korumacı özelliğı ile ilgili olmayabilir. Bunun yanında ideolojilerin saldırgan karakteri, var olan bir toplumsal düzeni anormal göstererek mevcut toplumsal düzeni yıkmaya çalışabilir (Agbude ve Lawal, 2020).

Kültürel sistemler olarak ideolojiler, kendi başlarına politik eylemi teşvik etmezler. Bunun için fikirden eyleme geçirici, kolektif fikir birliği ve ortak duyguyu oluşturan sembolik süreçler önemlidir. Araştırmacılar, ideolojilerin insanlık dışı davranışlarda anlaşılması güç bir şekilde tetikleyici rolü olabildiğini belirtmektedir. Ancak bu etki, ideolojinin doğasından ziyade kutuplaştırıcı etkisinden kaynaklanmaktadır. Bu anlamda ideolojiler, gerekli yer ve zamanda etkili güçlerce kullanıldığında ve anlam yüklendiğinde bir hedefe karşı birlikte dayanışma misyonu yüklenebilirler. Örneğin; Berlin Duvarı'nın yıkılması ve ideolojik alternatiflerin ortadan kalkmasıyla ortaya çıkan ideolojik zafer ve coşku hem sol hem de sağ bloklarında kaygı ve siyasi yönelim bozukluğuyla hızla yer değiştirmiştir. Nitekim ideolojilere yönelik bağlılıklar ve kesinlikler artık belirsizleşmiş ve parçalanmış bir hal almıştır. Bununla birlikte; politika yapıcılar, çok kutuplu sistemde rahatça gerçekleştirebildiği gibi bir dizi paylaşılan değeri ve ortak çıkarlar duygusunu uyandırmayı söz konusu sosyal atomizasyon sürecinde gerçekleştirmekte oldukça zorlanabilmektedir (Pupavac, 2004b: 151). Dolayısıyla, Soğuk Savaş rekabetinin sona ermesi ile çatışma ve rekabetin rasyonelleştirildiği dönemde ideolojik çerçeve de kaybolmuştur. 1990'lardan sonra çatışmalar; ideolojik bir tarafgirlikten ziyade, (Batı'nın liberal demokrasi modelini yayma çabaları ile seyreden) oturmamış siyasi yönetim mekanizmaları ve travmalarla gelen, savaşıma ve ölmeyi bir nedene bağlayan grup psikolojilerine dayandırılmıştır.

Başarısız ideolojilerin onu benimseyen topluma en büyük yaptırımlarından biri ekonomik güçsüzlüktür. Yetersiz ekonomik koşullar altında ve siyasal kurumlar arasında gereken uyum olmadığında, toplumsal güçleri ellerinde tutan kesimler, çıkarları için bu faktörleri kötüye kullanabilir. Güç doğru kullanıldığında, toplumsal destek açısından başarı kapsamı büyük ölçüde genişlediği gibi aksi halde yani, gücün yanlış kullanımında, hatanın yaptırımı da büyük olacaktır. Dahası gücün yanlış kullanımı ile toplumun enerjisi çıkarlarından saptırılabilir ve enerji refaha aykırı eylemlere harcanabilir (Sumner, 1906: 93). Öte yandan ekonomik kalkınma stratejileri, bağlantısız dünyada, Doğu-Batı rekabeti bağlamında ve modernleşme nosyonuyla ele alınmaya başlanmıştır. Yani, Batılı politika yapıcılar ve akademisyenler; ekonomik büyüme, sanayileşme ile Batı değerlerinin benimsenmesi

arasında doğrudan bir bağlantı kurmuşlardır. Eşitsizlikleri azaltma, ortak değerleri artırma ve yakınlaşmayı vaad eden girişimlerle Batılı olmayan toplumların veya kitlelerin zihinsel uygunluğu Batılı politika yapıcılar arasında bir meşguliyet olmaya devam etmektedir (Pupavac, 2004a: 153).

Teknolojik gelişme; telekomünikasyon ve kentleşme gibi olumlu yönleri çağırırsa da, şiddet içeren çatışmalardaki etkisi giderek artan bir bilimsel ilgi görmektedir. Ayrıca dijitalleşme ve küreselleşme ile güvenlik göreceli (kimin güvenliği sorunsalı gibi) hale gelmiş ve pek çok olumsuz kavram hayatımızın bir parçası olmuştur. Uluslararası ilişkilerin çatışmaları bir nedensel mekanizmaya dayandıran “Güvenlik İkilemi” artık sadece devletler arasında gerçekleşen bir siyaset faktörü olmaktan çıkmıştır. Bunun en belirgin örneklerinden biri yakın zamanda Suriye’de görülmüştür. Hükümet karşıtı gruplar, silahlarını muhafaza etmek ve askeri tesislerin yerini belirlemek için akıllı telefon uygulamalarını aktif olarak kullanmaktadır. Öte yandan Esad rejimini destekleyen hükümet yanlısı sempatizanlar, tüm sanal yollarla muhalif gruplara saldırmak amacıyla sözde “Suriye Elektronik Ordusu” nu kurmuştur. İnternet üzerinden tırmanan çatışma modellerinin benzerleri Ukrayna, Libya ve Gazze gibi çatışma alanlarında da görülmektedir (Gohdes, 2018). Dolayısıyla modern iletişim teknolojileri sayesinde yayılan demeç, video, fotoğraf gibi argümanlarla siviller de çatışmanın içerisine dahil edilmiş ve (suni de olsa) ortak fikir ve duygu üretilebilmiştir. Dahası teknolojik ilerleyiş; aşırı hareketler, asimetrik tehditler, terör eylemleri, yabancı savaşçılar, göç ile gelen suç ve ayrımcılık, salgın hastalıklar, siber saldırılar, silah üretimi, nüfus patlamaları gibi günümüzün en temel güvenlik meselelerinin oluşumunu kolaylaştırmaktadır. Zorlukların bu uzun listesi ve ortaya çıkardıkları öfke, korku, kaygı, panik ve belirsizlik gibi karmaşık duygular, somut çatışmaların zeminini oluşturan unsurlar haline gelebilmektedir. Günümüzde yeni çatışma modelleri ve kitlesel eylemler, bu duyguların üzerinden çatallanarak ilerleme gösterebilir. Richards (2019: 4), “kolektif zihinsel sağlığımız (duygusal sermayemiz) demokrasinin geleceğini belirlemektedir” demektedir.

Kitlesel saldırganlığın dış dinamiğinin bir diğer unsuru yönetim biçimlerinin etkililiğidir. Demokrasiler, toplumların özgürlüğünü temel alan en uygun yönetim

biçimi olarak kabul edilir. Ancak “Demokrasiler etkili zorlayıcı tehditler yaratır mı?” sorusuna değinmek bu genel kanıya yönelik tartışmayı beraberinde getirir. Uluslararası ilişkiler literatürü, demokratik kurum ve liderlerin krizlerdeki kararlılıklarını güvenilir bir şekilde sürdürmelerine izin verdiğini ileri sürmektedir. Bu sayede demokratik lider ve kurumlar tarafından gelebilecek tehditlerin işe yarama olasılığı, demokratik olmayanların tehditlerine göre daha olası hale getirdiği öne sürülmektedir (Downes ve Sechser, 2012: 457). Demokrasi gibi ulusal bir kitleye daha fazla hesap verebilirliğe sahip rejim türleri, kriz pazarlıklarında büyük olasılıkla daha üstündür. Çünkü demokrasilerin, direniş karşısında geri adım atma olasılığı daha düşüktür. Demokrasilerde beliren krizlerde, güvenilir iletişim gerçekleştirildiğinden daha az tırmanma eğilimi göstermesi beklenirken; demokrasilerde, otoriterlerle karşılaştırıldığında çatışmanın tırmanması için daha güçlü teşviklere sahip olduğu ve çatışma olasılığını artırdığı yönünde çalışmalar mevcuttur (Fearon, 1994; Snyder vd., 2011).

Demokratik olarak seçilmiş rejimler, yetkileri üzerindeki anayasal sınırları görmezden gelebilmekte ve hak ve özgürlükleri ihlal edici olabilmektedir. Liberal olmayan bu tür demokrasilerin örnekleri Arjantin, Filistin, Sierra Leone, Slovakya, Pakistan, Hindistan ve Filipinler'e kadar dünyanın her bölgesinde görülmektedir. Holsti, modern dönemdeki (özellikle 1945 sonrası) çatışmaların nedenini, güvenlik ikilemi veya uluslararası sisteme dayandırmak yerine, devlet meşruiyetinin bileşimine yani zayıf, güçlü ve başarısız devletlerin karakteristiğine bağlamaktadır (Holsti, 1995). Gerçekten de silahlı çatışmalar, katliamlar, yerinden edilmeler, ayaklanmalar genellikle başarısız bir demokratikleşme sürecinin bir parçasıdır. Kağıt üzerinde Bosna Hersek anayasası, insan hakları ve temel özgürlüklerin korunması söz konusu olduğunda en gelişmiş ülkelerden biri gibi görünse de, Freedom House gibi uluslararası izleme kuruluşlarına bakıldığında, ülke genel olarak kısmen özgür (7 üzerinden 4 puan) kategorisinde ve 2018 raporundaki Bertelsmann Dönüşüm Endeksi'ne göre ülke 'kusurlu demokrasi' kategorisine yerleştirilmektedir (Keil, 2021: 346). Yine sömürge sonrası Afrika'da ve Sovyet hegemonyası sonrası Kafkas ve Balkan bölgelerinde demokrasi içselleştirilmeden demokratik geçiş yaşanmış ve yönetimdekiler / liderler geniş katılımları idare edebilecek gücü ve deneyimi

kazanamamıştır. Bu açıdan en önemli kitlesel saldırganlık motive edicisi ve otorite kaynağı olarak liderliğe odaklanmak gerekir.

2.2.1.1. Siyasal Yönlendirici Figür Olarak “Liderlik”

Geleneksel uluslararası ilişkiler bilimi, kültürü merkeze alan bir yaklaşımdan uzak kaldığı gibi dünya politikasında önemli rol üstlenen liderlerin kişisel özelliklerini de arka plana iterek daha çok onların rol aldıkları sisteme, yapıya ve kurumlara odaklanmıştır (Richards, 2019). Özellikle Kenneth Waltz’ın (1959) “*Man, the State and War*” adlı eserinin yayınlanmasından bu yana, araştırmacılar güç dengesi gibi yapısal faktörleri ve iç siyasi kurumlar gibi birim düzeyindeki faktörleri liderin siyasetteki rolünden ve bireysel düzeydeki farklılığın dış politikada rol oynaması olasılığından çok daha fazla vurgulamışlardır. Ancak son yıllarda devlet düzeyli bir bakış açısının yanında lider düzeyini de uluslararası politika modellerinde analiz eden yeni bir araştırma alanı oluşmuştur (Croco 2011; Chiozza ve Goemans, 2011; Horowitz ve Starn 2014; Horowitz ve Fuhrmann, 2018: 2072). Aslında uluslararası ilişkiler alanının bir disiplin olmadan önce oluşum felsefesinde dahi ahlaklı bir lidere yapılan atıflar azımsanmayacak boyuttadır. Machievelli (1995)’nin Prens adlı eserinde devlet adamlarının güç maksimizasyonuna dair sunduğu pratikler ve yine Thucydides’in “Peloponnes Savaşlarının Tarihi” eserinde devlet adamı figürü klasik realist kuramının de merkez ilgisinde olmuştur. Bununla birlikte modern uluslararası ilişkiler alanının ortaya çıkışı da uluslararası siyasette iktidara yaptığı vurguyla ünlü olan 1948’de Hans Morgenthau’nun “*Politics among Nations*”nın yayınlanmasıyla olmuştur (Horowitz ve Fuhrmann, 2018: 2074). Ancak takip eden literatürde liderler, kişisel özelliklerinden bağımsız ve işlevsel olarak özdeş bir şekilde değerlendirilmiştir (Horowitz vd, 2018: 2181). Dolayısıyla literatür, liderin kişisel özelliklerinden ziyade siyasi kurumların liderlerin seçimlerini nasıl şekillendirdiğine ve politika seçimlerini nasıl etkilediğine odaklanmıştır (Horowitz ve Starn, 2014: 527).

Peki, lider toplumsal motivasyonları anlama ve anlamlandırmada neden önemlidir? Bu soruyu ahlaki eylemleri uygulama alanı olarak “otorite” kapsamında ele almak gerekir. “Otorite, kişisel ve toplumsal tüm insan ilişkilerinin merkezinde

yer alır, çünkü kendimize nasıl davrandığımız ve nasıl karar verdiğimiz sorularına içkindir” (Richards, 2019: 24). Literatürde izleyenlerin, liderlerini ebeveyn figürleri olarak ele alma ve liderlerle ilişkilerini çocuk-ebeveyn koşullarında zihinsel olarak inşa etme eğilimi vardır. Yani izleyenler liderleri onay alma ihtiyacı hissettikleri insanlar olarak görürler ve bu yatkınlık, sembolik statü diyebileceğimiz bir lider iktidarı kaynağı oluşturur. Bu kaynak liderlere, izleyenlerin benimsediği inanç sistemleri üzerinde bir ölçüde kontrol sağlamaktadır (Richards, 2019; Sankowsky, 1995: 59). Burada inanç sistemleri ile kastedilen geçmişin, bugünün ve geleceğin bir dizi imajından oluşan organizmanın kendisi ve dünya hakkında sahip olduğu birikmiş, organize edilmiş tüm bilgileri içeren fiziksel ve sosyal çevre ile ilgili bilgilerin alındığı ve yönetilemez bir mercek seti olarak düşünülebilir (Holsti, 1989). Liderler, demokratik toplumlarda savaş eylemleri için halk desteği aradığında, bu inanç sistemleri içerisindeki kontrolünü, mevcut seçenekler hakkındaki tutumları manipüle etmek için kullanabilmektedir (McAlister, 2001: 87).

Savaş zamanında benzer tehditler karşısında lider davranışlarında önemli farklılıklar olabilir. Bazıları çatışma esnasında daha saldırgan tavır alırken, diğerleri ise karşı tarafa kolayca teslim olabilir. Genellikle, liderlerin son hedefini garantileyinceye kadar savaşması bilindik iken, bazıları zaferden yoksun kalırlar ve hatta savaş öncesi statükodan daha azına bile razı olabilirler. Bunun gerçekleşmesi için farklı siyasi yapılanmanın (yönetimsel farklılıklar, rejim tipi vs) olması da gerekmez. Aynı rejim tipinin liderleri arasında da farklı tutumlar görülebilir. Bazı demokratik liderler çatışmaları sona erdirerek kamuoyunun tepkisine boyun eğerken, bazı demokratik liderler ise kamu muhalefeti olsa dahi çatışmalara devam etmekte ısrar etmektedir. Benzer şekilde, bazı otokratik liderler, yenilgiye zorlanıncaya kadar savaşırken, bazı otokratik liderler ise savaşları sona erdirmek amacıyla silahlarını bırakabilirler (Croco, 2011: 457).

Politik psikolojideki temel kuramsal yaklaşımlar da herhangi bir sosyal fenomen analizinde iktidarın önemine değinmektedir. Nitekim tarih, bizlere liderin zekasının, mizacının, geçmişinin, önyargılarının ve diğer psikolojik faktörlerinin bir çatışma sırasında ve çözümünde kritik bir rol oynadığını göstermiştir (Caballero, Lunday, Deckro, 2020: 5). Liderler üzerine yakın zamanda yapılan ve devam eden

araştırmaların çoğu, liderlik değişiminin nedenleri ve etkilerine odaklanmaktadır. Bu analizler, liderler veya siyasi rejimler yeni olduğunda tırmanma olasılığının yüksek olduğunu göstermektedir (Wu ve Welford, 2018). Başlamış bir etnik çatışmanın akıbeti, sosyal ve konjonktür ile ilişkili olduğu kadar liderin pozisyonu ile de ilişkilidir. Örneğin, bir isyancı grubun lideri yakalandığında veya öldürüldüğünde, savaşların bitme olasılığı daha yüksek iken (yaklaşık dört kat fazla), isyancı grupların kurucularının başta olduğu çatışmaların sona erme olasılığı daha düşüktür. Benzer şekilde, çatışmanın başlangıcına tanıklık etmiş bir devlet liderinin, yeni bir lidere göre çatışmayı sona erdirmeye olasılığı daha yüksektir (Tierney, 2013: 175).

Sosyal kimlik kuramına göre liderlik dinamikleri, grup üyeliğiyle ve grup davranışlarıyla ilişkili sosyal bilişsel süreçlerden, sosyal kimlik ve kendini kategorizasyon ve kişisizleştirme süreçlerinden önemli ölçüde etkilenebilir. Dolayısıyla liderler, sosyal bilişsel süreçlerin bir sonucu olarak ortaya çıkabilir ve sosyal kimliğin devamı için gerekli görülebilir (Hogg, 2001: 186). Buna göre liderlik, bir karşılaştırma ve değerlendirme ölçütüdür ve üyelerin bilişsel ve davranışsal olarak bu ölçüte / prototipe uyması beklenir. Bu uyum izleyenlerinin liderin fikir ve önerileriyle hemfikir olmasını ve bunlara uymasını sağlayan kişisel olmayan (sözde) “*uzlaşmaya dayalı sosyal çekicilik*” ile gerçekleştirilmektedir. Uzlaşmaya dayalı sosyal çekicilik, lidere bir statü aşlamakta ve gruplararası ilişkilerde eşit olmayan statü özelliklerine sahip lider ve takipçiler olarak grup içinde statü temelli yapısal bir farklılaşma yaratmaktadır. Burada dikkat edilmesi gereken nokta, bu sürecin liderde liderin elini güçlendiren karizmatik bir liderlik kişiliği oluşturmastır. Bu durum, hiyerarşik olarak lider - izleyen mesafesini aralasa da, genellikle izleyen tabanından lidere yönelik duygusal bir yakınlığı da beraberinde getirmektedir (Hogg, 2001: 184). Buna bağlı olarak karizmatik liderler, çok çaba harcamadan izleyenleri kişisel çıkarlarını bir kenara bırakan dönüştürücü aktörler olarak kolektif hedefler için ikna ve motive edebilir.

İzleyenler, karizmatik lidere ‘güvensizliğin olmadığını garantileyen’ bir gözle bakarlar. Çünkü bu liderler; izleyenlere nasıl rehberlik edeceğini (her şeye gücü yeten ebeveyn olarak lider); sorunlarını ve cevaplarını bilen (lider mistiktir); güç (kahraman olarak lider) ve izzet sahibi (değer odaklı olarak lider) dirler (Sankowsky,

1995: 64). Ancak, liderler de kendi halkları tarafından suçlanabilir. Croco (2011)'nın tanımına göre suçlu lider; savaşın başlangıcına başkanlık eden, savaş ortasında iktidara gelen, suçlu bir öncülle (terör örgütü lideri gibi) siyasi bağı paylaşan kimselerdir. Suçlu liderlerin, çatışma esnasında beliren zorluklara rağmen devam etmek için güçlü teşvikleri vardır. Nitekim süregelen çatışmada olabilecek bir başarısız bir son, vatandaşlarının yaptırımlarını ve cezalandırmasını (sandık seçimleri gibi) gerektirecektir. Karar verenin ikilemi (*decider's dilemma*) olarak ifade edilebilecek bu durumda lider geri adım atmaktan (istese bile) cezalandırma korkusu nedeniyle vazgeçer. Dahası, demokratik liderler, uluslararası krizlerde oluşturdukları kamu tehditlerini yerine getirememeleri nedeniyle önemli iç politik maliyetler ödeyeceklerini hesaba katarlar (Snyder ve Borghard, 2011). Bu inatçı tutum liderin başarılı olma şansını nispeten artıran bir özellik olabilir. Dolayısıyla suçlu liderlerin, aşırı ve kanlı çatışmalara liderlik etme olasılığı ve buna bağlı imaj onarımı veya prestij kaybı, diğer liderlere göre daha yüksek olabilir (Croco, 2011: 457-463). Karar verenin ikilemi, bir tehdit oluşuktan sonra geri adım atan liderlerin genellikle dış ilişkilerde yetersiz kaldığı algısına ve ulusal kitle maliyetleri (*domestic audience costs*)'ne dayanmaktadır. Ulusal kitle maliyetleri, bir liderin dış tehditlerde bulunmak ve ardından geri adım atmak için ödeyeceği ulusal fiyat veya bedel olarak tanımlanabilir (Tomz, 2007: 821; Snyder ve Borghard 2011: 438). Sınırlı bir yenilgiyi bile kabul eden bir lider, genellikle sandıklarda cezalandırılma riskiyle karşı karşıyadır. Kaybetmeme ve hatta bir zafer şansı karşılığında daha büyük bir kayıp şansını kabul ederek riske girmek¹² ulusal çıkar açısından rasyonel olmasa da güç peşinde koşan politikacı açısından mantıklı olabilir (Jervis, 1992). Dolayısıyla liderlerin mükemmel rasyonel karar vericiler olarak yorumlanması her zaman geçerli değildir (Caballero vd, 2020: 5).

Hiçbir ulusal felaket bir liderin patolojik durumundan kaynaklanmamıştır ancak bir şekilde başlayan çatışma ve savaşların seyri liderin patolojik yapısıyla ilişkilidir. 1776 ile 1974 yılları arasında 37 ABD Başkanına (George Washington,

¹² “Beklenti Kuramı, insanların karar verme hesaplarında olası kazançlardan daha fazla olası kayıplara ağırlık verdiklerini ve belirli kayıplardan kaçınmak için genellikle oldukça riskli politikalar benimsediklerini vurgular.” (Levy, 2018)

Richard Nixon, John Adams ve Abraham Lincoln gibi) yönelik araştırma yapılmıştır (Davidson vd. 2006). Liderlerin akıl hastalığı ile ilgili biyografik kaynakları gözden geçirilmiş ve yaklaşık %49'nun bazı psikiyatrik bozukluklardan (depresyon, alkolizm gibi) muzdarip olduğu belirtilmiştir. Yine McDermott (2007), tıbbi ve psikolojik hastalığın başkanlık kararları üzerinde yarattığı etkiye odaklanmıştır İlk Amerikalı politik psikolog olarak kabul edilen Harold Lasswell (1930), “Psikopatoloji ve Politika” eseri, siyasi bireylerin klinik dosyalarına ilişkin çalışmasına dayanmaktadır. Lasswell, siyasi liderlerin genellikle gizli ve özel hırslarını kamusal sembollere ve nesnelere yansıttığını ve endişelerini (özellikle İkinci Dünya Savaşı sırası ve sonrasında) kamu çıkarları açısından rasyonelleştirdiğini ve meşrulaştırdığını savunmuştur (Jost ve Sidanius, 2004: 3). Uluslararası ilişkiler disiplini son yıllarda bu gibi çalışmalarla desteklenen ve liderin psikolojik özelliklerine değinen çalışmalar ortaya sunmuştur.

Büyüklik, kibir, kırılgan öz saygı ve hakim bir kişilik özelliği birçok güçlü liderin bir özelliği ve aynı zamanda narsist¹³ liderin de özellikleridir. Narsist liderler, görkemli inanç sistemlerine ve karizmatik liderlik tarzlarına sahiptir ve empatik ilgiden ziyade güç ve hayranlık ihtiyaçları tarafından motive edilmektedirler. Narsist liderlerin paylaştığı önemli bir özellik de hiç olmadığı yerde düşman yaratma eğilimine yönelik paranoyalarıdır (Rosenthal ve Pittinsky, 2006: 617). Buna paralel olarak narsist liderler, daha riskli kararlar aldıklarından narsist olmayanlara göre daha sık kaybederler (Campbell, Goodie, Foster, 2004). Genel olarak, daha düşük performans göstergeleri de geleceğe yönelik (hiçbir gösterge olmasa da) diğerlerinden daha iyi yapacaklarına dair inancını sürdürürler. Dolayısıyla bir kısır döngü de burada ortaya çıkmaktadır. Narsistlerin uzun vadede liderlik etme yeteneklerini olumsuz yönde etkileyen özelliklerin çoğu, onları liderlik pozisyonlarına iten unsurlarla aynıdır. Karizmatik lider olmak için önemli vasıfları barındıran narsist kişilik, etkili liderler olarak hizmet etmek için gerekli donanımdan eksik olabilir (Brunell vd, 2008: 1663; Rosenthal ve Pittinsky, 2006: 624). Narsist liderler,

¹³ Narsisizm terimi, herkesten çok daha iyi olduğuna inanan ve başkalarının sevgisinden kaçındığına inanan bir adam olan Narcissus, sonunda bir su havuzuna yansıyan kendi görüntüsüne aşık olduğu ve bu uğurda suya düşerek öldüğü Yunan Narcissus mitinden gelmektedir.

olumsuz özelliklerinin yanında, karizmatik liderlerin çoğu olumlu özelliklerini taşımaktadırlar. Ancak aralarındaki farklılıkların etki derecesi belirgindir. Bir lider hem karizmatik hem de narsistik olduğunda, sembolik statünün gücünü başarılı bir şekilde kötüye kullanmaya eğilimlidir (Sankowsky, 1995: 57).

Liderler, çatışma başlatarak veya çatışmaları destekleyerek iktidarlıklarını nasıl güvence altına alırlar? Bu soruya oyalayıcı / taktiksel veya saptırıcı çatışma üzerinden yanıt aramaya çalışmak gerekir. Çünkü soruda çatışma belirli bir amaç için lider tarafından bilinçli olarak istenmektedir. Bir çatışmanın taktiksel olarak adlandırılabilmesi için, tek temel şart, başlatanın birincil motivasyonunun iç siyasi pozisyonunu iyileştirmek istemesidir. Oyalayıcı / taktiksel literatürde (*diversionary conflict*) bu durum iki farklı mekanizma üzerinden ele alınmaktadır. Oyalamanın altında yatan çok sayıda mekanizma olduğu bilim adamlarınca öne sürülse de (milliyetçi duygular, etnik farklılıklar, başarısız devlet sendromu vs), son çalışmalar büyük ölçüde, oyalama çatışmasının en makul açıklamaları olarak "bayrak etrafında toplanma (*rally around the flag*)" ve "yeniden diriliş için risk" (*gambling for resurrection*) kuramlarına odaklanmıştır. İç çekişmelerle mücadele halinde olan siyasi liderlerin, ülke içindeki konumlarını güvence altına almak ve itibarını artırmak için devletlerarası çatışmayı kışkırtmaya daha yatkın oldukları kabul edilir (Haynes, 2017: 337). Bunu destekleyen “bayrak etrafında toplanma”, grup dışı çatışmaların grup içi uyumunu teşvik ettiğini öne süren sosyal psikoloji literatüründen türemiştir. Bu yaklaşıma göre lider, grup içi dayanışma arayışında olduğundan, geleneksel düşmanları ve kalıcı rakipleri hedef alacağını öngörmektedir. “Yeniden diriliş için risk” ise güç durumdaki liderlerin, seçmenlerine yetkinliklerini göstermek için güçlü devletleri hedef alan riskli çatışmalar başlatabileceğini ifade etmektedir. Örneğin, Margaret Thatcher, Falkland Savaşı’ndan önce çeşitli politikalardan taviz veren, ekonomide durgunluğa etkili bir cevap veremeyen etkisiz bir lider imajı sergilemekteydi. Falkland Adalarını almak için asker gönderme kararını aldığı anda otoritesi olan bir lidere dönüştü ve 1982 genel seçimlerinde oyların ezici çoğunluğunu aldı (Dowding, 2008). Dolayısıyla bir çatışmanın ardından artan liderlik popülaritesi ve / veya güçlü bir iktidar imajı, ya psikolojik bir dayanışma etkisi ile ya da liderin yeteneklerine yönelik artan olumlu algılar ile oluşturulabilir.

Bazı bireysel nitelikler ve deneyimler, askeri karşılaşmalarda liderin kararlarını ve çatışma motivasyonunu etkilemektedir (Kennedy, 2011; Horowitz ve Starn, 2014). Dahası ordu deneyimleri ve güç kullanımı kanaatleri, liderlerin silahlı çatışmanın maliyetlerini, faydalarını ve risklerini değerlendirme şeklini etkilemektedir (Sechser, 2004). Amprik araştırmalar göstermektedir ki; savaş deneyimi olmayan askeri kariyere sahip liderler, askeri güç kullanımı konusunda aşırı iyimser olma eğilimindedir. Bu nedenle bu liderler çok sık krize girmeye ve yetenekli düşmanlara karşı askeri anlaşmazlıkları başlatmaya daha yatkındır. Başka bir deyişle, militarize edilmiş anlaşmazlıkları ve savaşları başlatma olasılığı en yüksek olan liderlerin, askerlik hizmeti vardır, ancak savaş deneyimi yoktur (Horowitz ve Fuhrmann, 2018; Horowitz vd 2018: 2182). Kaiser Wilhelm II ve Muammar Kaddafi gibi liderler, göreve geldiklerinde ordu kullanımına ve askerlik hizmetine aşina olmalarına rağmen risklerin ve sonuçların öngörülebileceği savaş deneyiminden yoksundular (Horowitz ve Starn, 2014: 528). Devrim arka planı olan bir lider, güç kullanımına daha rahat başvurabilmekte ve rakiplere karşı daha az ihtiyatlı olabilirler. Bunun yanında, demokratik liderler tarafından yapılan tehditlerin, diktatörlerin yaptıklarından daha inandırıcı olduğu yönünde çalışmalar mevcuttur (Downes ve Sechser 2012; Snyder ve Borghard 2011). Çünkü demokratik liderlere yönelik sandık yaptırımı tehdidi, demokratik bir liderin grup bağlılığından vazgeçmesini zorlaştırmaktadır (Croco, 2011).

Liderlerin olası bir çatışmayı tetikleyici rolü, içerisinde bulunduğu uluslararası sistemin yapısıyla bağlantılı olduğu kadar bu sistemde kendi tutum ve duruşuyla da ilgilidir. Örneğin, Soğuk Savaş'ın başlangıcında iktidarda olan Çin'in Mao'su ve Hindistan'ın Nehru'sunu karşılaştırdığımızda ikisinin aynı çift kutuplu sistemde çok farklı politikalar izleyebildiği görülmektedir. Dahası Mao, çift kutuplu sistemde tarafını netleştirip kendine özgü askeri bir yapılanma geliştirirken, Nehru ise hiç bir bloğa dahil olmadan denge politikası izlemiş ve siyasi meselelerde silahlanma yerine diplomasiye ağırlık vermiştir (Kennedy, 2011: 2).

2004). Altemeyer; Adorno ve arkadaşlarının geliştirdiği F ölçeğini yöntemsel anlamda yüksek geçerliliğe sahip olmadığı noktasında eleştirerek bunun yerine, “Sağ Kanat Otoriteryanizm (*Right Wing Authoritarianism* / SKO)” olarak ifade ettiği kişilik için saptanabilecek üç boyut ileri sürmüştür. Altemeyer’in otoriteryanizminin boyutları şunlardır: a) Otoriteryen boyun eğme b) Çeşitli kişilere yöneltilmiş genel bir onaylanmış saldırganlığı ifade eden otoriteryen saldırganlık c) Toplumsal konvansiyonlara (geleneklere, kabul edilmiş kurallara) yüksek derecede bağlılığı ifade eden Konvansiyonalizm (gelenekçilik)’dir. Otoriteye tamamen boyun eğme ve bağlılık ile karakterize edilen birinci öncülde bireyler; gelenekselci, muhafazakar ve dindar olma eğilimindedir. Diğer öncülde ise saldırgan otoriteryen tutumları olan insanlar, sadece otoriteye boyun eğmekle kalmaz, aynı zamanda diğer gruplara karşı düşmanlığı da beslerler. Bu bağlamda bu kişilerin yüksek bir SBY’leri mevcuttur. Dış gruplara olumsuz tutumlar ve hiyerarşik yapılanmanın devamını arzulama bir yana, kendilerine fayda sağlayacağına inandıkları haksız ve adaletsiz bir sosyal sistemi desteklemeyi tercih ederler. Buna göre SKO, dünyayı tehlikeli olarak gören sosyal uyumlu bir kişiliği yansıtmakta ve sosyal kontrol, istikrar ve güvenliği sürdürmek için temel motivasyon unsurlarını barındırmaktadır (Jackson ve Geartner, 2010: 239). Mesela, mevcut sosyal geleneğe yönelik tehdit ve SBY ile mevcut sosyal hiyerarşinin sürdürülmesi tutumu, önyargıyı teşvik edebilir. Hatta, SKO ile savaş için ahlaki gerekçelendirme ve sorumluluğun yayılması kolaylaşır (Duckitt, 2006; Jackson ve Geartner, 2010: 240-242). Otoriteryen tutuma sahip kişilerin, sapkın gruplara karşı ahlaki dışlama davranışlarını sürdürmesi görülebilir (Bandura, 1990, 1999; Bar Tal, 1990; Passini, 2005; Staub, 1989). Bu sonuçlar otoriteryen saldırganlığın rolü ile açıklanabilir. Yani, otoriteryen-saldırgan insanlar diğer gruplara yönelik düşmanlığı ve ahlaki dışlanmayı desteklerken, otoriteryen-teslimiyetçi/itaatkar insanlar bu tür tutum ve davranışları desteklemeyebilir (Passini, 2008: 54). İki tarafta da SKO’de grup içi sadakat, grup içi normlara ve grup içerisindeki bireysel çıkarların bağlılığına atıf yapmaktadır. Aslında bu durum, güvensizlik ve kaos durumlarında kontrolü yeniden ele geçirmenin bir anahtarı olan bir sosyal gereklilik ve savunma mekanizmasıdır (Rauschenbach vd., 2016: 220; Hogg, 2000).

Kitlenin saldırganlık motivasyonunu etkileyen bir diğer önemli unsur duygulardır. *Duygular*'ın bir karar vericinin değerlerini ve tercihlerini oluşturmada, karar verme stilini şekillendirip bilişsel süreçleri etkilemede etkisi hem kuramsal hem de deneysel çalışmalarla desteklenmektedir (Carlson ve Dacey, 2013: 168; Pearlman, 2013). Duygular, karar vermenin tek belirleyicisi değilse de (ki değildir); tercihlerin, eylemlerin ve nihai sonuçların şekillendirilmesinde önemli rol oynar (Bueno de Mesquita ve McDermott, 2004: 280). Bir duygu, deneyimlendikten sonra bireyin sosyal etkileşimlerini etkilemeye devam ettiğinde duygusal yönelim sürecine girmektedir. Bireysel deneyimler, kolektif olarak deneyimlenen duygular tarafından şekillendirilir. Böylece kalabalık duyguları bir grup etkileşimi ile ortaya çıkar ve o grup dağıldıktan sonra da dağılır (Pearlman, 2013). McDougall (1920)'ın "*karşılıklı endüksiyon*" olarak ifade ettiği bireylerin grup içi etkileşimleri ve *zihni sirayet* ile fertlerin duygu ve düşüncelerini tek yöne kanalize eden ve ortak bir amaç taşıyan kolektif bir bilinç gelişir (Le Bon, 1997: 19-20). Bu bilinç oluşum sürecine "duygusal iklimler" denir. Duygusal iklimler, zaman içinde ortaya çıkabilen kolektif içinde varlığını sürdüren amorf (şekilsiz) ruh halleridir. Geçici duyguların dengesizliği, duyguların açığa vurulmasını hızlı ve güçlü dalgalanmalara maruz bırakırken; kalıcı duygular yavaşça değişmektedir (Pearlman, 2013: 391).

Duygusal durumlar ve karar verme arasındaki nedensel ilişki diyalektik olabilir. Yani bir yandan karar verme, duyguları (öfke, nefret, hayal kırıklığı ve pişmanlık gibi) etkileyebilirken, diğer yandan duygular (rekabet, zafer, öfke, nefret gibi) karar verme sürecini etkileyebilir (McDermott, 2004). Duygular, siyasi yaşamda her an ve her yerde var olmakla beraber özellikle korku, öfke, kızgınlık, coşkunluk ve mağduriyet gibi duyguların hakim olduğu etnik gruplar veya uluslararası çatışmalar öncesinde ve sırasında belirgin olarak görülmektedir (Crawford, 2000: 130). Duygular, çatışma sırasında bir güvenlik topluluğunu istikrara kavuşturmaktadır. Hatta öfke dahi, genel bilinenin aksine, bireylerin hem barış hem de askeri eylem için risk almayı desteklemelerine yol açabilir ve düzenleyici bir işlev üstlenebilir (Zeitsoff, 2018: 405). Böylece duygusal topluluklar, aynı zamanda bir güvenlik toplumu haline gelebilir. Bu toplulukları kavramsal olarak

birbirine bağlayan şey, duygusal değerlendirmelerinin kolektif anlayışa uygun olmasıdır.

Güvenliği önceleyen ve değerleriyle çatışsa bile siyasi koşullara boyun eğdiren korku, üzüntü ve utanç gibi duygular ve karamsar değerlendirmeler, riskten kaçınma ve düşük kontrol hissini teşvik ederken; öfke, neşe ve gurur gibi duygular, güvenliği ikinci plana atan ve riski teşvik eden iyimser (kazanacağı yönünde) değerlendirmeleri destekler (Pearlman, 2013). Lerner ve Keltner (2001)'in deneysel çalışmasının bulguları, korku ve kızgınlığın karar alımında ne denli etkili olduğunu saptamak için bir yaklaşım ortaya koymaktadır. Buna göre korkulu karar vericiler, risk önleme ve karamsar risk değerlendirmeleri (kaybedeceğine yönelik) yaparken; öfkeli karar vericilerin ise risk arama ve iyimser risk değerlendirmeleri (kazanacağına yönelik) yaptığını öne sürmektedir. Arap Baharı sürecinde korkulu Cezayirlilerin hükümetlerine isyan etmemeyi, öfkeli Tunuslu ve Mısırlıların isyan etmeyi seçmesi bu varsayımın geçerliliğini desteklemektedir. Öfke, ilk etapta meydan okumaya karşılık verilen sıradan bir cevaptır. Yani kriz bağlamında bir ölçüye kadar sıradandır. Öfke, aynı zamanda algılanan adaletsizliğe psikolojik ve sosyal temelli bir yanıt ve dolayısıyla isyanın güçlü bir motive edicisidir (Pearlman, 2013: 390). Öfkeli bir lider, bir krizi başlattığında veya çatışmayı tırmandırdığında bu öfkenin kasıtlı veya kasıtsız olarak yansımaları diğer oyunculara görülebilir (Carlson ve Dacey, 2014: 169). Mevcut araştırmalar, geçmişe yönelik gruplararası çatışmalara duyulan öfkenin gelecekteki çatışmalar için bir katalizör görevi gördüğünü yani bir motivasyon kaynağı sağladığını varsaymaktadır (Volkan, 1999, 2013).

Görülmektedir ki duygular ve diğer psikolojik faktörler; etnik çatışmayı anlamada reddedilmeyecek bir öneme sahiptir. Bu bağlamda çoğu araştırmacı, liderlerin belirli hedefler uğruna etnik kimlikleri marjinalleştirme ve gruplararası çatışmayı kışkırtma yoluyla grupların seçilmiş travmalarında duyguları manipüle ettikleri noktasında benzer görüştedir (Snyder, 2000; Volkan, 2013). Bu yaklaşım, döngüsel çatışma tehdidinin varlığını ve çatışma deneyimlerini canlandırmanın mümkün olduğunu vurgulamaktadır. Bireylerin duygusal manipülasyona açık olmasına dayanan döngüsel çatışma tehdidinin varlığı, çatışmaların barışçıl yollarla

çözümü konusunda umut vaad eden bir izlenim vermemektedir (Benmelech, Berrebi, Klor, 2015; Zeitzoff, 2018: 416).

Kitleyi ahlaki ayrılmaya iten diğer önemli husus en az duygular kadar önemli olan tutum ve davranışlardır. Bir tutum olarak önyargı, kronik çatışmaların ve sosyal kimlik oluşumunun temel bileşenlerindendir (Cuhadar ve Dayton, 2011). Son zamanlarda literatürde önyargı ve tiksinti' ye dair önemli çalışmalar yapılmıştır (Hatemi ve McDermott, 2012). Önyargı ve tiksinti gibi negatif yüklü tutumlar, sosyal bağlamda diğerlerinden uzaklaşmayı, engellerin keskinleşmesini ve insanlıktan çıkarmayı anlamak için bir anahtar rol üstlenmektedir (Miller, 1998). İnsanları kontaminasyon (bulaşma / kirlenme) tehditlerinden kaçınmaya yönlendiren temel bir tutum olan tiksinti ve önyargı birbirini besleyen unsurlardır. Tiksinti, saldırgan ve çatışmacı bir anlam ifade etmekten ziyade, pasif bir şekilde hedef kitleden kaçınmak ve kendini ondan uzaklaştırmakla ilgilidir. Bununla birlikte tüm duyguların en temel ve en belirgin özelliklerinden biri olan tiksinti; vücudu ve benliği, grup dışı reddiyle korumak için savunma mekanizmalarını teşvik eder (Pelzer, 2002: 841; Rozin vd., 2000; Hatemi ve McDermott, 2012: 677). Kişilerarası tiksinti duyarlılığı (*interpersonal-disgust sensitivity*); özellikle göçmenlere, yabancılara, azınlıklara ve sosyal açıdan sapkın gruplara karşı, kontrol altına alındıktan sonra bile olumsuz tutumları öngörmektedir.

Çevresel faktörlerin tutumsal ifadesi olarak tiksinti, zamanla kültürel içeriğini zenginleştirerek ahlaki meselelere dahil olmuştur. Dolayısıyla literatürde eksikliği olsa da tiksintinin gruplararası tutumları etkileyebileceği görülmektedir. Pasif bir saldırganlık oluştursa da gruplararası ortamlarda ve grup dışı algılamalarında belirleyici olabilir. Bununla birlikte grup dışı sınırların ve sosyal hiyerarşilerin belirginliğini arttırdığı gibi, grup dışı bireylerin daha az insan olarak algılanmasını kolaylaştırır (Hodson ve Costello, 2007: 691). Bu açıdan tiksinti, SBY' ni teşvik edebilir çünkü ortak bir paydada buluşmayan diğer insanlarla teması caydırır ve sosyal farklılığı sürdürme eğilimi yaratır (Rozin vd., 2000: 643). Dolayısıyla bu duygusal ifade, çeşitliliğe karşı bir tutum olarak yüksek derecede değişmezliği ve dışa (tiksinilen) karşı kapalılığı öncelemektedir. Bu eğilime yönelik tavırlar, kişileri potansiyel olarak kirlenmekten korumak için, saldırgan olarak algılanan nesne veya

kişiyi/kişilere karşı incitmeyi ve hoşgörüsüzlüğü ifade eder (Hatemi ve McDermott, 2012: 677). Mide bulandırıcılıkla ifade edilen tek duygu olarak tiksinti pasif olduğu gibi seçici, kritik ve yargılayıcıdır. Aynı zamanda, tiksinti bir statü sınırlaması duygusudur. Yöneltildiği kişilere daha düşük statü verirken; toplumları hiyerarşileştirmede ve sınıf, ırk ve etnik bölünmeleri motive etmede önemli bir işlev üstlenmektedir (Miller, 1998). Bununla beraber, bir tür kısır döngü modelini de temsil eder. Diğer bir deyişle tiksintiye dair girdiler (çevresel olay ve durumları algısal/bilişsel değerlendirme) çıktılar ve çıktılar (davranış, ifade, tutum) da girdilerin ateşleyicisidir. Bir kişiyi veya bir grubu kirlenmiş olarak etiketlemek, bu insanları ve grupları toplumdan sosyal olarak dışlamak için bir strateji olabilir ve bu insanlara yönelik şiddet içeren ve ahlaksız eylemlere destek olabilir. Nitekim bunun örneklerini Nazi Almanya'sında Yahudilere, eşcinsellere, çingenelere ve siyasi muhaliflere karşı ya da daha yakın zamanda Ruanda'da Tutsilerin "hamamböceği" olarak ifade ettikleri Hutulara karşı davranışlarında görebilmek mümkündür (Speltini ve Passini, 2014: 210; Rozin vd., 1999; Rozin vd., 2000).

Negatif tutum ve davranışlar, pozitif tutum ve davranışlardan daha etkili ve yayılmacı özelliktedir. Benzer şekilde olumsuz olayların olumlu olaylara hükmettiği de varsayılır. Hatta olumsuz olayların, olumlu olaylara göre etki yaratmada daha hızlı büyüdüğüne dair çalışmalar mevcuttur (Rozin ve Royzman, 2001: 296-298; Peeters, 1971). Bu duruma "Olumsuzluk Eğilimi" kavramı ile açıklık getirilmekte ve maskeleyen gücü yüksek olan olumsuz uyarıların, genellikle olumlu uyarılardan daha ayrıntılı ve farklı yorumlanabilmesini ifade edilmektedir (Peeters, 1971). Gruplararası benzerin benzer olmayandan ayrılmasına ek olarak iyi olanı kötü olandan ayıran *değer tespiti* grup içini düzenleme ve onarmada önemli bir etkidir. Mesela grup içi arınma, düşünceyi temizleme biçimini alabildiği gibi aynı zamanda etnik temizlik gibi başkalarının acımasızca ortadan kaldırılması biçimini de alabilir. Dünyayı yorumlamada farklılıklar mutlaka çatışma anlamına gelmediği gibi çatışma da şiddet anlamına gelmez. Ancak siyasi, ekonomik ve dini sistemlerle ilişkili "sorgulanamaz" inanç sistemlerinde kodlanmış farklılıklar; etnik temizlik ve terörizm gibi ciddi şiddet biçimlerini ortaya çıkarabilir (Marsella, 2005: 651). Dolayısıyla, temiz, kirli, saf kelimelerinin ardında, etkileri kolektif tutum ve temsillerde tespit

edilebilen bazı gruplararası dinamikler ve kültürel referans sistemleri gizlenmiştir (Tajfel, 1981; Speltini ve Passini, 2014: 211).

Kültürü kitlesel motivasyonları tetikleyen bir katalizör olarak ele almadan önce tiksintinin kültürel içselleştirme ve korunma ile yakından ilişkili olduğunu belirtmek gerekir. Bu bağlamda kültürel hassasiyetlerin kültürler ve tarihsel çağlar arasında çeşitliliği, bu ilişkiyi açıklamaktadır. Kültürler arası farklılıklar, genellikle tiksintinin sınırlarının ve tiksintime eşiğinin meseleleridir (Miller, 1998: 11). Kültürün öğelerine yönelik farklı algılamalar, sosyo-ahlaki olaylarda tiksintinin farklı ifadesine yol açmaktadır. Mesela yapılan bir çalışmaya göre Amerika’da tiksintinin çıktısı, genellikle saldırgan kişi veya kişilere yönelik şiddet ve zor kullanma ile ifade edilirken, Japonya’da tiksintinin çıktısı, kişi veya kişiler önemli sosyal standartlardan mahrum bırakılmaktadır (Rozin vd. 1999: 437). Kültürel mesafe ve farklılıklar arttıkça, linç, isyan, uyanıklık veya terörizm olsun, her tür toplu şiddetin olasılığı da artma eğilimindedir. Dolayısıyla kolektif şiddet, doğrudan kültürel mesafeye göre değişir. Örnek vermek gerekirse insanların tek bir kültür kalıbını paylaştığı kabile toplumlarında toplu şiddet nadirdir. Balkanlar veya Güney Doğu Asya gibi etnik ve dini farklılıkların yoğun olduğu yerlerde ise çatışmalar genellikle kültürel mesafeden kaynaklanmaktadır (De La Roche, 1996:109).

Bununla birlikte kültürel mesafe, yapay olarak aşağıya çekilebilir. Bunun en önemli argümanlarından biri ise asimilasyondur. Lewin (1948), azınlık gruplarının üyelerinin çoğunluk grubuna asimile olabileceğini ve asimile olan grubun diğer azınlık gruplarına karşı olumsuz tutumlara yol açabileceğini savunmaktadır. Örneğin, Basklılar İspanyollarla ne kadar çok özdeşleşirse, Katalanları özerklik arayan bir alt grup olarak o kadar olumsuz görebilirler. Benzer şekilde paylaşılmış grup içi kimliği modeline göre, farklı grupların üyeleri kendilerini paylaşılan, kapsayıcı bir üst kategoriye ait olarak gördüklerinde iç grup önyargısı azaltılabilir. Yani iç grup üyelerine yönelik kayırmaya yol açan süreçler, daha sonra eski dış grup üyelerine de yönlendirilebilir (Hindriks, Verkuyten, Coenders, 2014: 56). Diğer bir deyişle bu kimlik modeli ile dış grup üyeleri, ulusal iç grup üyeleri olduğunda olumsuz dış grup duygularının azaltılabileceğini göstermiştir (Gaertner ve Dovidio 2000). Gaertner ve Dovidio (2000)’nun amprik çalışmaları göstermektedir ki; Hollanda toplumuyla daha

güçlü bir şekilde özdeşleşen Türk ve Faslı katılımcılar (örneğin, Hollanda kimliğinin öz kimliklerinin daha önemli bir parçası olduğu ve Hollanda toplumuna daha güçlü bir şekilde bağlı hisseden katılımcılar) daha olumlu tutumlara sahip olmaktadır.

Bir diğer saldırı motive edici unsur olarak ahlaki dışlama, diğer bireyleri veya grupları kişinin ahlaki topluluğundan dışlamak (Staub, 1989), diğerlerini ahlaki değerlerin ve adalet kurallarının geçerli olduğu sınırların dışında görmeyi ifade eder. Yani ahlaki dışlama, bazı bireyler /grupların ahlaki değerlerin ve adalet kurallarının geçerli olduğu sistemin dışında algılanmasıdır (Opatow, 1990). Ahlaki olarak dışlanmış bireyler yoksunluk ve sömürü gibi hak ettikleri kabul edilen bazı maddi ve manevi yaptırımlara maruz kalırlar (Passini, 2008: 54). Opatow'un (1990) önerdiği gibi, ahlaki dışlanma belirtileri arasında insanlıktan çıkarma (başkalarının haklarını, haklarını, insanlığı ve haysiyetini reddetme), kirlenme korkusu (diğer paydaşlarla temas veya ittifakların kendine tehdit oluşturduğunu algılama), kişinin ahlaki standartlarının düşürülmesi, şiddeti normalleştirmek ve sorumluluğun yerinden edilmesi yer alır (Passini, 2008: 54).

Faulkner ve arkadaşları (2004), klişelerin ve önyargıların yabancıları hastalıkla ilişkilendirme eğilimini ortaya çıkarmıştır. Bu durum özellikle yabancı karşıtı politikalarda belirgindir. Nazi propagandasında Yahudilerin, salgın hastalıkların taşıyıcıları olarak gösterilmesi ve fareler, sinekler ve bitler gibi insan olmayan kirletici maddelere benzetilmesi gibi (inşandışılaştırma söylemleri) bu yaklaşımı doğrulamaktadır. Benzer şekilde, 2010'da bazı İtalyan gazeteleri ve siyasiler, bazı hastalıkların ortaya çıkmasını yasadışı göç olaylarının artışına bağlamıştır (Speltini ve Passini, 2014: 212). Son yıllarda dünya gündemine yerleşen Covid 19 pandemisi benzer durumlara örnekler sunmaktadır. Eski ABD Başkanı Donald Trump'ın defalarca virüsü "Çin virüsü" olarak ifade etmesi, bazı uzmanların Yahudileri işaret ederek virüsü bir komplonun ürünü gibi göstermesi ve bazılarının ise virüsün Amerika'da daha çok yayılmasını yabancıların akınına bağlaması bu örneklerden sadece birkaç tanesidir (Greenblatt, 2020).

2.3. Ahlaki Ayrılma Süreci ve Travmatize Toplamlar

Ahlak, uluslararası ilişkiler hakkındaki sistematik düşüncenin merkezinde yer alarak realistler ve idealistler arasındaki ilk büyük tartışmanın ana unsurlarından biri olmuştur. İdealistler, ahlakın uluslararası siyasette oynayabileceği potansiyel role, belirli savaş biçimlerine karşı uluslararası normların gelişimini veya insancılığın dış politika karar alma sürecindeki önemini öne sürerken, realistler, etik soruların dış politika yapımına müdahale etmemesi gerektiğini savunmuştur (Jervis, 1994). Hatta ahlak ve ahlaksızlık aynı akımdan olan sosyal bilimciler arasında da tartışma unsuru olmuştur. George Kennan diplomasideki hukuksal ahlaki eğilime dikkat çekerken, Morgenthau ise ahlaki soyutlamaların dış politikadaki en büyük zayıflık ve başarısızlık kaynaklarından biri olduğunu ifade etmiştir. Morgenthau, evrensel ahlaki ilkelerin devletlerin eylemlerine uygulanamayacağını öne sürerken E. H. Carr, gücü haklı çıkarmak için (bahane olarak) ahlakın politikanın bir işlevi olduğunu öne sürmüştür (Kertzer, Powers, Rathbun, Iyer, 2014: 826).

Şiddete yönelik ahlaki engellerin zayıflaması temel olarak üç boyutlu açıklanabilir. Bunlar; bireyin üstlendiği sorumluluk karşısında etkisiz hale geldiği ve otorite kararlarının karşısında normalde insan ilişkilerinin düzenleyicisi olarak algılanan standart ahlaki ilkelerin geçersiz olduğu “yetkilendirme (*Authorization*)”, bireyin karar almada ve eylemlerinin sonuçlarını hesaba katmada etkisiz ve otomat bir varlığa dönüştüğü ve bir kez şiddete yönelik uyumlu adım attığında devam etmek için baskı hissettiği “rutinleşme (*Routinization*)” ve son olarak şiddet eylemlerini gerçekleştirmek için duygusal bariyerleri aşmasına yardımcı olan kurbanda insan olmanın özelliklerinin kaldırıldığı ve sistematik öldürmeyi kolaylaştıran ve alt başlıklarda detaylıca ele alınacak olan “insandışılaştırma (*Dehumanization*)” süreçleridir (Kelman, 1973: 35-48). Öte yandan konuya yönelik Albert Bandura (2016)’nın sosyal psikolojiye yaptığı en değerli katkılardan biri, “ahlaki kopukluk” veya “ahlaki ayrılma kuramı¹⁴ (*moral disengagement*)” dır. Bu kuram, grup bütünlüğü içerisindeki bireylerin bulundukları sosyal koşulların etkisiyle normatif olmayan eylemleri içselleştirmesine veya görmezden gelmesine dayanır. Ahlaki

¹⁴ Çalışmanın devamında “ahlaki ayrılma” kavramı ile devam edilecektir.

olmayan davranış, siyasi söylem ve demogoji ile yüksek bir amaç için meşru (gerekli, mazur görülebilecek) bir yöntem olarak yansıtılmaya çalışılır (Bandura, 1999, 2016; Rauschenbach vd., 2016: 232). Bu anlamda vurgulama ve kışkırtma sanatı önemli itici güçlerdir. Şiddeti tırmandırmada önemli olan bu kavramlar, saldırgan kimliği güçlendirmek adına birtakım duygu ve içgüdülerden faydalanarak yatıştırıcı aklı saf dışı etmektedir (Sen, 2006: 198-199).

Dış grup üyelerine yönelik ahlaki olmayan davranışların meşru bir zemine dayandırılması için faillerin eylemlerini söylemsel stratejilerinin bir argümanı haline getirmesi, dönüştürülmüş ahlak olarak ifade edilmektedir (Rauschenbach vd., 2016: 221; Kelman, 2005). Rauschenbach ve arkadaşları, nitel bir araştırma yürüterek Eski Yugoslavya Uluslararası Ceza Mahkemesi (EYUCM)'nde yargılanan on iki kişi ile ahlaki ayrılma maddelerine atıfta bulunan bir çalışma yürütmüşlerdir. Söz konusu on iki kişiden üç kişi hakkında beraat verilmiş olup, dokuz kişi ise hükümlü konumundadır. Katılımcıların üçü Sırbistan Sırp'ı, beşi Bosnalı Sırp ve dördü ise Boşnak'tır. Çoğu görüşmeci hiyerarşik üst akıla yardımla suçlanan asker, polis ve sivilden oluşmaktadır. Gerçekleştirilen mülakatlarla çatışma sürecinde karar verme süreci, medya ve siyasi söylemlerin etkisi ve çatışmanın yapısını anlamak için üç ana kategori (*bilgi belirsizliği, sınırlı eylem kapasitesi, doğrulanamaz anlatıların yarattığı tehdit*) ayrıntılarıyla sunulmaktadır. Çalışmada, bilgi belirsizliğinin; savrulan nefret söylemlerinin ve uzlaşmaz bir ortama zemin hazırlayışını ve grup üyeleri üzerindeki pasifize edici etkisini görebilmek mümkündür. Yürütülen çalışmada, Yugoslavya savaşlarında suçlanan bireylerle görüşmede, gün yüzüne çıkarılan söylemsel stratejiler ve anlamsal araçların gösterdiği ezici güç ilişkilerinde kendilerini zayıf taraf olarak konumlandırma girişimleri dikkat çekmektedir. Katılımcılar, genel olarak kendilerini kendi kontrollerinin dışında işleyen bir sistemin pasif unsuru olarak nitelendirmektedirler. Söylemsel yeniden yapılandırma yoluyla katılımcılar, dış dünyanın algılamasını istedikleri kişileri ön plana çıkarma, kendilerini kolektiviteye sadakat / bağlılık olarak ele almaya ve eylemlerini de grup üyeliğinin bir gereği olarak görme eğilimindedirler (Rauschenbach vd., 2016: 222-231).

2.3.1. Ahlaki Ayrılma ve Sorumluluktan Kurtulma

Ahlaki ayrılma ile ahlaki kodlar değiştirilip gerçek bulanıklaştırıldığı için, kültürün bileşeni olarak değerler biçim değiştirebilir. Örneğin, birey adına ahlaki olmayan öldürme eylemi, vatan için öldürmeye gelince yapılması gerekli görülen onursal bir eylem olarak yansıtılabilir (Galtung,1990: 292). Bu şekilde oluşturulan gerekliliklerle (yapılması gerekenlerle) grup dışını tehdit edici söylemler, grup içinde paylaşılmakta ve giderek sosyal bilinçliliğin objektif bir gerçekliliğinin parçası haline gelebilmektedir. Bir diğer önemli motivasyon kaynağı grup içi iletişimde çarpıtılan meseleler ve algı yönetimi, insanların çatışma ortamını yorumlamasında önemli bir faktördür. Bilgisel belirsizlik, çeşitli çarpıtılmış söylemlerin yayılmasına kapı açmakta ve dış gruba karşı klişeleştirme, ayrımcılık gibi davranış kalıplarının oluşmasına ön ayak olmaktadır. Bilgisel belirsizlik durumunda bireyler, (grup içi statüsünü inşa ettiği) grubunun lehine olan bilgileri daha kolay kabul etmektedir (Rauschenbach vd., 2016: 225). Çünkü birey, kendini grubunun normlarına daha yakın hissetmek istemekte ve bilgilerini kolayca tasdik ettiği kendi grubunu güvenli limanı olarak nitelendirmektedir. Böylece her birey, kendi grubunun bilgi akışına kapılıp gruplararası kutuplaşmanın tırmanmasına ve belli bir noktadan sonra karşı grup üyelerini, farklı ve menfi bir şekilde değerlendirebilmektedir.

Etnik çatışmada suçlu taraflar, ahlaki olarak öldürmemeleri gerektiğini bildikleri halde toplu katliamlara sebebiyet verebilir veya bu sürecin bir parçası olabilir. Peki ister devlet eliti olsun, ister aşırı olsun bu suçlular, Weber'in tanımladığı araçsal aklı aşip nasıl değer akılcılığın etkisine bu denli girebilmektedirler (Mann, 2012: 34)? Tıpkı siyaset biliminin güç kullanımı ve güç kullanımının meşrulaştırılması sorunlarıyla ilgili olması gibi, şiddet araştırmaları da iki sorunla ilgilidir: şiddetin kullanılması ve bu kullanımın meşrulaştırılması (Galtung, 1990). Toplumlar ve üyeleri gerçekleştirdikleri şiddet içeren ve ahlaki olarak uygunsuz eylemlerinin sorumluluğunu nasıl alıyorlar? Bu soruya açıklık getirmek için Albert Bandura'nın "Ahlaki Ayrılma" modelinin sekiz alt modeli açıklayıcıdır:

a) *Ahlaki Gereğcelendirme (davranışa değer)*

“Ahlaki Gerekçelendirme” olarak adlandırılan süreçte, kişi, verdiği eylemin zarar verici olduğunu bildiği halde onu bilişsel anlamda yapılandırma sürecine girer ve aslında uygunsuz olan davranışın daha yüksek bir ahlaki amaca veya değere hizmet ettiğini düşünür (Kelman, 1973: 33; Yalçın, 2017: 46). Bulunduğu grubu risk ve tehdit altında gören ve dış grubu günah keçisi yapmayı hedefleyen manipüle edici söylemler ile siyasi elitler ve kimlik ayrıştırıcılar, gruplararası ayrımı işaret eden siyasi projeleriyle uyumlu olarak normatif bir bağlam arayışına girmektedirler. Grup içi düşmanlığa ikna edilen grup üyelerine dayatılan bu bağlam, manipülasyonu sürdürmek için şiddet faktörünü gerekli ve normal olarak sunar (Rauschenbach vd., 2016: 220). Rauschenbach ve arkadaşlarının yürüttüğü çalışmada görüşmecilerden biri haklı bulduğu eylemi, toplumun ihtiyacı olarak belirtmekte ve bulunduğu siyasi pozisyonu “vatanseverlik” olarak değerlendirmektedir. 10. Görüşmeci grup üyesi olarak kendi insanların hayatta kalması adına dayanışma için savaşmaya ahlaken zorlandığını belirtmektedir. Kişinin eylemlerinin meşruiyetine ilişkin şüpheler, ancak grup normları dayatılarak veya grup üyelerinin gerçekleştirdiği eylemlerin doğru bir amaca hizmet ettiğine ikna edilerek giderilebilir (Rauschenbach vd., 2016: 225-230). Davranış, özünde, daha büyük bir iyiliğe hizmet eden (ahlaksız eyleme değecek davranış) bir görev veya ahlaki bir zorunluluk olarak somutlaştırılmıştır (Jackson ve Geartner, 2010: 238).

b) Avantajlı Karşılaştırma (daha kötüsü de var kıyaslaması)

Fail, zarar verici ve uygunsuz davranışın yansıttığı olumsuz algıyı hafifletmek adına diğer ahlaki olmayan davranışlarla kendi davranışını karşılaştırır ve kendi imajını düzeltmeye yönelir. Rauschenbach ve arkadaşlarının yürüttüğü görüşmelerde, görüşmecilere diğer gruplarla ilgili sorular sorulduğunda, kurbanlaştırılmış sosyal kimliklerini ön plana çıkararak kendilerinden olanların (ebeveyn, arkadaş) yaşadığı zulüm veya acıları, güçlü ve canlı duygularla detaylandırarak dinleyicinin dikkatini çekmeye çalışmışlardır. Burada zorlama bir empati durumu söz konusudur. Yani dinleyiciye karşı, sorumlu olduğu mağdur toplumun mağduriyetinin, kendi toplumunun mağduriyeti yanında fazla bir üstünlüğünün olmadığına dikkat çekerler. Burada birey, gerçekte empati yapma özelliğine ket vurarak, ilgiyi başkalarının acılarına çevirmeme, başkalarının acılarını

görmezden gelme ya da daha bencil davranma davranışları ile verdikleri zararlardan sorumlu tutulma olasılıklarını düşürdüklerini varsayarlar.

c) Örtmeceli Etiketleme (demogoji ile davranışın daha az olumsuz bir şekilde ifade edilmesi)

İnsanlık dışı davranışların üstünü örtmek için, şiddet eylemlerinden arındırıcı bir dille bahsedilmesi örtmeceli etiketleme olarak ifade edilir (Bandura, 1999; McAlister, 2001: 88). Söz konusu çalışmada 8. Görüşmeci, milliyetçilik bakış açısının önce liderlik düzeyinde olduğunu ve zamanla halk arasında yayıldığını söylerken korku ve nefretin de hissedilir düzeye çıktığını belirtmektedir. Ülke dağılırken milliyetçi ilişkilerin belirleyici olduğunu ve herkesin ait olduğu gruba ve değerlerine yönelmesini “her kuşun yuvasına uçtuğunu” ifade ederek aslında o şartlar içinde kendisinin önemsiz bir parça olduğunu ve resmin bütününde herkesin aynı şeyi yaptığı ve acı çektiğini aktarmaya çalışmaktadır. Burada kullandığı kuşların yuvasına çekilme metaforu, davranışı normalleştirme ve doğallaştırmaya izin veren bir strateji olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu örtmeceli dil taktiği ile fail, hayatta kalması için yuvasından başka gidecek yeri olmayan biyolojik bir varlık olarak ‘kuş’u metaforize ederek, çatışmanın doğasının doğal kanunlarla uyumuna dikkat çekmek istemektedir. Bu söylemlerin paylaşılmış inanç ve kimlik söylemlerinin girişimcileri olarak politik lider veya saygın entelektüeller gibi güvenilir bir gücün etrafında organize olduğunu eklemek gerekir (Rauschenbach vd., 2016: 227).

d) Sonuçları Azımsama, Aldırmama ve Saptırma

Bu başlık, şiddetin sonuçları tartışıldığında sonuçların göz ardı edilmesi, çarpıtılması veya sonuçlara yönelik dikkatin dağıtılarak sorumluluğun en aza indirgenmesine vurgu yapılmaktadır (Bandura, 1999; McAlister, 2001: 88). Rauschenbach ve arkadaşlarının yürüttüğü çalışmada görüşmecilere grup dışı mağdurlar hakkında sorular sorulduğunda görüşmeciler, suçlara yönelik olaylar veya şeyler kavramları ile atıfta bulunarak olayları olduğundan daha az dikkate değer bir statüye yerleştirmeye çalışmaktadırlar. Çatışma sonrası grup dışına yönelik soyut ve belirsiz dil kullanımının yanında bir diğer davranış modeli de olaylara yönelik detay eksikliğinin olmasıdır. Rauschenbach ve arkadaşları, bu durumun nedenini failin

muhabatın dikkatini sorumlu bulunduğu grup dışı acılardan ziyade, değerlerinin savunucusu olduğu iç gruba yöneltmesine yönelik bir girişim olarak değerlendirmektedir. Bu detaysız anlatımlarla toplu katliamlar, sınırdışı edilmeler ve toplu tecavüz gibi suçlar, kimsenin sorumlu olmadığı tesadüfi olaylarmış gibi yansıtılmaktadır (Rauschenbach, 2016: 227-230). Böylece başarısızlıklar veya hatalar, değiştirilemez ve kontrol edilemeyen durumsal nedenlerden ziyade eğilimsel nedenlere atfedilir.

e) *İnsanlıktan Çıkarma*

İnsandışılştırma olarak da bilinen bu kavram, şiddetin uygulandığı kişiler insanlıktan yoksun bırakıldığında veya bu kişiler hayvanların özellikleriyle benzeştirildiğinde gerçekleşir (Bandura, 1999; McAlister, 2001). Bir suçu işleyen fail veya failler, suçu işlemeyen önce eylemde bulunacağı kişi/kişileri değersizleştirerek veya canavarlaştırarak (*demonization*) ve olumsuz yönlerini ortaya çıkararak insanlıktan ayırma eğilimine girmektedir (Bandura, 1999; Volkan, 2008: xix). Başka bir deyişle, suç işlemeyi kolaylaştırmak için hedef kurbanı, insan dışı (örneğin, bir hamamböceği veya haşarat) olarak yorumlamak (Staub, 1990), bir insan olarak görmekten daha cazip hale gelmektedir. Düşman grupların üyeleri daha az "eşit" veya "insan" olarak algılanır ve bu nedenle nihayetinde onlara yönelik ayrımcılık ve şiddet eylemleri haklı çıkarılmaya çalışılır (Bar-Tal ve Teichman, 2009; Cuhadar ve Dayton, 2011). Rauschenbach ve arkadaşlarının yürüttüğü çalışmada görüşmeciler, grup dışı ile ilgili sorulara nefret ve düşmanlıktan ziyade insandışılştırıcı (*dehumanization*) ve soyutlaştırma stratejileri ile karşılık vermektedir. Burada öfke ve nefretten ziyade korku ve endişe hakimdir. Bunun nedeni, şiddetin gerçekleştiği zaman öfke ve nefretin zaten yaşanmış olması ve şiddet sonrasında bu duyguların canlı ve yoğun olmamasından kaynaklanmaktadır (Rauschenbach vd, 2016: 231-232). Tarihsel olarak, insanlıktan çıkarma sık sık soykırımsal çatışmalarla bağlantılıdır. Bu söylemle, çatışma öncesi ve sırasında kurbanları insanlık dışı (örneğin kemirgenler) olarak tasvir ederek bir insana verilen zararın sorumluluğu azaltılmaya çalışılır.

f) *Suç Yükleme (Hak edilen davranış)*

Ahlaki ayrılma yaşayan birey, kendi eylemlerini dış grup saldırganlığına karşı basit ve gerekli tepkiler olarak sunarken, sorumluluktan kurtulmak için dış grubu çatışmayı başlatmak ile suçlayabilmekte veya suç yükleyebilmektedir. Bu durumu, 9. Görüşmecinin “insanlar bana (veya tarafıma) saldırmıyaydı, onlara dokunmazdım” gibi kimse tarafından doğrulanamayacak bir ifadesi kullanmıştır (Rauschenbach vd., 2016: 231). Bu anlamda benliğin ahlaki üstünlüğünün ve diğer tarafın ahlaksızlığının algılanmasına atıf yapan “*ahlaki seçkincilik*” kavramı özellikle önemlidir. Buna göre birey kendi saldırganlığını ahlaki bir gerekçeyle kılıflandırarak kendisini; tehditkar, ahlaksız olanlar tarafından zulme uğramış zayıf ve ahlaklı olarak ifade etmek ister. Dolayısıyla keskin bir ifadeyle, bireylerin kendi şiddetlerini haklı ve ahlaki olarak kabul edilebilir ancak dış grubun davranışlarının yanlış ve kabul edilemez bir algı yaratılmak istenmektedir. Böylece karşıdakini (kurbanı) suçlayarak kendini daha az sorumlu ve suçsuz hissetme sağlanır. Mağdur eğilimi veya mağduru suçlama, temel bir atıf/yükleme hatası ve daha spesifik olarak adil dünya fenomeni olabilir (Aronson, Wilson, Akert ve Sommers, 2016: 107). Temel ilişkilendirme hatası en çok, insanlar başkalarının davranışlarını açıkladığında görülür. Durumsal faktörlerin sıklıkla dikkate alındığı kendi davranışının yorumlanmasını açıklamaz. Bu tutarsızlığa aktör-gözlemci önyargısı denir. “*Adil Dünya Hipotezi*¹⁵” zor ve rahatsız edici koşullarda anlam bulmamıza yardımcı olur ve psikolojik olarak bize motivasyon ve fayda sağlayarak bir güvenlik hissiyatı verir. Bu şekilde şiddet failleri, trajedi veya kaza kurbanlarını suçlama ve aşağılama eğilimine girerler. Mağduru suçlayarak veya insanlıktan çıkararak, olumsuz sonuçlar, insanlık dışı bir yaratığın hak ettiği şeklinde yorumlanır ve bu nedenle ahlaki kaygı uyandırmaz. Dolayısıyla mağduru suçlamak, saldırmaktan başka seçeneğin olmadığı fikrini güçlendirir (Jackson ve Geartner, 2010: 239).

g) Sorumluluğun Yerinin Değiştirilmesi

Şiddet bir grubun parçası olarak veya başkalarına yardım etmek için işlendiğinde sorumluluk dağıtımı ve yer değiştirmesi söz konusu olabilir (Bandura,

¹⁵ Adil dünya inancı, insanların hayatta hak ettiklerini yaşadıkları, kötü şeylerin kötü insanların başına, iyi şeylerinse iyi insanların başına geldiğini varsayan ve dünyanın adil bir yer olduğuna dair bir hipotezdir.

1999; McAlister, 2001: 88). Failler, davranışlarının iradelerinin otorite figürlerinden kaynaklandığını ve eylemlerinin gerçek failleri olmadıklarına yönelik bir tepki geliştirirler. Örneğin askerler, emirleri yerine getirir veya gruplar halinde hareket ederler; bireysel katkılar ya tanımlanamaz ya da hesap verebilirlik o kadar çok kişiye dayanır ki, tek başına suçlu hissetmez. Rauschenbach ve arkadaşlarının yürüttüğü çalışmada 6. Görüşmeci kendisine başka bir seçim sansı tanınmadığını ve iki kapı arasında sıkıştığını söylemektedir. Ya kendini savunacağını ya da kendisine ve ailesine zulme boyun eğeceğini üçüncü bir şansının olmadığını ve dolayısıyla kendini savunmayı seçtiğini haklı bir söylem arayışı çizgisinde, iradesi dışı kişi ve kişileri sorumlu göstererek, ahlaksız bir şiddet değil de öz-savunma olarak yansıtan savunmacı gözlüğüyle davranışını anlamlı bir zemine oturtmaya yöneldiği görülmektedir. Söz konusu çalışmanın eski bir asker olan 7. Görüşmecisi, konuşmalarında Yugoslav halkının yasal bir kurumu olan ordunun bir üyesi olduğunu, sistemin parçası olduğu için sistemin empoze ettiklerini aldığını ve devleti savunmak için zorlandığını, kendisi gibi çok kişi olduğunu ifade ederken failliğin kapsamını büyük bir projenin küçük bir parçası olarak sunmaktadır. (Rauschenbach vd., 2016: 226-228).

Görüşmecilerin bu görüşleri, yanlış veya ahlaki olmayan emirlere karşı koymayı sadece devlete (veya kurumlarına) itaat veya grup baskısıyla gelen uyumluluk ile bağdaştırmak, grup söyleminin içselleştirme ve özdeşleşme sürecini gösteren derin bir sosyal etki projesini anlamayı engeller. Dolayısıyla görüşmecinin grubun değerlerini içselleştirmesi ve otoriteden gelen emirleri sorgulamaması, grubuna itaat ve bağlılıktan ziyade, sorumluluğu grubun doğasına ve otoriteye aktarmasıyla gelen sosyal etki derecesinin sonucudur.

Rauschenbach ve arkadaşlarının yürüttüğü çalışmada eski asker olan 3. Görüşmeci; Yugoslavya’da ölen insanlar için üzüntü ve keder içinde olduğunu, insanların hoşgörüsüyle bir arada yaşadığı Yugoslavya’yı özlediğini ifade ederek her yeri enkaza çeviren suçu milliyetçiliğe atfetmiştir. Burada kendi sorumluluğunu en aza indirgeme aracı olarak milliyetçiliği kendine has iradesi olan bir varlık olarak dinleyiciye sunmaktadır. Nominalizasyon denilen bu stratejinin hedefi, adaletsizlik ve suçun kaynağını oluşturan agresif davranışları kişiliksizleştirerek

(*depersonalization*), gizemli, ölümcül ve kontrol edilemez bir sorumluluğun alanını genişletmesine yardımcı olabilecek bir obje yaratmaktadır (Rauschenbach vd, 2016: 226). Görüşmecilerin tutumundaki, karşı tarafın (görüşmeci, dinleyici vs) kendisinde az olduğunu düşündüğü olumlu ve erdemli kimlik algısını onarmak için girişimleri de dikkate değerdir. 3. Görüşmecinin askeri görevini yerine getirirken çatışmaları adalet önüne çıkarmaya çalıştığını, çatışmaları için elinden geleni yaptığını söylemesi veya 12. Görüşmecinin caddede yalnız ve çıplak bir Boşnak kadına giyecek ve yatacak yer vermesi bunu desteklemektedir (Rauschenbach vd, 2016: 231).

h) Sorumluluğun Yayılması:

Bir grubun ortaklaşa yaptığı ahlaki ihlalde failler, davranışta tek başına sorumlu olmadıklarını ve iş bölümünün bir parçası olduklarını ifade etmektedir. 7. Görüşmeci¹⁶, sözkonusu sistemin parçası olunmadığında devlet haini etiketiyle savaşmak durumunda kaldığını yani aslında her iki seçim de savaşmak zorunda bırakıldığını ifade etmiştir. Tutum, yaşam tarzı, eğitim ve ilkelerini bir tarafa bıraktığını ve ne denirse onu yapmak zorunda bırakıldığını söylerken sosyal yaptırımların gücünü ifade etmektedir. Ayrıca grup eylemi, görüşmecilere yaptıkları eylemlerden sorumlu olmayacakları izlenimi sunmaktadır. Bu durumu Bandura, grup içinde yayılan sorumluluk koşulları olarak ifade etmektedir (Bandura, 1999, Rauschenbach vd., 2016: 228).

2.3.2. Mağdur Toplamlar ve Mağdur Toplum Algısı

Uluslararası ilişkiler kuramlarının realist geleneğinden gelen “güvenlik ikilemi” kavramı, insan gruplarının aniden kendilerini güvenliklerinden sorumlu bulduklarında ortaya çıkan özel bir tehdit algısını ifade etmektedir. Devletlerin güvenliklerini artırmak için izlediği savunma ve güvenlik stratejileri, çoğu zaman diğerlerini daha az güvenli hale getirme etkisine sahiptir (Posen, 1993: 83). Benzer şekilde geçmiş yaşantılara atıfta bulunan algılamalar, kendi kendine güvenlik krizleri

¹⁶ Rauschenbach ve arkadaşları (2016), nitel bir araştırma yürüterek EYUCM’nde yargılanan on iki kişi ile ilgili ahlaki ayrılma maddelerine atıfta bulunan bir çalışmanın katılımcısı.

yaratabilir ve travmaları canlandırabilir. Bu durum özellikle etnik çatışmaların kararlılığında önemlidir (Singh, 2002: 73).

Kuşkusuz ki bireyler, geçmişte deneyimledikleri etnik veya ırksal nefrete ve travmaya yönelik kültürel ve politik savunmalar oluşturabilirler. Hatta geçmişte çeşitli baskı ve şiddet eylemleri ile mağdur olmuş ve mağduriyet hissini sürdüren toplumlar, mağduriyetlerinin başkaları tarafından (özellikle etkili aktörlerce) tanınması ve onaylanması arzusunu taşırlar. Grupların küçümsenmelere karşı yüksek hassasiyet gösterdiği ve hak duygusu ile üçüncü tarafların sempatisini ve hak verişini kazanma çabaları mağduriyet kültürü yaratmaktadır (Campbell ve Manning, 2014; Lerner, 2020). Çünkü sempati kazanma ile toplum, kendi anlatılarını dünyanın geri kalanına doğrulatabilecek bir kanal yaratabilecektir. Uluslararası anlamda yeterince ilgi bulamadığı veya verilen ilginin yeterli olmadığını düşünen (mağdur) toplumlar, bir grup terapisi modeli olarak kendi kendine yardım sürecine girebilir ve kendilerine ayrı bir rol kimlik olarak mağdur kimlikleri yaratabilirler.

Mağdur kimlikler, çeşitli rehabilitasyonlara ve uzlaşma çağrılarına karşı bağışık olabilir. Çünkü bu kimlik, altta yatan herhangi bir travma ile gerçekçi bir şekilde doğrudan ilgili olmayan ve mağdurun rolünün varsayımına izin veren bir şikayet durumu olarak var olur ve travma kendi kendine yardım süreci ile müzakere edilebilir (Lerner, 2020: 70). Etnik ve ulusal yapılanmalar arasında kendi kendine yardım, radikal bir şekilde kan intikamı, kan davası ve namus / vatan meseleleri olarak devam ettirilebilir (Black, 1990: 44).” Kendi kendine yardımın en dramatik tezahürlerinden biri, kan davası şeklinde bir misilleme cinayetleri döngüsünü tetikleyebilen intikama dayalı öldürmedir” (Campbell ve Manning, 2014). “*Kitlesel Ruminasyon*¹⁷” durumunda mağdur ve kurbanlar, dikkatlerini çözümlerden ziyade geçmişte yaşadıkları zulme ve şiddete yöneltmektedir. Bu durum geçmiş travmalara dönük saldırganlığa neden olabilir ve failden / faillerden intikam alma arzusu içerebilir. Hatta söz konusu süreç, İsraililerin yaşadığı ve zaman zaman Araplara karşı eylemlerinin meşruiyet kanalı olarak “Holokost” ve Filistinlilerin felaket olarak

¹⁷ Ruminasyon: problemini çözmek adına harekete geçmeden, geçmişte takılarak içinde bulunduğu duygu durumunu, olası sebep ve sonuçlarını tekrar tekrar düşünmesi olarak tanımlanmaktadır.

adlandırdığı on yıllarca süren şiddet ve göç deneyiminin ifadesi olan “El Nakba” gibi talihsiz olaylar tarihsel imajların düzeltilmesine yönelik önemli bir katalizör görevi görmektedir (Ray, 1999). Bu tür yaşantılar toplumların etnik ve ulusal kimliğinin parçası olan mağdur kimliğini besleyen travmalardır.

Mağduriyetlerin getirdiği intikam alma hevesi, giderek milliyetçi ve etnik kimliğin bir tanımlayıcısı olabilir. Yaşanılan travma ve zaferlerin nesilden nesile aktarımı intikam almanın örtük ifadesi haline gelebilir. Sırlarda yeni doğan için geleneksel kutsamanın “Selam, Kosova'nın küçük intikamcısı” klişesinde olduğu gibi (Kaplan 1993: 38; Lerner, 2020) kişi, daha tanışmadığı ve keşfetmediği bir tarihsel mağduriyetin ve bunun sonucunda gelişen intikamın sorumluluğuyla doğar. Bireyler geliştikçe sosyal öğrenme yoluyla bilişsel bir karakter kazanır ve toplum ritüel ve uygulamalarına katılarak içinde bulunduğu kültürün parçası olur (Ray, 1999: 127).

Durkheim'in kolektif coşkunluk / köpürme olarak ifade ettiği durumda bireyler, kimlerin dost kimlerin düşman olduğunu yeniden hatırlar ve bazen yeni üyeler katarak yeniden toplumu şekillendirir. Bunlar unutmaya karşı verilen kitlesel yanıtlardır ve dinamik potansiyeldedir (Durkheim, 1976: 371). Dolayısıyla bu derin duygular söylemlere ve eleştirilere açık olmadan kodlanır, basmakalıplaştırılır ve ritüelleştirilir (Lerner, 2020; Ray, 1999: 127). Yas ve keder özellikle önemlidir, çünkü intikam dolu adalet / hak arzusunun temelini oluştururlar. Dolayısıyla şiddet eylemlerine izin veren söylemlerde keder ve kayıp önemli olabilir (Volkan, 1999, 2005, 2008, 2013). Görülmektedir ki; mağdur yansımaları, genellikle hem zamana hem de mekana yayılmakta ve olaya karışmamış nesilleri dahi içermektedir.

ABD farklı toplumlarda öfke, düşük benlik saygısı ve isyan potansiyeli üzerine risk analizi çalışmaları yapmış, psikososyal işlevsizlikle ilgili endişeler doğrultusunda 1968'de Carnegie Uluslararası Barış Vakfı ve Brooklyn Psikoloji Derneği tarafından desteklenen, savaşın ve şiddetin duygusal stresi konulu büyük bir konferansa destek vermiştir (Parker, 1972). Bu konferansın temalarından biri, bireylerin kitlesel hayal kırıklıklarının ve kayıplarının, tutum ve davranışlarını nasıl etkilediğine odaklanmak olmuştur. Travmatize olmuş (veya mağdur) toplumlarda, hayal kırıklığı ile saldırganlık (önlenmesi gereken) birbirini besleyen unsurlar olarak

nitelendirilmiştir. Dolayısıyla güvenlik stratejilerinin ve meselelerinin mağdur kimliği üzerinden duygusal bir bakış açısıyla analiz edilmesi gereklidir. Çünkü ulus ötesi etnik bağları olan, travmatik bir etnik grubun hak duygusu, adalet arayışı ve mağduriyet söylemleri, güvenlik için olumsuz sonuçlar üretebilir (Black, 1998; Campbell ve Manning, 2014). Birinci bölümde değinildiği gibi bir devlette var olan etnik seferberlik, diğer etnik gruplarda veya o grubun diğer devletlerdeki uzantılarında da etnik seferberliğine yönelik siyasi faaliyetlerini etkileyebilir ve taklitçi yaklaşım söz konusu olabilir. Ayrıca taleplerin uluslararasılaşması yoluyla hem iç seferberlik teşvik edilebilmekte hem de şikayetler için uluslararası forumlar oluşturarak devletin etkililiğini zayıflatılabilmektedir (Singh, 2002: 84). Söz konusu durum, tarafların güvenlik meselelerini politik psikolojik açıdan müzakere etmeyi gerektirmektedir.

2.3.3. Bir Güvenlik Stratejisi Olarak “Duygu Yönetimi”

Dünya sahnesinde etnik siyasi meseleler gibi kalıcı olumsuz gelişmelerin engellenememesinin etkisiyle siyaset alanında psikolojik farkındalık artmıştır. Daha önce de bahsedildiği gibi bu anlamda “Politik psikoloji, akademide büyüyen bir uzmanlık alanıdır” (Richards, 2019: 4; Kelman, 1999; Ray, 1999). Dolayısıyla dünya çapında travmatize olmuş etnik kimlikler ile uluslararası siyaset eşgüdümlü ele alınmaya başlanmıştır. Son yirmi yılda, Batı kamuoyunda travma kurbanları deyiimi açlık ve kıtlık kurbanlarını bile yerinden edecek şekilde yaygın şekilde kullanılmaya başlanmıştır. Yıllar geçtikçe ve etnik çatışmanın boyutları ve dinamikleri çeşitlendikçe, psikososyal müdahale olarak bilinen terapötik müdahaleler, çatışma çözümünün bir unsuru haline gelmiştir (Androff, 2012). Ek olarak Soğuk Savaş sonrasında Kopenhag Okulu’yla gündeme gelen kimlik güvenliği veya toplumsal güvenlik kavramı; kültür, kimlik, toplumsal yaşantılar, gelenekler ve dini inançlar gibi sosyolojik öğelerin de güvenlik kapsamında analiz edilmesi gerektiğini vurgulamaktadır.

2.3.3.1. “Terapötik Refah Siyaseti” Sorunsalı

İkinci Dünya Savaşı sonrası yeniden yapılanma bağlamında kastedilen gelişme; sadece kurum ve yapıların inşası, ekonomik koşulların iyileştirilmesi ve

uluslararası sorunlara yönelik ekonomik ve siyasal işbirliğini artırmak ilgili olmamıştır. Bunların yanında sosyal ilişkilerin düzenlenmesine yönelik politikalar ve programlar ile savaşın bıraktığı travmalarla mücadele meselesi öne çıkmıştır. Bu anlamda 1960'lı yıllardan itibaren terapötik yaklaşıma doğru bir geçişin olduğu görülebilir. Ancak özellikle son yirmi yılda savaştan etkilenen nüfusların duygusal durumu, uluslararası siyaset yapıcılar ve analistleri için merkezi bir ilgi ve endişe odağı haline gelmiştir. Bu noktada önleyici programlar; şiddet içermeyen davranış modellerini aşlamak ve bireylerde şikayet duygusunun toplumu değiştirmek için kullanılacağı endişesi nedeniyle terapötik müdahalelerin toplumlara özsaygı kazandırma noktasında gerekliliğini ifade etmektedir (Pupavac, 2004a: 154).

Toplulukların sosyal psikolojisi ele alınarak oluşturulan güvenlik paradigması, devlet temelli uluslararası güvenlik sisteminden inanç, duygu ve davranışlarıyla insan güvenliğini sağlayan bir sisteme doğru kaymıştır (Duffield, 2001; Pupavac, 2004a: 152). Bu doğrultuda çağdaş duygu bilimi (*emotionology*¹⁸) nin ana temalarından biri, yabancılaşma ve moral bozukluğu duygularına karşı koymak için benlik saygısının teşvik edilmesidir. Öz saygıyı teşvik etmek duygu biliminde, öfkenin yıkıcı duygusu ve aşırı hırs gibi duyguların üstesinden gelinerek sağlanabilir (Richards, 2019: 17). Diğer bir deyişle, bireylerin öz saygısını yeniden kazandırmak veya güçlendirmek; baskın duygularını kısıtlamakla ve yatıştırmakla ilgilidir. Bu doğrultuda siyaset yapıcılarının şikayetleri ılımlı hale getirerek bireyleri aşırı duygu üretmekten caydırmayı hedeflemesi beklenmektedir. Terapötik güvenlik paradigması bu doğrultuda geliştirilmiştir. Bireyleri, kurban olmaktan fail olmaya kaydırabilen ve tedavi edilmeyen travmanın kuşaklararası bir etkiye sahip olabileceği ve şiddeti teşvik edebileceği korkusuna dair bir varsayımla uluslararası toplum, çok sayıda

¹⁸ “Duygu bilimi: Bir toplumun veya bir toplumdaki tanımlanabilir bir grubun temel duygulara ve bunların uygun ifadelerine karşı koruduğu tutumlar veya standartlara ve kurumların bu tutumları insan davranışına yansıtma ve teşvik etme yollarını ele almaktadır (Stearns ve Stearns, 1985). ”Richards (2019)’a göre bu alan, “kaygı, suçluluk, kayıp ve öfke gibi zor duyguların ilgili birey ve o kişinin temas halinde olabileceği diğer kişiler için en yapıcı şekilde yönetilebildiği süreci ifade eder. Duygu, savunmacı bir şekilde reddedilmek ya da reddedilmek yerine kabul edilmeli ve dikkati dağıtacak ya da ortadan kaldıracak herhangi bir eyleme ya da psikolojik manevraya başvurmadan tolere edilmelidir.”

psikososyal rehabilitasyon programı (Makedonya'nın Üsküp kentinde Arnavutlar için bir ECHO¹⁹ programı gibi) yürütmüştür (Pupavac, 2002: 504).

Özellikle Anglo-Amerikan kaynaklı literatürde baskın olan uluslararası terapötik model, travmalardan muzdarip nüfusların duygusal işlevsizlik döngülerini kırmak için önleyici tedaviye ihtiyacı olduğunu varsaymaktadır (Pupavac, 2002: 490). Çünkü kendini değersiz hisseden kurbanların geriye dönük düşük imajlarını düzeltmek için intikamcı şekilde zafer arayışında olması ile istikrarsızlık riskleri gündeme gelebilmektedir. Bu da yeni çatışmalarla oluşabilecek istikrarsız devlet sistemlerinin uluslararası sistemde tekrar baş gösterme tehlikesini ortaya çıkarabilir. Pupavac (2004a: 150), uluslararası sağlık ve yardım kuruluşları tarafından travmanın evrensel kullanımına ve buna bağlı olarak "terapötik güvenlik paradigmasının" yükselişine dikkat çekmektedir. Pupavac, bu paradigma ile zayıf gruplar olarak savaştan etkilenen mağdur nüfusun giderek daha patolojik hale getirildiğini ifade etmektedir. Bu durumla paralel olarak işkence, tecavüz gibi şiddet eylemleriyle travmatize olmuş toplumlar sorunsallaştırılırken aynı zamanda öz yönetim hakları da tehlike altına girmektedir. Böylece, devlet işleyişinin yetersizliği öne sürülerek, yine bir (kısır döngü modeli ile) terapötik müdahale akut bir gereklilik olarak algılatılabilmektedir. Dolayısıyla zayıf toplum dış müdahalelere karşı daha savunmasız hale gelmekte; kendi kendini yönetim reddini gerçekleştirmektedir. Bununla birlikte zayıf devlet, müdahale etme yetkisine sahip olanlara siyasi güç tahsis etmek durumunda kalmaktadır. Dolayısıyla uluslararası terapötik yaklaşımın bu toplumlar için sunduğu şey, “manipüle edilebilir bir refah duygusu”dur (Pupavac, 2004: 149; Rieff, 1966: 45).

Dolayısıyla terapötik adalet ve kalkınma modeli her ne kadar halkların duygusal beklentilerini yatıştırmayı amaçlasa da, savaş sonrası toparlanmayı fiilen engellemektedir. Böylece uluslararası terapötik müdahaleler; şiddetli öfke duygusuna karşı düşmanlığı ortadan kaldırmamakta, gelecekteki failleri patolojik hale getirerek aksine güçlendirmektedir. Bu müdahaleler aynı zamanda patolojik (olarak

¹⁹ Program;çocuklar arasındaki işbirliğini, hoşgörüyü, saldırgan ve yıkıcı duyguları yatıştırmayı geliştirmek için kurulmuştur.

değerlendirdiği) nüfusun, kendi kendini yönetme kapasitesini ve sorunlarla başa çıkma stratejisini sorgulatmaktadır (Chandler, 1999; Hayden, 1999; Pupavac vd., 2002: 162). Sonuç olarak, uluslararası terapötik paradigma; insan öznesini savunmasız, depolitize edilmiş ve içgüdüsel olarak şiddeti barındıran olarak refleks mekanizmasına indirgeme eğilimindedir. Aslında yıllardır işkence kurbanları ile yapılan çalışmalar göstermektedir ki, vahşileşme ve vahşete uğrama deneyiminin bir araya getirilmesi yaklaşımı yersizdir (Summerfield, 2002). Yani vahşete uğrama vahşet eylemini gerçekleştirmeyi garantilemez. Tarihçi Ben Shepherd'ın kapsamlı bir şekilde belgelediği gibi, söz konusu deterministik / belirleyici travma modeli, deneyimlerin kişilik, siyaset, sosyal koşullar, kültürel inançlar ve askeri faktörlere göre nasıl süzüldüğünü gözden kaçırmaktadır (Shepherd, 2000).

UNESCO Anayasası'nın önsözü "Savaşlar, insanların zihninde başladığına göre, barışın inşası da insanların zihnindedir." demektedir. Kurumun anayasasında yazan bu metin, yeniden inşa sürecinde insan aklı ve duygularının önemine dikkat çekmektedir. Benzer şekilde, DSÖ (Dünya Sağlık Örgütü) de zihinsel olarak sağlıklı kişilikler ve bir arada uyum içerisinde yaşama hedefini vurgulamaktadır. Bununla birlikte, belirli zihinsel durumlardan kaynaklanan sosyal çatışma anlayışı, son yıllarda sosyal psikolojinin önemi uluslararası kurum ve kuruluşlarda giderek artmıştır (Kelman, 2007; Pupavac, 2004b). Bu anlamda özellikle inşacı yaklaşım dikkate değerdir. İnşacı yaklaşım, yeni güvenlik birimleri olarak ele aldığı değerlere yönelik tehditleri uluslararası sistemin güvenlik meselesi haline getirmektedir. Uluslararası ilişkiler ana akımlarının temel kaygısı olan devlet güvenliğinin önemi, artık kimlik açısından tanımlanan "toplumsal güvenliği" de kapsamaktadır (Singh, 2002: 89). Mercer (2000), güven ve kimlik arasındaki ilişkiyi araştırarak, güvenin bilişsel olduğu kadar duygusal bir dinamik olduğunu ve bu açıdan uluslararası ilişkiler alanında ele alınabileceğini ifade etmiştir. Bununla beraber artık psikologlar, psikiyatristler tarafından oluşturulan savaş, savaş travması ve çatışma yönetimi üzerine çok sayıda program ve eğitim kılavuzu bulunmaktadır. Yine politikacılar, diplomatlar ve diğer uluslararası gündem belirleyiciler tarafından çatışmaları anlamak için travma ve şiddet döngüleri fikri, artık uluslararası barış ve güvenlik gündeminin bir parçası haline gelmiştir.

Psikoloji ana disiplinde birey, bireysel olarak travmatize olduğu sosyal bağlamdan uzaklaştırılabilir ancak politik psikoloji için bu durum aynı değildir. Bu alt disiplinde bireylerin etnik bir şiddet ve travma sonrası stres bozukluğu, özdeşleştiği grup içindeki pozisyonları ve yaşam koşulları dikkate alınarak ele alınmalıdır. Çatışma sürecinde aktörler için de durum aynıdır. Başlangıçta oldukça şiddet taraftarı olan bir aktör, kısa sürede konjonktürel durumun etkisiyle barış yanlısı olabilir. Hatta daha genel ifadeyle, çatışma bir kez başladıktan sonra, yıldırma sürecine girer ve kaçınılmaz olarak her zaman bir veya iki tarafın da adalet arayışını gerektirir. Hobbes'un "doğal hukuk" olarak tanımladığı bu süreç kaçınılmazdır. Çünkü insan, savaş durumunda devamlı ölüm korkusuyla yaşamaktan mutlu değildir. Bu savaş halinden kurtulmak için birtakım ahlaki ilkeler içeren "doğal hukuk" arayışı kaçınılmazdır (1967: 189).

Etniklik; ortak tarih, kültür ve din gibi akrabalık ilişkileri açısından ele alındığında, seçilmiş travma ve seçilmiş zaferlerin ortaya çıkmasında güçlü bir faktördür. Etnisite, maddi amaçlar elde etmek için kullanıldığında ve ortak bir yaşam tarzından ortaya çıkan benzer politika tercihleri açısından ele alındığında, çatışma ve güvenlik için önemli bir anlam ifade etmektedir. Bu durum aynı zamanda bölgesel devletlere öncelik veren yaklaşımların (özellikle uluslararası ilişkiler ana akımlarının) meşruiyetini bir nebze sorgulatmaktadır (Singh, 2002: 83). Buna göre, çatışmanın arabuluculuğunda kültürün, paylaşılan anlamlar ve davranış kalıplarının oluşumunda tarihin ve sosyal bağlamlarının etkisi daha iyi analiz edilmelidir. Çünkü kültürel özellikler başkalarıyla paylaşılır, bu nedenle bir etnik kökene, dile veya dine karşı herhangi bir suç (ayrımcılık, etnik temizlik veya soykırım gibi), o etnik kökenle özdeşleşen herkese karşı bir suçtur (Campbell ve Manning, 2014). Dolayısıyla kalıcı barış tesisi için travmaları, güvenlik unsuru olarak kullanmak yerine, tarafları endişeye götürmeyecek seviyede (gayri resmi) etkileşimi arttırarak bir barış kültürü oluşturmak, barış ve çatışma çözümüne ilişkin bir dizi fikir sunabilir. Bu durum özellikle kronik etnik çatışmalarda kendini gösterir. Kronik çatışmaların tarafları, barış yapmaya ilgi duyduklarında dahi varlıklarını tehlikeye atmamak için birbirlerine güven duymaktan imtina eden yaklaşımları, barış çalışmaları için önemli bir meseledir. Düşmanlar arasında kademeli güven inşasına yönelik yaklaşımda

güven olmadan barış ve barış olmadan güven tesis edilemeyeceği bilinmektedir (Kelman, 2005: 639). Dolayısıyla çatışma sonucunda gruplararası birikmiş düşmanlık, toplumdaki güvensizlik ve çatışma etiğinin sürdürülmesini besleyen faktördür (Bar-Tal; 2000, 2001; Cuhadar ve Dayton, 2011). Ancak savaşı sadece psikolojinin devamı olarak ele alma eğiliminde terapötik refah siyaseti gibi yaklaşımlar, uluslararası çatışma yönetimine önemli veriler sunsa da, sadece toplumları ve bireylerini patolojikleştirmenin ötesinde bir şey üretmez. Çünkü bu modelde sadece travmatik açıdan bir nedensel çıkarım öne sürülerek, daha makro sorunlar olarak işsizlik, eşitsizlik, yolsuzluk gibi olguların toplumlar üzerinde patojenik etkileri arka plana atılmaktadır. Dolayısıyla toplum bireylerinin travmalarının varlığı ve etkisi kabul edilmeli ancak, yaşadıkları deneyimlerin sosyal bağlamları da görmezden gelinmemelidir.

2.3.3.2. Güvenlik Sorunu Olarak Çatışmaların Psikolojikleştirilmesi

Savaşın toplumların ruh sağlığı üzerinde olumsuz bir etki oluşturduğu tartışmasız şekilde kabul edilmektedir. Uluslararası raporlar genellikle savaştan “psikososyal işlev bozukluğu, yeni istikrarsızlık, yeni zayıflıklar ve yeni tehlikeler” olarak bir kısır döngüye vurgu yapmaktadır (WHO, 2000, 2002: 6). Volkan, uluslararası politikada benimsenen psikososyal travma modelini; diğer grupların kasıtlı olarak neden olduğu olumsuz olayların psikolojik sorunlara neden olacağını ve etkilenen grupların, kayıplarının yasını tutamadığında veya çaresizlik ve aşağılanma duygularını tersine çeviremediğinde, sonraki nesilleri tamamlanmamış psikolojik süreçleri tamamlama sorumluluğunu atfedeceğini ifade etmektedir. Bununla birlikte nesiller arası aktarılan psikolojik görevler; gelecekteki siyasi, askeri ve ideolojik gelişimi ve karar vermeyi şekillendirmektedir (Volkan, 2000: 3) Burada da ifade edilmektedir ki, bir savaş nedeni olarak travma, gelecekteki savaşlar için şiddetli çatışmanın en güçlü yakıtı olabilir. Ancak bu durum sadece travmalar üzerinden gerçekleşmez bunun için güçlü teşvik edici unsurlar ve nedensel ilişkiler gereklidir.

Savunmalar, uyumsuz ve problemlı süreçleri başlatırlar (Richards, 2019). Uluslararası İlişkiler’de doğrulanamayan bilgilerin ulus devletleri karşı silahlanma ve savunma arayışına ittiği varsayımı güvenlik ikilemi kavramıyla açıklanmaktadır. Ulusal devletlere atfedilen bu yaklaşım, etnik gruplar için de geçerlidir. Bir grubun savunma alanında kendini güçlendirmeye yönelik hamlesi, karşı grup veya grupların üyeleri tarafından tehdit olarak algılanabilir. Yanlış veya çarpıtılan bilgiler farkında olmadan ve kısa süre içerisinde bir öfke yumağı oluşturabilir (Posen, 1993: 27-29). Toplumlararası çatışmanın tırmanmasında bilgi yetersizliği ve / veya yanlışlığının önemi, aslında her uluslararası krizde önemli bir faktördür. Özellikle narsistik bir liderin yönetiminde, davranış ve fikirlerin rasyonel ve objektif bir gerçekliğe dayanmadığı durumlarda bir ulus acımasız bir geleceğe sürüklenebilir. Böylece gruplararası ilişkilerin sıradan ve dinamik bir özelliği olarak anlaşmazlıklar, daha keskin veya uzun süren ve çözüme direnen sosyal çatışmalar olarak kronik çatışma halini alabilir. Geçmişte yaşanan etnik çatışmanın göze çarpan olayları üzerine algılananlar, kronik çatışmalarda referans noktası olarak hizmet edebilir (Bar-Tal, 2001). Tamamlanmamış yas, kalıplaşmış düşünce ve davranış tekrarlarının sürdürülmesine neden olur ve uzlaşmaya izin vermez. Dolayısıyla geçmişe yönelik kayıp duygusu, etnik şiddetin oluşumunda güçlü bir söylem yaratabilir (Ray, 1999; Volkan, 1999, 2000, 2013). Böylece çatışmalar, kronik hale gelir. Kronik çatışmalar, etnisite üzerinden ilerlediğinde kimliği sıfır toplamı hale getirilen bir yapıdadır (Kelman, 1999; Putnam ve Wondolleck, 2003; Zartman, 2005). Yani bu tür çatışmalarda taraflar kimliklerini, diğer grup / grupların olumsuzlamasına dayandıracak şekilde tanımlar. Bu anlamda kimlikler, birbirine olumsuz olarak bağlıdır (Kelman, 1999; Putnam ve Wondolleck, 2003). Tarafların birbirini kimliksizleştirme çabaları ve kimliğin kronik çatışmaları karakterize etmesi nedeniyle literatürde bu tür çatışmalara " kronik kimlik çatışmaları" da denmektedir (Gray, 2003).

Rakip kimlikler tarafından algılanan tehdit ile kimlik değeri arasındaki pozitif bir ilişki olduğunda, iç çatışmaların paranoyak izdüşümler biçimini alma olasılığı artar. Kronik çatışmalarda duyguları ifade noktasında kimliksizleştirmenin güçlü bir etkisi vardır ve genellikle kimliksizleştirme nefret, gurur ve korku gibi güçlü

duygularla ilişiktir (Coleman, 2003; Putnam ve Wondolleck, 2003; Sen, 2006) Bu duygularla süregiden bir karşılıklı kimliksizleştirme döngüsü ile söz konusu çatışmaların çözümü çıkmaza girmektedir (Fiol, Pratt, O'Connor, 2009: 34). Dolayısıyla aktörlerin etnik bir çatışmayı çözme yeteneğini kaybetmesi gerçekleşir. Bu durumda çatışma çözümü için dış müdahale gerekli görülür ve çatışma döngüsel bir biçim alarak iki boyutlu yapısal bir “güvenlik ikilemi” haline gelebilir. Sonuç olarak tarafların karşılıklı beslemiş olduğu olumsuz duygular, (1) ulusötesi etnik benzerliği olan gruplara da sirayet ederek kutuplaşmanın artmasına neden olabilir. Farklı ülkelerde varlığını sürdüren (azınlık) etnik grup ile kötü muameleci devlet arasındaki memnuniyetsiz ilişki, anavatana yönelik duygusal yönelimi artırabilir. Bir diğer duruma göre ise taraflar, çatışma çözümüne dahil olan dış devletlerin müdahalesinden kaçınma (2) çabaları ile siyasi açılım ve güvenlik krizine girebilirler (Singh, 2002: 75-84).

Düşman kavramı, duygu yüklüdür ve düşmanlıkla ilgili tutumların sürdürülmesi veya değiştirilmesiyle ilişkilidir. Geçmişte farklı etnikler arasında yaşananlar, geçmişte farklı ulus devletler arasında yaşananlardan daha derin ve duygu manipülasyonuna açık bir mesele haline getirilmektedir. Bilindiği gibi, uluslararası ilişkiler ve siyaset disiplinlerinde kalıcı dost / düşman kavramlarına değişen konjonktür nedeniyle yer verilmez. Bu durumu pratikte de görmek mümkündür. ABD, tarihi boyunca Britanya, Fransa, Meksika, İspanya, Almanya, İtalya ve Japonya'ya karşı savaşmıştır ve bu devletlerin hepsiyle (değişen derecelerde) müttefik kalabilmiştir. Bunun gibi en uzlaşmaz olarak bilinen uluslararası düşmanlar bile (Fransa ve Almanya gibi) belirli ortaklıklar (AB, AK, NATO gibi) içerisinde girebilmiştir (Holsti, 1967: 17). Ancak, etnik gruplararası çatışmalarda sekte nefret ve atasal düşmanlıkların duygusal patlamaları ihtimali her zaman uluslararası bir çatışma potansiyeli olarak değerlendirilmektedir. Bunun nedeni geçmişte toplumlarda travma yaratan olumsuz deneyimleri sağlıklı çözme girişimleri yerine, dış etki unsurlarının faydacı (ve / veya fırsatçı) girişimlerle ele geçirici ve zoraki yönlendirici siyaset anlayışlarından kaynaklanmaktadır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ETNİK ÇATIŞMA ÖRNEĞİ OLARAK “BOSNA HERSEK”

3.1. Çatışma Öncesi Bosna Hükümeti’ne Genel Bakış

Bosnalı etnik grupların siyasi kültürünü ve kendilerini nasıl tanımladıklarını anlamak için bazı önemli süreçler ve olaylar ele alınmalıdır. Bu başlık altında Slav gruplarının bazı ayırıcı özellikleri önemli tarihsel süreçler içerisinde değerlendirilecektir. İlk olarak Sırp - Hırvat yönelim farklılığının temelini oluşturan ayrım, Roma İmparatorluğunun MS 4. yüzyılda Doğu ve Batı İmparatorluklarına etkili bir şekilde bölünmesine dayanmaktadır. Sonraki dönemlerde gerçekleşen “Büyük Bölünme” ile Hristiyanlık, Yunan Ortodoksluğu ve Roma Katolikliği olarak ayrılmıştır.

Roma İmparatorluğu’nun bölünmesi ile Slavlar, farklı kültürlerin hakimiyet alanlarına girmiş ve farklı kültürel gelişim göstermişlerdir. Slovenler, Hırvatlar ve Sırlar olarak “Güney Slav” kabile gruplarının siyasi ve kültürel bölünmesi, Roma İmparatorluğu’nun eski İliya eyaletlerine göçlerinin tamamlanmasından kısa bir süre sonra MS 6. ve 7. yüzyıllarda gerçekleşmiştir. Slavlar 6. yüzyılın başından itibaren Karpatlar’ın kuzeyinden güneye doğru kabileler akını şeklinde inip Balkan topraklarına yerleşmiş ve yüzyılın sonuna gelindiğinde Slav kabileleri bölgenin önemli bir gücü haline gelmiştir. Bu gruplar kendilerinden daha baskın kültürlerin etkisine girmekte zaman zaman direnseler de hakim kültürler baskın gelmiştir. Örneğin, Slovenler ve Hırvatlar, Cermen ve Macar egemenliğinde Roma Katolik (Batı) tarzlarını benimserken, Sırlar ise Bizans İmparatorluğu’nun Ortodoks Hristiyan (Doğu) geleneklerini benimsemişlerdir. 6. yüzyılda, Slovenlerin ataları, bugün Orta Avusturya olan Cermen topraklarının güneydoğu bölgesine taşınırken, Sırların ve Karadağlıların ataları ise 7. yüzyılda doğu Balkanlar’ın dağlık bölgelerine yerleşmiş ve kendilerini (sözde) Bizans İmparatorluğu’nun tebası olarak görmüş, kültürlerine Doğu yönelimi vermişlerdir. Nitekim, Roma İmparatorluğu’nun ve Kilise’nin bölünmesi, farklı uluslar arasında dini ve kültürel farklılıkların zeminini hazırlamıştır. 10. yüzyılın sonunda Hristiyanlığı benimseyen Güney Slavları arasındaki dini ayrışmalar, kültürün temel bileşeni olan “dil” alanında da

belirleyici olmuştur. Sırbistan ve Doğu Bosna'daki Sırlar, genel olarak Yunan alfabesini kabul ederken, Slovenler ve Hırvatlar ise Latin alfabesini benimsemiştir.

Önceki bölümlerde ifade edildiği gibi gruplar arasındaki benzerlikler gruplararası dayanışmayı artırıcı olabilir. Ancak bunun tersi de mümkündür. Komşu etninin farklı bir kültürel unsur ihracı (dil, din, yaşam tarzı gibi), gruplar arasındaki biz-onlar çizgisini keskinleştirebilir. 1254'te Macar etkisi ve 14. yüzyılda Osmanlı'nın fethi, bölgenin etnik, siyasi, dini ve kültürel rekabetlerini belirgin hale getirmiştir. Öte yandan Osmanlı hakimiyetinde Bosnalıların Müslümanlığı seçerek “Boşnak” kimliğini oluşturması bölgede yıllarca sürecektir olan reddetme sürecini gerçekleştirmiş ve birbirinden hazzetmeyen iki etniyi (Sırlar ve Hırvatlar) zaman zaman aynı noktada buluşturabilmiştir. Nitekim, Osmanlı egemenliği ile tarafların kültürel gelişimi arasındaki benzerlik giderek azalmıştır. Öte yandan taraflar karşı tarafın / ulusun ne olduğuna göre kimlik inşa etmiş ve kendi kimliklerini belirlemiştir.

Bölgede kimlik belirleme süreci, genellikle (aniden çok eskiye dayanan savlarla) zamansız ve varsayımsal (iktidar kaynaklarının inanç, değer ve tutumları) olarak gerçekleşmiştir. Örneğin; Hırvatlar için Sırlar, doğulu ve aşağı olarak tasvir edilirken; Sırlar ise Hırvat ulusal kimliğini Sırp nefreti ile ilişkilendirmişlerdir (MacDonald, 2003). Hatta Tudjman, iki ulusun arasındaki keskin farklılığı şu şekilde ifade etmiştir: “Hırvatlar, Akdeniz geleneğinin bir parçası olan Batı Avrupa'nın bir parçasıdır. Shakespeare ve Molière'den çok önce yazarlarımızın çalışmaları Avrupa dillerine çevrilmiştir. Sırlar Doğu'ya aittir. Türkler ve Arnavutlar gibi Sırlar, doğu halklarıdır ve Bizans kültürüne aittir” (Hayden ve Hayden, 1992: 9). Hatta Hırvatlar, zaman zaman kendilerini Balkanlar coğrafyası ile özdeşleştirmekten de imtina etmiştir (Sells, 2002; Brkljacic, 2003). Liderleri Tudjman da dahil pek çok Hırvat, Hırvatistan'ın Balkanların bir parçası olması fikrini geçmişlerine, geleneklerine ve değerlerine aykırı bulmuştur. Tudjman, Balkanofobik yaklaşımını bir röportajında şöyle ifade etmiştir: “Jeopolitik konumuna, on dört asırlık tarihine, medeniyetine ve kültürüne dayanarak Hırvatistan, Avrupa ve Akdeniz çevresine aittir. Balkanlar ile arasındaki siyasi bağlarımız, Hırvat tarihinde sadece kısa bir bölümü ifade etmiştir ve bu bağın tekrarlanmaması üzerine kararlıyız!” (MacDonald, 2003: 118). O'na göre

Balkanların bir parçası olmak, Avrupa'nın geri kalmış kesiminin bir parçası olmak ile aynı anlama gelmişti. Hırvatlar için Sırlar (Asyalı sürüler, vandallar gibi etiketlemelerle), Hırvat kimliğine zıt olan her şeyi temsil etme özelliklerine sahiptir.

Sırp kimliğinde ise kültürel ve etnik kimliği öne çıkarma meselesi yine varsayımsal ve (daha) mitolojiktir. Sırp mitolojilerinde aşına olunan bir sav; Sırların yenildikleri savaşlar nedeniyle cennetsel ve seçilmiş bir halk statüsüne sahip oldukları inancıdır. Bu anlatılara göre Sırlar, toplu olarak utanç ve aşağılanmayı reddederek yenilginin Sırların başarısızlığı veya güçsüzlüğünden değil de uhrevi (Cennetteki Krallık) amaçlar için olduğuna dikkat çekmektedir. Dolayısıyla anlatılarla yenilginin kurban kimliğine ve “şehitliğine” sarılmış ve anlatılarla özdeşleşmeyi seçmişlerdir (MacDonald, 2003: 63; Volkan, 1996: 11). Seçilmiş bir travmayı benimsemek etnik gururu artırabilir, mağduriyet duygusunu güçlendirebilir ve hatta etnik grubu atalarının acılarının intikamını almaya teşvik edebilir (Schick, 2011: 1847). Sırların mağdur kültürü oluşturma sürecinde, Ortodoks kilisesinin duruşu ve beyanları da önemlidir. Birçoğu için Kilise, toprakların fethini meşru kılan amaçlara hizmet eden ve diğer inançlara yönelik dışlayıcı ve hoşgörüsüz yapı sergilemiştir (MacDonald, 2003: 107). Nitekim, çatışma sırasındaki bazı Sırp Ortodoks Kilisesi beyanları, Kosova Savaşı'nı Sırlar için ahlaki ve manevi bir zafer değerlendirirken; aynı zamanda ilahi olanın sekülere ve ebedi olana üstünlüğü olarak tasvir etmesi Sırp halkının ilahi, özel ve seçilmiş algılanmasına yönelik milli bilinç uyandırmıştır (MacDonald, 2003: 70).

Sırların Osmanlı Türklerinden deneyimledikleri yenilginin nefretini Osmanlı ile tarihsel ve dini münasebeti nedeni ile Boşnaklara yansıtması da mitolojik bir söylemle olmuştur. 28 Haziran 1389 tarihinde Osmanlılar, “Kosova Polje Savaşı (*Field of Blackbirds*)” olarak bilinen savaşta Sırp prensi Lazar liderliğindeki Sırp, Boşnak, Arnavut ve Eflaklardan oluşan bir koalisyonu mağlup etmişlerdir. Osmanlı'nın Sırbistan'ı fethetmesi ve himayesine alması yaklaşık yetmiş yıl (1459'da) sürmüştür. Osmanlılar 1463'te fetihlerini Bosna'ya kadar genişletmiş ve 1483'te Hersek'i de almışlardır. Dolayısıyla Güney Slavlar arasında büyüyen kültürel milliyetçilik duygusuna, Osmanlı ve Avusturya-Macaristan hakimiyetinden siyasi bağımsızlık kazanma süreçleri destek sağlamıştır (Shrader, 2003: 7-8). Türkler,

Sırbistan üzerinde hakimiyet elde ettikten sonra Kosova Savaşı, Sırp halkı için giderek "paylaşılmış / seçilmiş bir travmaya" dönüşmeye başlamıştır. Buna göre savaşa dair mitolojik öyküler, Sırbistan'da güçlü bir sözlü ve dini gelenek yoluyla nesilden nesile aktarılmış ve travmatize edilmiş kimlikler güçlendirilmiştir (MacDonald, 2003: 5). Volkan'a göre bu durum "seçilmiş travmanın" zihinsel temsilinin büyük bir grubun kimliği üzerinde nasıl etki uyandırdığının örneğidir (Volkan, 1996).

Eski Yugoslavya'nın büyük bir kısmı bir zamanlar, Hristiyan ve Yahudi özerkliği ile birleştirilmiş İslami üstünlüğe dayalı Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası olmuştur. Bu dönemde Osmanlı toprak ağası sınıfı Müslüman iken köylülük hem Hristiyan hem de Müslümanlardan oluşmuştur. Ancak Bosna'da, 18. yüzyılda Müslüman köylülük toprak ağalarına karşı yarı feodal yükümlülüklerinden büyük ölçüde kurtulmuşken, Ortodoks köylülük aksine çoğunlukla köleleştirilmişti. Bu sınıfsal durum, zamanla Ortodoks – Müslüman husumetini besleyen bir kanal yaratmıştır. 19. yüzyılın ikinci yarısında, Osmanlı İmparatorluğu'nun gerilemesi bu kanalın açılmasına yardımcı olmuş ve (fırsatçı) milliyetçilere zemin yaratmıştır. Dolayısıyla Balkanlarda etnik milliyetçi hareketlerin motivasyon kaynağı, Osmanlı'nın dağılma sürecinde ve büyük güçlerin emperyalist emellerinde bulunmaktadır. 1877-1878 Osmanlı - Rus Savaşı sonucunda imzalanan Ayestefanos ve Berlin Anlaşmaları ile Balkan topraklarının önemli bir kısmı Osmanlı'dan ayrılmıştır. Berlin Anlaşması ile Sırbistan bağımsızlığını kazanmış ve Bosna Hersek ise Avusturya Macaristan idaresi altına girmiştir. Sırbistan özellikle bu dönemden itibaren “Büyük Sırbistan” temalı milliyetçi politikalar izlemiştir (Malesevic, 2006).

Güney Slavlar, birçok zorlu sürecin bir araya geldiği ve bu sürecin etnik milliyetçiliğe zemin hazırladığı birtakım kurumsal süreçlerden geçmiştir. 1915 yılında Sırp, Hırvat ve Sloven politik seçkinleri merkezi Londra'da bulunan bir kurulda Yugoslavya devleti kurulması fikrini ortaya atmış ve nihayetinde 1918 yılında “Sırp – Hırvat - Sloven Krallığı” ilan edilmiştir. 1 Aralık 1918'de ilan edilen ve liberal, demokratik ve parlamenter bir siyasi sistem olarak tasarlanan Sırp, Hırvat ve Sloven Krallığı hiçbir şekilde ulusal birliği olmayan yapı sergilemiştir. 1929'da Kral Alexander I. Karadjordjeviç, etnik ve siyasi bölünmüşlüğü azaltma ve uyrukları

birleştirme amacıyla diktatörlük ilan ederek ülkenin adını ve karakterini "Yugoslavya Krallığı" olarak değiştirmiştir (Sretenoviç, 2021). Öte yandan etnik, dinsel ya da bölgesel ayrımlara dayanan siyasi partiler feshedilmiş, standart bir yasal sistem oluşturulmuş, eğitim müfredatlarında birlik sağlanmış ve ayrıca ulusal tatil günleri belirlenmiştir. Ne var ki, Büyük Buhran'ın da etkili olduğu ekonomik ve siyasi bunalım demokrasi arayışını yoğunlaştırmıştır. Öte yandan Güney Slavlar tarihinde ilk kez bir araya gelmiş²⁰ ve devlet oluşturmuş gibi görünse de bu Krallık "Sırpların Krallığı" gibi devam etmiştir.

Hem Hırvat Ustaşalarla hem Sırp Çetniklerle ve hem de işgalci güçlerle (Almanya, İtalya, Macaristan, Bulgaristan ve Arnavutluk) savaşan Partizan ordusu, ülke işgal edilince Jozip Broz Tito liderliğindeki Yugoslavya Komünist Partisi (YKP) tarafından kuruldu. YKP'nin ve Partizan ordusunun amacı, ülkeyi işgalden kurtardıktan sonra "Sosyalist Yugoslavya Federasyonu"nu kurmaktır. Bu amaç için Ustaşalar ve Çetnikler engelleri 1945 yılının Nisan ve Mayıs aylarında tamamen ortadan kaldırıldı (Sancaktar, 2012). 29 Kasım 1945'te Tito, Sosyalist Federal Yugoslavya Cumhuriyeti (SFYC)'ni öne sürmüş ve hızlı bir şekilde etnik ve dini milliyetçiliği bastırmak için harekete geçmiştir (Shrader, 2003: 11). Tito, Batı'daki birçok kişi tarafından nispeten liberal bir komünist olarak görülmüştür. O'na göre, İkinci Dünya Savaşı'nın trajik deneyimleriyle güçlenen ulusal gerilimleri bastırmak için ılımlı politika gerekli görülmüş ve bu amaçla "Birlik ve Kardeşlik" sloganını öne sürmüştür (Bildt, 2021). Tito yönetimindeki Federal Yugoslavya, ilk yıllarda Sovyetlerle sağlam ilişkiler kurmuş ancak çok geçmeden baskıcı politikaları nedeniyle Sovyetlerle arası açılmıştır. Bu doğrultuda bölgesel varlığını korumak adına Batı ile ilişkilerini geliştirmiş ve komşularıyla iyi ilişkiler geliştirerek denge siyaseti izlemiştir. 1918'de esasen bir Sırp projesi olarak kurulmuş olan Sırp – Hırvat - Sloven Krallığının aksine; Tito ve komünist partisi tarafından kurulan Yugoslavya Sosyalist Federal Cumhuriyeti (YSFC), diğer tüm büyük etnik toplulukların varlıklarını tanımıştır. Tito liderliğindeki hükümet, Yugoslav federasyonunun kurucu parçaları olarak altı cumhuriyeti (Slovenya, Hırvatistan, Sırbistan, Karadağ,

²⁰ 1918'den önce, Güney Slavlar siyasi birlikle veya ortak bir devlette yaşama konusunda herhangi bir ortak deneyime sahip olmamıştır (bkz. Sretenoviç, 2021: 264).

Makedonya ve Bosna-Hersek) tanımıştır. Ayrıca 1971'de Tito, ülkenin bekası için Sırp ve Hırvatları dengeleyecek altı cumhuriyetten biri olarak Bosnalı Müslümanlara özel bir statü vermiş (Malesevic, 2006) ve Boşnakları ayrı bir etnik grup olarak tanımıştır. Sonrasında, 1974 anayasasıyla Voyvodina ve Kosova'nın özerk bölge statülerini de tanımıştır. Komünist dönem boyunca, Bosna'daki ve daha genel olarak Yugoslavya'daki insanların büyük çoğunluğu birincil kimliklerini etno-milli çizgide benimsemiştir. Burada “üst kimlik” olarak Yugoslav kimliğinin yerine “alt kimlik” olarak etnik Sırp, Hırvat ve Müslüman kategorileri tercih edilmiştir. Örneğin, 1981 nüfus sayımında Bosnalıların yaklaşık yüzde 8'i birincil kimliklerinin “Yugoslav” olduğunu ifade etmiştir. Bu sayı 1991'de yüzde 5,5 seviyelerine düşmüştür (Bose, 2007: 115-116; Uygun, 1998: 175).

Milliyetçilik, esasen 1960'larda, Tito'nun Batı kredileri karşılığında sert politikalarını hafifletmek zorunda kaldığı bir ademi merkeziyetçilik ve liberalleşme döneminde rasyonel seçim olarak ortaya çıkmıştır (MacDonald, 2003: 99). Ancak verilen bu tavizler, ekonomik ve sosyal olarak sancılı bir süreci başlatmıştır. Tito'nun ölümüyle YSFC, milliyetçiliğe geçiş dönemi yaşamış, komünizmin baskıladıkları açığa çıkmış ve parçalanma sürecine girmiştir. Ülkenin dağılması ve ardından Bosna'daki trajedi çok şaşırtıcı bir gelişme olmamıştır. Her ne kadar soykırım alışlageldik bir durum olmasa da, siyasal ve sosyal uyumsuzluk, aslında komünist Yugoslavya rejiminin bıraktığı mirasın etkisi olarak değerlendirilebilir. Oluşturulan zayıf federal hükümetin aşırı ademi merkeziyetçi politikaları, federal birimleri (Slovenya, Hırvatistan, Bosna-Hersek, Sırbistan, Makedonya ve Karadağ) daha çok özerk olma noktasına yönlendirmiştir. Bu durum da siyasi elit ve fırsatçı liderlere milliyetçi ve ayrılıkçı gündemler yaratma şansını sunmuştur. Her ne kadar etnisite ve millet; dinamik, belirsiz ve biçimsiz kavramlar olsa da yoğun sosyal etki ve kurumsal siyasallaşma koşullarında genellikle grup içi dayanışma ve grup dışı dışlama / ayrıştırma mekanizmasına dönüşebilir. YFSC'nin dağılması, kültürlerin ve kimliklerin siyasallaştığı ortamda neler olabileceğinin önemli göstergesidir (Malesevic, 2006). Federasyon hükümetinin daha iyi bir ekonomi ve yönetim ideali için oluşturduğu politikaların teşvik ettiği ayrılıkçı gelişmeler ile farklı etnomilli kimliklerin tanınması ve kurumsallaşması üzerindeki aşırı vurgusu, çözülüş sürecinin

temelini oluşturmuştur. Bu da siyasi faaliyet ve seferberlik için kendine taban arayan siyasi figürlerin ayrılıkçı stratejilerine zemin hazırlamıştır. Aslında burada kastedilen milliyetçi söylemlerle “kolay bir şekilde manipüle edilebilen” siyaset ahlakının yerleşik hale gelmesidir (Bose, 2007; Shrader, 2003).

1991 yılından itibaren Yugoslavya’nın çöküşünde tarihsel hesaplaşmalarını sona erdirmemiş ve aynı dinin bölünmüş düşman tarafları olarak Sırlar ve Hırvatlar arasındaki mücadelede etnik bir nefretin kendini göstermesi, hiçbir tarihi toprak iddiası olmayan Bosna Hersek bölgesinin kaderini ve Boşnakları olumsuz yönde etkilemiştir. Esasen bölgede herhangi yayılmacı ve talepkar siyaseti olmayan Boşnakların en büyük meselesi, diğerk etnilerin onları bir etnik varlık olarak kabul etmemesi olmuştur. YFSC’nin iki hükümeti olarak Sırlar ve Hırvatlar, Boşnak kimliğini yapay bir ulusal kimlik olduğu gerekçesiyle tanımamış; onları en iyi ihtimalle Sırp ya da Hırvat 'otantik' ulusunun üyeleri olarak ve kötü ihtimalle de Balkanlar ve Batı Avrupa’yı ele geçirmeye hazır olan tehlikeli bir İşlami komplonun failleri olarak görmüşlerdir (MacDonald, 2003: 9).

3.2. Bosna Savaşı ve Bosna Hersek’te atışma Dinamikleri (1992-1995)

Her ne kadar etnisite, sosyal disiplinlerdeki bilim adamlarının Yugoslavya’nın özölüşünü ve Bosna’daki savaşı anlamlandırdığı ve açıklamalar getirdiği birincil mercek olsa da (Golubovic, 2019: 547) birçok tali neden, çeşitli söylemlerin siyasal zeminde kutuplaştırıcı yönde güçlenmesine izin vermiştir. Bosna’daki çatışma süreci de çoğu araştırmacı tarafından etnisite kaynaklı bir ayrımcılığın getirdiği tarihsel nefretler olarak ele alınmıştır. Ancak savaşı sadece etnik nefretler ve eski hesaplaşmalar bağlamında ele almak ve gerçekleşen olayları etnik milliyetiliğede dayandırmak, toplumların dünyayı ve kaderlerini algılayış şeklini ve sistemik aktörlerin rolünü anlamadan bir çeşit indirgemeye neden olabilir. Nitekim çatışmaların temel nedeni tarihsel etnik nefretler olsaydı, bölgeleri zorla homojenleştirmek için “etnik temizlik” gerekli olacak derecede bir arada yaşam alanı baştan oluşmazdı. Burada bahsedilen “bir arada yaşamak”, Bosna’daki halkların kendilerini tek bir ulus ve ortak çıkarları olan kolektif bir yapı olarak görmeleri değıldir. Burada vurgulanmak istenen, Yugoslav federasyonunun tüm kurucu federal

yapılarından en az liberal ve demokratik olanı olarak Bosna Hersek, katı bir komunist yönetime sahip olsa da, belirgin etnokültürel farklılıklarına rağmen, etnik gruplararası şiddeti asgari düzeyde yaşayan bir devlet olduğudur (Gagnon, 2004: 39-43; Howard, 2015: 725-726). Halklar sürekli bir rekabet içerisinde olsalar dahi söz konusu rekabet, (en azından mevcut siyasi yapı çökene dek) geniş kapsamlı politikalar aracılığı ile kontrol edilebilmiştir. (Hayden, 2002, 2007). Dolayısıyla Bosna'yı 1992'de başlayan çatışmalara götüren süreç, pek çok takım yıldızının bir araya geldiği ve sembolik etkileşimin ve söylemsel siyasetin aktif olduğu dönemi temsil etmektedir. Alt başlıklar bölgede birtakım sembollerin ve belleğin kolayca siyasal argüman haline getirilebildiği manipüle edilebilir bir siyaset kültürünün oluşturulduğuna dikkat çekmektedir.

3.2.1. Bağımsızlık Öncesi Uluslararası Sistem

Bosna Savaşı'nın patlak vermesinde en önemli faktörlerden biri şüphesiz ki değişen ve dönüşen yeni dünya düzeninin yarattığı yeni hakimiyet ve güç alanlarıdır. Çok geçmeden bu değişimin tesiri güç boşluğunun yaşandığı Balkanlar coğrafyasında ve özellikle Yugoslavya'da görülmüştür. Dahası, Yugoslavya'nın kuruluşuna kadarki süreçte yüklendiği misyonlar, yeni dönemde stratejik önemini yitirmiştir. Dolayısıyla Yugoslavya'nın kuruluş süreçlerini, çeşitli ekonomik, etnik ve siyasal sorunlarını geniş bir perspektiften ele almak, sonu etnik temizliğe varan etnik ayrımcılığı ve dışlama siyasetini daha iyi analiz etmek için önemlidir.

Yugoslavya (Jugo-slav-ija, Güney Slav Ülkesi), varlığı boyunca temelde dört farklı aşamadan geçmiştir. Öncelikle ülke Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra "Sırp, Hırvat, Sloven Krallığı" olarak oluşturulmuştur. Bu ülkenin temel amacı (diğer milletlerde olduğu gibi) 'kendi kaderini tayin hakkı' arayışından ziyade, ona yüklenen misyon Balkan ülkelerinin küçük ve savunmasız olması ve güvenliklerinin komşuları tarafından tehdit edilmesine yönelik olmuştur. Yani Yugoslavya, zayıf Balkan devletlerinin güvenliğini sağlama, Güney Slav halklarının ulusal kimliklerini güçlendirmek ve ortak bir kimlik duygusunu teşvik etmek amaçlarıyla kurulmuştur. Yugoslavya, güney Balkan bölgesini İtalya, Bulgaristan ve Macaristan'ın talep ve tehditlerinden korumak için kurulmuşsa da İtalya, Bulgaristan ve Macaristan'dan

gelen toprak tehditleriyle karşı karşıya kalmıştır. İtalyanlar, Dalmaçya kıyılarının ve Arnavutluk'un kontrolünü isterken, Bulgaristan, Makedonya üzerinde hak iddia etmiş ve Macaristan, Banat ve Hırvatistan'ın bir bölümünü sahiplenmiştir. Birinci Dünya Savaşı sonrası Yugoslavya, bu nedenlerle kanlı olaylar yaşamış ve Büyük Buhran'ın da etkisiyle diktatörlüğe dönüşmüştür. Nihayetinde 1935'te demokrasiye dönmüşse de bu ülkelerin farklı talepleri karşısında bölge öncelikli önemde olmuştur (Tatum, 2002).

İkinci Yugoslavya Federasyonu (1945-1980)'na dahil olan milletler olarak Slovenler, Hırvatlar, Sırlar, Karadağlılar ve Makedonlar arasındaki farklılıklara saygı duyulmuş ve her halka çoğunluğu oluşturdukları bir cumhuriyet verilmiştir. Aynı zamanda, hepsi Yugoslavlar olarak tek bir ulus içinde birleştirmeyi amaçlayan politik bir "Kardeşlik ve Birlik" (bratstvo i jedinstvo) ideolojisi altında tek bir federal devlette birleştirilmişlerdir. Bu durum Yugoslav arması üzerinde, alevleri tepede birleşen altı meşale ile sembolik olarak ifade edilmiştir (Macek, 2009: 125). Ne var ki, eski federasyonda Tito'nun "Kardeşlik ve Birlik" çağrısına rağmen, bir Yugoslav kimliği (üst kimlik) tam anlamıyla benimsenmemiştir. Federal hükümetin lideri Tito, pek çok Sovyet müttefiki ile sınır çatışmasına neden olmasına rağmen devletin Sovyetler Birliği'nin bir tımarı olmasına izin vermemiş ve 1948'de Kominform'dan ihraç edilmiştir. İhraç sonrası süreçte Yugoslavya ABD'nin yardım programlarından yararlanmıştır. Tito, Yugoslavya'nın Sovyetler Birliği karşısında özellikle güvenlik alanında elini güçlendirecek ve iç bütünlüğünü koruyacak bir örgüt olarak Bağılantısızlar Hareketi'ne dahil olmuştur (Tatum, 2002: 65).

Üçüncü Yugoslavya (1980-1991), Tito sonrası altı cumhuriyet ve Sırbistan'daki (Kosova ve Voyvodina) iki özerk bölgenin temsilcilerinden oluşan sekiz yapıdan oluşan ve bir cumhurbaşkanlığı tarafından yönetilen komünist bir yönetimi ifade etmektedir. Uluslararası sistemin yapısındaki değişiklikler, Yugoslavya'nın güvenliğinde önemli derecede etkili olmuştur. 1985'te Sovyet Komünist Partisi genel sekreteri olan Mikhail Sergeyevich Gorbachev (Gorbaçov), Sovyetler Birliği ekonomisinin yeniden yapılandırılmasını ifade eden "glasnost (şeffaflık)" ve "perestroyka (açıklık)" politikaları, ABD ile rekabetten ziyade ılımlı ilişkiler hedeflemiştir. Söz konusu politikalar, amacına ulaşmadan Sovyetleri borç

ve huzursuzluk ortamına sevk etmişse de sistemde süper güçler arasındaki ılımlı diyalog hakim olmuştur. Dolayısıyla Doğu Avrupa ülkelerinin güvenliği ciddi bir tehdit altında olmadığından bağımsız ve birleşik bir Yugoslavya eski önemini kaybetmiştir. Yumuşayan uluslararası ortam Yugoslavya'ya pek yaramamış ve ABD yardım ve desteklerinden kolayca faydalanamamıştır. Diğer bir deyişle, Soğuk Savaşı kazanan ABD için Yugoslavya, stratejik ve ideolojik bir değere sahip olmayan “boşanılmış bir devlet” olarak değerlendirilmiştir.

Belirtmek gerekir ki, Tito Yugoslavya'sında kurucu topluluklara; hükümet işleri, bütçe harcamaları, adalet ve kültürel haklar için orantılı dağılım sağlanmıştır. Bir başka deyişle Tito'nun Yugoslavya'nda Makedon, Sırp, Macar, Hırvat, Karadağlı, Müslüman, Arnavut ve Sloven olma hakkı ve sahip olduğu diğer haklar, devlet tarafından garanti altına alınmıştır. Ek olarak Tito, adaleti sağlamak için, birçok etnik Macar'ın yaşadığı Sırbistan'ın kuzey bölgesindeki Vojvodina'ya ve 1974 Yugoslav anayasası altında etnik olarak Arnavutların yaşadığı Sırbistan'ın güney bölgesindeki Kosova'ya da özerklik vererek, Yugoslavya'nın sekiz farklı ulusunun temsil edileceği dönüşümlü bir başkanlık kurmuştur. Yugoslavya'da iktidarı merkezden uzaklaştıran 1974 Anayasası, Tito sonrası dönemde belirleyici olmuştur. Tito'nun ölümünün ardından 1980'lerde bu tür sosyal garantiler yavaş yavaş teste tabi tutulmuş ve 1990'larda durum vahim bir hal almıştır. Söz konusu teste tabi tutulma ve pürüzlerin ortaya çıkışı, özellikle Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü'nün (OPEC) 1970'lerin sonundaki fiyat artışlarının Yugoslavya üzerindeki etkisinden de kaynaklanmaktadır. OPEC, 1977-1980 yılları arasında petrol fiyatını varil başına 5 dolardan 22 dolara çıkarmış ve bu durum pek çok ülke gibi Yugoslavya'yı ciddi derecede borca sokmuştur. Yugoslavya için çıkış kapısı IMF olarak görünse de, talep edilen ve şartları çok ağır olan ekonomik reformlar, siyasi huzursuzlukların fitilini ateşlemiştir. Halk, kemer sıkma politikalarına (gıda sübvansiyonlarından vazgeçilmesi, tüketimi kılmak, gıda, ısınma ve benzin fiyatlarının artışı, ithalat kısıtlamaları) daha fazla dayanamamış (IMF isyanları olarak adlandırılan süreçte) ve siyasal istikrarsız bir ortam oluşmuştur. Dolayısıyla ekonomide yeniden canlanma gerekli bir hale gelmiş ve ülke, bunu imalat sanayilerini güçlendirme ile gerçekleştirmeye çalışmıştır. Ancak kurucu milletler arasında gelir ve refah

farklılıkları siyasi dengelerde daha fazla hissedilmeye başlanmıştır. Örneğin, refah seviyesi daha iyi olan Hırvatistan ve Slovenya, federasyonun geri kalanındaki milletlerin ekonomik yükünü taşımak istemediğini ifade etmiştir. Bu ülkeler az gelişmiş bölgeleri kalkındırmak için bölgelerinin kaynaklarının kullanılmasına karşı çıkmış ve kullanılan gelirlerinin de iadesini talep etmişlerdir. Federal hükümetin ekonomisi bozuldukça, sosyal güvenlik ağı da bozulmuş ve federasyona yönelik sadakat ve meşruiyet dramatik darbeler almıştır. Artık halk, ulusal çıkarını göremediği hükümete ve farklı etniklere sadakati yerine kendi etnik gruplarına ilkel bağlılığına güvenme noktasına gelmiştir. Bu hassas ve kırılgan zemin milliyetçi demogogların etki unsuru olabileceği bir sürecin kapısını aralamıştır. Görüldüğü gibi Yugoslavya'nın yıkımının tohumları; uluslararası ortamda ortaya çıkan dönüşümler, IMF'nin dayattığı sert koşullar ve Yugoslavya'daki kurucu toplumların stratejileri olmuştur. Son olarak dördüncü Yugoslavya (1991-2006) ise Yugoslavya'nın kalıntısı olarak, Miloseviç ve Sırp ideolojisinin hakimiyetinde olan Sırbistan ve Karadağ'dan oluşmuştur.

Sonuç olarak Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla birlikte sistem tek kutupluluğa yönelirken Yugoslavya'nın ekonomisi daha kötüye gitmiştir. Yaşanılan hayal kırıklıkları toplumların siyasi seferberliklerini etnik hatlar boyunca şekillendirmiş ve dışlama siyasi arenada belirgin hale gelmiştir. Hırvatistan ve Sırbistan'da ortak sorunları ve çıkarları olan milletler, federal parlamentoda talepleri için siyasi olarak birleşememişlerdir. Eski Yugoslavya'da temel insan hakları ihlal edilmiş, anayasal seçim sistemleri azınlıklara karşı ayrımcılığa dayanmış (Hayden, 1992) ve Yugoslavya'nın çeşitli uluslarının kendi kaderini tayin etme süreçlerinin kurulması giderek ademi merkeziyetçi bir yönetime kaymıştır. Çalışmanın önceki bölümünde özellikle federal sistemlerin böyle bir risk / tehdit taşıdığından bahsedilmişti. Dolayısıyla hak ve talepler ulusal bir üst kimlik açısından değil, yerel ve etnik tanımlayıcı kimlikler üzerinden belirlenmeye başlanmış ve siyasi yönelim de bu çerçevede gelişmiştir. Edinilen her kazanım sıfır toplamı olarak algılanmış ve merkezi yönetimden talepler giderek yoğunlaşmıştır.

Yugoslavya'daki devlet içi siyasal reform yanlısı kuzeybatı (Slovenya ve Hırvatistan) ile muhafazakar güneydoğu (Sırbistan ve Karadağ) arasındaki şiddetin

artması ve radikalleşme, Bosna'daki siyasi yaşamı giderek kutuplaştırmıştır (Cohen, 1993). Öte yandan federal devletlerin homojen olmaması, 1991 yılında Slovenya ve Hırvatistan'ın bağımsızlık ilanı taleplerinin ardından önemli bir çatışma dinamiği haline gelmiştir. Uluslararası aktörlerin bu dinamizm üzerinde oynadığı rol, ülkedeki Sırp toplumunun rolü ve haklarını da büyük ölçüde etkilemiştir. Kısacası, uluslararası aktörlerin devlet inşasına yoğun bir şekilde dahil olduğu ve “sahada” bulunduğu ülkelerde, Sırlar genellikle daha yüksek bir özerklik ve korumadan yararlanmıştır. Söz konusu süreçte dışlama ve ayrılma stratejileri ile Sırbistan'a katılabilecek homojen “Sırp heykelcikleri” yaratmak için sonu etnik temizliğe varan girişimlere uygun zemin oluşturulmuştur (Keil, 2017: 40).

Bosna, etnik milliyetçi politika için en riskli bölge olmuştur. Bosna'nın kırsal kesimlerinde pek çok yerde bu topluluklar iç içe olmasa da bir arada yaşamışlardır. 1990 seçimlerinde, eşit vatandaşlardan oluşan bir sivil toplum vaat eden bir partiye oy verme seçeneği verildiğinde, seçmenlerin %10' undan azı oy vermiştir. Bunun yerine, Müslümanların ezici bir çoğunlukla tek bir Müslüman partiye, Sırların tek bir Sırp partisine ve Hırvatların tek bir Hırvat partisine oy verdikleri seçim “etnik bir nüfus sayımı” halini almıştır. Her parti kendi etnik grubunun refahını artırmaya yönelik oy vermiştir. Nitekim, 15. yüzyılda Osmanlılar tarafından Bosna'nın fethinden bu yana, ülke hiçbir zaman Boşnaklardan oluşan bağımsız bir hükümet tarafından yönetilmemiştir. Her zaman bir İmparatorluğun (Osmanlı veya Avusturya-Macaristan) veya daha büyük bir devletin (ilk Yugoslavya, 1919- 41; bağımsız Hırvatistan Devleti, 1941–45; ikinci Yugoslavya, 1943–92) kontrolünde olmuştur. Nitekim 19. yüzyılın sonlarından bu yana üç ana grup arasındaki kitlesel şiddet, her seferinde Bosna'yı da kapsayan daha büyük yönetimin çöküşüyle sonuçlanmıştır. Bosna'daki Sırlar ve Hırvatlar daha sonra anavatanlarına dönebilecekleri bir Sırbistan ve Hırvatistan'a katılabileceklerinden, Bosna'nın birliğini desteklemekte diretmeyebilirlerdi. Diğer yandan Boşnakların böyle bir rezerv seçeneği olmadığından en çok kaybedecek olanlar onlardı. Boşnaklar ihtiyaçları olan desteği uluslararası toplumdan aramışlar ve çeşitlilik içinde birliği çağrıştıran “iyi Bosna (Bosnia the Good)” (Sells, 2002: 73) imgesini uluslararası topluma iletmeye çalışmışlardır. Yetersiz olsa da dışardan gelen destek, aslında yine dışarının

faydasına olmuştur. Yani Bosna'dan istenen desteği “Bosna’ya veriyor gibi görünme”, mevcut konjonktürde rasyonel bir seçim olmuştur. Örneğin, ABD'nin kendisini öncelikle Boşnak / Müslümanların koruyucusu olarak sunması bazı yerlerde (Filistin, İran, Irak, Suriye, Libya, İsrail) Amerika'nın kötü imajını daha iyi bir hale getirebilirdi (Pehar, 2019: 37). Dolayısıyla iktidar kaynakları, oluşan bölgesel mağduriyetleri güç ve hakimiyet alanlarını genişletme gayesi ile ele almıştır. Bosna'dan sonra dünyanın pek çok yerinde Batı'nın “liberal demokrasi” etiketi ile gerçekleştirdiği müdahaleci siyasi yaklaşımları etkili olmuştur.

3.2.2. Bosna Hersek'te Etnisitenin Siyasallaşması ve Bağımsızlık Süreci

Komşuları ve barındırdığı etniler, Bosna Hersek'in “Bosna”lı ya da “Hersek”li olarak bir etnik kimliği bulunmadığından, Bosna'nın ulus ve etni olma kriterlerini taşıyacak argümanları içerisinde barındırmadığını ve kendine has bir etnik sınıflandırma ölçütü olmadığını varsaymıştır. Boşnakların kimliği, 1974 yılında ulusal anlamda tanınmışsa da bu durum, etnomilli kimlik terminolojisinde bir tutarsızlık olarak görülmüştür. Diğer etnik kimlikler, halk ve bölgelerin isimleriyle eşleşirken, sadece Boşnaklar bir dini kimlikle (Müslüman) adlandırılmış ve zamanla Müslümanlık Boşnaklıkla özdeşleştirilmiştir. Bu gibi reddetme girişimleri, Hırvat ve Sırp siyasetçilerin bölgesel iddialarında sıkça yer almıştır. Buna göre Boşnakların, Osmanlı döneminde İslam'a geçmiş Sırlar ve Hırvatlar olduğu iddia edilmiştir. Aslında bu söylem de bölgesel iddialara gönderme yapmaktadır. Böyle bir iddiayı kabul ettirmek, bu cumhuriyetin Sırlar ve Hırvatlar arasında paylaşılmasına mantıklı ve meşru bir zemini hazırlamaktadır. Müslüman siyasetçiler ise ortak kimlik, kültür ve haklarına sahip çıkarak diğer Güney Slav halklarıyla aynı haklara sahip olduklarını iddia etmiştir.

Öte yandan ekonomik durum da Bosna siyasetinde belirleyici olmuştur. Savaş öncesi dönemin milliyetçi olmayan sosyal refah durumu, hızla halkın giderek yaşamı zorlaştıran ve zengini daha zengin yapan kapitalist bir topluma dönüşmüştür. Savaş esnasında etnik milliyetçilik ve kapitalist sistem diyalektik olarak birbirini besleyen unsurlar haline gelmiştir. Dahası savaş öncesinde, esnasında ve sonrasında ortaya çıkan ekonomik yetersizlik, istihdam azalması ve dış göç gibi pek çok sosyo-

ekonomik sorun kronik hale gelmiştir. Hastalık izni, doğum izni, ek tazminat, iş güvenliği gibi pek çok vatandaş hakları savaş dönemlerinden itibaren çok ilerleme göstermemiştir. Yatırım maliyetleri de siyasal meseleler haline gelmiştir. Uluslararası gözlemciler ve kurumlar ise reel sorunlar olarak sosyal ekonomik sorunlara dikkat kesilmek yerine, çıkan her siyasi krizi dinin radikalleşmesi, milliyetçilik ve etnik kimliklerin artan gücüne odaklanarak değerlendirmiştir.

Esasen eski Yugoslavya'nın korktuğu tüm faktörler, Bosna savaşı ile deneyimlenmiş ve “kardeşlik ve birlik” ideolojisi ciddi anlamda çözülmüştür. Bununla birlikte Bosnalılar arasında güçlü bir hayalkırıklığı, engellenme ve öfke de hakim olmuştur. Çünkü kendilerini güçlü bir şekilde özdeşleştikleri Batılıların, tırmanan çatışmaya bekledikleri gibi yanıt vermemeleri karşısında derin ve sürekli şok yaşamışlardır. Önceki bölümde engellenme saldırganlık kuramı bağlamında bu durumun önemli bir şiddet motive edicisi olduğundan bahsedilmişti. Buna rağmen Bosna, radikalleşen veya İslamlaştırma siyaseti güden bir anlayış içerisinde olmamıştır. 1994 yılına gelindiğinde, Boşnakların dış güçlerin desteğine yönelik hayalkırıkları ve tepkileri, Batı'nın mağduriyetlere karşı sessiz kaldığı için değil, Boşnakları silahlandırmamalarından dolayı olmuştur. Hatta artık çaresizlik zaman zaman boyut değiştirerek “alay etmeye” (alkol bağımlısı Doğu Avrupalılar, askerlerinin başındaki tüyleri nedeniyle İtalyanlar, Avrupa'nın beyaz giyinmiş gözlemcilerine palyaçolar) ve Müslümanların kültürel üstünlükleri üzerinden “küçümsemeye” dönüşmüştür. Önceki bölümde ifade edildiği gibi, bir grup içerisinde yaşananların etkisi diğerlerini “genellemeye” müsait bir zemin hazırlamaktadır. Bu bağlamda Bosnalı Hristiyanlar olarak Sırp ve Hırvatların Müslümanlara yönelik hırs ve ihanetleri, bazen Hristiyan dünyasının genel ihaneti olarak algılanmıştır (Macek, 2009: 133).

Yugoslavya devletinin ani bir şekilde çözülmesi süreci, Sırbistan ve Hırvatistan'da şiddetin tırmanması ve şiddet söylemine sürekli başvurulması, çok etnili Bosna'da derin yankılar uyandırmıştır. Örneğin, Sırbistan'daki Sırp paramiliter güçlerin varlığı, Hırvat savaşındaki belgelenmiş Sırp yanıltmacaları ve federal ordu (YHO)'nun Sırp milliyetçi ideolojisini desteklemesi, bölgede güvenlik endişesi yaratmıştır (Malesevic, 2006). Bosna Hersek Cumhuriyeti, Mart 1992'de kırılgan

bağımsızlığını koruyacak etkili bir ulusal silahlı kuvvet olmadan var olmaya başlamıştır. Bosnalı Sırp hırslarının oluşturduğu tehdidi uzun zamandır fark eden Bosnalı Hırvat toplumu, askeri kanadı resmi olarak Mayıs 1992'de kurulan Hırvat Savunma Konseyi (HVO)'ni kurarak tepki göstermişken, Bosna Hersek'in Müslüman siyasi liderliği ise, tehdidi tanımada çok daha yavaş kalmıştır (Shrader, 2003). Ancak durum bu rehavette devam etmemiştir. Müslümanlar başlangıçta daha az silahlı, daha az iyi yönetilen ve askeri güç olarak diğerlerinden (Sırp Ordusu ve Hırvat Ordusu) daha az etkili olma eğilimindeyken zamanla göçlerle gelen insan gücü kaynağının etkisiyle önemli ölçüde gelişmiştir.

3.2.3. Bosna Hersek Bağımsızlık Süreci ve Sonrası

Yugoslavya'da 1945-1990 yılları arasında federal devletin tek siyasi partisi olan “Yugoslavya Komünistler Birliği (LCY)”, Ocak 1990'dan itibaren önemini yitirmiştir. Çünkü Badinter Komisyonu²¹'nin kararı ile federasyonun farklı cumhuriyetlerinde çok partili seçimler ayrı ayrı yapılmıştır. 1990 seçimlerinde üç etnik milliyetçi parti olarak (Müslüman) Demokratik Eylem Partisi (SDA), Sırp Demokratik Partisi (SDS) ve Hırvat Demokratik Birliği (HDZ) bu seçimlerde kendi topluluklarındaki oyların çoğunu alarak zafer kazanmıştır. Yani, Müslüman, Sırp ve Hırvat seçmenlerin büyük çoğunluğu sırasıyla SDA, SDS ve HDZ' ye oy verirken etnik anlamda daha az iddialı olan Komünist Parti ve Yugoslavya'nın son federal başbakanı Ante Marković'in liderliğindeki “Sosyal Demokrat Parti” aynı başarıyı gösterememiştir. Amacına ulaşan üç parti daha sonra, kendi aralarında siyasi iktidar paylaşımı ile koalisyon hükümeti kurmuştur (Malesevic, 2006; Bose, 2007: 119). Bir başka deyişle, ilk demokratik seçimler, üçlü ve birçok bakımdan karşılıklı dışlayıcı etnik milliyetçi partilerin koalisyonunu iktidara getirmiş (SDS, SDA, HDZ) ve her biri halklarının demokratik iradeleri olarak ortaya çıkmıştır (Midlarsky, 2005: 130). (Malesevic, 2006).

²¹ Yugoslavya'da çatışmalar başladığında, AET çatışmaların yaygınlaşmasını önlemek için Avrupa Topluluğu Yugoslavya Konferansı (ATYK)'nı topladı. Konferansta çatışmaların önlenmesi ve ayrılma ve egemenlik süreçlerinin sağlıklı işlemesi için hakemlik komisyonunun kurulmasına karar verildi. Sonrasında komisyonun adı komisyon başkanı Robert Badinter ismine atfen Badinter Komisyonu olarak anılmaya başlandı.

Siyasal çözümlenin ardından Yugoslavya’da yeni bir çoğulcu siyaseti yönlendirebilecek siyasi kurum veya kuruluş söz konusu olmamış, genele hitap eden demokratik seçimler yapılamamış ve siyasi talepleri ortak paydada buluşturacak demokratik bir siyasi zemin geliştirilememiştir. Her biri (tek bir Sırp devleti, Hırvatların birleşmesi, egemen bağımsız bir Bosna) kendi siyasi programlarında uyumsuzluğu da beraberinde taşımıştır. Her cumhuriyet kendi siyasi sürecini birbirine yakınsayan siyasi ideolojilerle yürütmüştür. Örneğin, Slovenya’da kazananlar, cumhuriyetleri için "kendi kaderini tayin etme" ve "egemenlik" söylemlerini kullanırken, Hırvatistan’da yapılan seçimlerde agresif milliyetçi söylemlerin rant sağladığı bir süreç yaşanmıştır. Ancak aralarında belirleyici bir fark vardı ki o da, çoğunluğu etnik bir Sloven nüfusa sahip olan Slovenya’nın aksine, Hırvatistan’ın o zamanlar en az %12’ lik bir Sırp azınlığı bulundurması olmuştur. Ayrıca bu azınlık Hırvatlara karşı geniş bir seçilmiş travma repertuarını taşıyan bir topluluk olmuştur. Partilerin ileri gelenleri herhangi bir krizde demokratik geçişi öne sürerek ve çoğunlukçu demokrasi ilkelerine atıfta bulunarak iddialarını meşrulaştırmaya çalışmıştır. Seçim zaferleri arzusu ve bunun sonucunda elde edilen güç milliyetçi yangınları körüklemiş, cumhuriyetlerdeki yerel politikacılar, seçimlerde kendi siyasi konumlarını ve rakip cumhuriyetler karşısındaki konumlarını maksimize etmeye çalışmıştır (Midlarsky, 2005: 120-130).

Yugoslavya’nın dağılma sürecinde mirasçılar dikkatini çok uluslu nüfusu nedeniyle “Küçük Yugoslavya” olmaya en yakın olan Bosna’ya vermiştir. Her ne kadar Batı Balkanlar’da "Bosna olmadan Yugoslavya olmaz ve Yugoslavya olmazsa Bosna olmaz" denilse de bu kozmos sosyal yapıya sahip devlet, sistemde aşırı milliyetçiliklerin etkin olduğundan tehdit unsuru olarak görülmüştür (Bose, 2007). Bilindiği gibi, Hırvatistan ve Sırbistan gibi iki rakip devlet projesinin aynı bölge üzerinde egemenlik iddia ettiği durumlarda etnik gruplararası düşmanlığın derecesi artabilir (Malesevic, 2006). Bu bağlamda Tudjman, Hersek üzerinde hak iddia ederken, Miloseviç, Bosna’nın doğu kısmı üzerinde durmuştur. Özellikle Sırpların çoğunlukta olduğu Yugoslavya Halk Ordusu (YHO / JNA) tarafından ortaya atılan iki sayfalık RAM / Rampart 91 planı gibi stratejik planlar ile Hırvatistan ve Bosna’daki bölgelerde yoğunlaşan Sırpların Sırbistan anavatanıyla birleşimi

hedeflenmiştir. Bu amaçla Sırp'ların yoğunlukta olduğu bölgelere çok sayıda silah konuşlandırılması ve güvenlikleştirilme hedeflenmiştir. Esasen Bosna Hersek topraklarını kendilerine ait olarak görmelerinin temeli, Boşnakları tanımamaları ve onları daha ziyade kendi kimliklerine geri dönecek olan Sırp'lar (Ortodoks) veya Hırvatlar (Katolikler) olduğuna inanmalarına dayanmaktadır.

Bosna Hersek'te, 3 Mart 1992'de bağımsızlık ilan edilmiştir (Shrader, 2003). Ardından Bosnalı Sırp lider Radovan Karadžić, self determinasyon ve Sırbistan'a katılma hedefi ile Bosnalı Sırp askeri lider General Ratko Mladić'i Bosna'nın bazı kısımlarını kontrol altına almak ve Sırp olmayan halkların bölgelerini temizlemek için bir kampanyaya teşvik etmiştir. YHO desteği ile Bosnalı Sırp'lar ordularını kurmuş ve etnik terör kampanyası eşliğinde Bosna Hersek ulusal bölgesini (zamanla yaklaşık % 70'ini) silah zoruyla ele geçirmeye başlamışlardır. Bu amaçla ilan ettikleri “Bosna Hersek Sırp Cumhuriyeti” için Hırvat ve Boşnaklara karşı etnik temizlik ve soykırım başlatmışlardır. 1200 gün süren ve 12.000 vatandaşın hayatına mal olan Saraybosna kuşatması, 20. yy öncesi etnik milliyetçi zeminde işleyen korku modeline geri dönüşü temsil etmiştir.

Uluslararası mecralarda bağımsızlık talebinin ardından gelen Bosna'daki savaş süreci her ne kadar iç savaş olarak değerlendirilse de iç savaştan daha fazlasıdır. Birçok yönden Bosna'daki savaş, benzersiz ve sınıflandırma dışı bir görünüm arz etmiştir. Bosna, Milosević'li Yugoslavya'da kendini güvende görmemiş, Bosnalı Gayrimüslimler de Müslümanlarla aynı yaşama alanlarını paylaşmak istememiştir. Bu nedenle makro ve mikro meseleler iç içe geçmiş ve devlet kimliğinin sorgulandığı bir süreç ortaya çıkmıştır. Aslında Tito'nun ölümünden sonra, Milosević'in Yugoslavya'yı egemenlik alanı olarak görme ve genişletme arzusu hiçbir cumhuriyet tarafından kabul edilmemiş ve cumhuriyetler bağımsızlıklarını talep etmişlerdir. Nitekim gelecekteki Yugoslavya'yı Milosević'in “Sırboslavya”sı olarak görmüşlerdir. Sırp'lara karşı parlamentoda temsil için SDA (Demokratik Eylem Partisi) ve HDZ - BH arasındaki ittifak kurulmuşsa da bu ittifak güven verici olmamıştır. Bunun kanıtı 1993 yılında Bosna'nın çeşitli yerlerinde ve Mostar'da ortaya çıkan Hırvat emelleri ile ortaya çıkmıştır. SDA, bağımsız bir Bosna devleti içinde hakim konumda olma hesaplarını yaparken, HDZ - BH (Bosna Hersek

Hırvat Demokrat Birliği) ise Bosna'nın bağımsızlığını, Batı Hersek gibi Bosna'nın Hırvat hakimiyetindeki bölgelerini içine alacak bir "Büyük Hırvatistan" a giden bir basamak olarak görmüştür.

Savaş sırasında sivillere yönelik uluslararası sözleşmeleri ihlal eden ve kural bozucu durumlar da gözlenmiştir. Örneğin, 1949 Cenevre Sözleşmeleri'ne göre hastaneler tarafsız alanlar olmasına rağmen, Bosnalı Sırplar hastaneleri de hedef almıştır. Aynı şekilde cezaevinde olanlara da çeşitli insanlık suçları işlenmiş, aç bırakılmış ve tıbbi destekten mahrum bırakılmışlardır. Dahası ve en kötüsü Sırp bölgelerinde işlenen toplu katliamlar, tecavüzler ve ölüm kampları meseleleri uzunca bir süre uluslararası toplumun sessizliği ile gerçekleşmiştir. Vahşeti daha da büyüten aslında bu mesele olmuştur. 1995'te Srebrenica'nın düşüşünden sonra, bir Sırp askeri, "Dünya bunu yapmamıza izin verdi ... Yarın aynısını Zepa'da yapmamıza izin verecekler" demiştir (Tatum, 2002: 79).

Bosna Savaşı'nda ateşli silahlardan çok daha etkili bir silahın konuştuğu alan yaratmıştır: insandışılama, aşağılama ve ortadan kaldırmanın onur kırıcı yolu olarak "tecavüzler". Savaşta tecavüz yeni bir fenomen olmasa da, 1992'den 1995'e kadar Bosna'daki savaşta, sistematik tecavüz ve cinsel şiddet ülke çapında büyük yankı uyandırmıştır (Skjelsbæk, 2006; Fischer vd, 2013). Bosna örneğinde olduğu gibi etnik çatışmalarda cinsel şiddet, genellikle düşman grubun moral bozukluğunu sağlamak için kullanılmaktadır (Skjelsbæk, 2006). Beverly Allen, "Tecavüz Savaşı: Gizli Soykırım" eserinde Sırpların sayısının savaşa devam edebilmek için artırılması gerektiği yönündeki ortak fanteziye uygun olarak, Bosna'da tecavüzün bir tür soykırım olarak kullanıldığını ifade etmektedir. Nitekim, biyolojik olarak mümkün olmasa da Sırp temel varsayımı, Sırp olmayan bir kadına tecavüz edilerek dünyaya gelen çocuğun Sırp olacağı ve annenin hiçbir özelliğini taşımayacağına dayanmaktadır. Dolayısıyla, Sırp askerleri tarafından binlerce Müslüman kadına sistematik olarak tecavüz edilmiştir (Sells, 2002: 66; Skjelsbæk, 2006). Böylece Sırplar hem genç Müslüman erkekleri öldürmeye, hem de onların yerine yeni "Sırp" çocukları koymaya ve aslında bu şekilde intikam almaya çalışmışlardır.

Boşnaklara yönelik etnik temizlik ve sistematik tecavüz başlamadan önce, Sırp propagandasında, Boşnaklar tarafından Bosnalı Sırp kadınlara yönelik tecavüz gerçekleştirileceğine yönelik manüpülatif söylemler ortaya çıkmıştır (Volkan, 1996: 126). Bu propaganda, Sırlar arasında Bosnalı Müslümanların “devşirme” sistemini geri getirme ve yeni bir yeniçeri ordusu yaratma arayışında olduğu şeklinde inançları yayarak endişe ortamı yaratmayı amaçlamıştır. Böylece gerçekçi bir şekilde var olmasa da "gerçek olarak kabul edilen" bir tehdit yaratılmış ve aslında algılanan tehdidin aynısı karşı tarafa uygulanmıştır. Ancak ifade etmek gerekir ki, bir gerçeklik olarak Boşnaklara karşı bir propaganda parçası olarak tecavüzler, cinsiyetçi olmanın ötesinde sembolik bir suçtur. Bunlar öldürülemeyen gelecek nesillerin de belleğine kodlanarak ve geçmeyen onursal iz olarak savaş psikolojisini çok daha onarılmaz bir seviyeye getirmektedir. Başka bir deyişle, savaşta kadınlara yönelik tecavüz; mevcut ve gelecekteki aile oluşumlarına ve erkeğin (eşini, evini, geleceğini korumada) acizliğini göstermek için başlatılan fiziksel ve psikolojik bir saldırı olarak kabul edilebilir (Skjelsbæk, 2006: 388).

Önceki bölümde üzerinde durulan husus, toplumları çatışmaya götürecek zor yaşam koşullarının, günah keçisi yapma, önyargı ve klişeleri besleyen tutumlara yol açtığıdır. Bu süreçler elbette doğrudan bir soykırım veya etnik temizliği garantilememektedir (Enders, 2010; Valentino, 2004: 22). Yugoslavya’da olduğu gibi yıllardır komşu olan etnik grupların bir şiddeti çözüm olarak görmeleri, kuşkusuz bu toplumların dinamiğinde var olan bir ideolojik hareketin başa gelmesiyle yani siyasi ideolojik dönüşümünün oluşumu ile açıklanabilir (Newman vd, 2002: 14). Mesela, Ruanda’da Hutular ve Tutsiler arasında 1994 yılında gerçekleşen soykırım olayları, 1990’dan itibaren hissedilir bir kışkırtmanın hakim olduğu zorlu yaşam koşullarının bir sonucu olmuştur. Bir anlamda sosyal kimlik kuramının varsayımlarından olan gruplararası değersizleştirme süreci, çeşitli siyasi ve ekonomik sebeplerle tolerans seviyesinin düşüşüne yol açmaktadır. Dolayısıyla sebebi ve kaynağı ne olursa olsun gruplararası değersizleştirme süreci, birbirlerine zarar veren eylem ve tutumları tetikleyebilir. Yugoslavya’da, kendilerini onlarca yıllık Komünist yönetimden kurtarmak ve bağımsızlıklarını garantilemek için mücadele eden uluslar da çözüm olarak, hem mağdur kültürünü kullanmış ve hem de

ahlaki ayrılma sürecini yaşamışlardır (MacDonald, 2003: 4; Basic, 2015). Bireyler kendi etnik gruplarını kurban / mağdur olarak anlamaya teşvik edilirken, sadece duyguların diliyle konuşmakla yetinmemiş bunun yanında siyasi retorikğin “baskın ikna biçimi” ile karşı grubu / grupları refah ve mutluluk haklarını ihlal ettiği için suçlamaya (günah keçisi yapmaya) eğilim göstermiştir. Kısaca "mağdur" kategorisi, belirli sosyal koşullarda duyguların kullanımı ve / veya manüpülasyonu ile gruplararası etkileşim ile yaratıldığından objektif bir kategori olarak kullanılmamıştır (Christie, 1986; Bartov, 2000).

3.2.4. Şiddetin Yakıtları Olarak “Seçilmiş Travmalar, Seçilmiş Zaferler ve Tutumlar”

Travma, kolektivitenin kimlik duygusunun özüne giren şiddetli rahatsızlığın sonucudur. Şiddetin susturulmuş hali olan travma, küresel siyasette büyük ölçüde ihmal edilmiştir. Etnik ve dini gruplar olarak kolektif aktörler, sosyal acıyı / travmayı, zamanla kim olduklarına, nereden geldiklerine ve nereye varmak istediklerine yönelik temel bir tehdit veya motivasyon kaynağı olarak görebilirler. Alexander ve arkadaşları (2004: 10), travmaların kolektivite düzeyinde ortaya çıkmasını, sosyal krizlerin kültürel krizler haline dönüşmesi koşuluna bağlamaktadır. Bu dönüşümün en önemli katalizatörü mitler / anlatılardır. “Mitler, kültürümüze ve öz imajımıza ilham veren tarihi etkiler, mit ve tarihin zihnimizde neredeyse ayırt edilemez hale gelmesine neden olur, çünkü ikisi de artık var olmayan dünyalarla ilgilidir” (Flynn, 2019: 17). Mitlerin mirasını ve bunların nasıl birçok milletin tarih tasviri için bir şablon haline geldiğini keşfederek, bir mitin nasıl genelleştiğini ve diğer mitlerle nasıl özdeşleştirildiğine değinmek çatışma dinamiğini anlamak adına önemlidir. Kosova’yı adeta “Sırp Kudüs”ü yapan Sırp tarihinin şanlı ve de trajik yönlerini vurgulayan mitler, EYSFC’nin dağılmasında, Miloseviç ve izleyenlerinin yayılmacı hırslarını meşrulaştırmada göz ardı edilmeyecek öneme sahiptir. Özellikle İkinci Dünya Savaşında Naziler tarafından Yahudilere yönelik gerçekleştirilen Holokost sonrasında pek çok ulusal grup için, zulüm ve mağduriyet mitlerini dile getirmek, geçmişi yeniden inşa etmenin (revize etmenin) ve devlet kurma projelerini meşrulaştırmanın önemli bir parçası haline gelmiştir. Burada, Batı dünyasında kurbanları dikkate değer ve ayrıcalıklı kılan Holokost sonrası bir etiğin yaratılması

göze çarpmaktadır. 1992 sonrasında Sırp ve Hırvatlar, kendi devletlerini koruma ve genişletme projelerini meşrulaştırmak için sıkça şiddetle sonuçlanan mağduriyet ve zulüm iddialarını kullanmıştır (MacDonald, 2003: 6; Agger, 2004). Bosna'da "Kardeşlik ve Birlik" sloganlarının arkasında saklanan geçmiş çatışmaların ve mağduriyetlerin repertuarında bulunan anılar, "zaman çökmesi" denen süreçle birlikte "grup gerilemesi" bağlamında yeniden ortaya çıkmıştır (Volkan, 2013). Zaman çökmesi ile yeniden hissedilen duygular, demagojik propaganda tarafından yeniden yönlendirilmeye hazır hale gelmiştir (Bose, 2007: 118). Bunu Bosna'daki şiddetin zirveye ulaştığı Temmuz 1995'te Srebrenica katliamı / soykırımı ile Kosova Savaşı'nın imgelerinin güncellenmesinde görebilmek mümkündür.

Antik Yunanca ırk, kabile anlamlarına gelen "Genos" kelimesi ile Latince öldürme manasına gelen "Cide" kelimesinin birleşimi ilk defa Rafael Lemkin tarafından 1944 yılında kullanılan "soykırım" üzerine yapılan araştırmalar, belirli bir etnik veya dini grubun imha edilmesine yönelik (patolojik) eylemlerle sonuçlanan bir takım yapısal, ideolojik ve psikolojik öncüllerin zengin bir arka planını sağlamaktadır (Charny, 1982; Armoudian, 2018). Ülkelerin sistemik aktörlerinin kendi insanlarını (bizlik) "diğerlerini"(onlar) yok etmenin "daha büyük iyilik" için gerekli olduğuna ikna etmesinin yanında, önceki bölümde ifade edilen, soykırımın/çatışmanın psikolojik öncülleri olarak olumsuz duygular, bilişler ve grup psikolojisi belirli koşullarda etkileşime girmektedir (Armoudian, 2018). Barbara Harff (2003) soykırım için (tartışmalı olarak) altı koşul önermiştir: (1) "siyasi ayaklanma"; (2) toplu cinayetlere alışma; (3) otoriter yönetime sahip dışlayıcı ideoloji; (4) ayrımcı etnik veya dini bölünmeler; (5) ekonomik veya politik koşullar; ve (6) düşük uluslararası karşılıklı bağımlılıklar (Harff, 2003)". Burada eleştirel tartışmalar genelde "otoriter yönetimin gerekliliği" üzerinden olmuştur. Tartışmalara göre soykırım demokrasilerden veya demokrasiye geçişlerden de doğabilecek bir siyasi hareket olabilirken, otoriter bir yönetimin koşul olması mantıksızdır. Bazıları ise önceki bölümlerde detaylandırdığımız gibi, soykırımları / çatışmaları, modernite ile gelen kimlik ve değer dönüşümlerine bağlamıştır (Horowitz, 1980; Levene, 2005; Mann, 2005; Valentino, 2004). Harff'ın ayrımcı ve önyargılı etnik veya dini bölünmeler koşulu ise en az tartışmalı maddedir. Ancak bölünmeler tek başına

soykırım sebebi olamaz, hatta çok etnili / çok kültürlü toplumlarda bu tür bölünmeler sıkça kendini belli etmektedir. Bosna’da soykırımdan önce de bu tarz bölünmeler zaman zaman belirgin hal almıştır (Staub, 1989; Valentino, 2004, Armoudian, 2020). Burada öne çıkan detay, bu bölünmelerin ne zaman, kimler tarafından ve ne niyetlerle güçlendirildiğini belirten iletişim modelleridir. Nitekim bölünmeler; iletişim yoluyla güçlendirilebilir, yaratılabilir, yeniden yaratılabilir veya yoğunlaştırılabilir (Seaton, 1999; Sherif ve Hovland, 1961; Sidanius, 1993; Tajfel, 1982). Benzer olarak süregelen savaşlar, ekonomik çöküşler ve siyasi kayıplar gibi kriz koşulları, soykırımın ortaya çıkmasında elverişli zemin hazırlasa da (Staub, 1989; Straus, 2006) sadece var olmaları, kesin şekilde soykırıma yol açmaz (Armoudian, 2018: 135). Çünkü rasyonel karar verici olarak siyasal aktörler, bu tür sorunları çözmek için işbirliği yapabilir. Ancak, çatışma odaklı veya soykırımcı liderler, hedeflenen grubu nefret edilen düşmana dönüştürmek için iletişim kanalları aracılığı ile bu olayları kullandığında veya manipüle ettiğinde soykırım gerçekleşebilmektedir (Charny, 1982; Levene, 2005; Midlarsky, 2005; Staub, 1989; Straus, 2006).

Bu noktada çerçeve kuramı olarak ifade edilebilen söylemler önemlidir. Çerçeveler, bir takım düzensiz bilgileri daha basit, anlamlı hikayeler ve temalar halinde düzenleyen söylemsel yapılardır. Siyasi aktörler, medya profesyonelleri ve izleyiciler; siyasi gelişmeler, gruplar, bireyler, kurumlar ve kimlikler hakkında anlayışlar oluşturmaya yardımcı olmak için bu tarz söylemsel çerçeveler kullanırlar (Entman, 2007; Gamson, 1995; Goffman, 1974). Böylece dil, semboller, tarihi referanslar ve bilginin dahil edilmesi veya çıkarılması yoluyla oluşan anlamlar, anlatılar, değerler ve değerlendirmeler aktarırlar (Entman, 2007; Gamson, 1995). Basit çerçeveler genellikle olayları, politik gelişmeleri, insanları ve grupları tek boyutlu tasvirlerle indirger. Örneğin çatışma süresince, ayrı gruplar ve üyelik kriterleri fikrini üreten ve güçlendiren "bize karşı onlar" ve "iyiye karşı kötü" gibi çerçeveler, "biz" için ahlaki üstünlüğü ve "onlar" için daha az ahlakın olduğunu ifade etmektedir (Armoudian, 2011; Forde, 2016). Bu bağlamda gruplar kendilerine has ve kapsayıcı “çerçeve repertuarları” geliştirirler (Gamson, 1995). Bunlar sanki gerçekliğin yansımalarıymış gibi gerçek olmadığı gösterilse bile ortadan kaldırılması

zor bir şekilde toplumun kültürel ortamına dahil olmaktadır. Özellikle soykırım travması, nadir gerçekleşen ancak çok uzun yıllar kitleleri etkisi altına almasından dolayı anlatı çerçevelerinin gelişiminde oldukça önemlidir.

Assmann (2008: 55) kurumların ve büyük sosyal grupların bir belleğe sahip olmadıklarını ancak kendileri için inşa ettiklerini ifade etmektedir. Bu tür gruplar, sosyal kimlik tanımlayıcıları olarak yaşamlarına yerleştirilmiş "semboller, metinler, imgeler, ayinler, törenler, yerler ve anıtlar gibi anıtsal işaretler" yoluyla kendine ait bir anlatı repertuarı olarak belleği oluştururlar. Nora (2006)'ya göre bellek, herkese ait olan ve hiç kimseye ait olmayan özelliği ile bir grubun çimentosudur. Halbwachs (1992: 43) ise şöyle der: "Toplumda yaşayan insanların hatıralarını belirlemek ve geri getirmek için kullandıkları çerçevelerin dışında hiçbir bellek mümkün değildir." İnşa edilen bu çerçeveler, grup içerisinde o kadar bütünleştirici olur ki, basit kelimeler veya işaretler bir takım içgüdüsel tepkileri tetikler ve güçlü bir siyasi bilişsel uyumsuzluk yaratabilirler. Siyasi duruşu belirleyen bu anlamlandırma ve değerlendirme süreci, medyanın tekrarlamalarıyla ve kışkırtıcı tutumuyla sahip olunan farklılıklar ve benzerlikler sanki veriliymiş gibi aksettirilebilir (Allen ve Seaton, 1999; Entman, 2007; Armoudian, 2011). Bu da bireyin bilişsel anlamlandırma yeteneğini arka plana atan değiştirilemeyecek özellikler üzerinde bir siyasi kutuplaşma yaratabilir. Halbuki edindiğimiz tüm değerler (kültür, dil, tutumlar, klişeler), insan zihninin anlamlandırması ve sembolleştirmesiyle inşa edilmiştir. Bu amaçla, sosyal öğrenme yoluyla karşı tarafı değersizleştirmek için bir takım etiketlemeler ve yakıştırmalar, etnik çatışmalar öncesi / sonrası veya sonrasında grup kimliğine yatırım için inşa edilmiş birer argümandırlar.

Bosna özelinden bakıldığında, Bosna Hersek' te farklı etnik ve dini gruplar için aşağılayıcı isimlerin ve etiketlemelerin savaş sırasında yeniden oluşturulduğu ve bazı kavramlara yeni anlamlar kazandırıldığı görülmektedir. Sırlara yönelik aşağılayıcı bir terim olarak 'Vlah' kullanılırken, nispeten olumlu bir etiket olarak 'Pravoslavac (Ortodoks)' kullanılmıştır. Diğer gruplardan Müslümanlara yönelik aşağılayıcı bir kelime olarak "Balija" kullanılmıştır. Bosnalılar, çeşitli müslümanlar arasında da ayırım yapmıştır. Eski inananlar "gerçek müslümanlar" iken, "Nisan Müslümanları" ise 1992 yılı Nisan ayında Müslüman kimliğini keşfeden ve

milliyetçi ideolojiyi benimseyenleri tanımlamıştır. “Nisan Müslümanları” genellikle “yeni oluşturulmuş (novokomponovani)” anlamında da kullanılmıştır. Müslümanlara yönelik küçümseyici yaklaşımda az kültürlü olduklarına dair söylemler ortaya çıkmıştır. Bosnalılar da Sırları değerlendirirken "iyi Sırlar" ve "kötü Sırlar" olarak ayırmıştır. "İyi Sırlar", genellikle Sırp milliyetçiliğiyle ilişkilendirilmek istemeyen, çatışma esnasında kasaba ve köylerde kalan ve Sırp siyasetini açıkça kınayarak, Bosna hükümetine sadakatlerini gösteren Sırlardır. “Kötü Sırlar” ise savaşın geldiğini bildiğinden şüphelenilenler ve kimseye haber vermeden ve sonrasında temas kurmadan kasabayı aniden terk eden Sırlar olarak yorumlanmıştır. Kasabada kalan, ancak Sırp tarafını asla açıkça kınamayanların da savaşı bildiklerinden ve Sırp birliklerinin kasabaya girmesini beklediklerinden şüphelenildiğinden dolayı "kötü Sırlar" olarak algılanmışlardır (Macek, 2009).

Hırvatlar ise Hırvatistan ile Katoliklik ve Roma ile tarih ve kültür bağları nedeniyle Avusturya - Macaristan İmparatorluğu'ndan etkilendiklerinden Batı'ya yakın profil sergilemişlerdir. Bu Avrupa yönelimleri, kendilerini Müslümanlardan üstün görme şeklinde de kendini göstermiştir. Bu klişe, Hırvatların Müslümanların dindarlıklarını küstahça sorgulaması ve Müslümanların ayrı ulusal kimlik iddialarını reddetmek olarak kendini göstermiştir. Bunlara ek olarak, her milletten insanlardan oluşan bir grup kendilerini ulusal olarak "kardeşlik ve birlik" ideolojisine sahip ve hükümeti bu birliği parçalamakla eleştiren Yugoslavlar olarak “Yugonostaljistler” savaş sonrası geri döndürülemeyecek siyasi ideallere duygusal bağlılığı hala taşıyan ve mevcut gerçekliği kabul etmeyen kesimi temsil etmiştir. Dolayısıyla Yugonostaljistler, Saraybosna’da “yaşam taklidi” nin bir parçası olarak var olmuşlardır (Macek, 2009: 171).

3.2.5. Bosna Hersek Çatışmasına Yön Veren “Liderler”

Grupların olduğu yerde liderliğin olması beklendik ve doğaldır. Karar alma, risk ve kriz yönetimi gibi konular ağırlıklı olmak üzere siyaseti yönlendirici figür olarak liderlik hakkında geniş bir literatür vardır. Ancak liderin kişisel özellikleri ve inançları, toplumların tarihini ve kaderini yönlendirecek kadar önemlidir. Eski Amerikan Yugoslavya Büyükelçisi Warren Zimmermann, 1992’de etnik

düşmanlıkların tırmanması sırasında "Tanık olduğumuz şey, yukarıdan aşağıya şiddete neden olan milliyetçilikti...Yugoslavya'da suçlular liderleridir." demiştir (MacDonald, 2003: 2). Bosna Savaşı'nda belki de en önemli faktör, liderlerin izleyenlerine yansıttıkları imajlarıdır. Çünkü, hem azınlık hem de baskın gruplar, liderliğin stratejisi ve karar alma modellerinden kaçınılmaz şekilde etkilenmektedir (Brown ve Pehrson, 2019: 100). Dolayısıyla liderlerin yönetim politikası, ülkenin beka süresini ciddi bir şekilde etkilemektedir.

Karar vericilerin statükoyu genellikle referans noktası olarak aldığından ve olası bir kriz anında statüko kayıp alanı olarak değerlendirildiğinden önceki bölümde bahsedilmişti. Dolayısıyla devletlerin statükoculuğa revizyonist politikalardan daha büyük bir eğilimi vardır. Çünkü siyasi liderler, yerel konumlarını tehlikeye atabilecek herhangi bir stratejiyi sıklıkla reddederler (Levy, 2013: 317). Bu nedenle bu eğilim devletin politika modellerini sürekli kılar. Devletlerin / karar alıcıların statükodan vazgeçmeye ne zaman karar verdikleri sorusuna verilebilecek yanıt, rasyonel seçim modeli bağlamında ele alınabilir. Devlet liderleri, özellikle ulusal güvenlik çıkarlarına yönelik şiddetli dış tehditler karşısında konumlarını iyileştirmekten ziyade, potansiyel kayıplara karşı uluslararası konumlarını, bölgelerini ve itibarlarını korumak için daha fazla risk alabilirler (Levy, 2013). Çünkü izleyenler ve muhaliflerden oluşan halk kitlesi, siyasi liderleri, kazanç elde ettikleri için ödüllendirmekten ziyade fazla kayıp verdikleri için cezalandırmaya daha çok yatkındır (Nincic, 1997). Bosna Hersek'te de bu durum söz konusu olmuştur. Gerileyen devletlerin önleyici savaş stratejileri kapsamında kaybı durdurmak için mevcut durumlarını korumaları gerektiğinden normal koşullarda "kabul edilemez" olan iç siyasi kararlar, riskli de olsa en rasyonel karar olarak görülebilmektedir. Ancak karar alıcıların kayıpları kabul etmekte yavaş davranmaları ve kayıpları ortadan kaldırmak için risk almaları, batık maliyetleri önemli kılmakta ve tırmanan çatışmalarda yanlış karar almaya katkıda bulunmaktadır (Nincic, 1997; Levy, 2013). Dolayısıyla çatışma esnasında siyasi liderler, zaman hesaplamasında yanılgıya düşebilir. Siyasi kriz esnasında karar alıcılar, algısal olarak kısa zaman ufkuna sahiptirler ve bu kısa zaman ufku çatışma dinamiklerinin etkisiyle (algısal olarak) daha da kısalabilir (Holsti, 1989). Dolayısıyla Bosnalı aktörlerin ve kilit

uluslararası oyuncuların tutumlarına ilişkin farklı algılarının Bosna’da önemli bir rol oynadığı açıktır (Bildt, 2021: 7).

“Etnik düşmanlıklar söz konusu olduğunda daha önemli olan psikolojik gerçektir” (Volkan, 1996: 127). Bosna’da kitleleri belirli bir düşünceye veya gerçek olduğu sanılan varsayımlara kanalize etmek amaçlı siyasi retoriğin kullanımı oldukça etkili olmuştur (Valentino, 2004). “Ustaca kullanılan kelimeler, kalabalıkların ruhunda en korkunç kasırgalar meydana getirebilir veya kalabalıkları sakinleştirebilir” (Le Bon, 1997: 91-92). Dolayısıyla izleyenler, konuşmacı tarafından yansıtılan karakterler (ethos)²² tarafından kolayca etkilenebilir. Geçmişte yaşanılanların günün şart ve koşullarına göre yeniden gün yüzüne çıkarılması liderlerin kriz veya tehdit altındaki bir gruba yaptığı illüzyon olabilir. Bosna Savaşı’nda da iktidar olma yeteneklerini, izleyicilerini etkileme ve ikna etmede sergileyen siyasi figürlerin belirleyici rolü vardır. Ekonomik zorluk, sosyal değişim ve siyasi karışıklık dönemlerinde liderlerin geçmişi yeniden canlandırma (zaman çökmesi) hamleleri ortaya çıkabilmektedir. Bu durum, güvence ve esenlik hissi için bireylerin kendi kültürüne çekilme ve büyük grup kimliğinde algısal bir homojenlik yaratmaktadır. Gupta homojenlik sağlandığında önderin kumanda yetisi etkisini artırır. Homojenliği kolaylaştırmak için gereken husus ise ortaklaşa şekilde algılanan büyük bir tehlikedir (Russell, 2016: 32). Johnson ve Tierney ‘e göre liderler savaşın yakın olduğuna inandıklarında “müzakereci” zihniyet “uygulamalı” bir zihniyete dönüşmekte ve önyargılarla birlikte öğrenilmiş davranışlarla aşırı kendine güvenen bir yapıya (Johnson ve Tierney, 2011) dönüşmektedir (Levy, 2013: 313). Örneğin Bosna Hersek’in ilk cumhurbaşkanı olan Aliya İzzetbegović belirgin bir şekilde "Avrupalı Müslüman" kimliği fikrini dile getirmiştir. Bosna’daki o hassas dönemde etno-dini kimliği öne çıkarmak rahatsızlık verici bulunabilirdi ancak İzzetbegović, bu denli sorunlu bir bölgede inanç ve siyaset gibi hassas iki unsuru ilişkilendirebilmiştir.

²² Aristotle’nin “Retorik” çalışmasında etkili bir konuşmacı özelliğinin üçlüsünden biri olarak etnos, algılanan ikna edici güvenilirliği ifade eder. Diğerleri logos (duygusal çekicilik) ve patos (mantıksal çekicilik) tür. Ek bilgi için bkz. Aristotle, Rhetoric, Book I, Part II, Paragraph I (Trans. W. Rhys Roberts. Mineola, NY:Dover Publications, 2004).

Otoritenin en önemli özelliklerinden biri, itaat edilmesi beklenen kişi veya kesime yönelik herhangi bir baskı veya zorlama olmadan verilen kararları zahmetsizce kabul etmesidir (Arendt, 1956: 51). Yıkıcı bir lider; düşman olarak tanımladığı grubun eylemlerini kendi grubu için paylaşılmış bir mağduriyet olarak gösterebilir. Buna ek olarak yıkıcı lider; karşıt grubu insanlıktan çıkarmak, kendisini bir kurtarıcı olarak sunmak, olağan yaşam akışına fazlaca müdahale etmek, büyük grup narsizmini seçilmiş travmaları öne sürerek artırmak gibi pek çok kışkırtıcı role bürünebilir (Volkan, 2013: 380-381, Volkan, 2005: 17). 1990'daki Yugoslavya seçimlerinde, SYFC' nin altı kurucu cumhuriyeti için altı yeni cumhurbaşkanı seçimi sonucunda seçilen liderlerden bazıları buna örnektir.

Örneğin Slobodan Miloseviç, Yugoslavya'nın en büyük cumhuriyeti olan Sırbistan' da zorlu bir süreçte iktidara gelmesi bölgenin kaderini değiştirmiştir. Yugoslavya'nın dağılması sürecinde "Büyük Sırbistan" ideolojisinin yeniden canlanmasıyla körüklenen ve yeniden dirilen Sırp milliyetçiliği, Sırların hayal kırıklıklarını ve endişelerini ustaca manipüle eden Slobodan Miloseviç'in yeteneklerinin ne denli etkili olduğunu göstermektedir (Shrader, 2003: 11). Miloseviç'i milliyetçi kimlikten ziyade, kendisine fayda sağlayabilecek uygun bir meseleyi nasıl ele alacağını bilen kurnaz bir politikacı olarak değerlendirmek mümkündür (MacDonald, 2003). Bu nedenle grupçuluğun ve milliyetçiliğin kitleler üzerinde yarattığı körlüğü son derece lehine kullanabilmiştir. Sırbistan Cumhurbaşkanı ve akıl hocası Ivan Stamboliç'in himayesinde iken milliyetçilik söylemleri ile Stamboliç'in yerine geçebilmiştir. Miloseviç'in iktidarı ele geçirme fırsatı, Sırbistan Bilim ve Sanat Akademisi'nin bir muhtıra şeklinde gelmiştir. Saygın akademideki akademisyenler tarafından hazırlanan muhtıra, 24 Eylül 1986'da İkinci Dünya Savaşı sonrasında (sözde) büyük fedakarlıklar yapmasına rağmen ödüllendirilmeyen Sırlara yönelik adaletsizlikleri ifade edici bir şekilde Vecernje Novosti adlı bir gazetede taslak halinde yayınlanmıştır. Sırlara soykırım uygulandığı söylemine kadar ileri giden bu muhtırada ekonomik, sosyal ve siyasi sistemin bütün aksaklıklarından Tito ve Yugoslavya Komünistler Birliği sorumlu tutulmuştur. Bu muhtıra, federasyon genelinde büyük yankı uyandırmışsa da özellikle Sırbistan medyasına ve siyasetine milliyetçiliği alevlendirecek olan bomba

gibi düşmüştür. Bazı Sırp üyeler, bu belgeyi kınasalar da Miloseviç duruma ses çıkarmamıştır. Artan milliyetçi duygulardan istifade Miloseviç; Hırvatistan, Bosna-Hersek ve Kosova'daki Sırlara yönelik zulmü sona erdirme sözü vermiş, Ortodoks Kilisesi'nin güçlendirilmesini ve Komünizm döneminde uzun süredir bastırıldığını iddia ettiği Sırp kültürel ve sosyal kurumlarının ayrıcalıklı hale gelmesini sıklıkla dile getirmiştir (Volkan, 1996; MacDonald, 2003: 65).

Miloseviç'in halkın gözündeki yükselişi 24 Nisan 1987'de, Sırbistan Cumhurbaşkanı Ivan Stamboliç'in koruması altındaki Slobodan Miloseviç'i Kosova Polje'de bölgenin yerel yönetimine karşı yaklaşık 15.000 Kosovalı Sırp'ın düzenlediği aktivist hareketi yatıştırması ve Kosova'daki Sırlarla görüşmesi için gönderdiğinde başlamıştır. Çatışmalar polislerin müdahalesiyle yatıştırılmaya çalışıldığında “Bu insanları bir daha kimse yenemeyecek” deyişi, Arnavutların siyasetinden ve tutumlarından yakınan Kosovalı Sırp azınlık tarafından Miloseviç'i bir halk kahramanı yapmıştır. Miloseviç, bu deneyimden Sırp adeta milliyetçiliğinin “zırhını” giyen dönüşmüş bir kahraman lider olarak çıkmıştır. (Lerner, 2020; Sell, 2002; Volkan, 1996: 123). Demagog olma yeteneği sayesinde kısa sürede popüler olan Miloseviç, yaklaşık bir yıl içerisinde akıl hocası Ivan Stamboliç'i iktidardan uzaklaştırarak, Sırbistan'ın cumhurbaşkanlığını devralmıştır (Lerner, 2020: 72). Her ne kadar Sırp azınlıklar onu kahraman olarak nitelendirse de, Yugoslavya'nın geri kalanında şovenist tutumlarından dolayı hoş karşılanmamıştır. Zaten Bosna Savaşı'nda ve sonrasında Sırların kurtarıcısı misyonunun yanıltıcı olduğu anlaşılmış ve aslında siyasi bir oportunist (fırsatçı) olduğu ortaya çıkmıştır (Tatum, 2002: 69). Görülmektedir ki; demokrasi, mükemmel bir hükümet biçimi olmayıp, kitleler bazen demagog retoriğine karşı savunmasız hale gelmektedir. Çünkü “Kitleler kışkırtılma sürecini atlattıktan sonra telkinlerle yönetilen bilinçsiz otomatlara dönüşürler” (Le Bon, 1997: 143). Tıpkı Adolf Hitler'in, Almanya şansölyesi seçildiği gibi Miloseviç de özgür bir seçimle Sırbistan Cumhurbaşkanı seçilmiştir. Göreve geldiği andan itibaren federal hükümetin kontrolünü merkezileştirmeye çalışmıştır. Voyvodina ve Kosova için özerkliğin kaldırılması ve Karadağ üzerindeki baskı politikası ile Miloseviç, federasyon içerisinde etkin rol oynamıştır. Tabi burada toplumsal

çatışmaları ele almada kurumları zayıflayan YSFC'nin durumunun da önemli etkisi olduğu göz ardı edilmemelidir.

Diğer yandan devletin en müreffeh cumhuriyetleri olarak Slovenya ve Hırvatistan başkanları (Slovenya Cumhurbaşkanı Milan Kucan ve Hırvatistan Cumhurbaşkanı Franjo Tudjman), gelirlerini merkezi hükümetle paylaşmak istemediklerinden anayasal hak olarak tanınmış ayrılma haklarını kullanmak istemiştir. Bu liderler, Miloseviç'in Sırp şovenizminden ve tehditlerinden duydukları rahatsızlıkla ayrılmanın daha güvenli olduğu paydasında buluşmuşlardır. Bu ayrılma planları Bosna Hersek'le Miloseviç'i baş başa bırakmak anlamına geldiğinden, Bosna Hersek'te Sırbistan'ı dengeleyecek bir karşı ağırlık mevcut olmamıştır. 1991'deki nüfus sayımı Bosna'nın % 44'nü Müslüman, % 33'nü Sırp ve % 17'sini Hırvat olarak gösterdiğinden Miloseviç'in Bosna içinden dahi yarıya yakın bir destekçi bulabileceği açıkça görülmüştür. Ek olarak, Yugoslav Cumhurbaşkanlığının altı sandalyesinden 4'ünü de kontrol edebileceğinden, Bosnalı Hırvatlar ve Müslümanlar, Miloseviç'in "Sırboslavya"sında ikinci sınıf vatandaş haline gelebilecekti. Dolayısıyla Hırvatistan ve Slovenya ayrılırsa, Bosna'nın da ayrılması gerekecek; aksi takdirde Bosnalı Hırvatlar ve Müslümanlar kendilerini Miloseviç'in merhametine (veya merhametsizliğine) bırakacaktır. Yugoslavya Cumhurbaşkanlığı ve YHO'nun düzgün işleyemediğinden ve farklı diğer sebeplerden dolayı Miloseviç, Sırbistan'ı Yugoslavya'ya meydan okuyarak federasyondan çekmiştir. Bundan sonra Miloseviç'in diğer cumhuriyetlerle savaşı, onları Yugoslavya içerisinde tutmak üzerine değil, kendi bölgesi Sırbistan'a toprak katmak üzerine olmuştur (Tatum, 2002: 70). Başka bir ülkede bulundurduğu azınlık ve bu azınlıklara tanınan haklara dair meseleler de liderlerin karar almalarını ve eylemlerini belirli derecede etkilemektedir. Miloseviç'in Bironi Anlaşmasıyla kesinleşen Slovenya'nın bağımsızlık kararına tepki göstermemesinin nedeni içerisinde çok az Sırp azınlığın bulunması ve Sırbistanla hiçbir kültürel bağı olmaması olmuştur. Ancak nüfusunun yaklaşık yüzde 12,5 (4.8 milyon kişiden 600.000 kadarı)'u Sırp olan Hırvatistan (özellikle Krajina bölgesinde) için durum bu kadar sancısız olmamıştır. Hırvatistan'daki Krajina Sırpları, Miloseviç ve YHO'nun yardımıyla kendi hükümetlerini kurduklarını ilan ederlerken Hırvat yönetimi bunu kabul edilemez ve

haksız bulmuştur. Bölünme, Hırvat Sırplarının bireysel hak ve kültürel kimliklerinin Hırvatistan'da korunacağına ikna olmadıkları için meydana gelmiştir (Tatum, 2002: 71). Çünkü Hırvat anayasa taslağında, Sırp azınlığı kurucu bir ulus olarak tanınamıştır.

Sovyetler Birliği ve Doğu Blokunda meydana gelen ani ve sarsıcı siyasi gelişmelerin ardından kararlı bir demokrat olan ve Müslümanların çoğunlukta olduğu Demokratik Hareket Partisi'nin (SDO) lideri Aliya İzetbegović, Aralık 1990' da yapılan ilk serbest seçimlerde Bosna Hersek Cumhurbaşkanı seçilmiştir. Komünist görüşte olmadığından 1990 öncesinde siyasi bir görev almamıştır. Sırpların Bosna Hersek Cumhuriyeti'ne karşı başlattığı bağımsızlık savaşına liderlik eden İzetbegović'in Müslüman kimliğinin ön planda oluşu, Sırplar tarafından Bosna'da bir İslam devleti kurmak olarak algılanmış ve geçmişine sıkça atıf yapmıştır. Özellikle 1973'te "İslam Beyannamesi" ni yazarken, Mladi Muslimani'nin (Genç Müslümanlar) bir üyesi olarak gençlik dönemindeki faaliyetlerine işaret edilmiştir. Bosna anayasası Hırvatlara, Sırplara ve Müslümanlara kurucu ulusların haklarını vermişse de İzetbetgović, çok kez fırsatı olsa da hiçbir zaman Bosnalı Sırplara haklarının ihlal edilmeyeceği konusunda tam bir güvence verme girişiminde bulunmamıştır. Örneğin, İzetbegović bir Sırp Demokrat Partisi'nin Bosna'daki açılış töreninde Bosnalı Sırpların lideri Radovan Karadžić' in Sırpların Bosna' da eşit statüye sahip olmaları ve gücü paylaşmaları gerektiğini ifadesi üzerine yeşil ışık yakmamıştır. Belki de söylediklerine katıldığını ifade etmesi Milosević ile Bosna' yı bölmek için plan yapacak olan Karadžić'in desteğini zayıflatabilirdi. Aslında Bosnalı Sırplar, Bosnalı Hırvatlar ve Boşnaklar kendi kaderlerini tayin hakkına sahiplerse, aynı haklara sahip olmaları gerektiğini hissetmeleri de normal karşılanabilirdi. Bosna Hükümeti belki daha ılımlı bir tutum / strateji geliştirseydi, çatışma ortamının yatışması için bir takım güvenceler yaratabilirdi. İzetbegović, önde gelen Sırp ve Hırvat partileri SDS ve HDZ ile koalisyon hükümeti kurmuşsa da Radovan Karadzic liderliğindeki Bosnalı Sırplar, ilk fırsatta Bosna hükümetinden desteklerini geri çekmek için bir bahane aramıştır. SDS Partisi ve Karadzic, zaman zaman parlamentoyu boykot ederek, zaman zaman da Bosna Hersek'in dış ilişkilerine yönelik bahaneler sunarak aslında savaşa götüren zemini sağlamlaştırmıştır (Tatum,

2002: 75). İzetbegoviç, Yugoslavya'nın dağılmasıyla birlikte ortaya çıkan çatışmaların sebebini etnik ve dini farklılıklardan ziyade dış güçlerin buralardaki güç boşluğundan nemalanma talepleri neticesinde gerçekleştiğini belirtmiş ve çatışmaların kasıtlı olarak önlenmediğini otobiyografisi yayınlanan 'Inescapable Questions'da şöyle ifade etmiştir “*Yugoslavya'nın kaderi ve dağılması kaçınılmaz değildi; meseleler ortaya çıktığında çözülmenin kendisi oldukça farklı bir şekilde gelişebilirdi.*” (Ansari, 2006).

Son olarak, eski Komünist general, tarihçi ve Hırvat Milliyetçi Hareketi'nin öncüsü Franjo Tudjman, savaşta lider pozisyonunu bir diğer örneklendiren isimdir. Yugoslav tarihinin en genç generali olan Tudjman, Tito'nun baş siyasi komiseri olarak görev yapmıştı. 1960'larda milliyetçiliğe geçmeden önce son derece başarılı ve üst düzey bir Komünist iken, 1967'de milliyetçi görüş ve tutumu nedeniyle görevden alınmış ve 1971 yılında Hırvat Baharı'ndan sonra hapse atılmıştı. Bu süreçte Hırvatistan tarihine yönelik merak uyandıran kapsamlı yazılar ele almıştır. Yer yer kendisine uhrevi anlamlar yükleyen egosantrikliği “Tudjmanizm” hareketini ortaya çıkarmış ve bu hareketle, hem Komünist olmayan bir milliyetçiliğe ve hem de Hırvat tarihinin yeniden incelenmesine gönderme yapmıştır. Komünizmi suçlayan ve Hırvat milliyetçiliğini kucaklayan tavrı; kendisine referandumunda işine yarayacak çokça destekçi kazandırmıştır (MacDonald, 2003: 99). Tudjman dahil Hırvat propagandalarının hedefinde, önce istila etmeyi, sonra köleleştirmeyi ve sonra da Hırvat halkını yok etmeyi amaçlayan yayılmacı ve yok edici ‘öteki’ olarak Sırbistan olmuştur. Kosova ve Voyvodina'nın yeniden ilhakı Miloseviç'in seçim stratejisinin merkezi bir parçasını oluştururken, Tudjman ise “Hırvatistan'dan ısırlmış bir elma” olarak nitelendirdiği Bosna Hersek'in ilhakına (seçimlerde HDZ kazanırsa söz verdiği gibi) odaklanmıştır. Sonuç olarak Tudjman ve partisi, Nisan 1990' da, zayıf reformlu Komünistleri devirerek zafer kazanmıştır. Oportünistliği ile bilinen Miloseviç'in aksine Tudjman, milliyetçiliğe gerçekten ve gönülden inanan ve Hırvat kahramanlığı efsanelerine katkıda bulunan aktif bir lider olmuştur. Ancak göreve geldikten sonra yaptıkları anayasal ve sosyal alanda kamuya yaptırımları Miloseviç'ten çok farklı olmamıştır. Öncelikli olarak 1990 Hırvatistan Anayasası'nda anayasal çerçevede kendi otoritesini sağlama almak istemiştir. Yine

Milosević ile benzer olarak hedefinde ülke içindeki iletişimi kontrol etmek için 'medya' yer almıştır. 1990 seçimlerinden sonraki iki ay içinde, parlamento tarafından Hırvat Radyo Televizyon Yasası yeniden görüşülmüş, Zagreb Radyo Televizyonu'nun adı Hrvatska Radio - Televizija (HRT) olarak değiştirilmiştir. "Hırvat ruhunun katedrali" olarak adlandırılan televizyon kanalı HRT; olayları olduğu gibi doğru bir şekilde bildirmek için değil, daha ziyade Hırvat etnikliği ve tarihini savunma için oluşturulmuştur (MacDonald, 2003: 104).

Tudjman'ın milletçilik stratejisi, büyük ölçüde Milosević'in yayılmacı stratejilerinin oluşturduğu tehdide dayanmıştır. Zaten ülkesindeki azınlık Sırlar da Tudjman'ın kendilerine yönelik siyasetinden memnun olmamıştır. Örneğin 1990 Anayasası, Sırları yeni ülkede kurucu bir ulus olarak açıkça göz ardı etmiştir. Vatandaşı olan diğer milletlerin ve ulusal azınlık mensuplarının Hırvat uyruklu vatandaşlarla eşit statüye sahip olacağı belirtilirken, Sırlardan ismen bahsedilmemiştir. Sosyal yaşamın neredeyse her alanında (üniversite, iş, bürokrasi) Sırlar ayrımcılık yaşamışlardır. Bu durum Hırvatistan içerisinde muhalif Sırp partilerinin oluşumuna ve güçlenmesine neden olmuştur. Buna göre Dobrica Cosic, Jovan Raskovic ve Jovan Opasic, 1990 yılında "Sırp Demokrat Partisi" ni kurmuştur. Daha militan bir milliyetçi parti olan "Knin Demokratik Birliği" de Milan Babic tarafından 1990 yılında kurulmuştur. Her iki grup da kısa süre sonra Cosic ve Milosević'in emriyle birleşmiştir. Rasković, Hırvat egemenliğine karşı daha yatıştırıcı politika izlerken Babic, daha saldırgan politika izlemiş ve Hırvatistan'daki Sırlar için tam özerklikte ısrarcı olmuştur. Sonuç olarak Tudjman, Krajina Sırp Cumhuriyeti' nin çekirdeğini oluşturan 'Sırp Belediyeler Birliği' nin kurulması yönünde taviz vermek zorunda kalmıştır (MacDonald, 2003: 104). Krajina Sırları giderek militanlaşmaya başlamış ve "Kütük Devrimi (Log Revolution)" denen iç çatışma gerçekleşmiştir. Çatışmaya Sırp azınlık haklarını koruma bahanesiyle, YHO tankları barış gücü adı altında müdahale etmiş ve durum daha dramatik hale gelmiştir. Bu çatışmanın ortasında Sırbistan, 'Sırbistan'ın Krajina Özerk Bölgesi' ni resmen tanımıştır (MacDonald, 2003: 105).

Liderlerin dünya kamuoyunu etkilemek ve daha çok destekçi kazanmak için bazen siyasi ahlakın dışına çıktığı bilinmektedir. Bir sava göre, Tudjman'ın siyasal

destek elde etmek ve güven kazanmak amacıyla bombardıman emrini vermesinin ardından bombardımana tutulan Vukovar’ da kuşatılmış Hırvat savunucuları kurtarmak için askeri yardım göndermeyi reddettiği “Vukovar Kuşatması” önemlidir. Çünkü bu strateji ile Tudjman’ın, Hırvatların saldırgan değil de Sırp şiddetinin mağduru / kurbanı olduğu yönünde söylemlerine dayanan “kurban stratejisi” geçerlilik kazanabilecekti. Böylece hayranlığı olduğu Batı devletleri de dahil dünya toplumları, Hırvatların yanında yer alabilirdi. Dolayısıyla Sırbistan’ da olduğu gibi Hırvatistan’ da da zulüm ve mağduriyet mitleri, diğer mitoloji biçimlerinin temelini oluşturmuştur. Ancak genel olarak karşı grup olarak Sırp’ların “Büyük Sırbistan” hayali, Hırvatlar için, Sırp’ların Sırp olmayana vahşet, etnik temizlik ve soykırım ile aynı anlama gelmekteydi (MacDonald, 2003: 105-106).

3.2.6. Sosyal Sürecin Atmosferini Yansıtan “Sembol ve Ritüeller”

Kitleyi ele geçiren anlatılar, törenler, kurallar ve semboller kitleyi evcilleştirir ve kitleler, en güçlü duyguları kendine çekmek için, her türlü sosyal nedenleri kullanır. Kitleler, varlığını sürdürmek ve korumaya almak için ondan daha üstün olduğunu iddia edebileceği, üzerinde birtakım değerlerinin duygu derecesini ve gücünü test edebileceği rakip bir kitle arar. Özellikle kitleye yönelik bir zulme uğramışlık varsa bu durum düşman bilinene karşı öfke ve nefret uyandırabilecek itici gücün de hazır olduğu anlamına gelebilir (Canetti, 2014: 19-22). Belirli tarihi geçmişi olan her topluluk, geçmişe dair belirli bir duygu bulutunu karakteristiğinde barındırmaktadır. Bu duygu bulutunun ağırlığı ve derecesi, yaşananların etki derecesiyle orantılıdır. Edgerton’un ifade ettiği gibi “Tüm toplumlar hastadır ancak, bazıları daha hastadır” (Edgerton, 2010: 25).

3.2.6.1. Siyasallaşan Gündelik Yaşam Biçimleri

Kitlelerin karakteristiğini şekillendiren sembol, ritüel ve klişelerle üretilen duygular, savaşın fiziksel şiddeti ile ardıl endişe yaratarak bugüne sızan bir devamlılık çizgisi çizmekte ve farkında olmadığımız küçük jestlerle hayata tezahür edebilmektedir (Golubovic, 2019; Volkan, 2013). Bazen bir selamlaşma tarzı ve

bazen gündelik işaretler, karşı tarafı kışkırtan veya dışlayan bir algıyı yaratabilir ve radikalleştirebilir.

Bosna Savaşı'nda etnisite sınırlarını keskinleştirirken ve etnik gruplar arasında düşmanlığı harlarken, ardında ikincil bir düşünce aranmayan gündelik uygulamalar, farklı şekilde bilişsel ağırlık kazanmaya başlamıştır. Bir araştırmacı Saraybosnalı Sırp kadınlarla görüşme yaparken katılımcılarla halka açık yerlerde bulunduğu onu her biri yanakta olmak üzere iki öpme ile selamlarken, aynı kadınlardan bazıları evlerinde ağırladıklarında üç öpme ile selamlamışlardır. Bunun nedeni hiçbir yerde yazılı bir yasal olmadan geleneksel olarak üç öpücükli selamlamanın Sırlarla ilişkilendirilmesidir. Birkaç katılımcı, gözlemciye, aralarında kimin Sırp olduğunu deşifre etmek için "insanların öpücükleri saydığından" halka açık yerlerde kasıtlı olarak iki kez öpüşmeye özen gösterdiklerini belirtmiştir. Bir katılımcı savaştan kısa bir süre sonra bir arkadaşını üç öpme ile karşıladığında, dördüncü kez eğildiğini ve "Bir tane daha ekleyelim, yani tam olarak üç olmasın" dediğini hatırladığını ifade etmiştir (Golubovic, 2019: 556). Bu kadınlar, üç kez öperek selamlaşma geleneğini gündelik alışkanlıklarından çıkarmak istemişlerdir. Bunun ciddi bir tehdit olmayacağı zamanlarda dahi iki kez öpmeyle selamlaşma "daha güvenli ve uyumlu" olarak değerlendirilmiştir. Ancak, Sırp kadınlarının etnik kökenlerini gizlemek için yaptıkları tüm küçük sosyal hilelere rağmen, değiştiremediği ve gizleyemedikleri isimleri yani Sırp bir adla sosyal yaşamda var olmak, zaman zaman yinelenen bir endişe kaynağı olmuştur (Golubovic, 2019). Farklı milliyetçi ideolojilere ilişkin görüşler en çok gündelik selamlarda ortaya çıkmıştır. Bu nedenle genellikle "kako si" (nasılsın?) ve "sta ima" (naber?) gibi tarafsız selamlama türleri tercih edilmiştir. Dini kimliğini sergilemekten kaçınmayan kişiler, belirgin biçimde Katolik, Müslüman (Türkçe ve Arapça'dan türetilmiş) veya Ortodoks selamlama biçimlerini kullanmıştır. Savaştan önce, bu dini ifadeler, yaşlı bir kişiyi veya iman eden birini selamlarken aile içinde özel olarak kullanılırken; savaşıla birlikte gündelik hayatın her alanında gruplar arasında yaygın hale gelmiştir (Macek, 2009: 142). Savaş sırasında, resmi ve kamusal kurumlarda doğru selamlamayı seçmek, maddi sonuçlar ve yaptırımları da beraberinde getirmiştir. Çünkü bir selamlama aynı zamanda kamusal durumlarda politik konumlanmayı da

beraberinde getirmiştir. Buna paralel olarak dil de siyasallaşmıştır. Dil ilişkileri istikrara kavuşturmaya ve sorunlu ilişkileri gidermeye hizmet eden bir ortam yaratabilir. Ancak bunun için niyet okuma değil, barışçıl ve diyalektik etkili dil kullanılmalıdır (Pehar, 2019: 25).

Müslüman kadınların taktığı başörtüsü ve giyim kuşamları da hem Müslümanlar hem de Gayrimüslimler için oldukça önemli bir İslami kimlik sembolü haline gelmiştir. Ancak savaş sonrası geleneksel Boşnak kıyafetleri diğer Müslüman ülkelerden esinlenilmiş gibi yeni bir tarzda olarak ortaya çıkmıştır. Gayrimüslimlerin endişelerini artıran sadece İslami kimliğin alenen sergilenmesi olmamış, aynı zamanda İslam'ın Bosna Hersek geleneğinden gözle görülür şekilde farklı bir forma girmesi olmuştur (Macek, 2009: 139-140). Bosna'da "Şehitlik" kurumu da sembolik bir sorunu işaret etmiştir. Bu sadece savaşın bir cihat olarak İslami bir yorumunu ima etmesinden değil, Müslüman ve Gayrimüslim askerler arasında ayrımcılık yapması noktasında da vuku bulmuştur. Hükümetin bir çete liderine (Caco'ya) saldırmasının ardından ölen polisler ve askerler, Saraybosna'nın merkez parkına bir anıt olarak gömülmüşken, tüm polisler bu parka gömülmemiştir çünkü oraya sadece şehitler gömülebilirdi ve ölen tüm polisler Müslüman değildi. Gayrimüslim polisler bu nedenle sıradan sivil mezarlıklara gömülmüştür. Dolayısıyla merkez parktaki mezarlar, şehitlik kavramı üzerinden Müslümanlar ile Gayrimüslimler arasındaki ayrımcılığın sembolü haline gelmiştir.

Sokak, cadde ve mahalle isimleri yaşanan zorlu sosyal koşulların durumuna göre yeniden adlandırılmakta ve sivil alanı mevcut devlet ideolojisi ile işaretlemenin bir aracı olmaktadır. Savaş sırası ve sonrasında sokak isimleri ve renkler dahi Saraybosna'da etnik belirleyiciliğe doğru kaymaya başlamıştır. Kiril harfli mavi işaretler Latin harfleriyle koyu yeşil levhalarla değiştirildiğinde, yeni resmi renk ortaya çıkmış ve Müslüman olmayan sokak adlarının büyük çoğunluğu da eski veya yeni Müslüman olarak değiştirilmiştir. Kasabanın Müslüman ağırlıklı Boşnakların kontrolündeki bölümünde hükümte, caddenin adı bir yazar olan "Vasa Miskin's" Müslüman adı "Ferhadija" olarak değiştirilmiştir. Sırpların Müslüman olan her şeyin fiziksel olarak silinmesinin sembollerinden biri haline gelen Banja Luka'daki yıkılan camiye de "Ferhadija" denilmiştir. Bölge için 1995 yılında alınan bir şehir

haritasında yer ve yol isimlerinin Partizanlar ve Komünistlerden Bosnalı ulusal kahramanlara ve eski Müslüman sembollerine geçiş olduğu net bir şekilde görülebilmektedir (Macek, 2009: 142).

Sırp Hırvatçanın (Serbo-Croatian) bir çeşidi olan Bosna Hersek' in standart dilinin yeni milliyetçi politikalara göre yeniden adlandırılması ve standartlaştırılması gerektiğinden Sırp Hırvatça'dan farklı olarak Boşnak dilinin yeni standardizasyonunun arkasındaki uzmanlardan biri olan Bosnalı dilbilimci Senahid Halilović “halk olabilmek için” dilin önemine dikkat çekmiştir. O'na göre İslam kültürü ve medeniyetinden ayrılmaz olarak Boşnak dilinin benzersizliği ön plana çıkarılmalıydı. Yeni bir Boşnak dilini belirleyen üç yayın, nispeten düşük bir dil kalitesine sahip olmasına rağmen, siyasi anlamda önemli olmuştur. Savaş sırasında, 1993'te Isaković'in Boşnakça dil sözlüğünün ince bir özeti basılmıştır. Isaković'in önerdiği kelime dağarcığı Türkçe veya Arapça kökenli kelimelerden oluşmuştur. Dolayısıyla farklı kelime dağarcığının standardizasyonu, bu üç yeni dili birbirinden ayıracak şekilde tasarlanmıştır. "H" harfi özellikle Boşnakça ile Sırp Hırvatça' daki aynı kelimeler arasında fark yaratan bir unsur olmuştur. Müslüman konuşmacılar, "h" harfini, ait olmadığı yerlerde dahi kelimelere dökerek aşırı kullanmışlardır. Ekavian lehçesi Sırpça ile eşleştikinden ve Sırpça her şey Bosna hükümetinin kontrolü altındaki bölgedeki çoğu insan için düşmanı simgelediğinden, sosyal sorunlar belirmiştir. Yani Sırp versiyonunu kullanmak, bir şekilde savaş faili / destekleyicisi olarak suçu ve sorumluluğu ima etmiştir. Böylece insanlar etnik kimliklerini şüphe ve korkuyla gösterebilmiş, toplumlara korku ekilmiş ve insanlara durumlarının ne olduğu sorulmadan suçlanabilmişlerdir (Macek, 2009: 145). Saraybosna' daki Hırvatlar da benzer şekilde, hiç aşına olmadıkları Hırvat standardını uygulamaya başlamıştır. Kısaca özetlemek gerekirse, yeni oluşan dil siyasetinin sonucunda aynı Sırp-Hırvat dilini konuşan etnik gruplar, kendilerini neredeyse bir gecede üç yeni dil standardı ile karşı karşıya bulmuştur (Uygun, 1998: 156).

Bir kişinin aile geçmişi ve belirli bir etnik - dinsel grupla ilişkisi isim koyma normlarını da belirlemektedir. Savaş öncesinde Hırvatistan ve Sırbistan'ın yanı sıra Bosna Hersek' te pek çok isim etnik olarak belirleyici olmazken, savaş sırası ve sonrasında etnik tanımlayıcı isimler belirleyici olmuştur. Benzer olarak insanların

savaş zamanında karşılaşmak zorunda oldukları varoluşsal sorunların yarattığı tehdit ve korku, onları etnik dini köklerine yaklaştıran en önemli unsurlar olmuştur. Benzer olarak kuşatma sırasında, dini bayramlar ve Paskalya bayramları giderek daha popüler hale gelmiş ve daha önce aile ve arkadaşların mahremiyetiyle sınırlı olan kutlamalar artık halka açık etkinlikler haline gelmiştir. Gruplar arasında kültürel sınırlama ve grup sınırlılığını oluşturmak için eğitimin müfredatı da hayati önemdedir. Bosna'da 1994 yılında din; ilk ve orta okullarda seçmeli ders olarak tanıtılmıştır. Uygulamaya göre, çoğu okulda ağırlıklı olarak İslami eğitim tanıtılsa da herhangi bir din seçilebilir veya hiçbiri seçilmeyebilirdi. Ancak İslam devlet dini haline gelmiş ve çoğu Gayrimüslim anne - babalar, farklılıkları vurgulamamak adına çocuklarını İslam ağırlıklı eğitime yönlendirmişlerdir. Farklı sebeplerle farklı dini eğitimi tercih eden ailelerin tutumu, sadece İslam dini için geçerli olmamıştır. 1995'te açılan özel Katolik ilk ve orta okulları iyi donanımlı ve yüksek kaliteli bir eğitim sunmuş, bu nedenle Katolik olmayan aileler de çocuklarını kaydettirmeyi düşünmüştür. Tüm okulların ortak ve standart bir müfredat sunması gerekmesine rağmen, Katolik, Müslüman okul müfredatları programları arasında dil, kültür ve din eğitimi açısından önemli farklılıklar belirlemiştir. Bazen dindar ve / veya milliyetçi olmayan seküler ebeveynlerin çocuklarına çeşitli dini derslerine katılmalarına izin vermesi, bu denli kozmopolit ortamda geleneksel karşılıklı saygı normları ve "kardeşlik ve birlik" ideolojisini destekleyicidir (Macek, 2009).

3.2.6.2. Sembolik Anlam Yüklü Kültürel Yapılar

Mekanlar da kültürler tarafından açıkça etkilenir, tıpkı insanlar gibi kimlikleri oluşur ve geçmişe gönderme yapan sembol merkezleri haline gelirler (Nora, 2006). Gündelik yaşama tezahür eden yapılar, bilişleri yönlendiren sembolik çağrışımlar halini alabilir. Osmanlı padişahı Kanuni Sultan Süleyman'ın emriyle 1566 yılında inşa edilen Neretva' nın iki yakasını birbirine bağlayan Mostar köprüsü, Batı Balkanlar alanını yüzlerce yıl boyunca şekillendiren çeşitli kültürel etkileri kentsel bir mikrokozmosta temsil etmesi nedeniyle önemlidir (Hromadzic, 2018: 103). Bu kozmosu en çok şehrin mimarisinde görmek mümkündür. İkinci Dünya Savaşı sırasında Nazi destekli Hırvat faşistler binlerce Sırp sivil katletmiş ve Hersek, adeta bir ölüm alanına dönüşmüştür. Ancak Mostarlı Hırvatlar, Sırlara yardım etmiş ve

dayanışmanın bir örneğini sergilemiştir. Bu gibi olaylar sonrasında özellikle Tito'nun önderliğinde Mostar “bratstvo i jedinstvo” yani “kardeşlik ve birlik” inancının kurumsallaştığı bir yer olmuştur (Forde, 2016: 471). Ancak Mostar şehri, Bosna Hersek'in bağımsızlığını kazanmasının hemen ardından çatışmaların gerçekleştiği alanlardan biri haline gelmiştir. Sırpların YHO birlikleri ile bölgeye saldırması ve ardından 1993 Mayıs ayında Hırvat- Müslüman çatışmaları, bölgenin tarihi dokusuna ciddi zararlar vermiştir. Yani, aslında Yugoslavya'nın dağılmasının ardından Bosna ve Hırvatistan'da patlak veren savaşlar, yalnızca sistematik “etnik temizlik” olarak değil, yüzlerce tarihi eserin ve ibadethanenin kasıtlı olarak imha edilmesine yönelik eylemler niteliğini göstermektedir.

1992'de Mostar köprüsünün Hırvat tankının attığı bir mermiyle parçalanması ve Mostar'ın doğu yakasındaki 19. yy. Sırp Ortodoks Kilisesi gibi pek çok tarihi yapı hasar almış ve enkaza dönüşmüştür. Özellikle Mostar Köprüsü'nün uyandırdığı yankı çok daha fazla olmuştur. Hatta eski Yugoslavya'daki pek çok kişi onun yıkılma anını “Yugoslavizmin kesin ölümü”nün bir işareti olarak nitelendirmiştir (Bose, 2007: 109). Savaş sırasında, “köprü” Bosna tasvirlerinde belirgin bir sembol haline gelmiştir. Donia ve Fine'in (1994) “İhanete Uğramış bir Gelenek (A Betrayed Tradition)”, Susan Woodward'(1995) ın “Balkan Trajedisi (Balkan Tragedy)”, Michael Sells'in “İhanete Uğrayan Köprü (The Bridge Betrayed)” kitaplarının kapaklarında ve Müslüman kesim tarafından çıkarılan banknotlarda Mostar Köprüsü'nün kullanılması bu durumu açıkça göstermektedir. Köprü metafor olarak kısmen Bosna'nın (ve Yugoslavya'nın) Doğu ile Batı arasındaki orta konumunu ve kısmen de 15. yy'daki Osmanlı'nın bölgeyi fethinden sonra Bosna'yı oluşturan Müslümanlar, Sırplar, Hırvatlar ve Yahudiler gibi topluluklar arasındaki bağları temsil etmektedir. Köprü, 1993 yılında Sırp ateşinden zarar görmesine ve Hersekli Hırvatlar tarafından Mostar şehrini Hırvat ve Müslüman bölgelerine ayırırken tank toplarıyla yok edilene kadar varlığını sürdürmüştür. Uluslararası toplumun desteğiyle (Dünya Bankası, Avrupa Kalkınma Bankası, UNESCO, İtalya, Hollanda, Hırvatistan ve Türkiye hükümetleri ve özel bağışçılar) Temmuz 2004'te Mostar'da yeniden inşa edilen Eski Köprü'nün açılışı, 1992-95 savaşıyla bölünmüş olan Bosna halkı arasındaki bağlantıların yeniden inşasının bir sembolü ifade edilmeye başlanmıştır.

Avrupa, bu yardım kampanyasına çeşitliliği bir sorun olarak değil, bir avantaj olarak gösterme misyonunu yerine getirebileceğini ve Bosna'ya "Avrupa'nın verebileceği paha biçilmez hediye"yi" sembolize etmiştir. Ancak yeni Mostar köprüsü, eski Mostar köprüsüne görünüş olarak benzetilse de sembolize ettiği etnik gruplararası uzlaştırmayı aktif olarak sağlaması ve sosyal ilişkileri değiştirmesi beklenemez (Forde, 2016: 478). Nitekim Bosna toplumlarını birbirine bağlayan bir köprü olarak Mostar köprüsü, aslında fiziksel olarak da işlevsel değildir. Mostar, ezici bir Hırvat batısı ile ezici çoğunlukta Boşnak doğusu arasında neredeyse tamamen bölünmüş durumda iken, 1991 sayımında nüfusunun %19'unu oluşturan Sırp lar bölgede bulunmamaktadır. Dolayısıyla köprü savaştan önceki çok etnililiği simgelemenin aksine iki toplum arasında ayırıcı bir sembol görevi görmektedir. Ayrımlar o denli kabul edilmiştir ki, Hırvat ve Müslüman çocuklar, ana okulundan üniversiteye kadar farklı okullara gitmiş ve nehrin farklı yakalarında kendilerine farklı sosyal ortam yaratmışlardır. Hatta Mostar'ın iki bölgesinde GSM numara kodları dahi farklıdır. Dolayısıyla Mostar, günün şartlarına göre sembolik olarak dönüşmüş ve bir bellek mekanı olarak kalmıştır. Savaş tahribatı onarılan ve "normallik" cilası/kisvesi altında kalan şehrin, aslında siyasi ve psikolojik fay hatlarıyla derinden parçalanmış durumda olduğu açıktır (Bose, 2007: 112). Bu nedenle sosyal ayrılığın gerçekliği karşısında Mostar'ın yeniden inşasının toplumların belleğinde çok bir şey değiştirmeyecektir. Özetle semboller, bulunduğu sosyal ortamın atmosferine uygun bir şekilde algılanmaya ve inşa edilmeye müsait sosyal ürünlerdir (Hayden, 2007: 108-110). Alexander ve arkadaşlarının (2004) ifade ettiği gibi yaşanmış "kültürel travma" uzun zamandır tanındık gelen olayları ve sosyal süreçleri alıp onları yeni şekillerde yorumlamaktadır. Dolayısıyla Mostar bölünmüş şehir imajıyla, Bosna devletinin uzlaşma modelini ve işlevsizliğini mükemmel bir şekilde özetlemektedir (Hromadzic, 2018).

Aslında Bosna Hersek'te bölünmüş ve sembolleşmiş birçok faktör vardır. Savaşın şiddeti siyasi elitlerin savunduğu etnomillî kimlikler, dil ve sembollerin baştan sona yenilenmesiyle kendini göstermiştir. Etnik milliyetçiler medyayı, insanların yeni kelime ve imgelerin benimsenmesini teşvik etmek amacıyla araçsallaştırmışlardır. Bosnalıların günlük yaşamlarında telaffuz, kelime haznesi,

selamlaşma ve sokak adlarında değişikliklerin yanında kişisel isimler ve etnomilli aidiyet sembollerinin önemi artmıştır.

Ülkenin doğu kısmından bir eyalet olan Zvornik'ten Saraybosna'ya gelindiğinde ve ardından Saraybosna'dan Kostajnica'da, Doboj ve Banja Luka'ya yani kuzey kesimlere doğru gidildiğinde Sırp Cumhuriyeti'nde görülen trafik işaretleri, Sırp firmaları için reklam panellerinin yalnızca Kiril alfabesiyle olduğu ve çeşitli Ortodoks kiliselerinin varlığı göze çarparken; federasyonda ise yol işaretleri ve Bosnalılar için reklam panelleri yalnızca Latin harfleriyle yazılmakta ve birçok cami inşa edildiği görülmektedir. Bu gibi maddi unsurların yanında Bosna'yla ortak duygu bağlantılarının olmayışı da dikkat çekmektedir. Mesela çoğu Bosnalı Sırp ve Hırvat, Boşnaklar ve uluslararası toplumun tanıdığı 'Bosna Devlet Günü'nü kutlamayı reddetmektedir (Hayden, 2007: 114). Bosna için geliştirilmeye çalışılan “geleneğin icadı paradigması”, ulusları birleştirmeyi amaçlayan sembolik sistemlerin araçsal olarak yaratılmasının üstesinden gelmek için geliştirilmişse de bunun Bosna'nın dışındaki ülkelere daha çok yaradığı söylenebilir. Zaten savaş, Bosnalı Sırp ve Hersekli Hırvatlar tarafından bir Bosna devletinin reddedilmesinden kaynaklanmıştı. Nitekim Bosnalı Sırp Ordusu neredeyse tamamen Bosnalı Sırlardan ve Hırvat Savunma Konseyi ise neredeyse tamamen Bosnalı Hırvatlardan oluşmaktaydı. O halde Bosna içinde bile, Bosna'nın “iyilik hali” nin vurgusu, kendilerini Sırp ve Hırvatlar olarak görmekte ısrar eden Bosnalılar için bir gelenek icat etme girişimi olarak görülebilmektedir.

3.2.6.3. Etkili Siyasi Figür Olarak “Medya”

Son yıllarda medya, toplumun düşünme sürecini etkileme gücüne sahip olduğundan modern devletin en önemli güç merkezlerinden biri haline gelmiştir. Kamuoyunu şekillendirme gücüne sahip bu yapı, genellikle hükümetleri karar almaya ve uygulamaya zorladığı, zaman ve karar alanını kısıtlaması, şiddeti yaymayı kolaylaştırıcı olması ve bilgi kirliliği gibi gerekçelerle olumsuz eleştirilmektedir (Moeller, 2018; Zeitzoff, 2017). Bu eleştiriler ve endişeler son derece doğru ve yerindedir. Ancak günümüzdeki gibi akıllı telefonlar ve sosyal medya uygulamalarına erişimin mümkün olmadığı dönemlerde, medyada kısıtlı bilgi ve

eşanlı haber alamama durumları, kamuoyunda sanrı siyaseti yaratabilmiştir. Özellikle Bosna krizinde söylentilerle seyreden güvenlik algıları var olan kısıtlı medya argümanını da aşırı / radikal hale getirmiştir.

Birinci bölümde değinildiği gibi sorunsallaşma için de ortak bir algı oluşumu ve ortak fikirlerin önemi gündeme gelmelidir. Bu oluşumlar medyanın rolü ile güçlendirilmektedir. Eski Yugoslavya'da da medya, yükselen uluslar ve etnomilli gruplar arasında güvensizliğin, korkunun, düşmanlığın, nefret ve “ahlaki panik” in yayılmasında önemli bir rol oynamıştır. Krizin ve savaşın ilk yıllarında Yugoslav bir alternatif radyo ve televizyon kanalı (YUTEL) tarafından dile getirilen milliyetçi söylemlere karşı geliştirilen görüş, ulusal homojenleştirme projelerinin gücüne üstün gelememiştir. Yugoslav federasyonunun her yerinden enerjik ve yetenekli genç gazeteciler ve entelektüeller, eski Yugoslavya halkları arasında habercilik ve sürekli iletişimde tarafsızlık için savaşmışlardır. Sonunda, karargahları olan Adriyatik'teki bir gemiden alınan karar ile stüdyoları ve yayın istasyonları kapatılmıştır. Bundan sonra, yalnızca yerel medya ve çeşitli cumhuriyetler tarafından işletilen ve komünist kontrolden yeni ulusal seçkinlerin kontrolüne geçen medya hüküm sürmüştür. Çoğu cumhuriyette bazı bağımsız gazeteler ve radyo istasyonları var olsa da devlet kontrolündeki medya denizinde boğulmaya mahkum olmuşlardır. Bu durumda, milliyetçi propagandalarla çarpıtılmış, yanlış ve kamuoyunu manipüle edici bilgiler, kitle iletişim araçları yoluyla dağıtılarak ortak kader algısına eklemlenen bir grup üstünlüğü yaratmıştır (Rauschenbach vd, 2016: 220).

Kuşatma; radyo dinlemeyi, gazete yayınlamayı ve dağıtmayı zorlaştırdığından Saraybosna medyası sınırlı bir etkiye sahip olmuş ve daha çok ağızdan ağıza yayılan söylentiler etkili ve belirleyici olmuştur. 1994'ten önce, çok az insan televizyon izlemek için gerekli elektriğe sahip olduğundan daha çok radyo tercih edilmiştir. Halkın savaş hakkındaki görüşleri ve canlanan ulusal kimlikleri devlet medyası (SRNA)'ndan etkilense de öncelikle kendi deneyimlerine ve temasa geçtikleri kişilerin deneyimlerine güvenmişlerdir. Bir gözlemci şöyle söyler “Bir gece önce hükümetin yayınladığı radyoyu dinledik ve ardından Sırp istasyonuna geçtik: haberler aynıydı ve aynı sırayla sunuldu, ancak düşmanın adı ve saldırıyı başlatmaktan sorumlu olduğu belirlenen taraf tam tersiydi.” Yani medyada aynı

olaylarla ilgili sürekli olarak çelişkili haberler ortaya çıkmış ve her kesim kendi etnik grubunun geçerliliğini tercih etmiştir. Bu nedenle Saraybosnalıların çoğunluğu için “yerel hükümet ağırlıklı medya” en çok kabul gören medya olmuştur.

Bosna’da olduğu gibi 1990’ların Ruanda, Liberya ve Uganda’daki savaş ve soykırımlarında, Holokost sırasında Nazi propagandasına benzeyen, güvensizliği yaymak ve toplu katliamları savunmak için iletişim aracı olarak radyo, aktif biçimde kullanılmıştır. O dönemlerde bilgi yetersizliği ve kısıtlı olan medya araçları arasında yoğun kutuplaşma korku ve güvenlik endişelerini arttırmıştır. Bu açıdan günümüzün sunduğu teknolojik imkanlar her ne kadar şiddeti yaymada, tehdit algısı yaratmada ve terörize etmede etkili olsa da bilgi yoğunluğu, eşanlı bilgi edinme, kamuoyu tepkisini ölçme ve fikirleri kümeleştirme gibi avantaj sayılabilecek çok fazla imkanı da barındırmaktadır.

3.2.7. Bosna Savaşı’nda Savunma Stratejisi ve Güvenlik Arayışı

Bosna Hersek’in Yugoslav güvenlik ve askeri politikasındaki özel yeri nedeniyle dağılma sürecinde önemi de dikkat çekici olmuştur. 1948’den sonra Sovyet bloğundan istila tehdidine uyarlanan Titocu stratejik kültür, dağlık ve merkezi bir konumda bulunan Bosna Hersek’i (YHO’nun sanayi ve mühimmat deposunun yaklaşık % 50’sini barındıran) askeri bir sığınak olarak değerlendirmiştir (Nation, 2003). Bu nedenle Bosna Hersek, diğer Yugoslav Cumhuriyetleri’nden çok daha stratejik önem ifade etmektedir. Bölgeye yönelik Sırp planlarının en önemli sebeplerinden biri YHO askeri mühimmatının Sırp Ordusu lehine bölgeden tasfiyesine yönelik olmuştur. Savaşın hemen öncesinde bölgede Sırbistan dışında etkili bir askeri yapılanmaya sahip etnik grup olmadığından hızlıca savunma stratejilerine odaklanma ve silahlanma yarışı kendini göstermiştir. Alt başlıklar sırasıyla kendiliğinden örgütlenme modellerine, oluşturulan askeri sistemlerin işlevselliğine, düşman-müttefik sınırlarının müzakere edilmesine ve bugünkü savunma anlayışını geçmiş kahramanlıklarla ilişkilendirme yöntemleri hakkındadır.

Yugoslavya’nın dağılmasıyla birlikte bölge devletleri silahlı kuvvetlerinde reformlar gerçekleştirmiştir. Büyük ölçekli ordular yerine daha hareketli ve esnek

olması amaçlanan küçültülmüş profesyonel silahlı kuvvetler oluşturulmuştur. Bosnalılar, YHO askeri birlikleri içinde orantısız bir şekilde temsil edildiğinden zamanla “kendiliğinden örgütlenen” savunma birlikleri ile çoğalmıştır (Markovic ve Perovic, 2021; Nation, 2003).

Haziran 1991'de Boşnaklar, Müslüman topluluğu Bosnalı Sırpların eylemlerine karşı savunmaya hazırlamak için “Milli Savunma Konseyi” ni kurmuş ve Eylül ayında eski bir YHO subayı olan Sefer Halilović, amacı Bosna Hersek ve Müslüman halkı savunmak olan gizli bir silahlı örgütlenme (Patriotic League - Yurtseverler Birliği) başlatmıştır. 8 Nisan 1992'de, Hırvat Savunma Konseyi HSK'nın kurulduğu gün, Bosna Hersek Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı “yakın bir savaş tehdidi” nin var olduğunu ilan ederek bölge personeline dayalı yeni bir “Bölgesel Savunma Teşkilatı” oluşturmak için harekete geçmiştir. Yurtseverler Birliği gibi çeşitli paramiliter gruplar, silahlı kuvvetlerin resmi savunma yapısına dahil olmuştur (Shrader, 2003: 33). Saraybosnadaki Hırvat gençlerin çoğu, 1993 yılının sonuna kadar ulusal orduları HSK'ya katılmışlarsa da Müslümanlarla yaşanan çatışmalar HSK'nın dağılmasıyla sonuçlanmıştır. Hırvat genç askerler, savaş öncesi aynı siperde oldukları asker arkadaşları olan “Müslüman askerler” tarafından silahsızlandırılmıştır. Silahsızlandırmadaki amaç, HSK'yı bir ordu olmaktan çıkarıp bir tugay birimine dönüştürmek olmuştur. Silahlı Müslüman askerlerce bir sabah uyandırılan ve silahsızlandırılan Hırvat askerler bu durumu beklenmedik ve ani bir ihanet olarak algılamışlardır. Dolayısıyla şiddet, orduda da etnik kategorilerin anlamını ve yaşam koşullarını beklenmedik şekilde değiştirebilmiştir.

Yeni Bosna Hersek Cumhuriyeti'nin ilk birimleri 27 Mayıs 1992'de 13 piyade tugayı, 12 ayrı müfreze, bir askeri polis taburu, bir mühendis taburu ve bir başkanlık koruma bölüğünü içermiştir. Başlangıçta, Bosna Hersek'deki savunma güçleri hem Hırvatlar hem de Müslümanları içermişse de, yeni Bosna Hükümeti İslami karakterini vurgulamaya başladığında Hırvat üyeler HSK' ya katılmak için ayrılmış ve / veya ihraç edilmiştir. Ancak yine de Boşnakların savunma sisteminde belirgin ölçüde insan gücü eksikliği bulunmamıştır. 1992 sonunda doğu Bosna ve Krajina bölgesinden gelen Müslüman mültecilerin oranı, çok sayıda iyi motive edilmiş askerlik çağındaki erkeğin “Bölgesel Savunma Kuvveti”ni doldurmasını ve

şiddetli operasyonlar için uygun yeni mobil birimler oluşturmalarını sağlamıştır. Bunun yanında Müslümanların hakim olduğu Yurtseverler Birliği tarafından organize edilen askeri kuvvetler de Bosna hükümetinin Sırp Ordusu'nun saldırılarına karşı erken savunmasında ve Bosna Hersek Cumhuriyeti'nin yaratılmasında önemli bir rol oynamıştır. Çok geçmeden Saraybosna bölgesindeki Yurtseverler Birliği çatısı altında, bölgesel bir askeri karargah, lojistik tesisler ve mobil, statik ve özel amaçlı birimler kurulmuştur. 2 Aralık 1991 tarihinde Demokratik Hareket Partisi (SDA, baskın Boşnak siyasi partisi) ile yapılan görüşmenin ardından Aliya İzetbegoviç, Haliloviç'e Yurtseverler Birliği'ni Bosna Hersek'te genişletmesini emretmiştir (Shrader, 2003: 34). Bu görüşmenin ardından Yurtseverler Birliği, Travnik yakınlarındaki Mehurici köyünde bir askeri konsey oluşturmuş, birliğin bölgesel askeri karargahı için yeni planlar geliştirmiş ve "Savunma Direktifleri" başlıklı savunma stratejileri geliştirmiştir.

Yurtseverler Birliği'nin ana karargahı dışında 9 bölgesel askeri karargah, 103 belediye askeri karargahı ve çok sayıda yerel savunma dahil toplamda yaklaşık 120.000 kişiyi kontrol eden bir örgütlenme halini almıştır. Ağustos 1992'nin başında BHO, yirmi sekiz tugay, on altı bağımsız tabur, bir zırhlı tabur ve iki topçu tümeninde ve diğer 138 birimde 170.000 personele sahip olmuştur. Bu gelişmelerin yanında Yurtseverler Birliği ve Bölgesel Savunma güçlerine ek olarak yeni Bosna Hersek, Müslüman Silahlı Kuvvetleri (MOS) ve "Yeşil Bereliler" gibi bir dizi Müslüman paramiliter grubun yanı sıra çok sayıda köktenci Müslüman savaşçı ve mücahitler tarafından da güçlendirilmiştir. Bu güçlenmede Aliya İzetbegoviç' in Kuzey Afrika, Orta Doğu ve Afganistan' ı ülkeye davet ederek destek çağrısı önemli katkı sağlamıştır. Ancak, İçişleri Bakanlığı Polis Güçleri (MUP) de dahil olmak üzere Müslüman liderliğindeki iyi donanımlı ve iyi eğitilmiş kişilerden oluşan paramiliter örgütler, ağırlıklı olarak küçük silahlarla silahlanmış ve çok az mühimmata sahip olmuştur (Shrader, 2003: 34). İzetbegoviç'in bu destek arayışı zamanla diğer etnilerin Boşnakların Müslüman Kardeşler ve El Kaide gibi uluslararası terör örgütleri ile bağlantılı ve İslam hukukunu dayatma hedeflerinin olduğu söylemlerine yansımıştır (Lebl, 2014). Sonuç olarak 1992 baharında savaş

başladığında, üç büyük etnik topluluğu temsil eden 45 ayrı paramiliter oluşum sahaya çıkmıştır (Nation, 2003).

Yarı zamanlı ve “gönüllü” askerlik hizmeti, katı disiplin ve hesap verebilirliğin uygun işlemesi için elverişli değildir (Shrader, 2003: 42). Dolayısıyla yukarıdan tutarlı bir siyasi rehberliğin eksikliği ve yerel siyasi otoritelerin komutanların seçim ve görevden alınmasındaki etkinlikleri, HSK’nin hem de BHO’nun komuta ve kontrol sistemlerini zayıflatmıştır. Askerler, kendi kasabaları için savaşmanın doğal olduğunu düşünmüş ancak soyut bir fikir dışında var olmayan bir devletin belirsiz bölgeleri için savaşmanın anlamsız olduğu görüşü, ordu içerisinde farklı etnik milliyetçi kimliklerden oluşan askerler arasında güvensizlik unsuru olmuştur. Paylaşılan bir etnik dinsel arka plan, güvenlik ve güvensizlik hissi için referans alınmıştır. Halbuki önceden orduda etnik kimlik, din ve devletin sosyal yapısı çok anlam ifade etmemiş, hayati tehlikeler ve güvenlik tehditlerinin varlığında tüm siyasi ve dini söylemlerin arka planda kalması gerektiği düşünülmüştür. Ancak Gayrimüslimlerin azınlık gibi hissetmesi, orduda da güvensiz bir ortam yaratmıştır. Askerler arasında arkadaş ve dostlarına yönelik güvensizlik, silahlı hizmetlerden kaçınmak ve bazen yaşanan yeri terketmek için önemli bir gerekçe olmuştur. Bu anlamda Katolik Kilisesi’nin önemli bir alternatif olarak ortaya çıktığı görülmüştür. Kimileri kiliseye dindar olmak için başvururken kimileri de kendi inançlarını değiştirmeyecek şekilde sadece daha güvenli hissetmek için başvurmuştur. Bu topluluklar Katolik Kilisesi’nin gerektirdiklerini kendi dinlerine uymasa da yerine getirmişlerdir. Örneğin, 1995 yazında ağır bombardımandan kaçan Saraybosnalı Hırvat genç, koşullara karşı kendi adaptasyon sürecini ifade etmiştir: "Kiliseyle hiçbir ilgisi olmayan ben vaftiz edildim ve kendimi silahlı hizmetten kurtarmak için kiliseye boyun eğmek zorunda kaldım ve kiliseye çok minnettarım ... ama dini ayinlerin dünya görüşü hakkındaki temel fikirlerimi değiştirmedigimi düşünüyorum." Aslında bu alternatif sadece askerler için geçerli olmamıştır. Saraybosna koşullarından ayrılmak isteyen herkes Katolikliğe geçerek Hırvat vatandaşı olabilmıştır. Çünkü Tudjman rejiminde Hırvat vatandaşlığına hak tanıyan bir sertifika olan “domovnica (ikametgah belgesi)”, doğum yeri yoluyla bir ebeveyn veya hatta bir büyükbaba aracılığıyla Hırvatistan ile bazı bağlantılarını kanıtlayabilen

veya Hırvatistan'da daha uzun süre ikamet eden herkese verilmiştir. Bu hak, etnik kökeni ne olursa olsun herkese açık bir sistem olmuştur (Macek, 2009: 165).

Geçmişe yönelik seçilmiş durum ve koşullar askeri örgütlenmelere de yansımıştır. Yeni askeri oluşumlar, geçmişte milliyetçi ruhla kahramanlık sergilediğine inanılan örgütlenmelerin devamı gibi nitelendirilmiştir. Örneğin Ante Starcevic tarafından 1880 yılında kurulan Hırvat Haklar Partisi'nin Hırvat milliyetçi keskin vizyonu, 1930'ların ve 1940'ların Ustaşa hareketinde yansıdığı gibi 1990'ların başında da güçlü Sırp karşıtı önyargıyla yeniden canlanmıştır (Shrader, 2003: 8; Greble, 2011: 67). Yine Bosna Savaşı'nda bazı Sırp birlikleri ise eski Yugoslavya Krallığı için savaşan Sırp kraliyetçi askerlerle ve hem Nazilere hem de Tito'nun partizanlarına karşı savaşan İkinci Dünya Savaşı'nın Çetnikleri ile tarihsel bir bağlantı kurarak kendilerini “Yeni Çetnikler” olarak adlandırmışlardır (Macek, 2009: 167-169). Her ne kadar kendi milliyetçiliğini destekleyen radikal oluşumları kahraman gibi göstetseler de, İkinci Dünya Savaşı'nda Ustaşa ve Çetnik örgütlenmelerinin İtalyan ve Alman faşizminin destekçisi olmaları ve bu destekle birbirlerine karşı (ve Yahudilere karşı) soykırım gerçekleştirdikleri iddiaları taraflarca tekrar gündeme gelmiştir. Halbuki bu dönemde gerçekleşen vahşet (veya soykırımlar) birbirini besleyiciydi. Bir tarafın imhası diğer tarafın intikamını güçlendirmekteydi.

Son olarak Bosna Hersek'te Sırp nüfusun çoğunlukta olduğu Sırp Cumhuriyeti, son yıllarda Rusya ve Sırbistan'ın desteğiyle polis teşkilatını silahlandırmaktadır. Komşuları Hırvatistan ve Sırbistan'ın silah alımları artarken, operasyonel kapasitesi düşük silahlı kuvvetleri olan Bosna Hersek'in durumu ve NATO üyeliğine yönelik sürecinin Sırp Cumhuriyeti muhalefeti nedeniyle yavaş ilerlemesi gibi sorunlar Boşnak siyasi seçkinlerini endişelendirmektedir. Çünkü bilinmektedir ki, komşuları Hırvatistan ve Sırbistan, Bosna'daki “kendi” vatandaşlarının korunmasını resmi ulusal hedefleri arasında görmektedir. Bu durum da yirmi yılı aşkın barıştan sonra dahi, Batı Balkanlar'da sıcak çatışma ihtimallerini düşündürmektedir (Markovic ve Perovic, 2021).

3.2.8. Değişen Uluslararası Sistemde Stratejik Dönüşümler ve Bosna Savaşı

Bosna Savaşı'nın meydana gelmesinde ele alınması gereken hususlardan biri değişen uluslararası sistem ve bu sistemin ihtiyacına karşılık gelen politikalardır. Bu açıdan sistemde değişen dengelerin Yugoslavya'ya yönelik stratejileri de değiştirmesi, Bosna Savaşı'nı anlamlandırma noktasında yaşanan ayrımlar, krizin tırmanmasında Batı'nın rolü ve Batı'nın iyi bir Bosna imajı yaratma çabasını ele almak gerekir.

Aralık 1991'de Sovyetler Birliği bayrağı son kez Kremlin'den indirildiğinde, artık sistemde bir süper güç (ABD) hakim olmuştur. Soğuk Savaş döneminde ABD, Yugoslavya'nın komünist bloktan uzak kalması için çaba sarfederken, Soğuk Savaş sona erdiğinde artık Yugoslavya, ABD için siyasi ve stratejik önemini kaybetmiştir. Diğer bir deyişle, Sovyetler ve onu çevreleyen tüm yapı parçalanmaya başladıkça, Yugoslavya'nın geleceği Batılı politika yapımcıların planlamalarında daha alt sıralarda öncelikte yer almıştır. Washington, Sovyetler Birliği' nin çöküşüne ve nükleer cephaneliğe neler olacağına odaklanırken; Bonn, Almanya'nın yeniden birleşmesi ve topraklarındaki devasa eski Sovyet varlığının geri çekilmesi ile meşgul olmuştur. Yine, Paris ve Londra da kendileri için Yugoslavya'nın durumundan çok daha önemli gördükleri meselelerle ilgilenmişlerdir. Savaş sırasında Dışişleri Bakanı James Baker, "Bu dövüşte köpeğimiz yok" diyerek ABD'nin Yugoslavya'da hayati bir çıkarı olmadığı görüşünü ortaya koymuştur. Bölgeye yönelik ABD'nin (kısa süreli de olsa) neoizolasyonculuk stratejisi ve çıkarını görmediği noktada eylemsizlik kararı alması, dış güvenlik paradigması olarak benimsenmiştir. ABD, esas olarak Sovyetler Birliği'nin dağılması ve tüm sonuçlarıyla ilgilenirken, Yugoslavya'da olan biten için AT'nun kararlarına bağlı kalmıştır. Uluslararası ilişkilerde dönüşen bu çıkar ve hesaplamalar, Yugoslav devletinin iç bütünlüğünü zayıflatmış ve parçalanmasını hızlandırmıştır (Tatum, 2002: 66).

Bilindiği gibi Bosna krizi esnasında çatışmaya yönelik bazen çatışmayı önemsizleştiren ve bazen de çatışmayı gelip geçici kriz gibi gösteren değerlendirmeler ortaya çıkmıştır. Dönemin diplomatı ve barış sürecinin en önemli

ismi Holbrooke, ABD'yi Bosna krizine giremediği için eleştirmiş ve savaşı "Batı'nın 1930'lardan beri en büyük toplu güvenlik başarısızlığı" olarak nitelendirmiştir (Holbrooke, 1995: 40). Uluslararası toplumda da Bosna'daki çatışmayı anlamlandırma noktasında çelişkiler ortaya çıkmıştır. ABD, çatışmayı Sırbistan'ın Bosna'yı istilasını olarak değerlendirirken; Avrupa, Bosna çatışmasını bir iç savaş olarak değerlendirmiştir. Ancak Bosna'daki savaş her ikisini de kapsayan makro ve mikro meselelerin iç içe geçtiği bir savaş olmuştur. Bosna'nın mevcut durumunun iyi bir şekilde anlaşılmasının yarattığı belirsiz ve güvensiz ortam, vatandaş olarak haklarını garanti altına almak isteyen azınlıkların etnosentrik tutumlarını tetiklemiştir. Bu noktada Yugoslav devletinin Tito sonrası sistemsel bozukluğunun getirdiği güvensizlik ortamı elbette etkili olmuştur ancak, bu sorun cumhuriyetlerde milliyetçiliğin yükselişiyle daha da artmıştır. Dahası, uluslararası toplum, sivil özgürlükler ve medeni haklar yerine etnik kökene vurgu yaparak, daha önce Yugoslavya'nın en entegre parçalarından biri olan Bosna'da ayrılıkçı milliyetçi görüşlerin artışına izin veren bir ortam sağlamıştır. Kısaca meydana gelen savaş, Avrupa'da tasvir edildiği gibi bir iç savaş veya ABD'de tasvir edildiği gibi bir işgal olarak görülmekten çok daha ötesidir. Savaş, güvensizliğin hakim olduğu ortamda etnik farklılıkların ve kültürel kimliğinin temel garantileriyle ilgili bir çatışmayı temsil etmiştir. Batı'nın empoze ettiği gibi Bosna'daki savaş, temelde tarihi meselerden kaynaklı da olmamıştır. Hatta savaştan önce 400 yıldan fazla bir süredir Bosna'daki çeşitli etnik gruplar arasında barış içinde bir arada yaşamının olduğu bir gerçektir. Buna uygun olarak din ve etnik ayrım olmadan Bosna'da evliliklerin yaklaşık üçte biri farklı kültürel geçmişlere sahip insanlarla gerçekleştirilmiştir.

Uluslararası toplum, savaş sebebini tarihi meseleleri referans göstererek açıklasa da aslında savaşın gidişatında bizzat kendi payları vardır. Bu anlamda Uluslararası Para Fonu'nun (IMF) dayattığı sert politikalar ve Soğuk Savaş sonrası bölgeye ilgisizlik gibi dış baskıların ve ihmallerin dağılmanın şiddeti üzerindeki rolü önemlidir. Dahası, ABD ve müttefikleri, çatışmayı anlamamakla kalmamış ve sorunun bir parçası haline gelmiştir. Bölgedeki demokrasi, Batı dünyası tarafından savunmaya değer görülmemiş, çünkü Soğuk Savaş'ın sona ermesi burayı stratejik olmayan bir alan haline getirmiştir (Tatum, 2002: 63-83). Sonraki süreçte ise

Ülkelerin iilerine karımama politikasını benimsemek yerine, uluslararası toplum, kapalı kapılar ardında neler olup bittiğiyle daha çok ilgilenir hale gelmiş, 1948'de BM (Birleşmiş Milletler) Soykırım ve İnsan Hakları Sözleşmeleri'nin yürürlüğe girmesinden bu yana kararlaştırılan güçlü aktörlerce despotik rejimler altında olan diğer ülkelerin iilerine karımama politikası ihlal edilmiş ve her zamankinden daha müdahaleci hale gelinmiştir (MacDonald, 2003: 3).

Bosna Savaşı sonrasında ortaya çıkan genel kabul görmüş bir Batı politikası olarak etnik çeşitliliğin korunmasına vurgu yapan "İyi Bosna" ortaya çıkmıştır. Bu anlamda uluslararası siyasi aktörler, 'kendi imajlarına yönelik' bir Bosna yaratma çabalarında ısrar etmektedir. Müdahaleci yaklaşımları, bölgenin toparlanma süreciyle birlikte, yeniden inşasını engellemek ve belki de Bosna halklarının kendi bağlantılarını yeniden oluşturmak için kendi kültürel bilgilerinden yararlanma ihtimalini de ortadan kaldırmaktadır (Hayden, 2007). Uluslararası toplumu temsil eden kurum ve kuruluşlar, Bosnalılar arasındaki bağları güçlendirip koruyamamı, bunun yerine Bosna'nın 'kendilerince' olması gerektiği gibi olması için gerekli düzenlemeyi sağlamışlardır. Bosna halkına adalet için belirledikleri yol haritaları, Bosna halkının ihtiyaçlarına net bir şekilde cevap verememitir. Örneğin, EYUCM'nin 2004 - 05 bütçesi 272 milyon dolar ve bu mahkemeye 1993 yılından beri 1 milyar dolar harcanmıken, Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (BMKP / UNDP) 1996'dan 2000'li yılların başına kadar bölgedeki hastanelere yaptığı toplam sağlık giderleri 30 milyon dolar civarında olmuştur. Kaldı ki, Mahkeme'nin sürekli sürüncemede bıraktığı meseleler nedeniyle Bosnalı'ların adalet arayışına yönelik tatmin edici kararlar alınabilmi değildir (Hayden, 2007: 110).

Bosna Savaşı'nın sonuna gelindiğinde barışı sağlamak için tek başına Avrupa yeterli olmamış, ABD'nin çözüm arayışı ve çözüme yaklaşımını da aynı kararlılıkta ve Avrupa gryle uyumlu olarak sürece dahil olmuştur. Bireysel haklar, yurttaşlık kimliği ve demokrasiyi yaymak, Soğuk Savaş sonrası Amerikan siyasetinin merkezinde yer aldığından, Amerikalı politika yapıcılar, (taraflar bu tür kurumları talep etmese bile) Bosna Savaşı'nda olduğu gibi genellikle etnik - dinsel çatışmalarda etnik grup hakları temelli (etnokratik de denen) kurumların inşasını desteklemiştir. Ancak zm arayışı, Amerikan ideallerine (demokrasi, insan hakları

vs) aykırı olmakla kalmamış aynı zamanda kırılğan, bölünmüş ve barışı sürdürmek için çoğu zaman dışarıdan yardıma bağımlı rejimlerin yaratılmasına da zemin hazırlamıştır (Pupavac, 1998: 203; Howard, 2015).

3.3. Çatışma Halinin Devamı Olarak Dayton Barış Anlaşması'nın Siyasal İşlerliği ve Özgünlüğü

Bosna'daki Müslüman - Hırvat, Hırvat - Sırp ve Müslüman - Sırp çatışmaları, 20. yy.'ın son çeyreğine özgü yeni bir savaş ve silahlı çatışma biçimini göstermektedir. Çünkü bu yeni savaş biçimi, 20.Yy'da yaygın olan ideolojik temelli ulusal kurtuluş savaşlarından ziyade, geleneksel kabile savaşına benzemektedir (Shrader, 2003: 163). Dolayısıyla bu tür çatışmalara yönelik çatışma çözümü ve barış arayışları da kendine özgü özellikleri barındırır. Değişen çatışma biçimleri, ulusal stratejinin, araçların ve yöntemlerin tamamen yeniden düşünülmesini ve dönüştürülmesini gerektirmiştir. Ancak ne var ki, diplomatik çözüm arayışları zaman zaman durumu daha çok tırmandırmakta ve bazen de tarafların memnun olmadığı bir anlaşma zeminini oluşturmaktadır. Başarılı barış girişimleri, eski Bosna Hersek Yüksek Temsilcisi Carl Bildt'in deyiimiyle 'nadir görülen kuşlar' dır. Çünkü çatışmaların çoğu ya taraflardan birinin zaferiyle ya da nadiren (taraflar arasında) gerçek bir barış anlaşmasının izlediği bir tür ateşkesle sonuçlanmaktadır. Avrupa haritası, bu tür çabalarla oluşturulmuş bir dizi "donmuş çatışmayı" göstermektedir. Kuzey İrlanda'daki çatışmayı sona erdiren 1998 Hayırlı Cuma Anlaşması, nispeten başarılı benzer bir anlaşma olsa da, bu tarz bir barış, yakın Avrupa tarihinde oldukça benzersizdir. Öte yandan, Dayton Anlaşması, sadece yerel ve bölgesel aktörleri değil, aynı zamanda küresel güçleri de bir araya getiren dönüm noktası niteliğindeki barış anlaşmasıdır (Hartwell, 2019).

Dayton Anlaşmaları veya daha resmi olarak "Bosna Hersek Barış için Genel Çerçeve Anlaşması" olarak bilinen anlaşma, aylarca süren mekik diplomasisi ve üç haftalık zorlu bir müzakere maratonunun ardından 11 ek ve ilgili belgelerle birlikte 21 Kasım 1995'te Ohio dışındaki Wright - Patterson Hava Kuvvetleri Üssü'nde paraflanmış ve üç hafta sonra Paris'te tarafların liderlerince resmen imzalanmıştır. Anlaşmanın gündeme gelmesiyle, soykırım ve etnik temizlik gibi karakterize edilen çatışmalara maruz kalan, 100.000'den fazla sivilin ölümü, nüfusunun yarısının

yerinden edilmesiyle ağır sonuçlar elde eden Bosna Hersek halkı rahat bir nefes alabilmiştir. Anlaşmaya yönelik tarafların büyük bir isteksizliği olsa da, Bosna'da devam eden silahlı çatışmaları durdurmuş ve sahadaki durumu dondurmıştır.

Dayton Anlaşması, dönüştürücü çatışma çözümlemeleri denen, yani çatışma taraflarının aralarındaki çatışmayı kademeli olarak dönüştürmeye yönelik çabalarını sağlayan uluslararası güvenlik garantileriyle desteklenen kurumsal düzenlemelere öncülük etmiştir. 1995'te ve sonrasında bölgedeki gerçekler göz önüne alındığında, Bosna Hersek'te güvenli ve istikrarlı bir devlet oluşturma adına anlaşmanın başarı şansı düşük görünmüştür. Çoğu gözlemci, anlaşmanın belirlediği anayasayı sakat bulmuş ve uluslararası askeri varlık bölgeden geri çekilir çekilmez, Bosna Hersek'in parçalanacağına inanmıştır. Çünkü bölgede, Kosova, Karadağ ve Makedonya'da çözülmemiş ve iç içe geçmiş özerklik çatışmaları, yoksulluk, ekonomik krizler, yolsuzluk, organize suç ve sürekli yüksek sayıda mülteci ve evlerine dönemeyen ülke içinde yerinden edilmiş kişiler gibi pek çok sorun entegre halde varlığını korumuştur. Ancak yine de hem ahlaki hem de siyasi olarak uygunsuz gibi görünse de anlaşma, söz konusu yoğunluktaki şiddeti azaltmak için gerekli görülmüştür.

Dayton benzeri zor görülen barış anlaşması örneğidir. Öte yandan anlaşma bir prototip olarak bugün dünyada gerçekleşen pek çok çatışma için yol haritaları ve çözüm önerileri sunmaktadır. Özellikle geçmiş ve bugünün iç içe geçtiği ve duyguların aktif olarak müzakere edildiği etnik ve kronik çatışmalar açısından önemli dersler vermektedir. Bu açıdan üç ana alt başlık, etnik çatışmaların çözümü hakkında alınabilecek dersler açısından Dayton Anlaşması'nı ve Bosna Hersek'te siyasal işleyişi analiz etmektedir.

3.3.1. Kronik Çatışmalar ve Çatışma Yönetimi Bakımından Dayton Barış Anlaşması

Dayton Anlaşması, normal bir etnik çatışmanın ardından gelen diplomasi süreci olmaktan öte, sonu soykırıma kadar giden olağanüstü bir siyasi, sosyal ve ekonomik kriz sonrasında gerçekleştirilen diplomatik bir girişimdir. 1992 - 1995 Bosna Savaşı, 2. Dünya Savaşı'nın sonundan bu yana yaklaşık 100.000 kişinin hayatına mal olan (öldürülenlerin neredeyse %82'si Boşnaklar olarak da bilinen yerli

Slav Müslümanlar olan) en acımasız Avrupa çatışmalarından birini temsil etmektedir (Hartwell, 2019: 445). Dayton Anlaşması'nı gerektiren sosyal ve siyasal zemin koşulları, savaşın patlak vermesinden önce tartışılmalardan çok farklı olmadığı gibi bir de çatışma ile eklenen kültürel kodlamalar ve kolektif travmalar toplumların karakteristiğinde kalıcı izler bırakmıştır. Özellikle, Dayton sonrası süreçte saldırgan olarak bilinen etnik gruplara yerel egemenlik tahsisi, diğer taraf / taraflar için "hak duygusu"nu kalıcı hale getirmiştir. Örneğin, Sırlara etnik temizlikle belirledikleri sınırların cumhuriyet olarak kendilerine takdim edilmesi, barış müzakerelerinin lideri Holbrooke tarafından "bir tarafa verilen ödündür ve anlaşmanın önemli bir kusurudur" olarak yorumlanmıştır (Malesevic, 2006). Bilindiği gibi çatışma sonrası bellek aşamaları, "tartışmalı anlatılar" yaşanan travmanın bir sonucu olarak çatışmanın devamı haline gelebilir. Bu tür "tartışmalı anlatılar", Galtung (1967: 12) tarafından "taraf grupları arasında işbirliği ve bütünleşme" olarak kavramsallaştırılan 'pozitif barışın' gelişmesini engelleyebilir (Forde, 2016: 470).

Kronik çatışma, uzun süredir devam eden, çözüme direnen (Putnam ve Wondolleck, 2003) uzlaşmazlık olarak nitelendirilebilen ve doğası gereği döngüsel olarak görülen son derece karmaşık bir çatışma modelini temsil etmektedir. Bu model çatışma; tamamlanmamış yas, kalıplaşmış düşünce ve davranış tekrarlarının sürdürülmesine neden olur ve uzlaşmaya izin vermez. Kronik çatışmalar, etnik kimlik üzerinden ilerlediğinde kimliği sıfır toplamı hale getirebilen bir yapıdadır (Kelman, 1999, 2006; Wondolleck vd., 2003; Zartman, 2005). Yani bu tür çatışmalarda taraflar kimliklerini, diğer grup / grupların olumsuzlamasına dayanacak şekilde tanımlar. Bu anlamda kimlikler birbirine olumsuz olarak bağlıdır (Kelman, 1999, 2006; Wondolleck vd. 2003). Her ne kadar Bosna'da sıcak savaş on yıllar öncesinde dondurulmuşsa da geçmiş mağduriyetlere dayanan anlatı çerçeveleri ve tarafların duygu üretimi her alanda kronik ve gergin atmosferi sürdürmektedir.

Dayton Anlaşması'nın çatışma halinin başka yollarla devamı olarak görülmesinin en büyük nedeni, çatışmanın kilit unsuru olan liderlerin (Slobodan Milosevic ve Franjo Tudjman), üç buçuk yıl süren çatışmanın kilit oyuncularını gibi değil de, daha ziyade Bosna Hersek'te barış ve istikrarın garantörleri gibi gösterilmesindendir. Çünkü barış sonrasında siyasi liderler oluşturulan barışı savaşın

başka yollarla devamı olarak görmüştür. Bu bağlamda tarafların kendi aralarındaki anlaşmazlığı barışçıl yollarla çözme noktasında yetersizlikleri ve isteksizlikleri göz önüne alındığında bu anlaşma, Bosna Hersek'te yerel sahiplenme duygusu yaratmak yerine, yaygın bir dayatma duygusunun hakim olduğu ve uluslararası müzakerecilerden gelen önemli girdileri yansıtan bir anlaşma olarak değerlendirilebilir. Üç toplum da, işleyiş için gerekli olan yetkilerin ve kurumların çoğu bakımından eksik bir devlet biçiminde ve ancak birbiriyle ilişik yaşamıştır. Belki de en önemli mesele aralarında ortak bir “ulusal çıkar” kavramı olmamasıdır. Dolayısıyla Sırp ve Hırvatlar, Bosna Hersek'in uluslararası topluluğun bağımsız ve egemen bir üyesi olarak çalışmasını sağlamak konusunda Boşnaklar kadar hassas olmamıştır. Yani Dayton'la getirilen durum, kapsamlı anlaşmazlıklarla var olan anlaşmazlığı gidermeye çalışmak olmuştur. Dolayısıyla Dayton anlaşması, Soğuk Savaş sonrasında barış anlaşması imzalandığında hem savaş alanında hem de müzakere masasında çözülmemiş bir çatışmanın anlaşması örneğini gösteren bir prototip olmuştur (Weller ve Wolff, 2013; Valentino, 2004).

Çatışma yönetimi adına önemli rol üstlenen AB, BH'de devlet kurma ve entegrasyon süreçlerini destekleyerek 2002'den beri Bosna'da çeşitli misyonlar (Uluslararası Topluluk Yüksek Temsilcisi ve AB Özel Temsilcisi (İK / EUSR)) üstlenmiş ve barış inşasının çeşitli yönleri üzerinde söz sahibi olmuştur. AB, Bosna'da başarılı bir devlet kurma sürecinde bir yandan günlük siyasete doğrudan müdahaleden kaçınmayı ve reformların yerel mülkiyetle gerçekleştirilmesi gerektiğini savunmuş; diğer yandan sıklıkla müdahaleci yaklaşımlar kullanmıştır. Yani Bosna'nın barışçıl bir devlet oluşumunda en yetkili kurumlardan biri olarak AB, arabuluculuk rolü açısından tutarlı olmayan iki (ikircikli) politika yaklaşımını uygulamıştır (Morgan, 2003: 2; Tolksdorf, 2014: 56). Vetschera ve Damian (2006), uluslararası toplumun rolü azaldıkça, yerel makamların dış aktörlerin başlattığı işi tamamlamak için işbirliği yapma sorumluluğunun giderek artacağını ifade etmiştir. Gerçekten de bu görüş, “Realistik Çatışma Modeli”nde öne sürülen ortak bir kriz anında düşman / çatışan tarafların işbirliğinde bulunabileceği yaklaşımına gönderme yapmaktadır. Taraflar arasında oluşturulabilecek en önemli işbirliklerinden biri AB'ye katılım süreci olarak değerlendirilebilir. Başarılı bir AB katılım süreci

olmadan, Bosna veya bölge için ilerlemeyi sürdürmek zor görünmektedir. Bunun yanında 20 yılı aşkın sürede Güvenlik Sektörü Reformu (SSR) programları, barışın yeniden tesisini desteklemek için diğer mekanizmalarla birlikte çatışma sonrası toplumlarda etkin olarak kullanılmaktadır. SSR, demokratik gözetim, şeffaflık ve iyi yönetim ilkelerine dayalı güvenlik sektörü kurumlarının (yeniden) inşa edilmesine yardımcı olarak çatışma sonrası barış inşasında alternatif bir araç haline gelmiştir (Junkos, 2018). Ancak siyasi olarak yozlaşmış Bosna ile demokrasi, insan hakları ve hukukun üstünlüğünü idealize eden Avrupa arasında dramatik ayrımın kaldırılması oldukça zordur. Örneğin, Avrupa Birliği Güvenlik Çalışmaları Enstitüsü (EUISS) raporuna göre “Batı Balkan ülkeleri, yaygın yolsuzluk, organize suçun varlığı, bağımsız ve / veya işleyen bir yargının olmaması ve kamu yönetiminin derin siyasallaşmasıyla ilgili sorunları paylaşmaktadır” (Lange, 2016).

3.3.2. Etnik Kimliklere ve Kültürel Farklılıklara Yönelik Dayton Barış Anlaşması

Bosna’da toplu katliamlar, etnik temizlik, tecavüz, işkence ve üç yıldan fazla süren müzakerelerin başarısızlığı 100.000’den fazla ölüm ve yaklaşık 2 milyon mültecinin yerinden edilmesine neden olmuştur. Ancak maddi kitlesel yıkım ve kıyım istatistiklerde belirlenebilirken, kültürel oluşumların ve anlamların gördüğü hasar ve kayıpları ifade etmek çok daha zordur. Dolayısıyla savaşın hasarını toplumlar üzerinde görebilmek gözle görülebileceğinden çok daha fazlasıdır (Macek, 2009: 35). Bu açıdan geçmiş çatışmalardan çıkarılan derslerden biri, kültürün, çatışmanın kritik bir belirleyicisi olduğudur. Çatışmanın yükselişini, çözümünü ve önlenmesini anlamada hem çatışmanın kaynağı hem de çözüm alternatifleri olarak kültürel farklılıklar önemlidir (Marsella, 2005: 652). Çeyrek asır önce, İkinci Dünya Savaşı’ndan bu yana Avrupa topraklarındaki en acı çatışma olarak Bosna Savaşı’nda dünyaya gösterilen manzara; dil, din ve değerler gibi savaşın kültürel özelliklerinin belirleyici olduğudur. Eski Yugoslavya sonrası genel olarak çatışmalar, dünyada bir çeşit kültürel kucaklaşmanın gerçekleştiğini göstermektedir. Bu dönemde Hristiyan devletler (Katolik ve Protestanlar benzer şekilde) Hırvatistan lehine müdahale ederken; Rusya ve Yunanistan, Sırp Ortodoksların yanında yer almış ve Suudi

Arabistan, İran, Türkiye, Libya gibi çeşitli Müslüman ülkeler ise Bosnalı Müslümanlar için müdahale etmiştir (Shrader, 2003).

1995'te savaşın sona ermesinden bu yana, etnik bölünmeler Bosna Hersek anayasasında ve idari yapısında kurumsallaşmış ve ülke, etnik olarak tanımlanmıştır. Devlet, etnik milliyetçi yapının Bosna Hersek (Boşnak - Hırvat) Federasyonu ve Sırp Cumhuriyeti olarak iki entiteye / kuruluşa ayrılmıştır. Birbiriyle son derece uyumsuz kültürel süreçler ve kolektif anımlar, dünün sıcak çatışma ortamındaki düşmanlarını bugünkü soğuk çatışma ortamına itmiştir (Markowitz, 2007: 59). Azınlık hakları, etnik gruplararası ilişkilerde ve siyasi kültürde köklü değişiklikler getirmiştir (Keil, 2017: 57). Bu hakları desteklemede parlamentoda ayrılmış koltuklar veya hükümete katılım gibi kurumsal mekanizmalar yardımcı olurken, bunlar kendi başlarına azınlık entegrasyonunu sağlamak için yeterli olmamıştır. Eğitimde öğrencilere tarihin çatışan versiyonlarını öğreten etnikleştirilmiş eğitim müfredatından, bir tarafın zafer olarak kutladığı ve diğer tarafın yenilgi olarak yasını tuttuğu uyumsuz ulusal takvimler bu savı desteklemektedir (Golubovic, 2019: 547). Oluşturulan karmaşık sistemde resmi olarak etnikliği diğerleri kategorisinde olanların durumunda ise ayrı bir vehamet söz konusudur. Nüfus sayımında 'diğerleri', etnik bağları göz önünde bulundurulmadan ulusal olarak Bosna Hersek'li ilan edilirken pratikte pek çok dezavantajla karşılaşmaktadırlar. Diğerleri olarak listelenmenin olumsuz pratik sonuçları, devlet destekli kredilere (ipotek ve öğrenci kredileri dahil) veya bir devlet işi bulmada zorluklara kadar sosyal yaşamın geniş alanlarına dayanmaktadır (Markowitz, 2007: 59).

Etnik kimliklerin ve kültürel farklılıkların kabul gördüğü bir arada yaşam modeli, demokratikleşmenin pratikte başarısı ile doğru orantılıdır. Bölünmüş toplumlarda demokrasinin ayakta kalıp kalamayacağı ve bunun nasıl gerçekleşeceği uzun zamandır siyaset biliminin üzerinde durduğu temel meselelerden biridir. John Stuart Mill (1958: 230) gibi bazı önemli siyasi araştırmacılar, istikrarlı demokrasinin ancak nispeten homojen toplumlarda mümkün olduğunu iddia etmişlerdir. Mill'e göre "farklı milletlerden oluşan bir ülkede özgür kurumlar neredeyse imkansızdır" ve bu nedenle demokrasi düzgün işleyemez (Reilly, 2004). Aslında bu görüş Asya'da ve Afrika'da kabilecilik ve etnik bölünmeleri açıklamak için sıkça referans gösterilen

bir yaklaşım olarak 1960'lara kadar birçok akademisyen ve politika yapıcı arasında kabul edilmiştir. Dahası öteden beri bölünmüş toplumlarda barış ve demokrasinin teşvik edilmesi için “iktidar paylaşımı” anahtar bir strateji olmuştur (Wolff ve Karl, 2010; Reilly, 2004). Burada bahsedilen iktidar, belirli bir kültürel ve / veya bölgesel özellikle ilişkilendirilebilir. Bosna Hersek'te söz konusu olan iktidar paylaşımı Boşnaklar, Bosnalı Hırvatlar ve Bosnalı Sırplar arasında bir etnik güç paylaşımı geleneği olarak belirlenmiş ve bu durum “Bosna Hersek Barış Anlaşması Genel Çerçeve”sinin bir parçası olan Bosna Anayasasında resmileştirilmiştir.

Dayton Anlaşması ile hedeflenen (demokratikleşme, insan hakları, sivil toplum, hukukun üstünlüğü, serbest piyasa reformu ve kalkınması gibi) “Liberal Barış Modeli” anlayışıyla, Bosna'da siyasi sistemde daha çok merkezileşmek ve etnik milliyetçi politikayı en aza indirmek olmuştur. Bu modelde amaç, barışın kurumsal düzeylerden sosyal düzeylere yayılmasını sağlamak olmuştur (Richmond ve Franks, 2009; Richmond, 2012). Ancak görülmektedir ki, taraflar etnik meselelerini bir kenara bırakıp daha fazla demokratikleşme gayretine yeterince girişmemişlerdir. Bilhassa Bosna'nın demokratikleşme çabaları, daha fazla gruplararası rekabete neden olmuştur. Bosnalı Sırplar, Sırp Demokrat Partisi'nden (SDP / SDS) sonra iktidarda olan Milorad Dodik'in Bağımsız Sosyal Demokratlar (SNSD)'ına doğru siyasi bir değişim yaşamışlardır. Öte yandan iki parti birbirine muhalefet olsa da, söylemlerinin çok fazla değişmediği görülmektedir. İkisi de Sırplar ile SC'nin haklarının korunmasına vurgu yapan söylemler geliştirmişlerdir. Hatta Dodik'in SC için daha fazla özerklik talebi ve devletin genel reformuna sürekli odaklanması, demokrasinin ve Bosna devletinin tam anlamıyla kurumsallaşmadığını ve demokratikleşmediğini göstermektedir.

Demokratikleşme gibi uzun vadeli değişiklikler zaman, kurumsal yapılanma, entegrasyon süreçleri gibi pek çok yönden kararlılık gerektirir. Özellikle başarısız entegrasyon süreçleri diğer etnik uzantıları da etkilemektedir. Özellikle 2006 yılından itibaren, siyasi kriz yaratan Sırp Cumhuriyeti (SC)'nin özerklik talebi ile Bosna'daki Sırpların geleceği hakkında endişeler artmıştır. Bosna'daki SC'nin Sırbistan'a ekonomik ve siyasi entegrasyon çabası, 1995'ten sonra devletin yeniden entegrasyonunu engelleyen ve hatta geriletken bir süreci işaret etmektedir. Gün

geçtikçe tüm Sırp hükümetleri, SC'nin ve diğer Sırp'ların Bosna'daki çıkarlarının koruyucusu olarak hareket etmeye başlamıştır. 2006 Sırp Anayasası'nın 13. Maddesi “Yurtdışındaki vatandaşlarının hak ve menfaatleri Sırbistan Cumhuriyeti tarafından korunacaktır” ile etnik seferberliği kolaylaştıran sürece girilmiştir. Esasen bu noktada anayasal tavizlerin kötü kullanımı söz konusudur. Bosna Anayasasının 2/a maddesi "Kuruluşlar, Bosna Hersek'in egemenliği ve toprak bütünlüğüne uygun olarak komşu devletlerle özel paralel ilişkiler kurma hakkına sahip olacaktır." olarak belirtilmiştir. Ancak Sırp tarafı bu maddeyi yer yer Bosna devlet kurumlarının otoritesini zayıflatmak için kullanmıştır. Nitekim bu hususta Boşnaklar ve Hırvatlar, sürekli olarak SC ile Sırbistan arasındaki ilişkiyi eleştirmiştir. Sırbistan'ın etnik uzantı azınlıkları ile bu ilişkileri azınlıklar açısından da olumsuz sonuçlar üretmektedir. Örneğin, Sırbistan'ın Kosova'nın bağımsızlığını reddetmesinin birçok Sırp'ı olumsuz etkilediği de söylenebilir. Kosova eyaletinin belirsiz statüsü nedeniyle güvensiz ortam, Sırbistan'daki Kosovalı Sırp mültecilerin evlerine dönmelerini engellemiştir. Kosova içerisinde kalan Sırp azınlıklar ise çoğunluk Arnavutlar tarafından Sırbistan politikaları nedeniyle olumsuz şekilde yorumlanmaktadır. Dolayısıyla devletin farklı ülkelerdeki vatandaşlarını korumak adına yürütülen yayılmacı politikaları, kendi etnik uzantılarına zarar verebilmektedir. Bu özellikle Batı Balkanlarda bölgesel istikrarın anahtarı olan ve Bosna Savaşı nedeniyle kötü bir geçmişi olan Sırbistan için geçerlidir (Keil, 2017: 55). Dolayısıyla bu azınlık toplumların gelecekte bütünleşmiş bir ulus fikrinden ziyade işbirliği, karşılıklı etkileşim ve ortak çıkarlar bağlamında sağlıklı bir entegrasyon sürecini destekleyen stratejiler, karşılıklı toleransı artıracak ve demokratikleşme sürecini hızlandıracaktır.

Bosna Hersek'te komşuları ile arasında ve de komşularının arasında bu durumu koordine etmek için bazı girişimler oluşmuş olsa da, genel olarak güven ve işbirliği isteğine yönelik eksiklik devam etmektedir (Keil, 2017: 57-58). Örneğin, Hırvatistan'da Sırp dilinin ve Kiril alfabesinin kullanımına ilişkin daha yakın zamanda yaşanan zorluklar, Temmuz 2013'te AB üye devleti haline gelen bu ülkede bile Sırp entegrasyonunun ve dolayısıyla demokratikleşme sürecinin problemsiz olmadığını göstermektedir. Zamanla Hırvatistan ve Sırbistan'ın demokratikleşmesi, iki devlet arasındaki ilişkilerin iyileşmesine neden olmuş ve bu da Hırvatistan'daki

Sırlara fayda sağlamıştır. Dolayısıyla yeni bir devlet sayılabilen Bosna Hersek'te de temel sorun, azınlıklar ve azınlıkların anavatanları ile üçlü bağlantı noktasında etkili bir diyalog eksikliğinin bulunmasıdır. Dayton Anlaşması, Bosna Hersek'in 'barışçıl bir şekilde' bölünmesini sağlarken, kültürel ve etnik köken Bosna siyasetinin merkezinde bir sorun olarak devam etmektedir (Richmond ve Franks, 2009; Richmond, 2012: 29). Bölgenin demokratikleşmesi ve Avrupalılaşması için, AB düzeyinde stratejik reform süreçleri de önemlidir. Ancak bu çaba için bölgesel işbirliğinin önemi büyüktür. Toplum içinde liberal barış modelini destekleyecek kapsayıcı yapılar oluşturmak yerine, yerel kurumları baskılayan mekanizmaların oluşturulması Bosna'ya iyilik getirmemiştir (Richmond, 2012; Weller ve Wolff, 2013). Buna göre Bosna'da reformların yavaş ilerlemesinin temel nedeni, kurumlararası uyum eksikliği, yeterli yetenek ve uzmanlık eksikliği ve / veya yerel mülkiyet eksikliğidir (Aybet ve Bieber, 2011;; Tolksdorf, 2014).

3.3.3. Kalıcı Barış ve Uluslararası Güvenlik Açısından Dayton Barış Anlaşması

UNESCO Anayasasında “Savaşlar insanların zihninde başladığına göre, barış savunmasının inşa edilmesi gereken yer, insanların zihinleridir” cümlesi barış çalışmaları için bireyin bilişsel özelliklerine fazlasıyla rol atfetmektedir. Benzer şekilde Uluslararası İlişkiler kuramcıları, birkaç on yıldır uluslararası güvenlikle ilgili gerçekçi varsayımlara meydan okumakta, gözlemlenebilir ve ölçülebilir maddi boyutların yanında var olan güvenliğin politik ve sosyo-psikolojik boyutlarını vurgulamaktadır (Agger, 2004). İnsan güvenliği yaklaşımları, devletlerin kendilerinin güvensizlik yaratabileceği ve bireylerin güvensizliğinin küresel güvenliği tehdit ettiği gerçeğinin bilincinde olarak, dikkati devletlerden bireylere kaydırmaktadır. Dolayısıyla son yıllarda bireysel haklar ve hakların gelişimi, güvenliğin merkezine yerleştiren (çok yönlü) “insan güvenliği” kavramının ortaya çıkmasıyla geleneksel güvenlik kavramlarına boyut kazandırmıştır. Ancak insan güvenliği yaklaşımları insan haklarına saygı ve liberal demokrasinin teşviki gibi akılcı ve ileriye dönük çözümlere öncelik verse de, siyasi şiddetin yol açtığı travmatik durumların üstesinden gelememektedir (Schick, 2011: 1854). Psikososyal analizlendirme sürecini destekleyen “ABD Kaliforniya Araştırma Bürosu (CBI)”,

genellikle bir nesilden diğerine miras kalan çözülmemiş komünal psikolojik yaraların, savaşın ve şiddetli çatışmaların en güçlü yakıtlarından biri olduğunu" iddia etmektedir (Pupavac vd., 2012).

Çatışan taraflar arasında silahsızlanma ve silahların kontrolü, temel barış politikaları olarak öne çıksa da (Buzan, 1984), çatışmanın dinamiğini besleyen asıl nedenler algısal (karşılıklı duygu üretimi, tutumlar, basmakalıplar, biz - öteki ayrımı..) olanlardır. Dolayısıyla etnik meselelerin siyasi müzakerelerle çözülmesi zordur ve bu tür müzakereler gerçekleştirilse bile kalıcı barışın tesisi için karşılıklı çaba ve hoşgörü gerekmektedir. Bu nedenle etnik çatışmalar, siyasi kriz olmanın yanında kültürel tutumların da bir devamıdır (Shrader, 2003). Uluslararası çatışmalarda, algıda en önemli unsurun, her bir rakibin diğer tarafı algılama şekli olduğundan hareketle anahtar faktör olarak karşımıza duygu paylaşımını ifade eden "empati" kavramı çıkmaktadır (Decety ve Jackson, 2004; De Vignemont ve Singer, 2006). Zihinsel esneklik sağlayan empatik süreçler ile gelen merhamet; yardım etme davranışını destekleme, olumlu gruplararası tutumlar ve çatışmalardan sonra uzlaşmaya daha fazla hazır olma gibi durumların ilişkili olduğuna dair umut verici argümanlar bulunmaktadır (Ali, 2018; Decety ve Jackson, 2004; Klimecki, 2019). Araştırmaların sonuçları genellikle, empatinin kendi grubunun üyelerine karşı kolayca deneyimlendiğini ancak grup dışına yönelik daha zor gerçekleştiğini göstermektedir. Yani iç grup üyelerine gösterilen empatinin aynı oranda ve çok daha azının dış grup üyelerine gösterilmesi fenomeni, "gruplararası empati önyargısı" olarak tanımlanır (Cikara vd., 2014). Şüphesiz ki burada "Sosyal Kimlik Kuramı"nın grup üyeliğinin benlik kavramının bir parçası haline geldiği ve diğer gruplarla kıyaslamayla kendi grubunun daha olumlu değerlendirildiği eğilimi vardır (De Vignemont ve Singer, 2006; Klimecki, 2019: 314). Hatta grup dışı üyelerin acısı, azalan empati duyguları bir yana, zaman zaman kötü niyetli sevinç duyguları veya başkalarının acılarından zevk duymaya bile yol açabileceği öne sürülmektedir (Cikara vd. 2011). Örneğin; kronik gruplararası çatışma alanında bir araştırmada

manyetoensefalografi²³'yi kullanan yakın tarihli bir çalışma, genç Filistinliler ve Yahudi İsrailliler grup içi üyelere verdikleri yanıtlarla karşılaştırıldığında, grup dışı üyelerin acı verici deneyimlerine tanık olduklarında somatosensör kortekste zayıflatılmış yanıtlar bulunmuştur (Klimecki, 2019). Empati eksikliği; çıkarların uyumsuzluğu, iç istikrarsızlık ve yanlış anlama gibi birçok nedene bağlanabilir Bu noktada “söylemler”in karşılıklı diyalogda önemi ortaya çıkmaktadır. Pehar (2019)’ın (2019), Margater Atwood’un “Soyguncu Kız (Robber Bride)” romanından esinlenerek ortaya attığı “Söylemden Arındırma (*Dediscoursification*)” kavramı karşılıklı diyalogda söylemlerin etki derecesine odaklanır. Diyalog sürecinde dil başarısız bir şekilde kullanıldığında, söylemler tarafların niyetine göre algılanma eğilimine girmekte ve bu yönde müzakere edilebilmektedir. Ortak bir çözüm bulunamadığı anlaşıldığında da bu algılar aşırılaşabilmektedir. Diğer bir deyişle, “Söylemden Arındırma”, insan topluluklarında söylemsel ve ahlaki değerlerin ihlaliyle gerçekleştirilen kontrol edilmesi zor bir süreçtir (Pehar, 2019: 17).

Travmaların yanında ekonomik beklentilerin karşılanmaması da yerel ve uluslararası güvensizliği besleyen (hayal kırıklığı, öfke, engellenme, hak arayışı vs.) duygu üretimi yaratmaktadır. Özellikle tarafları aynı masaya oturtan barış anlaşması, ekonomik iyileşmeye yardımcı olmuyorsa söz konusu devletin güvenliğini de iyileştirmesi beklenemez. Çünkü ekonomik iyileşme, sadece kalkınma, finansman ve yatırım fırsatları açısından değil, savaşı deneyimlemiş toplumların güven içinde yeniden bir arada yaşayabilmesi için de önemli bir sacayağıdır. Dayton Anlaşması sonrası Bosna Hersek’teki ekonomik göstergeler de savaş öncesi seyrinden çok farklı olmamıştır. Dobbins vd. (2013) Bosna’da savaş sonrası işsizliğin neredeyse %70’e fırladığını, endüstriyel üretimin durma noktasına geldiğini ifade etmektedir. Araştırmacılar, Dünya Bankası’nın da verilerine göre kapital stoğunun neredeyse yarısının yok olduğunu belirterek savaş sonrası Bosna’nın ekonomik tablosunu çizmektedir. Son derece maliyetli savaş süresince uluslararası ambargolar karşısında Bosna halkının, savaş finansmanını kriminal suçlar ve kaçakçılıktan elde etmesi tek çıkış yolu olarak değerlendirilmektedir (Dobbins vd. 2013:99). Yani uluslararası

²³ Manyetoensefalografi (MEG) çok hassas manyetometreler kullanarak beyin içindeki ve çevresindeki manyetik alandaki aktiviteleri kaydetmek için kullanılan bir nörogörüntüleme tekniğidir.

sistem bir devleti, başka bir alternatif sunmadan bir suça entegre etmiştir. Tüm bunların yanında ülke, benzer birtakım sosyal ve ekonomik nedenlerden dolayı yoğun bir göç vermiş ve zaman zaman uluslararası terörle ilişkilendirilmiştir.

Buraya kadar sayılan herşey (tarafların patolojikleştirilmesi, empati eksikliği, söylemden arındırma) sadece Dayton öncesi kaotik süreci değil, aynı zamanda anlaşma süreci sonrasındaki kronik güvenlik sorunlarını da temsil etmektedir. Bosna Hersek Anayasa Mahkeme’si kararı ile Boşnaklar, Bosnalı Sırp lar ve Bosnalı Hırvatlar kurucu milletler olarak adlandırılmış, uluslararası olarak tanınmış ve ülkede resmi barış hali hakim olmuştur. Ancak Dayton sonrası Bosna, etnik bölünmüşlüğü yasallaştırdığından normal egemen eşit bir devletten uzak görüntü sergilemektedir. Bosna Hersek’in iki entitesi olarak Bosna Hersek Federasyonu ve Sırp Cumhuriyeti, kendilerine has siyasi kurumları, polisleri, yargı mekanizmaları, eğitim sistemleri ve medya kurumlarıyla aynı devlet içerisinde iki küçük devletcik haline gelmiş ve anayasası yine Dayton Anlaşması’nın ekinde uluslararası güçlerce belirlenmiştir. Dolayısıyla talepkar tarafların amaçlarını perçinleyen suistimale açık bir sistem yaratılmıştır. Çok daha kötüsü “savaş sonrası vatandaşlar, uluslararası toplum tarafından homojen, düşman birimler, yerel bir şiddet kültürünün kaynakları olarak kavramsallaştırılmıştır” (Hromadzic, 2018: 103).

Amblemi ve bayrağı olmayan de facto bir devletçik olarak özerk Brcko bölgesi oluşturulmuştur. Öte yandan Bosna Hersek Federasyonu 10 kantona bölünmüş ve Hırvatlara ait kantonlar neredeyse bağımsız yönetim oluşturmuşken, Sırp Cumhuriyeti eski iddialarını yeni yollarla gündeme getirme çabası göstermiştir. Uzlaşma, demokrasi ve etnik çoğulculuk hedeflerine rağmen Dayton Anlaşması’ndan yaklaşık çeyrek asır sonra dahi, Bosna Hersek’teki siyasi durum 1992 yılındaki pozisyonunda belirgin şekilde farklı değildir. Ülkede dilin siyasi süreçte işlevsiz, temel kurumsal çerçeveler pratikte yetersiz ve karşılıklı yabancılaşmanın hakim olduğu atmosfer devam etmektedir (Malesevic, 2006; Pehar, 2019: 35). Çünkü bir iç çatışmada şiddetin sona ermesinin ardından inşa edilen tartışmalı tarihsel anlatılar, kolektif hatıralar, mitler ve kültürel tutumlar, “pozitif barış”ın önündeki engeller şeklinde topluma nüfuz etmiştir (Galtung, 1967: 12; Shrader, 2003: 163; ; Flynn, 2019: 17). Bunu bölgede istikrar sağlayıcı dış

desteklerin çeşitli dönüşümlerle bölgede bulunmasından anlayabiliriz. Dayton Anlaşması ile NATO'nun uygulama gücü olarak IFOR'un Bosna'da bir yıl bulundurulması kararlaştırılmış ancak bir dizi uzatmalarla yerini, 1996'da SFOR'a ve nihayetinde 2004 yılında "Bosna Hersek'te İstikrar Gücü" olarak yeniden adlandırılan EUFOR Althea (Avrupa Birliği Uygulama Gücü)'ya bırakmıştır. 600'den fazla asker içermeyen bu yapı, BM Güvenlik Konseyi tarafından her yıl yenilenen ve NATO'nun komuta yapısına entegre şekilde faaliyet göstermektedir. Görülmektedir ki, EUFOR'un varlığı, genel olarak ülkenin istikrarı açısından hala önemlidir.

Öte yandan Bosna'nın ana ve en sorumlu yönetim organı; "Barış Uygulama Konseyi"nin oluşturduğu ve Birleşmiş Milletler Güvenlik Kurulu (BMGK)'nın seçtiği "Yüksek Temsilcilik (YT / OHR)" tir. AB tarafından önerilen YT'nin gerçek rolünün barışı sağlamadaki rolü tartışmalıdır. Olağanüstü hal yetkilerine sahip bu organ işleyişi için barış ortamına değil, çatışmacı bir ortama ihtiyaç duymaktadır (Pehar, 2019: 3). Dolayısıyla Bosna Hersek siyasal oluşumunda karşımıza çıkan işleyiş, bir takım konulara yönelik karar alımı ve uygulanmasında Dayton Barış Anlaşmasının baskın aktörü YT'i ifade etmektedir (Pehar, 2019: 4). Dayton'dan çeyrek asır sonra dahi YT, boyut olarak önemli ölçüde küçülmüş olsa da, hala görevdedir (Blindt, 2021). Hal böyleyken, yerel Bosnalı partilerin neden bu duruma karşı çıkmadığı ve yaratılan istikrarsızlığa meydan okumadığı sorusu akla gelebilir. Ancak siyasal partilerin belirli bir konuda ortak çıkar üretmesi zor bir meseledir. Ayrıca YT'nin hakim konumu, partiler için olabileceklerden (karşı tarafın kazanımı / hakimiyeti gibi) daha kabul edilebilir ve sindirilebilir olarak görülmektedir. Dolayısıyla siyasal aktörler politik kültür (dostça söylemler, işbirliği, uzlaşma odaklı) eksikliğinden kaynaklı olarak statükocu bir tavırla, uluslararası topluluğun direktiflerine karşı birlikte hareket etmeyebilir (Pehar, 2019: 5).

Sonuç olarak görülmektedir ki, barış anlaşmasının imzalanması, taraflar arası uzlaşmayı ve güvenliğini garantilememektedir. Bu durum özellikle etnik çatışmaları yaşayan ve deneyimlemiş toplumlar için kritiktir. Bunun yanında güvenlik ikilemi mantığını etnik çatışmalara uygulayan Barry Posen, güvenliğin zayıf olduğu etnik gruplar arasında ilk saldırı avantajlarının oldukça önemli olduğunun altını çizmiştir

(Posen, 1993; Van Evera, 1994). O'na göre karşılıklı düşman grubun üyeleri, aynı yerleşim bölgesinde yaşadığında var olan tehdit, ayrı bölgelerde yaşayan düşmanların tartışmalı bölge üzerinde iddialarından kaynaklı tehditten çok daha fazladır (Melandar, 2009: 96). Dayton Barış Anlaşması gibi "etnik sözleşmeler", etnik güç dengesindeki değişimlerle veya grupların başka aktörler hakkındaki inanç, tutum ve algılarındaki değişiklikler tarafından zayıflatılabilir. Diğer bir deyişle, barış inşası çabaları sonucu gerçekleştirilen etnik taraflar arasındaki anlaşmalarda konjonktürel ve algısal değişimler (bir grubun diğer gruptan / gruplardan daha fazla avantaj elde ettiğine dair yerleşen algılar, siyasi liderlerin güç ve prestij kaybı ve / veya konjonktürel etkiye değişen güç dağılımı vb.) etnik sözleşmelere / anlaşmalara yönelik güveni zayıflatabilir (Rose, 2000: 35). Bu bağlamda etnik çatışmaların ardından oluşabilecek güvenlik ikilemi, görünmez bir alanda algıların ve duyguların restleştiği bir ortam yaratabilir (Roe, 2007). Örneğin, 2014 Şubat'ta ekonomik ve siyasi krizlerin protestolarla patlak vermesi ve zaman zaman "Bosna Baharı" olarak adlandırılan girişim, mevcut yapısal durumda (ekonomik kaygı, demokrasi, işsizlik, yolsuzluk, milliyetçi siyaset v.b.) bir çeşit etnik sözleşmeye olan güvensizliğin sonucunda gerçekleşmiştir. Dayton Anlaşması'nın işçi, emekçi ve öğrenci gibi vatandaş odaklı olmadığı ve güçlü olanların yerini sağlamlaştırması, saldırgan gösterilerin temel motivasyonu olmuştur. Tuzla, Saraybosna, Zenica, Bihac ve Mostar kentlerinde gerçekleşen saldırgan gösterilerde vatandaşlar, yerel etnomilliyetçi projelere, gündelik hayatın etnikleştirilmesine ve aslında Dayton barışının mimarları olan Avrupalı ve Amerikan siyasetine karşı duruş sergilemiştir. Kültürel antropolog Azra Hromadzic (2018: 105) bu kalkışmayı "Onlarca yıldır birikmiş hüsrانların, ihanet duygularının ve yerel ve uluslararası siyasi elitlerin kibir ve ihmalinin hem belirtisi hem de tepkisi" olarak ifade etmektedir. Bu hak ve adalet arayışı üzerinde yerel etnomilliyetçi siyasetçiler gibi yüksek temsilcilik de vatandaşları asker konuşlandırmakla tehdit etmiştir. Ancak baskı politikaları engellenme saldırganlık kuramında öne sürüldüğü gibi siyaseti radikalize edebilecek etnik sınırları güçlendirebilir ve etnik grupların anlamını biz – onlar çizgisinde yeniden inşa edebilir.

3.4. “Yeniden Komşuluk” Sürecinde Etnik Farklılıkların Belirleyicileri Olarak Grup Kimlikleri ve Paylaşılmış Fenomenler

Çatışmalar, şüphesiz ki toplum bireylerinin hayatını ve uyum sürecini zorlaştıran birtakım sorunlar bırakır. Bu noktada akla bazı sorular gelir: Etnik çatışmalar sonucunda inşa edilmiş sektör nefretlerin taşıyıcıları olarak “hayatta kalanlar” hayatlarını nasıl anlamlandırır? Eski düşmanlarını yeni siyasal ortamda nasıl müzakere edebilir? Düşmanlaşmış komşular arasında adalet ve güven arasındaki ilişkisi nasıl işlenir? Bu gibi sorulara verilebilecek yanıtlar, toplumların kültürel değişimler ve şoklar karşısında var olan sorunları nasıl işlediğinin yol haritasını göstermektedir. Vurgulamak gerekir ki, bir zamanlar bir arada yaşamayı başaramamış farklı etnilerin çatışma sonrası karşılıklı duygu üretimleri ve bunun sonucunda güvensizlik atmosferi, sosyal ilişkilerin olumlu yeniden inşasını zorlaştırmaktadır (Stover ve Weinstein, 2004). Nitekim, aile anlatıları; olumsuz ebeveyn deneyimlerini, dünya görüşlerini ve benimsedikleri ahlaki değerleri içerdiğinden gelecek nesile geleceklerini anlamlandırma noktasında birtakım argümanlar sunmaktadır. Ne var ki, anlatılan deneyimler her yeni nesile geçişte gerçekliğinden birşeyler kaybeder. Bunu açıklamak için Macek (2018: 32), Bosna'daki savaş deneyimlerinin aile hikayelerine yönelik analizlerde önemli olaylara yönelik çocuk anlatı versiyonlarının, ebeveyn hikayelerinin içeriğini değiştirme eğiliminde olduğunu ifade etmektedir. Bu değişimi “Çocukların onları anlayabilmesi için bu hikayelerdeki belirli gerçekler abartılır, basitleştirilir” cümlesiyle açıklamaktadır. Barlett (1967), orjinal bir hikayenin kuşaklararası aktarımında nasıl dönüşüm geçirdiğini hikayenin yeni sahiplenicilerinin hikayeyi kültürel olarak daha anlamlı ve tanınabilir hale getirme arayışına dayandırmaktadır. Barlett’e göre, hikayenin yeni anlatıcıları zamanla hikayeyi yabancı isim ve başlıklardan arındırarak içeriği kültürel şema yoluyla geleneksel hale getirir ve hikaye kültürel klişe haline geldiğinde durdurulur (172-174).²⁴

²⁴ Bartlett (1967), bu durumu bir çeşit sosyal eylem olarak nitelendirir.

Bir olaydaki her katılımcı, belirli önceden belirlenmiş düşünce, önyargı ve eğilim kalıpları ile olayları anlamlandırmasına yardımcı olacak, farklı deneyim ve beceri düzeyine sahiptir. Ancak çatışma sonrası sosyal durumu analiz etmede, bireysel düzeyde duygu ve davranış kalıplarından ziyade gruplararası duygu ve davranışın önemi ortaya çıkmaktadır. Donald L. Horowitz, bu durumu "önyargılı bireyin psikolojisi hakkında çok şey biliyoruz, ancak önyargılı grubun psikolojisi hakkında çok az şey biliyoruz" diyerek ifade eder (1985: 183). Dolayısıyla çatışmalar sonrasında çatışmaların nasıl ortaya çıktığı, nasıl ilerlediği ve neyi ima ettiği konusundaki kolektif anlatılar, söylentiler ve spekülasyonlar, ileriki süreçte toplumsal mesele olarak karşımıza çıkabilir (Shrader, 2003: xviii). Bu anlamda özellikle inançlar önemlidir.

Önceki bölümde inançların, yeni bilgilere dayalı olarak uygun ve verimli güncellemeyi engelleyen bilişsel bir çapa görevi gördüğünü vurgulanmıştı. Literatürde "Demirleme" olarak da ifade edilen bu işlev, tehdit algılamaları için önemli veriler sunmaktadır. Örneğin, düşmanın / ötekinin / karşı tarafın düşmanca ya da iyi / dost olduğuna dair inançlar, belirgin olaylarla bir kez oluştuğunda, değişime karşı oldukça dirençli hale gelirler. Enver Sedat'ın Mısır - İsrail çatışmalarının psikolojik yönüne atıf yapması ve arkasından gelen güçlü zıt tutumlar, yeni bilgilere yanıt olarak inançların güncellenmesinde direnişin önemli bir örneğini sunmaktadır (Levy, 2013; Arıboğan, 2019). Ancak bu inançların hiçbir zaman değişmediği anlamına da gelmemektedir.

Karar vericiler, karar verme birimleri ve düşünme tarzlarında öz eleştiri yapıyorlarsa veya inançların doğruluğunun değerlendirilmesi için bir temel sağlayacak görece nesnel göstergeler mevcutsa inanç değişiklikleri gerçekleşebilir. Diğer bir deyişle, siyasi aktörler inanç sistemleri ile gözlemledikleri dünya arasında tekrar eden tutarsızlıkların olduğu durumda, stratejik varsayımlarını ve yönelimlerini değiştirebilirler. Ancak tahmin edildiği gibi inanç değişimi, psikolojik olarak hayli zordur. Yine kalıplaşmış düşünce biçimleri ve inançlar, ahlaki ayrılmayı kolaylaştıran etmenleri besleyebilir. İkinci Bölümde 'Ahlaki Ayrılma'da sorumluluğu başkasına yükleme veya sorumluluğun yerinin değiştirilmesi gibi kavramlara değinilmişti. Esasen bu durumlar Balkanlarda kolektif olarak

gerçekleştirilmiştir (bir kısmı hala gerçekleştirilmektedir). Sırp, Hırvatlar ve Boşnaklar da dahil; nefret ve ihanet söylemleri ile bir veya daha fazla tehlikeli düşmanın uluslarını yok etmeye çalıştığını savunarak kendilerini (sözde) yok edilmekten korumaya çalışmışlardır. Burada verilen mesaj nettir: “her şeyden önce kurban biziz, savaşımız meşrudur çünkü yok edilmeye karşı savaşıyoruz” (MacDonald, 2003: 2). Siyasette bu mesajı sosyolojik bir genelleştirmeye oturtmak için inançların önemli bir kolu, duygu üreticisi ve bellek güncelleyici olan mitlerin rolü oldukça önemlidir.

Tarih, sadece kütüphanelerde ve tarih kitaplarında kilitli ve siyasetle akıbeti belirlenen bir alan değildir. Tarih aynı zamanda sürekli olarak güç ve kimlik politikaları için önemli bir kaynak olarak müzakere edilir ve yeniden yorumlanır. Dolayısıyla, tarih, siyasetin malzemesi ve yakıtıdır. Tarih ve bellek arasındaki ilişki ise 3 temel aşamadan geçmektedir: özdeşlik (identity), kutuplaşma (polarization) ve etkileşim (interaction) (Assman, 2008: 57). Mitler, tarihi siyaset argümanı yapan ilişkileri gösteren bir yapı sunmaktadır. Ulus inşası sürecinin hiçbir zaman tam olarak tamamlanmadığı iddia edilebileceği gibi, ulusal mitler de tamamlanmaz, zamanla gelişir ve yeni yorumlar kazanır (Djokic, 2009). Boas (1996)'a göre mitler, sosyal yaşamı ve baskın kültürel çıkarları yansıtır ve günlük yaşam deneyimi üzerine inşa edilir (82). Duygular, hikayelerin mitlere dönüşmesinde çok önemli bir bileşendir (Macek, 2018: 37). Ebeveynlerin yaşamlarındaki olaylar, kültürel kahramanların yaşamlarındaki olaylara dönüşür; savaş zamanı, şimdiki zamandan tamamen ayrılmış efsanevi bir zamana doğru ölçeklendirilir ve bireylerin deneyimleri insanlık için geçerli olacak şekilde genelleştirilir. Mit, içi dürüst yurttaş dolu bir grup ve ahlaki açıdan aşağı / düşük düşmandan oluşan bir grup arasında ulusal tarihleri yapılandıran kutuplaşmaya benzer (Welzer, 2010). Dolayısıyla seçilen travma ve zaferlerin ait olduğu topluma nasıl yansıtıldığı, çatışma sürecinde sekter nefretlerin etkisini belirleyen bir etkidir.

1389 Kosova Savaşı'nda Türklerin galip geldiği Balkan ordusu sadece Sırp, Hırvatlar ve Boşnaklardan oluşmadığı halde (baskın bir Sırp etnik siyasi ordu kimliğinden söz edilemediği halde) bu dönemden sonra Sırp tarafınca Kosova miti, Sırp, Hırvatlar ve Boşnaklarla özdeşleştirilmiştir. Hatta bu söyleme dini bir süsleme de yapılarak savaş komutanları

Lazar, dünyevi yaşamı terkederek iman için kendisini feda eden “Şehit Kral” olarak anılmaya başlanmıştır (Mann, 2012: 357). Nitekim Yugoslav üst kimliğinin benimsenmemesi sebebi de belirttiğimiz bu kademeli düşük dozlu çatışmalar ve geçmişte alınan travmalardır. Literatürde Yugoslav etnik çatışması ile ilgili çalışmalarda çatışmalara Sırpların üstünlük hissini sebebiyet verdiğine dair ifadeler göze çarpmaktadır. Bu yaklaşım oldukça indirgemeci ve yüzeysel bir yaklaşımdır. Bu yaklaşım tarzı da tıpkı Yahudi düşmanlığını inşa eden nefretlere benzeyerek Sırp antipatisine yol açabilmektedir. Ancak hiçbir millet tekil bir şahıs gibi değerlendirilerek ve dinamikleri görmezden gelinerek hakkında genel bir çıkarımla değerlendirilemez. Şüphesiz ki, Yugoslavya’da gerçekleşen etnik çatışmalarda Sırpların suçu vardır. Ancak atlanmaması gereken bazı Sırpların suçlu olduğudur (Mann, 2012: 24).

Savaş bağlamında, insanların yaşam yerlerinin toptan yıkımı ve kaotik duyguların yoğunluğu toplumu normal zamanında olduğundan daha hassas hale getirmektedir. Savaş ortamında toplumun algılamaları şu şekillerde değişim gösterebilir: (1) Şiddet normallliği bozar; normlar artık geçerli olmaz. Kaos hüküm sürer; anlam ve yönelim bozukluğu oluşur. Dolayısıyla barış zamanında anlamlı bulduğumuz şeyler; kriz zamanlarında paramparça olabilir, ortadan kaybolabilir veya mantıksız hale gelebilir. (2) Yeni gerçekler (siyasi ideolojiler, medya yorumları, sosyal temaslar, söylentiler ve bireylerin kendi deneyimleri) bu boşluğu doldurmak için rekabet eder. Dolayısıyla bu tartışmalı gerçekler; siyasi örgütler ve iktidar seçkinleri tarafından ilan edilir; siyasi olarak kontrol edilen veya bağımsız medya tarafından üretilir veya propaganda edilir. Siyasi aktörler, kendi gerçeklik versiyonlarını desteklemek için insanların güvenlik ihtiyacını sömürebilir. Öte yandan daha fazla güce sahip olanlar, normallüğün ne olduğu hakkında daha çok söz hakkına sahiptir. (3) Yeni bir norm ortaya çıkar, ancak döngü devam ettikçe bu da bozulur (Macek, 2009: 6-7). Yani savaş zamanında da kitleler yeni açıklamaları, fikirleri ve normları otomatik olarak kabul etmezler (Macek, 2009). 1991’den Bosna savaşına doğru ilerlerken toplumsal algı, bireylerin kendi cephelerinde bu maddelere uyumlu olarak oluşmaya başlamıştır. Hırvat gazeteci olan Slavenka Drakulic, Balkan Express’te bu dönemi gerçek savaş öncesi bir “medya savaşı” olarak değerlendirmiş

ve etniler arası siyasi liderlerin sözlü saldırılarında nefret sarmalının olduğunu ifade etmiştir. Drakulic, bu durumun ilk kan dökülene kadar sadece siyasi elitler üzerinden gerçekleşen bir güç mücadelesi olarak görüldüğünü ifade etmiştir (MacDonald, 2003: 2).

Vahşet, mağdur grubun üyelerini birbirine bağlamaya yardımcı olmaktadır. Mağdur gruptan olanlar, diğerlerine karşı vahşeti rasyonelleştirmeyi sağlayarak kişinin grup kimliğini güçlendirebilmektedir (Tatum, 2002: 80). Vahşet anıları ve travma sonrasında önyargılar, duygular, düşmanın görüntüleri, tehdit algısı gibi önemli konular toplumların kültürlerince kendi kabul ettikleri şekilde soğurulmakta ve gelişmektedir. Bosna Savaşı sonrası siyasi ve sosyal ortamda mağduriyet duygusunun yanında ülkelerin suç ve suçluluk mirasıyla nasıl başa çıkacağı kaygısı belirmiştir. Savaş sonrası süreçte travmatik olayların getirdiği mağduriyet hissiyle veya utanç verici şiddet eylemlerinin sorumluluğuyla nasıl yüzleşilebilirdi? (Golcevski vd, 2013; Stover and Weinstein, 2004). Bu süreçte olayları doğrulayarak belgeleyen ve kamuoyuna aktaran iyileştirici tedbirlerin yelpazesinden oluşan geçiş dönemi adaleti önemlidir (Bickford, 2004).

Başarısız bir geçiş dönemi adaleti, savaş sırasında ortaya çıkan düşmanlığı ve sosyal kimlikleri yeniden canlandırabilir (Steflja, 2010). Alt başlıklarda vurgulanmak istenen; kurban görüntüleri ve askeri şiddete eşlik eden ve genellikle askeri şiddetten önce gelen güçlü bir söylemsel savaşın hakim olduğuna vurgu yapmaktır. Merkezi önem taşıyan nokta, 1991'den Bosna Savaşı'na kadar gelen süreçte taraflar kendilerini o anlık mağdur olarak göstermekten ziyade, geçmişe yönelik ıstırap ve şiddet mağduru olmalarını (kurban merkezli stratejiler) ön plana çıkarma gayretleridir. Bu söylemsel tutumlar, Yugoslavya'daki savaşların çeşitli realpolitik meselelerden değil de, geleneksel düşmanların 'eski etnik nefretlerin' sonucu olduğu görüşüne yol açmıştır (MacDonald, 2003: 3). Başlıklarda ele alınan temel hipotez; şiddet, savaş suçları ve insanlığa karşı işlenen suçların (yani ahlaki ayrılmanın) ardından, grupların güvenlik içinde bir arada yaşamalarını sağlayacak etnik ve siyasi ilişkilerin; inşa edilen karşılıklı duygu üretimi, duygu manüpülasyonu ve niyet okumayı azaltıcı süreçlerle desteklenebileceğidir. Güvenlik ve saygınlık bireylerin temel ihtiyacı olduğundan, güvensizlik ve aşağılanma duygularını görmezden

gelmek kalıcı çözümler sunmaz (Richards, 2019). Dolayısıyla çatışma sonrasında odaklanılması gereken husus, sadece siyasal işlerlik, altyapı sorunları, onarılmaya çalışılan yapılar değil; zihinlerde yer etmiş geçmiş paylaşımlar, ortak acılar, güvensizliğin kalıtsallığı da olmalıdır. Nitekim bu unsurlar göz ardı edildikçe barış çalışmaları ve çatışma yönetimi, arka plandaki yönlendirici güçlerin çıkarlarına hizmet eden ve kısır sorunları besleyen gizli bir zemin yaratabilir. Buradan hareketle alt başlıklarda baskın üç etnik grubun savaş sırası ve sonrası süreci nasıl müzakere ettiği ele alınmıştır.

3.4.1. Travmatik Topluluk Olarak “Boşnaklar” ve Boşnak Kimliği

Sosyalist Yugoslavya'nın kurulmasından sonra, farklı ve eşit bir ulus olarak tanınmak için en çok mücadele edenler, Boşnaklar olmuştur. Boşnaklar kendilerini bir şekilde geçmiş anlatıları ile onurlandırlarken, komşuları tarafından süregelen baskın siyaset, Boşnakların kendi başlarına bir millet olmadığı, Osmanlı yönetimi sırasında “İslam”’a geçerek yapay dinsel dönüşüm geçirdikleri yönünde olmuştur. Aslında Boşnaklar, bazı (ve hatta çoğu) Sırp ve Hırvat siyasetçileri tarafından halen kendi milletlerine ihanet etmiş olan Sırlar veya Hırvatlar olarak algılanmaktadır (Golubovic, 2019: 548). Hırvat nüfusu (esas olarak Hersek'te), Sırlar (çoğunlukla kuzey ve doğu Bosna'da) ve Müslümanlar (çoğunlukla Bosna'nın merkezinde ve kentsel alanlarda) ile Bosna Hersek, 19. yy'da kendine özgü bir ulusal kültürel kimliği olmadığı iddiasıyla hem Büyük Hırvatistan'ın hem de Büyük Sırbistan'ın savunucuları tarafından dışlama siyasetine maruz kalmıştır (Shrader, 2003: 8).

Boşnak katliamı dendiğinde, her ne kadar 1992-1995 Bosna Savaşı akla gelse de, 1711 yılında da “İstraga Poturica” denilen Hristiyanlaştırma eylemi ve “Viyana Bozgunu” gibi süreçler seçilmiş bir travma olarak Boşnak kimliğinde yer etmiştir. Bozgun sürecinde Boşnaklar için sürgün, şiddet ve soykırım dönemleri ard arda gelmiştir. Komşu Hristiyan devletler ve müttefikleri, Müslümanlaşmış Bosnalıların (Boşnakların) bölgedeki varlıklarından rahatsız olmuş ve ötekileştirme siyaseti gütmüştür. Ancak Bosna Savaşı, yıllarca sistematik şiddet kurbanı olan Boşnakların belki de en ağır dönemi olmuştur. Sistematik şiddet eylemleri, Boşnakların kendilerini mağdur olarak görmelerine ve öz savunmalarını gerçekleştirmek için

özbenliklerini korumalarını gerektirmiştir. Anderson'ın (1991: 6) ünlü sözü, kendilerini bir gruba üye olarak gören insanların zihnine atıf yapar: "Her birinin zihninde, kendi topluluğunun imajı yaşar." Bir Bosnalı topluluğu hayal etmenin en önemli nedenlerinden biri, neredeyse her zaman heterojen bir bölgenin bölünmesinin ardından gelen şiddetten kaçınmak olmuştur (Hayden, 2007). Savaş sonrasında Boşnakların, hem Bosnalı Sırp "Çetniklerin" hem de Bosnalı Hırvat "Ustaşaların" suçsuz kurbanları olarak tasvir edilmesi alışlageldiktir. BH hükümetinin hem Sırp hem de Hırvat rakiplerini savaş suçluları olarak ve kendilerini masum kurbanlar olarak göstermelerine (Shrader, 2003) yardımcı olan anlatılar (gerçek veya hayali, deneyimsel veya söylemsel) bir tür kitlesel ruminasyon eyleminin de tetikleyicisidir (Basic, 2015: 26).

Boşnaklar gibi travma yaşayan topluluklar, travma yaşadıkları sırada güvenlik ihlalleri karşısında direnmek ve devleti korumak çabasında olduğundan, kayıpları için epey bir süre yas tutamamış ve yaşadıklarını sorgulayamamıştır. Dahası, devlet egemenliğine yönelik meydan okumaların ardından hızlı ve kararlı bir şekilde karşılık verme baskısı o anki duygu durumlarını baskılamıştır. Vamık Volkan gibi politik psikolojiye yön veren araştırmacılar, yas tutulmamış kayıptan kaynaklanan kızgınlık, nefret, güvensizlik, iktidarsızlık ve ıstırap duygularının sonuçlarının siyasi tehlikelerine vurgu yapmaktadır. Buna göre oluşturulan mağduriyet hissi ve insan haklarının ihlalini içeren eylemlerin bıraktığı miras, çatışma sonrası toplumların çeşitli ilişki alanlarına yansımakta ve sosyal kimliklerinde izler bulundurmaktadır (Androff, 2012; Nino, 1996; Volkan, 1999, 2013). Savaş sırasında veya sonrasında "kurban" statüsünün kabul edilişi, karşı taraf / düşman ile mağduriyet için bir rekabete izin vermektedir. Kurbanlığın savunucuları kendilerini mağdur olarak göstermeye hevesliyken, karşı / diğer grupların mağduriyeti azımsanmaya meyillidir. Dolayısıyla barış sonrasında dahi husumet yaşamış taraflar "ideal kurban rekabeti (Christie, 1986) veya kurbanların rekabeti"ni yeniden canlandırabilir (Christie, 1986; Bartov, 2000; Basic, 2015).

Son beş yılı aşkın süredir Bosna'da savaş mağdurlarının temsilcileri, askeri ve sivil kayıplarını onurlandıran anıtlar inşa etmek için 2 milyon Euro'dan fazla harcama yapmışlardır. Ancak bu anıtların bölgedeki çoğunluk / baskın etnik gruptan

olan mağdurlara adandığı görülmektedir. Bu arada, bir etnik grup tarafından dikilen anıtlardaki ifadeler (unutma, bir daha olmasına izin verme...) genellikle diğer bazı etnik grupların üyelerini saldırgan olarak sunmaktadır. Öte yandan, hangi etnik grubun kontrol altında olduğuna bağlı olarak, yerel yetkililer anıtlarla ilgili devlet mevzuatının olmaması nedeniyle bazı savaş kurbanlarının anıt dikmesine izin verirken, bazı talepleri reddedebilmekte ve bu durum taraflar arası gerilimlere yol açabilmektedir. Devlet düzeyinde veya federasyon kuruluşunda anıtların inşasını düzenleyen bir yasa olmamakla birlikte ülkenin diğer varlığı olarak Sırp Cumhuriyeti (SC), yerel bir konsey için büyük önem taşıyorsa bir anıt inşa edilebileceğini ifade eden bir yasaya sahiptir. Dolayısıyla Bosna'daki savaş sonrası toplum üzerine yapılan bazı araştırmalar, “kurban” ve “fail” kavramlarının söylemsel düzeyde karmaşık ve iç içe geçmiş olduğunu göstermektedir.

Bosnalılar kuşatma sonrasında benimsemek durumunda kaldıkları yaşam biçimini anormal olarak görse de, durumu kabullenme ile zamanla normalleşme süreci gerçekleşmiştir. Taussig bu durumu “anormalliğin normalliği” olarak ifade etmektedir (1992: 17-18). Aslında bu süreç Bosnalılar için kabul edemeyecekleri ya da doğrudan değiştiremeyecekleri koşullarda bir çeşit var oluş ve başa çıkma stratejisi yani “hayatın taklidi” olarak ifade edilebilir. Savaşla uzlaşmaktan başka alternatif söz konusu olmadığından, günlük yaşamın neredeyse her ayrıntısı sürekli değerlendirmeye ve dönüştürülmeye tabi tutulmuştur. Dolayısıyla savaş zamanı normları oluşmuştur (Macek, 2009: 9). Yaratılan ve dönüştürülen bu normlar dizgesi mağduriyet söylemleriyle birleşince, milliyetçi terimlerle düşman yani "öteki"nin tanımlanması ve kınanması için ideolojik alan açılmıştır. Boşnaklar arasında, Sırpların Bosna Hersek'i Sırp kültürünün hakim olacağı bir 'Büyük Sırbistan'a entegre etme hususunda genel kanı oluşturmuştur. Böyle bir kanının inşasına yönelik Sırpların “bir Sırp mezarı olduğu her yerde Sırp toprağı olduğu” gibi iddialarının da etkisi vardır. Dolayısıyla savaşın getirdiği olağanüstü süreçler; komşularla ve eski dostlarla ortak bir geleceğe duyulan güven kaybı, dayanışma duygusunun kaybı ve ihanete uğrama duygularının gelişimi, değerler ve inançlar krizi, etnik temelde düşman imajlarının gelişimi olarak özetlenebilir.

Çalışmanın başından beri ifade edilmek istenen kalıcı anlaşmazlıkların ve olası sıcak çatışmaların nedeninin etnik travmalar ve atasal nefretlerin değil, travma ve nefretlerin olumsuz müzakere edildiği ve uzlaşmayı başaramayan etnikler arası iletişim, yerel yönetim veya barış girişimleri gibi dış müdahalelerin olduğudur. Bu gibi başarısız süreçler, duygu üretimini hızlandırır ve ötekine karşı eyleme geçme motivasyonu uyandırır. Dolayısıyla Bosna Hersek'te Boşnakların yaşadığı travma deneyimlerini ve anlatılarını ortadan kaldırmak ve unutturmak mümkün olmayacağından o travma ile yaşamaya yönelik yaklaşmak gerekir. Amerikalı psikolog Mike Wessels (1999: 268), zorlu süreçler sonrasında kültürün merkeze alınarak "iyileşme üzerine çalışmanın, çatışma sonrası yeniden yapılanma ve çatışma önleme konusundaki kapsamlı programların bir parçası olduğunu" vurgulamaktadır (Agger, 2004: 90). Buna göre Wessels, etnik bir savaşın ardından, sosyal çözülmenin ortasında yerel kurum / kuruluş ve geleneklerin duygu manipülasyonu ile aşırılışmasını önlemek için psikososyal yardımın gerekliliğini vurgulamıştır. Suçun doğrudan ve dolaylı etkilerinin ekonomik, siyasi ve sosyal alanda anlaşılması için, suçun mağdurlar üzerindeki etkilerinin dikkate alınması gerekir (Klimecki, 2019). Avustralya'daki Boşnak halk üzerinde yapılan araştırmaların sonucuna göre insan hakları ihlalleri, TSSB (Travma Sonrası Stres Bozukluğu) sınırlarının ötesine uzanan bir işlevsizlik yaratarak, hayatta kalanın gelecekteki psikososyal adaptasyonu için daha genel bir tehdit oluşturmaktadır. Yine bu çalışmaya göre, mültecilerin travma deneyimlerinin de homojen olmadığını yani Sydney'de yaşayan Bosnalı mültecilerden oluşan örnekleme yaşanan travma düzeylerinde diğerlerine göre belirgin farklılıklar olduğunu ortaya çıkarmıştır (Momartin, Silove, Manicavasagar, Steel, 2003). Öte yandan Searing ve arkadaşları, Bosna Hersek üzerinde yaptığı çalışmalarda TSSB yaşamış Bosna halkının işgücüne katılımının, çatışma ile seyreden zihinsel meşguliyet sıklığını azalttığını ve aynı zamanda TSSB tipi bir ölçekte önemli travmaya maruz kalan bireylerin normal ekonomik hayata yeniden bütünleşmelerinde başarılı olabileceğine dair bazı kanıtlar sunmuştur (2013: 172).

3.4.2. Travma Faili Olarak “Sırp Kimliği” ve “Adalet Geçışı”

Sırp, Sosyalist Yugoslavya'daki en büyük etnik grup olarak sadece Sırbistan Cumhuriyeti'nde değil; Hırvatistan'da (1991'de Hırvat nüfusunun yaklaşık

%12'si Sırp), Bosna Hersek'te (Bosna nüfusunun 1/3'den fazlası) ve baskın Arnavut nüfusu olan Kosova'da yaşamıştır. 20. yy'ın başlarında Balkan Savaşları'nın ve yüzyılın sonunda ise Yugoslav Halef Savaşları'nın merkezinde olan Sırbistan, bölgenin siyasal açıdan önemli bir aktörüdür (Keil, 2017: 42). Sırp lar uzunca bir süre, Balkanlar'a dağılmış tüm Ortodoks Sırp ları tek bir bağımsız hükümet altında toplayacak bir "Büyük Sırbistan" hayal etmişlerdir. Kökleri 19. yy'da Vuk Karadzic'in Sırp kültürel milliyetçiliğine ve Ilya Garashanin'in 1840'larda Güney Slav birliği hareketinde Sırp liderliği iddialarına dayanan ütöpik "Büyük Sırbistan" hareketi, zamanla daha kışkırtıcı, şiddetli ve yabancı düşmanı bir şekil almıştır. Sırp milliyetçiliğinin bu dışlayıcı biçimi, 1920'lerde ve 1930'larda Kosta Pecanac tarafından desteklenmiş ve 1940'ların başında Stjepan Molsevic ve Nikola Kalabic tarafından korunmuş ve Dobrica Cosic ve Belgrad'daki Sırp Sanat ve Bilim Akademisi'nin diğer önde gelen üyeleri tarafından 1980'lerin sonlarında yeniden canlandırılmıştır (Shrader, 2003: 8).

Buna göre uzun süredir acı çeken ama kahramanca bir ulus olarak Sırp halkının yüzyıllardır yok olmaya karşı mücadele içerisinde olduğu ifade edilerek "mağduriyet" temalı söylemler, intikam söylemlerini besleyen "karşıtına dönme" için kullanılmıştır. Anlatılarla Sırp anneler çocuklarını "Kosova'nın intikamcılarını" olarak tasvir ederken aşağılanma, çaresizlik ve mağduriyet hisleri karşıtına dönme eylemi ile tersine çevrilmek istenmiştir (Volkan, 1996: 112). Özellikle 19. Yy'ın sonlarından itibaren artan milliyetçi tutumlarla anlatılar da boyut değiştirmiştir. Örneğin, trajik, kurban bir kimlikten savaşçı bir kahraman ve intikamcı bir şehite yönelik Lazar tasviri Sırp motivasyonu için önemlidir (MacDonald, 2003: 63). Vamık Volkan, 28 Haziran 1389'daki yenilginin yasını tutmayı reddetmenin, daha sonra Slobodan Miloseviç tarafından Bosna çatışmasında harekete geçirilen Sırp toplumunda bir mağduriyet duygusunu canlı tuttuğuna dikkat çekmiştir. Sırp lar, tarihsel süreçte kurban kimliklerine sarılmış ve mağduriyetlerini şarkı, anlatı, sembol ve ritüellerle yüceltmışlerdir (Bieber, 2002; Volkan, 1997: 64). Örneğin bir anlatıya göre, dindar bir kahraman şehit olarak Lazar, yenilgiyi ve ölümü Sırp türküsüne konu olan şu ikilemde kalarak seçmiştir:

Sevgili Tanrım, ne yapmalıyım ve

*Hangi krallığı seçmeliyim?
Cennetin Krallığını seçmeli miyim?
Ya da dünyanın krallığını?
Krallığı seçersem
Dünyevi krallık kısa sürelidir
Cennetinki ise sonsuza kadardır
(Markovic, 1983: 114; Volkan, 1996: 118).*

Bir diğer Sırp türküsüne göre;

*Sırplar, Tanrıya şükran için
Ve Hristiyan kanununu yerine getirin
Ve krallığımızı kaybetsek bile
Ruhlarımızı kaybetmeyelim
(Markovic, 1983: 116).*

ABD'nin eski Yugoslavya Büyükelçisi Warren Zimmermann (1999: 13) “Sırbistan'ın trajik kusuru kendi tarihine bir saplantıdır” diye yazmıştır (Lerner, 2020: 72). Sırpların yüzyıllar boyunca sınırsız mağduriyetlerine dair bitmek tükenmek bilmeyen anlatılarının kaynağı olarak “Kosova Savaşı” bu durumu en iyi ifade eden örneklerdendir. 1990'da ortaya çıkan muhalefet partileri de kökleri Sırp ulusal geleneklerine dayanan siyasi programları yayarken Kosova savaşı efsanesini sıklıkla benimsemiştir. Kosova savaşının arifesinde Sırp soylularının Prens Lazar'a yapmak zorunda olduğu gibi muhalefet liderleri de 1991 yılında Sırp Ortodoks Patriği Pavle'ye yemin ederek bu miti uyandırmıştır (Bieber, 2002) Birçok Sırp tarih tasviri için bir şablon haline getirilmiş mit olarak Kosova Savaşı, 1389 yılında Aziz Vitus Günü'nde (28 Haziran) yapılmıştır (MacDonald, 2003: 69). Yine 1914 Aziz Vitus gününde, Gavrilo Princip isimli Bosnalı Sırp, Arşidük Francis Ferdinand ve hamile karısını Saraybosna'da öldürmüş ve böylece I. Dünya Savaşı'nın başlangıcı bu olayla anılır olmuştur (Grebbe, 2011: 1). Aslında bazı diğer Sırp gençlerinin çoğunda olduğu gibi Gavrilo Princip'in de zihninde intikamcılar olarak Lazar ve Miloš'un dönüştürülmüş imgelerini barındırdığı ifade edilmektedir. Lazar'ın “mitleri” yayıldıkça, onun İsa benzeri bir figür olarak tasvir edildiği Sırp kilise ve manastırlarında çok sayıda ikon görülmeye başlanmıştır (Volkan, 1996: 125). Aslında sembolik etkileşimi yaratmada Sırp Ortodoks Kilise'sinin rolü büyüktür.

Milosević'ten önce Sırp Ortodoks Kilisesi, Kosova Savaşı'nın ve Sırp acılarının ortak belleğine egemen konumda olmuştur. Kilise, Lazar'ın ölümünü Lazar'ı dünyevi bir krallık yerine göksel bir krallığı tercih etmesi ile ilahi bir şekilde tasvir etmede önemli kurumsal etki uyandırmıştır (Lerner, 2020). Sırp Ortodoks Kilisesi'nin Sırp ulusuna verdiği mitsel destek 1990'lar boyunca da devam etmiş ve hatta rejimden daha tutarlı bir şekilde gerçekleşmiştir. Kilise şiddet karşıtı gibi görünse de, Hırvatistan ve Bosna'daki savaşlar sırasında milliyetçi bazı piskoposlar, Milosević'i ve rejimi Sırbistan sınırlarının ötesindeki Sırları ve Sırp ulusal çıkarlarını yeteri kadar takip etmemekle eleştirmiştir (Bieber, 2002).

Kısaca, Bosna Savaşı'na kadarki süreçte dikkat edilmesi gereken husus, Milosević'in Lazar'ın Sırp zihnindeki temsilini kullanarak Kosova Savaşı'ndaki yenilginin yarattığı çaresizlik, aşağılanma ve utancın tersine çevrilmesi stratejisinin önemidir. Milosević ile travmatize olmuş benlik temsillerine ilişkin duygulanımlar, yeniden hissedilmiş ve bu duyguların paylaşımı Sırp halkını daha çok birbirine bağlamıştır. Özetle, Milosević, Kosova Savaşı'na yönelik "intikam için yeni bir hak duygusu" yaratarak zaman çökmesini gerçekleştirebilmiş ve siyasal alanda izleyici çekebilmiştir. Böylece, özellikle Bosna Hersek'te yaşayan Sırlar, Osmanlı Türklerinin kendilerine yaptıklarına inandıkları herşeyi Bosnalı Müslümanlara yapmak için hazır hale getirilmiştir (MacDonald, 2003: 126).

Milosević'in Kosova'yı kendi lehine sömürmedeki dehası, savaşın 600. yıl dönümünü anmak için büyük bir miting planlanmasıyla ortaya çıkmıştır. Kosova Savaşı'nın 600. yıldönümü olan 28 Haziran 1989'da Milosević'i Kara Kuşlar Tarlasına bir helikopter getirtmiştir. Ortodoks rahipler Milosević'in ve Lazar'ın simgelerini havada tutarken, binlerce kişi arenanın etrafında toplanmıştır. Milosević burada yaptığı Gazimestan konuşmasında, 1389 kaybını, yüzyıllar boyunca Sırp mağduriyetlerinin başlangıcı olarak değerlendirerek mağduriyet milliyetçiliğini canlandırmıştır (Lerner, 2020: 74). Milosević, Kosova savaş alanına bakan bir tepede kanı temsil eden kırmızı taştan yapılmış (Kaplan, 1993), üzerinde 1389 ve 1989 yazan devasa bir anıtın yapılmasını emretmiştir. Kulede Lazar'ın savaştan önce her Sırp erkeğini Türklerle savaşmak için Kara Kuşlar Tarlasına gelmeye çağıran sözleri yer almaktadır. Şayet bir Sırp bu çağrıya cevap vermezse, Lazar'ın sözleri: "Ne erkek

ne de kadın çocuğu olmayacak ve ekinlerin yetiştiği verimli topraklara sahip olmayacak." olmuştur. Aslında anıtı inşa ederek ve 1389'u 1989'a bağlayarak Miloseviç, Lazar'ın eski mesajını kendi lehine yeniden canlandırmayı hedeflemiştir. Burada Sırlara verilen mesaj açıktı: "Ya Türklere karşı savaşırsınız ya da soyunuz yok olur" (Volkan, 1996: 125). Miloseviç'in bu politikası; kendini Lazar ile ve Kosova'daki Arnavutları da eski Türklerle benzeştiren, Orta Çağ'ın Sırp krallığını 20. yüzyıl Sırp cumhuriyetine bağlayan bir tarihsel bir süreklilik yaratmıştır. Bu yaklaşımla Kosova'ya (ve dahasına) yönelik her türlü irredentist özlemleri meşrulaştırma hedeflenmiştir (Bieber, 2002; Lerner, 2020).

Miloseviç'in konuşmaları: "Bir daha İslam, Sırlara boyun eğdiremez" mesajını vurgulamıştır (Vulliamy, 1994: 51). Prens Lazar'ın kalıntıları, medyada geniş yer bulacak şekilde Sırbistan'ın çevresinde gezdirilmiş ve sonunda Lazar'ın mezarının bulunduğu yer olan Ravenica'ya defnedilmiştir. Dünyanın dört bir yanından Sırlar, Sırp kültürünün, dininin ve milliyetçiliğinin yenilenmesini anmak için bir araya gelmiş ve siyasi ve spiritüel açıdan Miloseviç'e hayranlıkları artmıştır. Kosova mitine yönelik milliyetçi duygular, sosyal yaşamda çeşitli şekillerde alevlenmiştir. Danko Popovic ve Vuk Drasković gibi bir dizi Sırp yazar, kitaplarını Kosova'ya atfetmiş, müzik sanatçıları eserlerini Kosova'ya adanmıştır (Lerner, 2020; MacDonald, 2003: 71-72). Ancak mite dayanan seçilmiş halk imgesinin en çok hissedildiği yer, siyasette kendini göstermiştir. Örneğin; Bosna-Hersek'te, Sırp Demokrat Partisi Başkanı Velibor Ostojic' 'Sırp topraklarının her köşesi ve Sırlar, bir cennet harikası ve diğer tüm halklar ve ülkeler için bir ilham kaynağıdır" demiştir (MacDonald, 2003: 73).

Sırp mitine göre savaş, onları cennetsel ve seçilmiş bir halk statüsüne yükseltmiştir. Sırları kurban olarak göstermenin alternatif bir yolu, diğer kurbanlıklarla ilişki kurmak olmuştur. Bu bağlamda Sırp mitinde, Kosova'yı "Sırp Kudüsü" haline dönüştüren Yahudi tasvirlerinin etkileri de görülmektedir (Sells, 2002: 66). Sırlar kendilerini dünya tarihinde kurban olarak sürekli Holokostun kurbanları Yahudilerle kıyaslamışlardır (MacDonald, 2003: 7). Siyonist yaklaşımını hiçbir zaman gerçek anlamda takip etmeseler de argümanları, Herzl'in ve diğer 19. Yy Siyonistlerinin benzeyecek şekilde tasarlanmıştır. Sırbistan dışında Sırlar

için bir varlık olmaması gibi savlar benzerlik gösterse de, Sırlar anavatanlarına gitmek yerine, yaşadıkları her yerde özel etnik bölgeler oluşturmayı tercih etmeleri ile Yahudilerden ayrılmışlardır (MacDonald, 2003: 82).

Özellikle 1991 yılından bu yana Sırların kendilerini eski Yugoslavya'nın mirasçısı olarak kabul etmeleri ve bu saikle hak elde etme çabaları kendi özbenliklerine daha fazla sarılmalarına ve miras olarak gördükleri toprakların hakimiyetine daha çok odaklanmalarına neden olmuştur. Dolayısıyla Bosna ve Hırvatistan'daki Sırlar, giderek bu eyaletlerde (Sırp hakimiyeti olmayan) yaşamayı daha az cazip bulmuştur. Çünkü bu topluluklar, Büyük Sırbistan'a yani Bosna ve Hırvatistan'daki topraklar da dahil olmak üzere Sırların yaşadığı Yugoslavya'daki tüm Sırları birleştirecek bir Sırp Devleti'ne katılma hakları konusunda inanç geliştirmiştir. Yugoslavya'nın dağılma süreci ile 1990'larda Sırlar, bu doğrultuda daha net bir tavır almıştır. Azınlık Sırlar, esasen bulundukları devlet politikalarından veya çoğunluk eylemlerinden mağdur olduklarından değil, kendi gerçekleştirdiği ayrımcı girişimler neticesinde kendilerini bulundukları devletlerden soyutlamışlardır. Diğer bir deyişle, Bosna ve Hırvatistan'daki Sırlar, yerel özerklik kurarak ve şiddetli isyanlar başlatarak ve ardından yeni devletlerden bağımsızlıklarını ilan ederek kendilerini bu yeni devletlerden dışlamıştır. Bu açıdan her iki ülkede de etnik temizlik, etnik açıdan homojen bölgeler yaratmak için temel bir strateji olarak kullanılmıştır (Keil, 2017: 42). Etnik temizliğin Bosna'daki tüm büyük aktörler (Sırlar, Hırvatlar, Boşnaklar) tarafından yapıldığı kabul edilse de etnik olarak temizlenen nüfusun büyük bir kısmı Sırlar tarafından mağdur edildiği genel olarak kabul edilmiştir (Midlarsky, 2005). Sırbistan'daki Sırların sıkça Yugoslavya'daki diğer kültürel grupların Sırları mağdur ettiği savını aşılmasıyla, Bosnalı Sırlar arasında grup kimliğine sarılma ve psikolojik seferberlik meydana gelmiştir (Lerner, 2020; MacDonald, 2003: 7). Dolayısıyla zamanla Bosnalı Sırları durduran ahlaki ve sosyal değerler aşınmıştır. Miloseviç, söz konusu stratejileri ile adeta “kontrol edemediği bir canavar (*Milosevicenstein*)” yaratmıştır. Sonuç olarak savaşta Bosnalı Sırlar, zamanla Bosna'nın %70'inin kontrolünü ele geçirmiş ve bu durum çatışmayı sonlandırmak için girişilen yatıştırma çabalarını da güçleştirmiştir (Tatum, 2002: 82).

Birinci ve ikinci bölümde üzerinde sıkça durulan mesele, etnik kategorilerin dünyada verili olarak var olmadıkları zamanla söylemsel etkileşimlerle gerçekleştirildikleridir (Barth, 1969). Saraybosna kuşatması, etnik kategorileri ahlaki sınırlara dönüştürerek etnik köken (edimsel anlamda ele alan antropolojik yaklaşımdan uzaklaştırarak) ve etnisite kavramlarını grupsal özellikten grup kimliğine doğru kaydırmıştır. Dahası saldırgan Sırlar ve mağdur Boşnaklar gibi söylem ve algılamalar, ahlaki kategorileri de içeren bir etnik kategori belirteci haline gelmiştir. Önceki bölümde bahsedildiği gibi gruplar, klişeleştirme ve önyargı gibi duygu ve davranış kalıpları ile genellemeye meyillidir. Bu nedenle savaş sırasında ve savaş sonrasındaki ilk yıllarda, Sırlara karşı saldırgan davranışları neticesinde çok sayıda şiddet, polis sindirme ve istihdam ayrımcılığı raporlarının olması şaşırtıcı değildir. Dolayısıyla kuşatma sosyal düzeyde ilişkilerde bir bozulmaya neden olmuştur (Macek, 2009; Sorabji, 2006; Golubovic, 2019). 1992'den 1995'e kadar Saraybosna, Sırp Cumhuriyeti Ordusu tarafından kuşatma altına alınmış ve birçok Saraybosnalı Sırp, bugün hala başkalarının onları saldırgan olarak gördüğü duygusuyla yaşamak ve bu duyguyla mücadele etmek zorunda kalmıştır. Kuşatma dönemindeki Sırların şiddet deneyimlerinden ve halihazırda Sırp güçlerinin uyguladığı şiddetten kaynaklanan kümülatif bir endişenin Bosnalı Sırlar arasında olduğu görülmektedir (Golubovic, 2019). Sırbistan Demokrat Partisi'nin (SDS) Krajina'daki (Hırvatistan) lideri ve bir psikiyatrist olan Jovan Rasković, 1992 yılındaki ölümünden önce bir televizyon kanalında şunları söylemiştir: “Kendimi sorumlu hissediyorum çünkü askeri hazırlıklar olmasa bile bu savaşın hazırlıklarını ben yaptım. Sırp halkındaki duygusal gerginliği yaratmasaydım, hiçbir şey olmayacaktı. Partim ve ben, Sırp milliyetçiliğinin fitilini sadece Hırvatistan'da değil, Bosna Hersek'in her yerinde yaktık. Bu insanları biz sürdük ve ona bir kimlik verdik. Bu insanların dünyadan değil, gökten geldiğini bu insanlara defalarca tekrarladım.” (Tatum, 2020).

Sırlar, gerçek savaş zamanı deneyimlerinden bağımsız olarak, kuşatmanın baskın anlatısında toplu olarak saldırganlar olarak görülmektedir. Bu anlatılar, Sırların tarih boyunca masumiyet ve mağduriyetlerinin güçlü bir şekilde vurguladığı Sırp Cumhuriyeti'nde ise Boşnaklara ve Hırvatlara karşı işlenen suçların

minimum düzeye çekildiği veya suçlamaların reddedildiği tam tersi bir şekil almıştır (Golubovic, 2019). Etnografik bir saha çalışması araştırmasına göre, Bosna Hersek içerisinde yıllardır varlığını sürdüren Bosnalı Sırplar, zaman zaman tanınmaktan kaçınmakta ve etnik damgalanmaya yönelik kaygı hissetmektedir. Savaş sonrası etnik kimlikler birbirlerini artık dinsel olmaktan ziyade etnik ayırıcı bir şekilde ele almıştır. Yakın bir Boşnak arkadaşının çatışmadan sonra 1996 yılında onu artık Sırp olarak görmediğini ve Bosnalı Ortodoks olarak gördüğünü ifade etmesi üzerine üzüntü ve içten içe öfkesini yıllar sonra bile taze tutan Bosnalı Sırp bir kadının ifadeleri aslında o döneme dair genel bir çerçeve sunmaktadır. “Neden şimdi Bosnalı Ortodoks olmalıyım? Müslümanlar artık Boşnak. Kendileri için bir ulus inşa ediyorlar ama benimkini yıkmak mı istiyorlar? [...] Bosnalı Ortodoks olmak istemedim; Yeni bir isim istemedim. Savaştan önceki halim gibi Sırp olmaya devam etmek istedim ve bunun sorun olmamasını istedim.” (Golubovic, 2019: 545). Bosnalı Sırpların kaygısı, diğer etnik gruplara nazaran acı ve utanç karışımının bir arada olması açısından önemlidir. Bosnalı Sırplar’ın sosyal yaşamlarında gizleme pratikleri, hem kuşatma sırasında ve hem de sonrasında şiddetin getirdiği utanç ile şekillenmektedir. Savaş zamanı saldırganı olarak ilişkilendirilmekten kaynaklanan damgalanma ile boğuşan etnik bir azınlık olan Bosnalı Sırplar, savaş sonrası devlete aidiyetle ilgili sıkıntılı bir duygu durumu içerisinde olmuşlardır (Golubovic, 2019). Burada muhakkak ki, travmalar nedeniyle gruplararası bağışlamanın mümkün olmayışı, kanıtlanmış bir soykırım suçunun yüklediği duygu durumu, günah keçisi yapma davranışı ve etnik kimliği etiketleme davranışının etkisi söz konusudur.

Gruplararası bağışlamanın kabul görmemesi, geçmişte yaşananlara yönelik direnç seviyesiyle ilişkilidir (Tutu, 1999). Yapılan çalışmalar göstermektedir ki, belirli bir suç karşısında suçluluk ve utanç duygularının düşük seviyede olması, grup üyelerinin geçmişte işlediği suçları kabul etmesine yönelik düşük eğilimin açıklayıcısıdır. Dolayısıyla kişinin kendi grubunun yaptığı kötülükleri kabul etmekteki bu tür isteksizliğin, gruplararası affetmeyi teşvik etme olasılığı düşüktür. Dolayısıyla devletin gerçekleştirdiği suçları resmi olarak kabullenmesi, çatışan grupların üyeleri arasında uzlaştırıcı değişiklikleri ve suçların tazminatını teşvik edebilir (Cehajic, Brown, Castano, 2008: 363). Ne yazık ki bu kabul ediş, Sırp tarafı

için pek mümkün olmamıştır. Örneğin, 2004 ile 2006 arasındaki dönemde dört Sırp gazetesindeki savaş suçları konularının haberlerini karşılaştıran bir çalışmada beş temel çerçeve belirlenmiştir. Bunlar: adaletsizlik, inkar, gerçekçi, fayda ve reddetme çerçevesidir (Golcevski vd., 2013).

Alexander ve arkadaşları (2004: 1) “Başkalarının acılarının gerçekliğini inkar ederek, insanlar sadece acıya ilişkin kendi sorumluluklarını dağıtmakla kalmaz, aynı zamanda sık sık kendi acılarının sorumluluğunu başkalarına yansıtır” demektedir. Boşnaklar, Sırp saldırganlığının kurbanları gibi hissederken, Bosnalı Sırplar, Boşnakları yeni kurulan Müslüman rejimin Sırp karşıtı ideolojistleri olarak değerlendirmişlerdir. Aslında bakıldığında Bosnalı Sırlara kimse Radovan Karadzic ve Slobodan Miloseviç'ten daha acımasız davranmamıştır. Bosnalı Sırplar ve onların YHO müttefikleri şehirlere, kasabalara ve köylere saldırırken öldürülenlerin arasında Müslümanların yanında Sırplar da bulunmuştur. Dolayısıyla savaş sonunda ortaya çıkan bir gerçek olarak Miloseviç ve Karadžić'in eylemlerinin merkezinde yatan Sırp halkının iyiliği ve milliyetçilik şuuru olmamıştır. Aksine milliyetçilik ve vatanseverlik görüngüleri, gerçekleştirecek suç eylemlerini maskelemek için kullanılmış/araçsallaştırılmıştır. Dahası, Sırp güçleri tarafından işlenen soykırıma, "soykırımı örgütleyen ve işleyen bireyin patolojisi değil, onlara rehberlik eden fikirlerin patolojisi" neden olmuştur (Djokic, 2009).

Bağımsızlıklarını kazanan cumhuriyetler içerisinde, azınlık statüsüne düşme, hak ve özgürlüklerin edinimi konusunda çeşitli endişeler gündeme gelmiştir. Bosna Hersek liderleri genel olarak bu konuda Sırpların taleplerine yönelik bir eylem planında istekli olmamıştır. Benzer olarak Sırplar da, Hırvat ve Bosnalı seçkinlerle uzlaşmak ve siyasi çözümler aramak için çaba göstermemiştir. Sırplar kendilerini, Yugoslavya'nın parçalanmasının ve yeni devletlerin kurulmasının kaybeden tarafı olarak görmüştür. Buna ek olarak Sırp mağduriyeti ve acısına vurgu yaparak, kendilerini Yugoslav sonrası devletlerde milliyetçi politikaların ve şiddetin kurbanları olarak görmüşlerdir. Yine Sırpların acı geçmiş ve mağduriyet söylemleri, Hırvatistan'daki Hırvatlar, Bosna'daki Boşnaklar ve Kosova'daki Arnavutlar arasındaki söylemle tezat oluşturmaktadır. Bu topluluklara göre Sırplar, ana failer olarak, savaş suçluları olarak görülmüş ve gerçekten de Sırbistan'ı yeni devletlerin

bir paryası (dışlanmış) olarak görmüşlerdir (Keil, 2017: 42-43). Ancak şu çok açıktı ki, Bosna Hersek ve Hırvatistan'da Sırlar, bu devletler bağımsız olma taleplerini ilan ettiklerinde ve sonuç olarak ayrılmaya teşebbüs ettiklerinde, ayrıcalıklı konumlarını kaybetmekten korkmuş ve bu anlamda siyasi bir karşılık aramıştır. Gerekli desteği göremeyince, milliyetçi söylemlerin ve kışkırtmaların etkisiyle ayrılma girişimlerine destek vermiştir. Ne var ki, Hırvatistan'daki Srpska (Sırp) Krajina Cumhuriyeti ve Bosna'daki Sırp Cumhuriyeti (Republika Srpska) askeri olarak yenilgiye uğramış ve ayrılıkçı eylemleri başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Sonraki dönem Sırlar için daha zor bir sürece işaret etmiştir. Sırlar, üç ülkedeki diğer etnik grupların üyeleri tarafından “saldırganlar” olarak görülmüş, kendilerine karşı bir tutum geliştirilmiş, damgalanmış ve ayrımcılığa uğramışlardır. Akraba devlet “Sırbistan”ın koruyucu rolüne rağmen, Sırp azınlıkların Bosna ve Hırvatistan'da entegrasyon süreçleri hala sancılıdır. Çünkü entegrasyon süreçleri Sırp azınlıkları tarafından talep edilmemekte ve siyasi figürlerce milliyetçi söylem ve tutumlar da bu duruma destek vermektedir. Bilindiği gibi uzlaşma ve barış içerisinde bir arada yaşam olması için, barış içinde bir arada yaşamaya dair ‘niyet’ olmalıdır. Siyasi elitler aşırı tutumlarını siyasal ortamda dizginleyemediğinde, barışa yönelik temel bir sorunun aşılmadığı ve psikolojik çatışmanın devam ettiği görülmektedir. Ancak vurgulamak gerekir ki, entegrasyon süreci için olumsuz tutum ve davranışlara sahip olan sadece siyasi yetkililer ve liderler değil, aynı zamanda azınlıkların kendileridir. Hırvatistan'da olduğu gibi Bosna Hersek'te de pek çok Sırp, yeni devletlere entegrasyona karşı direnmiştir.

Devletlerin bağımsızlığını ilan etmeleri, homojen bir devlet olarak hareket etmeleri anlamına gelmemektedir. Bu nedenle bu yeni cumhuriyetlerin, tek uluslu değil çok uluslu yapı gerçeğini hesaba katmasını gerektirmiştir. Nitekim, azınlık uluslarının kültürel, dilsel ve dini korumaya sahip olması gerektiği ve devletlerin bu hakları koruma yükümlülüğü olduğu, uluslararası alanda kabul görmüştür (Keil, 2017: 49). Bosna, 1995'ten beri kurumsal mimarisinde, esas olarak devleti güçlendiren ve varlıkların etnomillî kimliği zayıflatan sayısız değişiklik görmüş, ancak milliyetçi partiler, Bosna'nın siyasi sisteminde kilit öneme rol almaya devam etmiştir. Bosnalı alt mecliste Sırlar için herhangi bir resmi gereklilik olmasa da

(pratikte her zaman toplam milletvekillerinin üçte birini sayarlar), üst mecliste Sırpların beş ayrılmış koltuğu bulunmaktadır. Bu durum Bosna'daki bölgesel ve etnik temsilin karışık doğasının bir göstergesi ve aynı zamanda Bosna'da baskın Sırp partilerinin mutabakatı olmaksızın alınabilecek tek bir siyasi karar olmadığının da göstergesidir. Hırvatistan'daki durumun aksine, Bosna, Sırp toplumuna farklı bölgesel özerklik biçimleri vermiştir. Buna göre Sırplar, yaşadığı bölgede ekonomik kalkınma sorumlulukları, kendi mali kaynakları, eğitim alanlarında karar verme yetkileri, polis, medya, kültür, çevre koruma ve hatta sınırlı dış politika yetkileri içeren yüksek derecede özerkliğe sahiptir (Golcevski, 2013; Keil, 2017: 51-52). Hatta 2005 yılına kadar SC (Sırp Cumhuriyeti) 'nin kendi ordusu, sınır polisi ve kendi “Katma Değer Vergisi” rejimi varken; 2006 yılından itibaren, Bosnalı Sırp tarafı, devletin daha çok merkezileşmesine direnmiş ve Saraybosna'daki merkezi kurumların yetkilerini geri alma girişimleri göstermiştir. Ayrıca, Sırplar, Bosna Hersek Federasyonu (BHF) içinde (hiçbir bölgesel veya kültürel özerkliğe sahip olmamasına rağmen) temsil edilmekten faydalanmaktadır. Hırvatistan etnosentrik devlet anlayışıyla azınlık Sırpların haklarına çoğunluğa meydan okumadıkları sürece izin vermiş ve bu nedenle hakları kültürel özerklikle sınırlamıştır. Bosna'da bu tür gruplar için kültürel özerklik söz konusu değildir. Burada kültürel haklar yerine kurumsallaşmış bölgesel haklar söz konusudur.

Bölgede etnik ve dini temelde zulüm, yasadışı gözaltı, zorla kayıp, işkence, tecavüz, cinayet ve diğer insanlığa karşı suçlar belirli seviyelerde çatışmalara dahil olan tüm taraflarca işlendiği bilinmektedir. Ancak Srebrenitsa'daki soykırım başta olmak üzere birçoğu, Sırp güçleri tarafından işlenmiştir. Bu nedenle BMGK, 1993 yılında savaş devam ederken EYUCM'yi kurmuştur (Golcevski, 2013: 119). Çatışma sonrası toplumlarla “geçmişle uğraşma / müzakere” girişimlerinin önemli bir ürünü olarak bu mahkeme, yerel kurumların savaş suçlarını ve insanlığa karşı suçları yeterli ölçüde soruşturma ve kovuşturma konusunda isteksiz ve yetersiz olduğu gerekçesiyle önemli bir karar organı olmuştur (Fischer vd., 2013). 20 yıldan fazla sürede faaliyette olan EYUCM, 2017 yılında 161 kişiyi suçlu bulmuş ve kapanmıştır. Suçlular içerisinde tek kadın olarak Plavsic:

“Savaş sırasında etnik temizlik gibi bazı şeyler oldu. Onlar [EYUCM] bunun korkunç bir şey olduğunu düşünüyor. Buna dikkat etmediğimi rahatlıkla söyleyebilirim. Basitçe, pek umursamadım. Ailemle birlikte etnik açıdan temizlenmiştim. Ne olmuş yani? Hayatta olduğumuz için mutluydum.

Biljana Plavsic’ (personal communication, August 15, 2017)

Grup statüsünün nihai sıralamasını verecek üstün bir otorite olmadığından, grup itibarı grup içerisinde inşa edilir. Her grubun kendi grupluk değeri göreceli olduğundan, grup itibarı devletler içindeki gruplararası bir karşılaştırma ölçüsünü de ifade etmektedir. Üç farklı grubun üyelerini yargılayan EYUCM, grup rekabeti için oldukça elverişli bir ortam sunmaktadır (Steflja, 2010: 234). Bosna Savaşı’ndaki çatışma süreçleri savunmacı milliyetçi tutumların grup kimliğiyle ilişkilendirilmesi ile ilişkilidir. Steflja (2010: 231), EYUCM’nin yargılama süreçlerinin küresel alanda Sırp öz imajının istikrarsızlaşmasına ve Sırp kimliği krizine neden olduğunu savunmaktadır. Dahası Mahkeme, Sırp kimliğine daha güçlü vurgu yapmak için 'uluslararası - öteki' olarak yeni bir karşı taraf konumunda olmuştur (Bowman, 1994: 161-167). Bowman (1994: 161), bu mahkemenin (Sırp tarafından) son zamanlarda milliyetçi özlemleri reddeden ve dışarıdan empoze edilmiş bir sosyalist üstbenlik olarak görülen Yugoslav devletinin yeni bir ikamesi olarak görüldüğünü ifade etmektedir.

3.4.3. Müttefik - Düşman İkileminde “Hırvat Kimliği” ve Sırbofobi (Serbophobia)

Birbirini dışlayan Sırp ve Hırvat ulus devlet ideolojilerinin tarihi ve yapısal mantığı Bosna’daki etnik uzantılarını da etkilemiştir. Aslında etnik barış için milliyetçi sembolik hatırlatıcıları bastıran Titoizm ideolojisi sonrasında gerçekleşen öfke patlamaları ve imha politikaları, travmatik bellek depolarının gündeme getirilmesi ile gerçekleşmiştir. Başka deyişle, Sırp ve Hırvat milliyetçi ideolojilerinin entelektüel alandan kitle siyasetine aktarılması meselesi değerler üzerinden duygu üreten sembollerin manipülasyonunu içermiştir. Bu manipülasyon biçimleri tarafların sosyal ve siyasal hayatının her alanında görülmüştür.

İkinci Dünya Savaşı sırasında, Ante Pavelic'in hükümeti Hristiyan Ortodoks Sırp azınlığın “sorununa” üç yönlü bir yaklaşım benimsemiştir: sınır dışı etme, cinayet ve zorla Katolikliğe geçiş (Golubovic, 2019: 548). Burada Sırlara verilen mesaj; yalnızca Sırp olmaktan çıktıklarında, yani Hırvatlar'a "dönüştürüldüklerinde" devlette varlıklarını sürdürebilecekleri olmuştur. 1942'de hükümet bu duruma yönelik yeni bir dönüşüm stratejisi olarak bir “Hırvat Ortodoks” kilisesini kurmuştur (Greble, 2011). Aslında bu gibi olaylarla keskinleşen (Doğu - Batı eksenli) dini bölünmenin taraflarını Hırvat lehine temsil eden Sırbofobi, Hırvatlar arasında (özellikle milliyetçilerin) Sırlara karşı sürekli bir nefret ve şiddet mirasının izini sürmelerine izin vermiştir. Bilindiği gibi Sırlar da Nazi yandaşları olarak gördüğü Ustaşa birlikleri üzerinden Hırvatları faşist ideolojiden ve dünya savaşında fazla zaiyat vermekten sorumlu tutmuştu. Aslında etnik gruplar, birbirlerini suçlayarak karşı / düşman grupların kendileri hakkındaki etiketlemeleri ile kendi varlıklarını ve kimliklerini inşa etmiştir. Hırvatların 20. yüzyılda inşa edilmiş imaj temsili, kayıp ve mağduriyeti vurgulamak için kahramanlık geleneğini yeniden yorumlayan tarihi bağlama dayanmıştır.

Etnik köken, dini inanç, siyasi ideoloji, ekonomik koşullar ve sosyal ilişkiler gibi unsurların geçmişteki etkileşiminin ürünü olan tarihsel bağlam, çatışmaların nedenlerini, hedeflerini ve yoğunluğunu etkiler. Tarihsel bağlamda oluşturulan anlatılar ve anlatıları şablonlaştıran mitler, etnik toplulukların kolektif belleğinde gerektiğinde açığa çıkarılacak şekilde yer almaktadır. Hırvatistan'ın en ilginç ulusal mitlerinin çoğu, Yugoslavya'nın çöküşünden çok önce yaratılmıştır (MacDonald, 2003: 98). Aslında Sırp kimliği gibi Hırvat kimliği de etnik milliyetçi konumlarını güçlendirmek için 19. Yy ulus inşa formüllerine geri dönmüşlerdir.

Hırvat anlatıları ve mitleri, onları tarihsel süreçte diğer ulusal grupların kurbanları ve başkaları tarafından aşağılanmış ve bastırılmış olarak tasvir etmiştir (Brkljacic, 2003). 1389 Kosova Savaşından sonra oluşturulan Sırp anlatıları gibi, 9 Eylül 1493'te birçok Hırvat asilzadesinin hayatını kaybettiği ve dolayısıyla Osmanlı galibiyetinin gerçekleştiği, bugünkü orta Hırvatistan'daki Krbava sahasında gerçekleşen Krbava Savaşı, Hırvat anlatılarının inşasında önemli yer almaktadır. Bu anlatılar, savaştan hemen sonra değişen olaylara yönelik çeşitli versiyonlarda ortaya

çıkarılmış ve yeniden anlatımların retoriğine katkıda bulunmuştur (Kekez, 2018). Macaristan ve Hırvatistan Krallıklarının Osmanlı'lara karşı yürüttüğü uzun süreli savunma savaşı, yüzyıllarca Hırvat kimliğinin şekillenmesinde önemli bir faktör haline gelmiştir (Miljana ve Kekez, 2015; Kekez, 2018). Krbava savaşıyla ilgili ilk halk şiirlerinden biri, 1682'de ünlü Hırvat çok tarihçisi Paul Ritter Vitezovic'in yazdığı "Ban Derencin boja bije", İncil'e açık göndermeler yaparak savaşta ölenleri kahramanlaştıran söylem geliştirmiştir. Osmanlılara karşı verilen savaşta yenilgiyle sonuçlanan Krbava Savaşı, genellikle Hırvatlar'ın ilk ve en ağır yenilgisi olarak sunulmuş ve gelecekteki olayları şekillendireceğine inanılmıştır (Miljan ve Kekez, 2015: 290-292). Örneğin Krbava'da çoğunlukla Slovenya, Hırvatistan ve Macaristan topraklarından şövalyeler ve askerlerden oluşan Hristiyan ordusunun yenilgisi, rahip John Tomasic tarafından "Chronicon breve regni Croatiae" adlı eserinde, Hırvatistan Krallığının ilk çöküşü olarak ifade etmiştir. Krbava Savaşı anlatısı, sonraki dönemlerde de (19. ve 20. Yüzyıllarda) Hırvat kolektif kimliğinin güçlendirilmesinin önemli bir unsuru olarak kullanılmıştır. Benzer şekilde Tadija Smiciklas, 1682'deki savaştan Hırvat ordusunun "en korkunç yenilgisi" olarak bahsetmiştir (Kekez, 2018: 64-65).

Osmanlı Hırvat Savaşları'nın sonucunda Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'daki en batı sınırının Hırvat topraklarında olması nedeniyle 1519'da Hırvatistan, Papa X. Leo tarafından "Antemurale Christianitatis" olarak adlandırıldı. Hırvatistan'ın Avrupa medeniyetinin en doğudaki ileri karakolunu temsil ettiği inancı olan "Antemurale Christianitatis", Hristiyanlığın en güçlü kalkanı ve siperi anlamına gelmekteydi. Tarihsel ve kültürel olduğu gibi etkili bir siyasi bir mit olarak Antemurale Christianitatis, neredeyse yarım binyıl boyunca Hırvat kimlik savaşlarının kilit faktörlerinden biri olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nun ağırlığı altında 15. Yy sonlarından itibaren derin köklere sahip olan mit, siyasi çağrışımları ve harekete geçiriciliği açısından Hırvat kimliği adına belirleyicidir (Blazevic, 2021).

Bu mite göre Hırvat etnik grubu diğer etnik gruplardan daha büyük ve daha üstün bir kültürel varlığa sahiptir. Dahası bu mit, "yalnızca Hırvat etnik grubunun gerçek medeniyetinin ayrılmaz bir parçası olduğunu vurgulamakla kalmaz, aynı zamanda bir parçası olduğu daha büyük medeniyeti kurtarmak için ileri bir karakol

görevini” temsil eder (Suljagic, 2019: 27). Ancak Antemurale miti, Sırp'ların Kosova mitiyle yarışacak güçte olmadığından, Hırvatlar için milliyetçiliğin dini boyutu ön plana çıkarılmıştır. Kosova Savaşı ile rekabet edebilecek sembolik yenilgileri olmadığından (belki bir nebze Krbava Muharebesi olabilirdi), Medjugorje miti (Meryem Ana'nın 1981'de Hersek'te, Medjugorje'deki bir grup küçük çocuğa görünmesini anlatan mit), Hırvat söylemsel repertuarının bir parçası olarak kullanılmış ve Doğu ve Batı arasındaki kültürel bölünmenin kalıcı bir sembolü haline gelmiştir (MacDonald, 2003: 120).

Franjo Tudjman'ın 1990'da iktidara gelişi ve yaklaşık 50 yıllık Komünist federalizmden sonra Hırvatistan'ın nihai bağımsızlığı, ulusal mitlerin canlandırılması için verimli bir ortam yaratmıştır (MacDonald, 2003: 98; Winland, 2002: 693). Böylece anavatandaki ve diasporadaki Hırvatlar, yeniden canlandırılmış ve yeniden keşfedilmiş bir Hırvat kimliği duygusuyla Hırvat geleneklerinin geri kazanılmasına aktif olarak katılmışlardır. Diasporadaki Hırvatların, anavatandan yerinden edilme ve parçalanma anlatılarının yerini, etnik gururla ilgili anlatılar almıştır (Winland, 2002). Dahası, Hırvatistan, zaman zaman saldırgan devlet imajının temel meşruiyetini, Sırp saldırganlığına karşı savunmaya yönelik anlatısından almaktadır. Bunu da Sırp Balkanizmi ve Oryantalizmine karşı kültür olarak, Batı yanlısı Hırvat Avrupalı kimliğini öne sürerek gerçekleştirmiştir. Hırvatlar, zaman zaman bu kimlikleri tehdit eden argümanlar ortaya çıktığında ve milliyetçi imajları sarsıldığında etnik kimlik dayanışmasını göstermişlerdir. Örneğin, Lahey'deki EYUCM'nin ilk iddianamelerinde, Hırvatların bu mahkemeyi başlangıçta desteklemesinin temel nedeni, mahkemenin Sırp'ların fail olarak göstermesi ve dolayısıyla Hırvat milliyetçiliğinin ‘saldırgana karşı savaş’ söylemini de onaylıyor gibi görünmesindendir. Ancak kovuşturma ilerledikçe meşru bir savunma savaşının milliyetçi anlatısı geçerli bir savunma olarak görülmemiştir. Hırvat savaş kahramanları olarak kabul edilen General Tihomir Blaskić ve General Ante Gotovina'nın duruşmaları Hırvatların kahraman savaş anlatılarını ve dolayısıyla devlet meşruiyetini temelden sarsmıştır. Dolayısıyla bu süreç sonrasında Hırvat iktidar partisi (HDZ) ve diğer bazı örgütler, dava aşamalarında protestolar gerçekleştirmiştir (Pupavac vd., 2012: 205-206).

Hırvatlar ve Boşnaklar arasındaki gerilim ve çatışmanın dinamikleri ise çok yönlü açıklanabilir. Çatışma, büyük ölçüde, merkezi Bosna'daki askeri öneme sahip endüstriyel tesisler ve iletişim hatlarını güvence altına alma girişiminden kaynaklanmıştır. Ek olarak, iki taraf merkezi Bosna'daki çeşitli belediyelerde siyasi iktidar için hararetli bir rekabet, 1992 yılı boyunca istikrarlı bir şekilde artmış; Mayıs 1992'de Bosna Hersek'i terk eden YHO'nun bıraktığı ganimetin paylaşılma meselesi ortaya çıkmıştır. İfade etmek gerekir ki, askeri üretim ve dağıtım araçlarını kontrol etmenin merkezi önemi ve lojistik mülahazaların savaş yapma üzerindeki etkisi, bu çatışmada tamamen kendisini göstermiştir (Shrader, 2003: 162). Esasen Bosna'da Müslümanlar ve Hırvatlar arasında çatışma, 14 Ocak 1993'te, Cenevre'de Vanve Owen Planı'nın kanton haritasının kesinleşmesinden sadece iki gün sonra, Jajce'nin düşmesinden iki buçuk ay sonra patlak vermiştir (Shrader, 2003: 4). Jajce'nin düşüşünün ardından orta Bosna'ya Müslüman mültecilerin kitlesel akınının Boşnak - Hırvat çatışmasında belirleyici olduğu görüşü eski HSK (Hırvat Savunma Örgütü) Genelkurmay Başkanı Franjo Nakic ve Lahey'deki EYUCM huzurunda görünen diğer birçok tanık tarafından desteklenmiştir (Shrader, 2003: 4).

Bağımsızlığından sonra mevcut Hırvat hükümetinin stratejileri, Hırvat etnik kimliğinde olanların diğer etnik kimliklere tavrında değişiklikler yaratmıştır. HDZ (Hırvat Demokrat Birliği) özgür seçimleri kazandığında ve Franjo Tuğman başkan olduğunda ülke, Sırların kamu yönetiminden ayrılmasıyla karakterize edilen güçlü bir "kamulaştırma" politikasına girmiştir. Hırvat ulusal sembolleri ve Sırp nüfusunun ulusal azınlık statüsüne indirgenmesi gibi politikalarla Hırvatistan, "güçlü bir Sırp karşıtı duyarlılıkla" karakterize edilmiştir. Özellikle, yeni rejim tüm güç paylaşım mekanizmalarını ve daha önce Hırvatistan'daki Sırp azınlığa verilen ayrıcalıklı veto yetkilerini reddetmiştir. Böylece amaç, Hırvatistan'ı Hırvatlar'ın bir ulus devleti olarak tanımlamak olmuştur. Hırvat güçlerinin zafer kazanması ve Sırp toplumunun büyük bir kesiminin ayrılmasıyla sonuçlanan şiddetin sona ermesinden sonra, Sırlara kültürel özerklik teklif edilmiştir. 1991 yılında aynı hakları reddetmelerine ve Hırvatistan'dan ayrılmaya teşebbüs etmelerine rağmen Sırlar, bu teklifi kabul etmek zorunda kalmıştır. Zamanla Hırvatistan'daki Sırlara kültürel özerklik sağlanması, ilk Hırvat hükümetinin millileştirme politikalarının ve Hırvat hükümet

güçlerinin 1995'te Sırp ayrılıkçılara karşı askeri zaferinin de bir sonucudur (Keil, 2017: 48) Hırvatistan'da Ulusal Azınlık Hakları Anayasası'na göre kendilerine tanınan tüm haklar kültürelidir. Dolayısıyla Hırvatistan'da Sırp toplumu için resmi toprak veya bölgesel özerklik hakları yoktur. Sadece Sırp çoğunluğa sahip belediyeler bu kültürel hakları korumak için birbirleriyle daha yakın işbirliği yapma hakkına sahiptir. Hırvatistan Anayasasının 1. Maddesi, "Hırvatistan Cumhuriyeti üniter ve bölünmez bir demokratik refah devletidir" hükmü devletin merkezileşmeye verdiği önemi de göstermektedir. Merkezileşme, 1991 ve 1995 Hırvat savaşlarında önemli bir faktörken, bugün de aynı amaç korunmaktadır. Bu amaç Tudjman'ın bölgesel muhalefetten ve Sırp'ların çoğunlukta olduğu bölgelerin ayrılma girişimlerinden kaynaklı endişelerin ürünüdür.

Boşnakların Bosnalı Hırvatlara karşı tutumları, Yugoslavya'nın çözülme süreci ile "hem müttefik hem de düşman olarak" değişiklik göstermektedir. Müslüman - Hırvat ilişkileri, iki ulusal ordu arasında çatışmanın başladığı 1992 sonlarına kadar iyi olmuş ve 1994 sonrasında yeniden gelişmiştir. Nitekim, bir bütün olarak ele alındığında, mevcut kanıtlar açıkça göstermektedir ki, Bosna Hersek'in Müslüman liderliğindeki hükümetinin güçleri, Kasım 1992 – Mart 1994 Müslüman Hırvat çatışmasında karşılıklı bir yıpratma savaşı halini almıştır. Etnik ve ideolojik tutkunun sığağında ve savaşın sisi içinde, bu savaşlarda göz yumulamayacak pek çok eylem (cinayet, ahlaksız tahribat, talan) yapılmıştır (Shrader, 2003: 161). Taraflar arasında niyet okuma ve haksız uygulamalar da olmuştur. Boşnaklar tarafından Katolik Hırvatlarının Orta Bosna'dan çıkarılması ve onların yerine Müslüman mültecilerin yerleştirilmesi, Hırvat mülklerinin kamulaştırılması ve Hırvatlar tarafından ise Boşnakların Avrupa'da köktendinci Müslüman devlet kurma hedefi gibi yalan yanlış bilgilerin yayılması bu duruma örnek gösterilebilir.

Sırp ve Hırvatlar arasında birbirlerini aşağı bir medeniyet olarak görme, küçümseme ve saldırganlaştırma / şeytanlaştırma her dönem var olmuştur. Örneğin, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Hırvatlar ve Sırp'lar, Avusturya'nın Bleiburg kasabasında, ölüm kampı Jasenovac'ta birbirleri tarafından katliama / Holokost'a maruz kaldıklarını iddia etmiştir (Grebbe, 2011). İddialarda genel olarak göze çarpan şu olmuştur; aynı dini benimseyen etnik gruplar arasında (her iki tarafın da diğerinin

soykırım yeteneklerini ispat çabasıyla) kendi taraflarında bulunan “kurbanların sayısını şişirmek ve kendi tarafında öldürülenlerin sayısını azaltmak” gibi girişimleri olmuştur. Örneğin, Hırvat yazarlar, Jasenovac'ı orta ölçekli bir katliam statüsüne indirmiş ve Bleiburg'daki ölüleri şişirmişken; Sırlar ise Jasenovac'ı (sık sık 'Sırp Auschwitz olarak etiketleyerek) Avrupa'nın üçüncü büyük ölüm kampı olarak ifade etmişlerdir (Shrader, 2003: 8). Benzer şekilde, Hırvat söyleminde Sırlara ait tüm ilkel özellikler, Yugoslavya'nın çöküşünün ve onu izleyen savaşların nedeni olarak gösterilmiştir (MacDonald, 2003: 8).

Sırlar ve Hırvatlar yıllardır birbirlerini ve radikal örgütlenmelerini (sırasıyla Çetnikler ve Ustaşalar), Nazi işgalcileriyle istekli ve gayretli işbirlikçi olmakla suçlamışlardır (Grebbe, 2011). 1941'den 1945'e kadar iktidarda olan Nazi işbirlikçisi Hırvat Ustaşa rejimi, Yahudilere ve Romanlara yönelik soykırıma yaptığı katkı ile ve yüz binlerce Sırp'ı yerinden etmesi ve öldürmesi ile suçlanmıştır (Lerner, 2020: 72-73). Dolayısıyla, İkinci Dünya Savaşı sırasında Nazi Almanyası ile ittifaklarından kaynaklanan Hırvatlara karşı güvensizlik ve nefret, Boşnakların ve hatta Batı Avrupa ülkelerinin Hırvatlara karşı tutumlarını olumsuz yönde şekillendirmiştir (Volkan, 1996: 123; Shrader, 2003). Hatta Boşnak - Hırvat çatışmalarında, Batı Avrupalı devletlerin yer yer Müslümanların lehine tutum sergilemesine neden olmuştur. Ancak Avrupalı devletlerin Müslüman desteği, 1990 - 91 Basra Körfezi Savaşı ve Ortadoğu'daki karışıklıkların etkisinden rasyonel seçim olarak görülebilir. Çünkü Müslüman yanlısı bir duruş o dönemdeki konjonktürde daha kabul edilebilir bir strateji olabilirdi.

Savaşın başlangıcında Hırvatlar, ulusal ayrılıkçılığa dayalı bir savaş başlatmaktan Sırları sorumlu tutmuş ve Sırp milli söylemlerini gereksiz ve kışkırtıcı bulmuştur. Savaş devam ederken Sırlar gibi Hırvatlar da Müslüman yanlısı rejimi tehdit olarak görmüştür. Hırvatlar zaman zaman stratejik yalnızlıklarından dolayı Sırlarla ılımlı ilişkileri desteklemiştir. Bosnalı Hırvatlar, Müslümanların artan gücünden duydukları tehdide, Müslümanları aşağılama ve onlara üstünlüklerini ifade ederek “küçümseme siyaseti” ile de tepki göstermiştir. Özellikle bu durum, dışardan gelen Müslümanlar için geçerli olmuştur. Arap dünyası ve Doğu Bosna köylerinden yerlerinden edilmiş Müslüman yeni gelenleri "ilkel" olarak tasvir etmişlerdir. Zaten

Müslümanlık bölgede Katoliklikten ve Ortodoksluktan çok daha geç ortaya çıkmış ve bu gibi nedenlerle Müslümanları meşru bir milliyet olarak kabul etmemişlerdir. Tipik bir Hırvat anlatısı şöyle demektedir: "Dört kuşak önce Müslüman yoktu ... Bunlar, Türk İmparatorluğu döneminde bu topraklarda herhangi bir nedenle dinlerini değiştirenler Sırp'lar veya Hırvatlardı. Bazıları hayatta kalmak için, diğerleri rahat yaşamak için... Aslında, dinleri nedeniyle vatandaşlık kazanan tek insanlar onlardı." Dolayısıyla Bosna'nın Müslüman nüfusunun "ötekileştirilmesi" Hırvat ulusal anlatısında uzun bir geçmişe sahiptir (Suljagić, 2019: 24).

SONUÇ

Çalışma, çatışma deneyimlemiş etnik grupların geçmişi etnik odaklı yeniden şekillendirme siyasetine çok yönlü yaklaşım sunmayı hedeflemiştir. Buna göre bazı varsayımların ve savların farklı sosyal bilimler ışığında incelenmesine gerek duyulmuştur. Çalışmanın birinci bölümünde etnisite kavramının anlamını belirsizleştiren ikame kullanımların etnik çatışmaları ve etnikliği yorumlamanın önünde belirleyici engeller olduğu vurgulanmıştır. Bu kavramsal karmaşanın önüne geçebilmek için etnisitenin tutum, algı ve duygu demeti olduğu ve bir soybağına gönderme yaptığı gerçeğinden kopmayarak etnisitenin belirleyicilerine odaklanmanın gerekliliği öne çıkmıştır. Kavram, ne ırk gibi biyolojik bir özelliğe atfeder ne de milliyetçilik gibi ideolojik bir çizgide ilerler. Etnisite kanbağına / soya yönelik bir inancı ifade ettiğinden ırk, milliyetçilik, etnik grup gibi pek çok kavramı da kapsamaktadır. İkinci olarak kuramların etnisiteye ve etnikliğe hangi perspektiften baktıkları ve etnik çatışmaları nelere dayandırdıkları incelenmiştir. Etnisite soy temelli bir kavram olduğundan özcülerin vurguladığı kanbağı ve atasal geçmişin çatışma motivasyonu olabileceği desteklenir ancak kanbağı / soybağı ve atasal geçmişin başlı başına çatışma motivasyonu olarak görülmesi yetersiz bulunur. Bu durumda algısal yönlendirmenin çeşitli çıkarlar elde etmek için siyasal aktörlerce gerçekleştirildiği ve bunun için etkili aktörlerin toplumların dinamiğinde var olan duygu durumunu müzakere ettiği savına dayanan araçsalcı kuram bu eksikliği telafi eder. Ancak etnik kökenin siyasi bir kaynak olarak kullanıldığı gerçeği kavramı araçsal boyuta indirgememelidir. Öte yandan yapılandırmacı kuramın etnik kimlikleri modern çağın ürünü olarak değerlendirmesi ve aslında bu kimlikleri kan ve tarihten ziyade algılara dayandırması çalışmanın bütününde destekleyicidir. Yapılandırmacılar, çalışmanın genelinde vurgulandığı gibi tarihsel süreçlerde manipülasyona izin veren kırılma noktalarının olduğunu ve bu hassas süreçler aracılığıyla mitlerin yaratıldığı düşüncesini destekler. Kurumsalcı yaklaşım ise kurumlar üzerinden oldukça bütüncül bir yaklaşım sunduğundan ve etnik kimlikleri kurumlara indirgediğinden genel savı destekleyici bir argüman sunmamaktadır.

Diğer alt başlıklar etnisite kavramının doğası gereği farklı sosyal disiplinlerin çalışma alanlarına girmesi hakkındadır. Burada amaç, kuramların etnisiteyi farklı

varyasyonlarla analiz etmelerini değil, etnisiteyi hangi unsurları öne çıkararak incelediklerini anlamaktır. Buna göre sosyal grup tipi olarak etnik gruplar ve sosyolojik bir kavram olarak etnisite ele alınırken kimlik kavramı öne çıkar. Sosyal kimlikler, toplumsal bağlamda kolektif bilinç ve sosyal kapanma biçimleri açısından değerlendirilir. Buna göre etnik köken grup oluşumunu siyasal yönde teşvik ettiğinde siyasi süreçle ilişkili hale gelir. Buna etniklik güç artırımı ve ekonomik kaynaklar gibi ortak siyasi amaçlar için bağlayıcı görevi görmektedir. Sosyal psikolojide ise etnisite, benlik kavramının öne çıktığı bir kavramı ifade eder. Benlik ve bilinç toplumdan ayrı olgular değildir. Nitekim etnik kimlik gibi büyük grup kimlikleri bireyin güven duygusunun temel bileşenidir. Etnik kimlikler farklı gruplarla olan yakınlık, etkileşim ve özdeşimlerle inşa edilir. Birey, özellikle çatışmayı deneyimlediği toplumda kendini diğerlerinden ayırıştırır, kategorileştirir ve biz-onlar ayrımı ortaya çıkar. Etnik çatışmalar esasen bireylerin sosyal ihtiyaç ve kaygıları üzerinden açıklanır. Bir gruba ait olma hissi fiziksel ve psikolojik hayatta kalma ve güvende olma hissini de beraberinde getirir. Antropolojik yaklaşımda ise etnisite kavramının en önemli oluşturucusu kültürdür. Alan, kültür ve grup kimliği / ulusal karakter arasında dinamik ilişki kurar. Buna göre etniklik, benlik ve sosyal rol arasındaki kültürel temelli sosyal bir örgütlenme olarak ifade edilir. Ekleme çıkarma modeliyle kültür, sürekli olarak işlenip gelişirken aynı zamanda etnik sınırları onaylama görevi görür. Dolayısıyla farklı sosyal bilim alanları etnisitenin ortak bir kan ve soya dayandığı üzerinden bir ayrıma girmeden kavramı farklı unsurları öne çıkararak almaktadır. Görülmektedir ki, siyaset bilimi ve özellikle politik psikoloji bilimi bu disiplinlerle etkileşim halinde gelişmekte ve siyasi davranışlara açıklamalar sunmaktadır. Öte yandan çalışmanın kavramsal çerçevesini oluşturan ve inanç, kimlik, kültür ve düşünce gibi kavramları öne çıkaran sosyal inşacı ve sembolik etkileşimci kuramların da etnisite, etnik kimlik ve etnik çatışma hakkında çoklu bir perspektif sunduğu görülmektedir. Uluslararası İlişkiler'in sosyal kurumlarına (düşünce, anlam, norm, fikir gibi) vurgu yapan ve üçüncü yol kuram olarak nitelendiren sosyal inşacı kuram, siyaseti güç ve çıkarlar dağılımı olarak ifade eder. Bu önerme birinci bölümde etnisiteye yapısalcı ve araçsalcı yaklaşımın argümanlarını ve ikinci bölümde gerçekçi grup çatışması modelini destekler. Sosyal inşacı kuram, düşman olsun olmasın taraflar arası olası bir işbirliğinin ancak fiktörel

yakınsama ile oluşabileceğini ve uluslararası sistemin düşüncelerden bağımsız olmadığını ifade eder. Benzer şekilde sembolik etkileşimciler bir arada yaşama için gerekli sosyal etkinin yaratılmasında uyum kolaylaştırıcı olarak sembollere önem atfeder. Semboller, toplumun kültürel matrisi içerisinde ortak duygu inşa edicilerdir. Kuram, etnikliğin dayanıklılığını bireylerin bulunduğu toplumun kültür kuralları çerçevesinde inşa edilmiş duygu durumuna dayandırır. Dolayısıyla fiziksel veya soyut olan birtakım şeylere sosyal öğrenme (veya deneyim) aracılığıyla yorum atfedilerek sosyal sınırları güçlendiren ortak duygular inşa edilir.

Çalışmanın ikinci bölümünde genel olarak ortaya konulmak istenen görüşler dört madde ile özetlenebilir. Birincisi, soykırımı da dahil etnik temizliğe varan birçok kitlesel saldırı türü, pek çok uygun koşulun bir araya gelmesi ile gerçekleşmektedir. Bunlar temel olarak; uygun siyasi atmosfer, izin verici sistem, sorunsallaşan kimlik ve etniklik, zayıf ekonomi, hayalkırıklığına bağlı öfke ve karşı tarafı suçlamaya / günah keçisi yapmaya izin veren duygu ve tutumlardır. İkincisi, iktidar kaynağı olarak liderler, geçmiş toplumların zihninde canlandırmada ve şiddete onay vermede önemli rol oynamaktadır. Üçüncüsü, günümüzde “Duygu Yönetimi” meselesi kesinlikle bir güvenlik meselesidir. Duygular hem ülke içerisinde hem de dışarısında müzakere edilir. Öte yandan çatışmalar daha çok psikolojize edilerek bazı taraflara / devletlere “terapötik refah” kisvesi altında güç / hegemonya aktarmaktadır. Dördüncüsü, ahlaki ayrılma sürecini anlamadan hiçbir toplumsal şiddet modelinin anlaşılmayacağı savına dayanır. Bu sürecin alt başlığı olan insandışılama, uluslararası ilişkiler ile kurban bilimi arasında bir geçiş sunması açısından önemlidir. İnsandışılama ile şiddetin rutinleşmesi ve normalleşmesi açıklanabilir ancak çelişkili bir durumu da ifade eder. Failler bir yandan insanın insanlık yönünü onursal açıdan inkar ederken, diğer yandan insan onurunu zedeleme siyaseti güder. Özetle, insandışılama haksız eylemleri gerçekleştirmek için içerisinde çelişki barındıran ve şiddeti kolaylaştıran meşru bir zemin yaratma çabası siyasetidir.

Üçüncü bölümde sonu soykırımı varan etnik şiddeti yaşayan Bosna’da kalıcı barışın tesisini zorlaştıran dört temel unsurun varlığına ve bu unsurların temelinin savaş öncesi ve esnasında atıldığına dikkat çekilmektedir. Bunların ilki savaş öncesi,

sırası ve sonrasında dini ayrımların varlığı ve dinin siyasallaştığı inanç siyaseti gerçeğidir. Çalışmanın birinci bölümde ifade edildiği gibi çatışmaların temel meselesinin din olduğu çok nadirdir. Ancak tali bir neden olarak oldukça güçlüdür ve sorgulanamaz argümanlar sunar. Din, etnik grupların geçmişteki yenilgi ve zaferlerini onaylayan ahlaki ve siyasi arınma alanı olarak görülmüş ve güçlü bir etnik kimlik tanımlayıcısı olmuştur. Bölgede Boşnakların etnik ve ulusal kimliğinin reddi, esasen hasmane tarafların geçmişi din ile referans gösterme çabasının sonucudur. Bosna'da kalıcı barışın önündeki bir diğer engel, duygu üretimini işaret etmektedir. Bosna'da sembol, ritüel, geçmiş ve mağduriyeti siyasallaştıran ve siyasi imajını güçlendirmek isteyen liderler kararlı bir duygu yönetimi gerçekleştirmiştir. Ekonomik işsizlik, bürokratik yetersizlik ve hak arayışındaki hayal kırıklıkları öfke ve üzüntü gibi duyguları üretmektedir. Bu savı anıt, anlatı/mit ve bellek mekanlarını ifade eden sembolik çatışma ve kimlik belirleyicilerinin düşman (diğer grup) bilinen grupla oluşturulduğunu savunan sosyal kimlik kuramları desteklemektedir. Bunun yanında etnik tarafların işlevsiz ve yetersiz yönetsel ve sosyal süreçleri birbirini suçlayarak açıklama durumu günahkeçisi kuramı ile açıklanmaktadır. Öte yandan Bosna gibi etnik çatışmayı deneyimlemiş bölgeye dair çözüm önerileri, rasyonel seçim ve gerçekçi grup çatışması kuramları aracılığı ile sunulabilir. Bu yaklaşımlara göre en büyük sorumluluk devlet içerisindeki etnik gruplara düşmektedir. Bu süreçte geçmişi unutmak değil, geçmişi kabul etmek üzerinden ilerlenmelidir. Kalıcı barış, tarafların sadece siyaset ve bürokraside değil, sosyal yaşamda karşı karşıya gelebildiği, ortak çıkarlarını oluşturabileceği karşılıklı işbirliği ve etkileşim alanları yaratılarak sağlanabilir. Karşılıklı çıkarları tatmin edecek bir formül arayışında, nesnel çıkarları oluşturacak rasyonel hesaplamalar için duygu ve öfke kontrol edilmelidir.

Dayton Barış Anlaşması çoklu perspektiften farklı bir anlaşmadır. Ülkede karmaşık bürokratik ve siyasal işlerliği yaratan, savaş sahnesinde olmayanları anlaşmanın yürütücüsü ve idarecisi yapan ve hatta en önemlisi soykırımın fail-mağdur taraflarını eşit statülerde barış masasına oturtan dayatmacı bir anlaşmadır. Bu noktada Dayton sıcak çatışmayı dondursa da tarafların kutuplaşmasına elverişli ortam yaratan sembol, anlatı, duygu üretimini durduramamıştır. Bu anlamda

anlaşma, söylemsel ve tutumsal savaşın devam ettiği çatışma halinin devamını temsil etmektedir. Dayton süreci esasen uluslararası müzakerecilerin etik kaygısını da taşımıştır. Bosna Hersek'teki arabuluculukta, karşıt etnik grupların karışık nüfusların bir arada yaşamasına direnmeleri nedeniyle etnik bölgelerin bölünmesi tek uygulanabilir çözüm olarak görülmüştür. Müzakerede temel ikilem, askeri saldırganlıkla elde edilen Sırp toprak kazanımlarının tanınması ve savaşı durdurmak için adaletin feda edilmesi idi. Öte yandan Bosna Hersek nüfusunda Boşnak, Sırp ve Hırvat haricindeki azınlığa söyleyecek fazla söz bırakmayan demokratik açıdan da sorgulanmaya tabi bir anlaşmadır. Dayton daha başlangıç aşamasında demokratik sorgulanmaya tabi anlaşmadır. Anlaşmada taraflar arasındaki güç dengesizliği, daha zayıf bir taraf için daha az seçenek yaratmıştır. Bu durumda altta yatan kızgınlık ve öfke fırsat bulduğunda fazlasıyla kendini gösterebilir.

Etnik gruplar, siyasi elit ve seçkinlerin güç, statü, menfaat ve kaynak arayışlarını ve diğer bazı çıkarlarını desteklemek adına etnik uzantıları ile etkileşime girebilir. Dolayısıyla etnik köken, bölge, ulusal çıkar, ekonomik eşitsizlik gibi bazen gerçek bazen suni kaygılar yaratılarak grup içi bölünmeler gerçekleştirilebilir. Öte yandan etnik gruplar kendilerini tehdit altında hissettiklerinde kendilerini ve gelecek nesillerini korumak için sosyal dayanışma örneği gösterebilir. Yani “geleceğin kolektif korkuları” siyasi bir seferberlik kaynağı olarak ortaya çıkabilir. Özellikle belirsiz siyasal ortamda algılanan tehdit, değer verilen şeylerin kaybedilmesi korkusu uyandırırken normal görülenler aşırılaşabilir ve güvensizlik duygusu grup içi egoizmini artırarak düşman bilinen grubun her üyesine karşı nefret duygusunu artırabilir. Bu da Bosna’da olduğu gibi negatif etkileşimlerin kurumsallaşmasına yol açabilir. Uzlaşma, bir arada yaşama için hasmane ilişkilerin dönüştürülüp iyileştirilmesi ile gerçekleştirilebilir. Kalıcı anlaşmazlıklar, etkili bir uzlaşmanın sağlanamamasından kaynaklanır. Bir arada yaşamayı güçleştiren nedenler duygu üretimine işaret etmektedir. Öyle ki eski zamanlarda güvenlik denince akla sadece sınır koruma, silah kontrolü, askeri mühimmat benzeri meseleler gelirken günümüzde güvenliğin kapsamı hayli genişlemiştir. Bosna’da olduğu gibi kalıcı düşmanlıklar ve kronik çatışmalar göstermektedir ki, duygu yönetimi de uluslararası güvenlik meselesidir. Bu durum Dayton gibi barış anlaşmalarının neden sadece kağıt

üzerinde barış getirdiğini açıklayan geç fark edilmiş ancak son derece faydalı bir tespittir. Etkili bir uzlaşma ancak tarafların yanlış algılarını ortadan kaldırarak, karşılıklı tavizlere ve yeni ilişkiler geliştirmeye hazır hale getirilerek gerçekleştirilir. Sosyal Baskınlık Yönelimi'nin yoğun olduğu etnik gruplar, diğer gruplara kendi dilini, dinini, kültür ve yaşam tarzını empoze etmeye çalıştığında güç mücadelesi kaçınılmazdır. Son yıllarda dünyanın çeşitli bölgelerinde görüldüğü üzere üstün bir statüyü koruma stratejisi azınlık etnik gruplara yönelik etnosantrik ve ayrımcı tutumları beraberinde getirebilir. Bazen de Belçika sömürge yönetiminin Tutsilere yönelik seçkin etnik ideoloji dayatması (ve ardından 1994 Ruanda Soykırımı gerçekleşmesi) gibi üstün statüye sahip olduğuna dair inanç dışardan etnik gruplara ihraç edilebilir.

Etnik çatışma yaşanan komşularla ilişkilerde herhangi bir kayıp veya kazanç daha keskin hissedilebilir, bu da gerekli tavizleri vermekte daha fazla zorluk yaratır. Boşnaklar daha soykırım travmasını atlatabadan savaşla alınan yerleri müzakere ile vermeye zorlanmıştır. Yani aslında müzakere süreci ile Boşnaklar sağlıklı bir karar vermek yerine acil karar alımına ve psikolojik olarak tavize zorlanmıştır. Dahası savaş sırasında soykırımı görmezden gelen uluslararası toplum tarafından “yeni bir devlet inşa etme” projesi olarak Dayton süreci ile failer cezalandırılmadan mağdurlardan daha avantajlı hale getirilmiş ve düşmanlıklar sona erdirilmemiştir. Aksine oluşturulan anlaşma, müzakere edilmiş gibi dünya kamuoyuna sunulmuş ve büyük dış güçlere esnek yetkiler sağlamıştır. Aslında Bosna’da “paylaşılmış egemenlik” ile yerel işleyiş sağlansa da, belirleyici politikalar Brüksel’de yapılmaktadır. Dolayısıyla bir anlaşmanın barış kelimesini içermesi ve sıcak savaş durdurması o anlaşmanın barışı garantilediği söylenemez. Öz yönetimden yoksun ve sözde bağımsız bir Bosna, ABD, AK ve AB gibi dünya politikasına liderlik eden güçlerin hakimiyet alanına girmiştir. Sorunu çözmek yerine gerektiğinde müdahale mantığı ile Bosna Hersek, işlevsiz ve karmaşık bürokrasi ile etnik düşmanlığın aslında hiç bitmediği bir siyasal sistemsizliğe mahkum edilmiştir. Dolayısıyla savaş esnasında Bosna halkına sorumlu olmayan dış güçler, Bosna halkının politikasını hazırlarken iç huzursuzluğu daha az seviyeye indirgeyecek düzenlemeyi ele alamamıştır. Gerçekçi ve faydalı bir terapötik iyileştirme “yukardan bir el” ile

devletler yaratarak ve sonradan bunları yöneterek değil, karşılıklı güvene dayalı bir iyileştirme ortamına izin veren şekilde ilerlemelidir. Bunun için en önemli yaklaşım karşılıklı empatiye izin vermeyen diyalog eksikliğinin giderilmesidir. “Diyalog eksikliği” bu başarısızlığın belki de en önemli nedenidir. Gerçekçi Grup Çatışması Kuramı yaklaşımında da belirtildiği üzere rekabetçi durumlarda bile düzenli, karşılıklı etkileşimler ve empatik tutumlar işbirliğini kolaylaştırabilir. Bu açıdan küçük yerel meseleler hakkında dahi kutuplaşan etnik tarafların duygularını iyileştirme süreci ancak ve ancak karşılıklı işbirliği ile gerçekleştirilebilir. Çünkü duyguların olumsuz katılımı ile düşmanca ilişki yaşayan etnik gruplar herhangi bir kaybı veya kazancı daha keskin hissedilebilir, bu da gerekli tavizleri vermekte daha fazla zorluk yaratır. Öte yandan Bosnalı tarafların kendi meselelerini en iyi yine kendileri müzakere edebilir.

Çalışmada, barış müzakerelerinin gerekli olduğu ve müzakere süreci bugünün çözüm arayışını bulmaya yönelik olduğu vurgulanmaktadır. Müzakereler hem geçmişin hem bugünün hem de geleceğin meselesi olarak ele alınmalıdır. Günümüz siyasetiyle ilgili literatür, kaçınılmaz olarak farklı ve çoklu perspektifleri barındıran yaklaşımları ortaya koymaktadır. Bu anlamda barış çalışmaları ve çatışma yönetimi değer, tutum, zihin, düşünce ve kültür gibi soyut kavramları da analiz sürecine dahil etmiştir. Bu konuda ilerleme, farklı disiplinlerin alana katkılarını anlamadan gerçekleşemez. Dolayısıyla değişen ve gelişen dünyamızda disiplinlerarası etkileşim hayli önemli bir yere gelmiştir. Son zamanlarda en çok vurgulanan uluslararası siyasi meseleler orta ölçekli ancak çözüme direnen (müzmin / kronik) çatışmaların varlığı ve çevre ülkeleri tehdit etme potansiyelidir. Öte yandan çözülebilen ve çözülemeyen her siyasi mesele komşu devletler için taklitçi bir yaklaşım sunabilir. Çözülemeyen etnik çatışmaların diaspora siyasetini veya etnik milliyetçi tutkuları harekete geçirebileceği gibi, karşılıklı taviz ve uzlaşa ile çözülebilen siyasi meseleler de bir çözüm kültürünü yerleştirebilir. Bu anlamda Bosna Hersek devletinin siyasi işleyişini ve anayasasını oluşturan bir barış anlaşması olarak Dayton Barış Anlaşması, çok önemli dersler sunmaktadır. Örneğin, Ukrayna, Suriye ve Myanmar gibi halihazırda çatışma yaşayan ülkeler, anayasal süreçler, federatif yapı ve güç paylaşımı gibi çatışma çözümü alternatiflerinde neyin işe yarayıp neyin yaramadığını

Bosna deneyiminden öğrenebilirler. Yine bu anlaşma bizlere göstermektedir ki, geçmişte Bosna'da gerçekleşen olaylar medeniyet dışı ve geri kalınmış bir dünyanın meselesi değil, aksine medeniyet ile gelen değerlerle ilgisi olan meselelerin sonuçlarıdır.

Bosna Savaşı ardından gelen barış ve uzlaşma çabaları esasen Soğuk Savaş sonrası seyreden benzeri etnik çatışmaların ve çözüm süreçlerinin bir prototipini oluşturmaktadır. Büyük ve dış güçlerin kontrolünde paylaşılmış vesayet ve sınırlı egemenliğin siyasal mekanizmaya aktarıldığı bir yönetsel süreç sadece bürokrasiye yansımamış, en ufak meselelerde dahi etnikleri karşı karşıya getiren bir kutuplaşma ortamına zemin hazırlanmıştır. Öte yandan görülmektedir ki, ekonomik süreç de savaş sonrası yeniden toparlanmanın ve karşılıklı kabul edilebilirliğin derecesinin önemli bir katalizatörüdür. Ancak Bosna Hersek'te uygulanabilir bir siyasal düzen oluşturulamadığı gibi ülkenin barış ortamını sağlayabilecek ve geçmişe sünger çekebilecek bir ekonomik işleyiş de gerçekleştirilememiştir. Bunun yanı sıra ülkede kutuplaşma ortamının olması için büyük bürokratik ve anayasal sebeplere de gerek yoktur. Bir anıt, ibadethane yapılması veya bir mahalle adı bile etnik düşmanlıkları körükleyebilmektedir. Ülke, küçük yönetsel kararlarını çekişmeli olarak da olsa alabilirken büyük kararlar dış güçlerin vesayetine bırakılmaktadır. Bu da dış egemenliğe sahip, etkili, güçlü ve uzlaşmacı bir siyasi kültürün oluşumunu engellemektedir. Bu durum da uluslararası terapötik yaklaşımın zayıf gruplar olarak savaştan etkilenen mağdur nüfusu giderek daha patolojik hale getirdiği savını desteklemektedir.

Müzakere faaliyetlerinin tüm amacı tarafları uzlaşmaya varmak için hazırlamak, sorunları karşılıklı tartışmak ve netleştirmek, çözüm stratejileri önermek, pazarlık yapmak ve anlaşmaya varmaktır. Karşılıklı kazan – kazan (istenen sonuç) yaratan sonuçlar birbirlerinin temel veya öncelikli ihtiyaçlarının karşılanmasından kaynaklanabilir. Peki Dayton başarılı bir müzakere süreci miydi? Başarılı müzakerede ikna çabaları, hasmane tarafların algılarını değiştirmek için bir sosyal etki aracı olarak benimsenir. Farklılıkların uzlaşma yoluyla çözülmesi, birbirlerinin iddialarının meşruiyetinin tanınmasından kaynaklanmaktadır. Bosna Hersek'te kalıcı barışın önündeki en önemli neden (kurumsal sorunlar bir yana)

mağdur / kurban rekabeti alanının yaratılması ve başarısız adalet geçişi sürecinin mağdur - fail ilişkilerini belirsizleştiren söylemsel siyasete izin vermesidir. Boşnaklar, Sırp ve Hırvatlar geçmişlerini mağdur kültürüne dayanarak inşa etmiş, geçmiş ve çağdaş olaylar arasında hak duygusu ile geçişler yaratmışlardır. Mağdur rekabetini kullanan tarafların en önemli argümanı travmalar ve travmalara yönelik anlatıdır. Buna göre karşılıklı güven eksikliği, dış gruba olumlu duygusal bağlılığı azaltan ve iç grubun mağduriyet hissini arttıran bağışlama, uzlaşma, karşılıklı diyalog ve en önemlisi kabullenmeyi reddeden “mağduriyet kültürü” yaratmıştır. Yaratılan bu kurban odaklı yaklaşım, geçmişi ve düşman bilineni bağışlamayı engellemektedir. Etkileşim olmadan bağışlama mümkün olmayacağından, karşılıklı bir diyalog sürdürülmesi ve tarafların birbirlerinin ve kendi eylemlerini kabul etmesi beklenir. Gerçekçi Grup Çatışması kuramında üzerinde durulduğu gibi insanlar birbirleriyle etkileşim kurma ihtiyacını gördükçe ve birbirlerine bağımlı hale geldikçe onarılırlar. Zorlayıcı güç rekabetinin en önemli uzlaşma adımı acımasız eylemler için özür dileme, vahşetin sahiplenilmesi, empati ve bağışlama davranışlarının karşılıklı saygı çerçevesinde gelişmesi ile olabilir. Saygı ve güvenin varlığı, karşı tarafı anlamayı, dinleme istekliliğini, sağlıklı bilgi alışverişini ve kazan-kazan sonucuna bağlılığı kolaylaştırırken manipülatif taktiklerin benimsenme olasılığını azaltır. Öte yandan olumsuz duygular, yeni bilgileri işleme ve değerlendirme yeteneğini ve isteğini engeller. Geçmişle ilgili olumsuz duygular, uygun koşullarda “karşıtına dönme” eylemi ile geçmiş olayların telafisi girişimi olarak gelişebilir.

Çatışmalar ve çatışma deneyimleri öylece olup gitmez. Ardında işlenecek bir anlatı ve bellek repertuarı yaratır. Bunlar anlatı çerçeveleri halini alır. Her gelen nesil bu çerçeveye anlatısal olarak bir şeyler katar, basitleştirir ve genelleştirir. Vamık Volkan’ın deyişiyle “Psikolojik DNA”yı almış olan bu ikame çocuklar, özellikle dış dünyadan mağduriyetlerine destek göremediğini düşündüğünde düşman tarafa stres yönetimi ve motivasyon için basmakalıp düşünceler ve önyargı mekanizmaları geliştirebilir. Ayrıca düşman bilinen grubun her üyesi kademeli olarak genelleştirilebilir.

Etnik çatışma literatürünün çoğu siyasi ve kurumsal yapı ile şiddet arasındaki etkileşime odaklanır. Ancak görülmektedir ki, mağduriyet kültürü günümüz siyasetinde önemli bir siyasal geçiştir. Son on yıllarda mağdurların artık küçümseme ile ötelendiği değil, rehabilite ve maddi yardım konusu olduğu bir dünya siyaseti belirmiştir. Dahası, toplumların kırılmalık duygusu, duygusal gelişimleri ve direnç seviyeleri uluslararası güvenliğin konusu haline gelmiştir. Dolayısıyla, çatışma bölgelerinin genişleme ve barışçıl bölgeleri tehdit etme olasılığı, şiddet içeren çatışmaların altında yatan duygusal nedenleri anlamamızı giderek daha önemli hale getirmektedir. “Terapötik refah” siyaseti ile büyük güçler Bosna Hersek ve benzeri ülkelerde rol üstlense de daha iyi bir Bosna (ve aslında daha iyi bir dünya) için terapötik refah yaratma siyaseti daha az hegemonik heveslerle ve (pratikte de) daha insan ve demokrasi odaklı ilerlemelidir. Bu noktada AB, AK ve BM gibi uluslararası aktörlere önemli görevler düşmektedir. Şiddetin geri dönüşü gibi gerçek bir tehlikenin önüne geçebilmek için gereken destek; gerektiğinde askeri, yönetsel, ekonomik müdahalede bulunmak yerine öz yönetim kapasitesini artıran ve karşılıklı güvene dayalı taraflararası işbirliğini destekleyen imkanların sunulması ile verilmelidir. Çatışan tüm tarafları ortak bir çıkar etrafında buluşturacak iletişim alanları kurumsal ve algısal açıdan inşa edilmelidir. Aksi takdirde, en ufak meselelerde dahi tarafgirlik ve huzursuzluk ortamı bir arada yaşamayı zorlaştıracak ve zaman zaman geçmişten referans alınan biz – onlar ayrım çizgisini yoğunlaştıran sembol – mit karışımları ile negatif barışı sürdüren bir atmosfer yaratılacaktır.

KAYNAKÇA

- ABRAMS, D., HOGG, M. A.: 1990 "Social Identification, Self-Categorization And Social Influence", **European Review Of Social Psychology**, 1(1), 195-228.
- ADORNO, T.W., FRENKEL-BRUNSWIK, E., LEVINSON, D.J., SANFORD, R.N., 1950 **The Authoritarian Personality**. New York: Harper Press,
- AGBUDE, G. A., LAWAL, A. L.: 2020 "Ideology And International Politics: Finding A Place For Africa", **Journal Of African Foreign Affairs**, 7(3), 131–150.
- AGGER, I.: 2004 "Challenges in Psychosocial Interventions In The Aftermath Of War And Political Violence", **Psyke And Logos**, 25(1), 18-18.
- ALEXANDER, J. C., EYERMAN, R., GIESEN, B., SMELSER, N. J., SZTOMPKA, P., 2004 **Cultural Trauma And Collective Identity**, Berkeley, University Of California Press,
- ALİ, O. O. 2018, "The Diplomacy Of Empathy in International Relations", **Journal Of University Of Human Development**, 4(3), 79-92.
- ALLEN, T., SEATON, J., 1999 **The Media Of Conflict: War Reporting And Representations Of Ethnic Violence**. Zed Books Press,
- ALLPORT, G. W., CLARK, K., PETTIGREW, T., 1954 **The Nature Of Prejudice**, Addison-Wesley Publishing Company Press.
- ANDERSON, K.: 2018 "Violence As A Generative Force: Identity, Memory, And Nationalism In A Balkan Community", **Genocide Studies And Prevention: An International Journal**, 12(1), 11.

- ANDROFF, D. K.: 2012 “Narrative Healing Among Victims Of Violence: The Impact Of The Greensboro Truth And Reconciliation Commission”, **Families in Society**, 93(1), 38-46.
- APPLEBY, S., 2000 **The Ambivalence Of The Sacred: Religion, Violence, And Reconciliation**, Lanham: Rowman and Littlefield Company Press.
- ARI, T., 2014 **Postmodern Uluslararası İlişkiler Teorileri-2**, Bursa, Dora Yayıncılık.
- ARENDT, H.: 1956 “Authority In The Twentieth Century” **The Review Of Politics**, 18(4), 403-417.
- ARIBOĞAN, D. Ü.: 2020 “Politik Karar, Tutum Ve Davranışlarımızı Bireyselden Toplumsala Uzanan Bir Yelpazede Anlama Ve Açıklama Kılavuzu Olarak Politik Psikoloji”, **Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, (10), 37-62.
- ARONSON, E., WILSON, T. D., AKERT, R. M., SOMMERS, S. R., 2016 **Social Psychology**, New York, Pearson Publishing.
- ARRIGO, B. A., YOUNG, T. R.: 1998 “Theories Of Crime And Crimes Of Theorists: On The Topological Construction Of Criminological Reality” **Theory and Psychology**, 8(2), 219-252.
- ARKONAÇ, S. A., 1998 **Sosyal Psikoloji**, İstanbul, Alfa Basım Yayım Dağıtım.
- ARMOUDIAN, M.: 2020 “In Search Of A Genocidal Frame: Preliminary Evidence From The Holocaust And The Rwandan Genocide” **Media, War and Conflict**, 13(2), 133-152.
- ARMSTRONG, K., 2014 **Fields Of Blood: Religion And The History Of Violence**, New York, Alfred A. Knopf Press.
- ASSMANN, A.: 2008 “Transformations Between History And Memory” **Social Research**, 75(1), 49-72.
- AYBET, G., BIEBER, F.: 2011 “From Dayton To Brussels: The Impact Of Eu And Nato Conditionality On State Building In Bosnia and Hercegovina” **Europe-Asia Studies**, 63(10), 1911-1937.

- AYMAN, G., 2012 **İyi Komşuluğun Formülü**, İstanbul, Yalın Yayıncılık.
- BAKIC-HAYDEN, M.,
HAYDEN, R. M.: 1992 "Orientalist Variations On The Theme" Balkans": Symbolic Geography İn Recent Yugoslav Cultural Politics" **Slavic Review**, 51(1), 1-15.
- BANDURA, A. 1990 "Selective Activation And Disengagement Of Moral Control" **Journal Of Social Issues**, 46, 27– 46.
- BANDURA, A. 1999 "Social Cognitive Theory Of Personality" **Handbook Of Personality**, 2, 154-96.
- BANDURA, A. 2016 **Moral Disengagement**, Worth Publishers, New York
- BAR-TAL, D., 1987 **Stereotyping And Prejudice: Changing Conceptions**, New York: Springer,
- BAR-TAL, D., 2000 **Shared Beliefs in A Society: Social Psychological Analysis**. Sage Publications,
- BAR-TAL, D.: 2001 "Why Does Fear Override Hope İn Societies Engulfed By Intractable Conflict, As It Does İn The Israeli Society?", **Political Psychology**, 22(3), 601-627.
- BAR-TAL, D.,
TEİCHMAN, Y., 2009 **Stereotypes And Prejudice in Conflict: Representations Of Arabs İn Israeli Jewish Society**, Cambridge University Press,
- BARTH, F., 2001 **Etnik Gruplar ve Sınırları (Çev)** Kaya, A.Ve Gürkan, S., Ankara, Bağlam Yayıncılık,
- BARKER, M., 1981 **The New Racism**. London, Junction Books Press,
- BARTLETT, F. C., 1967 **Remembering: A Study in Experimental And Social Psychology**. Cambridge, Uk: Cambridge University Press,
- BARTOV, O.: 2000 "Germany As Victim", **New German Critique**, (80), 29-40.
- BASEDAU, M.,
STRÜVER, G.,
VÜLLERS, J.,
WEGENAST, T.: 2011 "Do Religious Factors Impact Armed Conflict? Empirical Evidence From Sub-Saharan Africa", **Terrorism And Political Violence**, 23(5), 752-779.

- BASIC, G.: 2015 "Constructing "İdeal Victim" Stories Of Bosnian War Survivors", **Social Inclusion**, 3(4), 25-37.
- BAUMANN, G., 2006 **Çok Kültürlülük Bilmecesi: Ulusal, Etnik Ve Dinsel Kimlikleri Yeniden Düşünmek**, Çev. Işıl Demirakın, Ankara, Dost Kitabevi,
- BEHRENDT, H., AND BEN-ARI, R.: 2012 The Positive Side Of Negative Emotion: The Role Of Guilt And Shame In Coping With Interpersonal Conflict", **Journal Of Conflict Resolution**, 56(6), 1116-1138.
- BENEDICT, R., 2011 **Kültür Örüntüleri**, Çev. M. Topal, İstanbul. İletişim Yayınları,
- BENMELECH, E., BERREBI, C., KLOR, E. F.: 2015 "Counter-Suicide-Terrorism: Evidence From House Demolitions", **The Journal Of Politics**, 77(1), 27-43.
- BERGHOLZ, M., 2016 **Violence As A Generative Force: Identity, Nationalism, And Memory In A Balkan Community**, Ithaca, Cornell University Press,
- BHASKAR, R., 1979 **The Possibility Of Naturalism**, Atlantic Highlands Press,
- BICKFORD, L.: 2004 "Transitional Justice", **The Encyclopedia Of Genocide And Crimes Against Humanity**, 3, 1045-1047.
- BIEBER, F.: 2002 "Nationalist Mobilization And Stories Of Serb Suffering: The Kosovo Myth From 600th Anniversary To The Present", **Rethinking History**, 6(1), 95-110.
- BIGLER, R. S., LIBEN, L. S.: 2006 "A Developmental Intergroup Theory Of Social Stereotypes And Prejudice" **In Advances In Child Development And Behavior**, 34, (39-89).
- BLACK, D.: 1990 "The Elementary Forms Of Conflict Management", **In New Directions In The Study Of Justice, Law, And Social Control**, Boston, Springer, 43-68.
- BLACK, D., 1998 **Psychological Trauma: A Developmental Approach**, London, Gaskell/ Royal College of Psychiatrists Press,

- BLAZEVIC, Z.: 2021 "The Image Of The Wall: The Antemurale Christianitatis Myth From An Imagological Perspective" In J. Barkhoff and J. Leerssen (Eds.), **National Stereotyping, Identity Politics, European Crises**, Brill, 160-172.
- BRAMS, S. J.: 1997 "Game Theory And Emotions", **Rationality And Society**, 9(1), 91-124.
- BOLAFFI, G. (ED.), 2003 **Dictionary Of Race, Ethnicity And Culture**, London, Sage Publications,
- BON, G. L., 1896 **The Crowd: A Study Of The Popular Mind**. Kitchener, Batoche Book Press,
- BORMANN, N. C., CEDERMAN, L. E., VOGT, M.: 2017 "Language, Religion, And Ethnic Civil War" **Journal Of Conflict Resolution**, 61(4), 744-771.
- BOSE, S., 2007 **Contested Lands: Israel-Palestine, Kashmir, Bosnia, Cyprus And Sri Lanka**, Harvard University Press,
- BOWMAN, G.:1994 Xenophobia, Fantasy And The Nation: The Logic Of Ethnic Violence In Former Yugoslavia. **Anthropology Of Europe: Identity And Boundaries In Conflict**, Routledge, 143-171.
- BRASS, P. R., 1991 **Ethnicity And Nationalism: Theory And Practice**, New Delhi: Sage Publications,
- BRKLJACIC, M.: 2003 What Past Is Present?", **International Journal Of Politics, Culture, And Society**, 17(1), 41-52.
- BROWN, R., PEHRSON, S., 2019 **Group Processes: Dynamics Within And Between Groups**, Hoboken, NJ, John Wiley and Sons Press,
- BRUBAKER, R., 2004 **Ethnicity Without Groups**, Cambridge, Harvard University Press,
- BRUBAKER, R., COOPER, F.: 2000 "Beyond Identity", **Theory And Society**, 29(1), 1-47.
- MACDONALD, D. B., 2003 **Balkan Holocausts?. Serbian And Croatian Victim-Centred Propaganda And The War In Yugoslavia**,

- Manchester, Manchester University Press,
- BRUNELL, A. B.,
GENTRY, W. A.,
CAMPBELL, W. K.,
HOFFMAN, B. J.,
KUHNERT, K. W.,
DEMARREE, K. G.:
2008
- BOAS, F., 2021
- BUENO DE
MESQUITA, B.,
MCDERMOTT, R.:
2004
- BUSHMAN, B. J.,
RIDGE, R. D., DAS, E.,
KEY, C. W., BUSATH,
G. L.: 2007
- BUZAN, B.: 1984
- CABALLERO, W.,
LUNDAY, B.,
DECKRO, R.: 2020
- CALHOUN, C., 2007
- CAMPBELL, D. T.,
1965
- CAMPBELL, W. K.,
GOODIE, A. S.,
FOSTER, J. D.: 2004
- CAMPBELL, B.,
MANNING, J.: 2014
- “Leader Emergence: The Case Of The Narcissistic Leader”, **Personality And Social Psychology Bulletin**, 34(12), 1663–1676.
- Race, Language And Culture**, Chicago, Good Press,
- “Crossing No Man's Land: Cooperation From The Trenches”, **Political Psychology**, 25(2), 271-287.
- When God Sanctions Killing: Effect Of Scriptural Violence On Aggression”, **Psychological Science**, 18(3), 204-207.
- “Peace, Power, And Security: Contending Concepts In The Study Of International Relations”, **Journal Of Peace Research**, 21(2), 109-125.
- Leveraging Behavioral Game Theory To Inform Military Operations Planning”, **Military Operations Research**, 25(1), 5-22.
- Milliyetçilik**, Çev: Bilgen Sütçüoğlu. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları,
- Ethnocentric And Other Altruistic Motives**. In D. Levine (Ed.), *Nebraska Symposium On Motivation*, Lincoln, University Of Nebraska Press,
- “Narcissism, Confidence, And Risk Attitude”, **Journal Of Behavioral Decision Making**, 17(4), 297-311.
- “Microaggression And Moral Cultures” **Comparative Sociology**, 13(6), 692-726.

- CANETTI, E., AYGEN, G., 2014 **Kitle Ve İktidar**. İstanbul, Ayrıntı Yayınları,
- CAPUCAO, D. D., 2010 **Religion And Ethnocentrism: An Empirical-Theological Study**, Boston, Brill,
- CARLSON, L. J., DACEY, R.: 2014 "The Use Of Fear And Anger To Alter Crisis Initiation. **Conflict Management And Peace Science**" 31(2), 168-192.
- CARTWRIGHT, D.: 1968 "The Nature Of Group Cohesiveness", **Group Dynamics: Research And Theory**, New York, Harper and Row, 91- 109.
- CEHAJIC, S., BROWN, R., CASTANO, E.: 2008 "Forgive And Forget? Antecedents And Consequences Of Intergroup Forgiveness In Bosnia And Herzegovina" **Political Psychology**, 29(3), 351-367.
- CHANDLER, D., 1999 **Bosnia: Faking Democracy After Dayton**. London: Pluto Press,
- CHANDRA, K., WILKINSON, S. (2008) "Measuring The Effect Of "Ethnicity"", **Comparative Political Studies**, 41(4-5), 515-563.
- CHARNY, I. W. (1986), "Genocide And Mass Destruction: Doing Harm To Others As A Missing Dimension In Psychopathology", **Psychiatry**, 49(2), 144-157.
- CHIOZZA, G., GOEMANS, H. E., 2011 **Leaders And International Conflict**. Cambridge, Cambridge University Press,
- CHRISTIE, N.: 1986 "The Ideal Victim", **In From Crime Policy To Victim Policy** London, Palgrave Macmillan, 17-30.
- CIKARA, M., BRUNEAU, E. G., SAXE, R. R.: 2011 "Us And Them: Intergroup Failures Of Empathy", **Current Directions In Psychological Science**, 20(3), 149-153.
- CIKARA, M., VAN "The Neuroscience Of Intergroup Relations: An Integrative Review" **Perspectives On Psychological**

- BAVEL, J. J.: 2014 **Science**, 9(3), 245-274.
- COHEN, A., 2002 **Self Consciousness: An Alternative Anthropology Of Identity**. Routledge,
- COLEMAN, P.: 2003 "Characteristics Of Protracted, Intractable Conflict: Toward The Development Of A Meta-Framework-I. Peace And Conflict", **Journal Of Peace Psychology**, 9: 1-37.
- COLLIER, P.,
HOEFFLER, A.: 1998 "On Economic Causes Of Civil War", **Oxford Economic Papers**, 50(4), 563-573.
- CONNOR, W., 1994 **Ethnonationalism: The Quest For Understanding**, Princeton, Princeton University Press,
- CORNELL, S.
HARTMAN, D., 1998 **Ethnicity And Race : Making Identities In A Changing World**, London, Pine Forge Press,
- COTTAM, M. L.,
DIETZ-UHLER, B.,
MASTORS, E.,
PRESTON, T.: 2010 "Cognition, Social Identity, Emotions, And Attitudes In Political Psychology", **Introduction To Political Psychology**, 76-126.
- COTTAM, M. L.,
MASTORS, E.,
PRESTON, T., DIETZ,
B., 2015 **Introduction To Political Psychology**. Routledge, Taylor Francis Group,
- CRAMER, P., 1991 **The Development Of The Defense Mechanism: Theory, Research And Assessment**, New York, Springer,
- CROCO, S. E.: 2011 "The Decider's Dilemma: Leader Culpability, War Outcomes, And Domestic Punishment", **American Political Science Review**, 105(3), 457-477.
- CUHADAR, E.,
DAYTON, B.: 2011 "The Social Psychology Of Identity And Inter-Group Conflict: From Theory To Practice", **International Studies Perspectives**, 12(3), 273–293.
- CRAWFORD, N. C.:
2000 "The Social Psychology Of Identity And Inter-Group Conflict: From Theory To Practice", **International Studies Perspectives**, 12(3), 273–293.

- ÇELİK, A. B., 2009 **Etnik Çatışmaların Çözümünde Siyaset Bilimi Ve Uyuşmazlık Çözümü Yaklaşımları**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları,
- DAVIDSON, J. R., CONNOR, K. M., SWARTZ, M.: 2006 “Mental Illness In US Presidents Between 1776 And 1974: A Review Of Biographical Sources. **The Journal Of Nervous And Mental Disease**, 194(1), 47-51.
- DE LA ROCHE, R.: 1996 “Collective Violence As Social Control”, **Sociological Forum**, 11(1), 97-128.
- DE VIGNEMONT, F., SİNGER, T.: 2006 “The Empathic Brain: How, When And Why?”, **Trends In Cognitive Sciences**, 10(10), 435-441.
- DECETY, J., JACKSON, P. L.: 2004 “The Functional Architecture Of Human Empathy”, **Behavioral And Cognitive Neuroscience Reviews**, 3(2), 71-100.
- DEUTSCH, K. W.: 1961 “Social Mobilization And Political Development”, **American Political Science Review**, 55(3), 493-514.
- DJOKIC, D.: 2009 ““Whose Myth? Which Nation? The Serbian Kosovo Myth Revisited”, **Uses and Abuse of the Middle Ages: 19th-21st Century**, Wilhelm Fink, 17, 215-233.
- DOBBINS, J., MILLER, L., PEZARD, S., CHIVVIS, C., TAYLOR, J., CRANE, K., MENGISTU, T.: 2013 “Bosnia And Herzegovina”, **In Overcoming Obstacles To Peace: Local Factors In Nation Building**, Rand Corporation, 93-124
- DOWNES, A. B., SECHSER, T. S.: 2012 “The Illusion Of Democratic Credibility” **International Organization**, 66(3), 457-489.
- DODGE, K., MALONE, P., LANSFORD, J., SORBRİNG, E., SKİNNER, A., TAPANYA, S., PASTORELLI, C.: 2015 “Hostile Attributional Bias And Aggressive Behavior In Global Context”, **Proceedings Of The National Academy Of Sciences Of The United States Of America**, 112(30), 9310-9315.
- DOLLARD, J.: 1938 “Hostility And Fear In Social Life”, **Social Forces**,

- 17(1), 15-26.
- DOUGLAS, T., 1995 **Scapegoats: Transferring Blame**, New York, Routledge Press,
- DOWDING, K.: 2008), "Perceptions Of Leadership", In P. Hart And J. Uhr (Eds.), **Public Leadership: Perspectives And Practices**, Anu Press. 93-102.
- DOWNS, A., 1957 **An Economic Theory Of Democracy**, New York, Harper,
- DUCKITT, J., 2005 "Personality And Prejudice", **On The Nature Of Prejudice: Fifty Years After Allport**, 395-412.
- DUCKITT, J.: 2006 "Differential Effects Of Right Wing Authoritarianism And Social Dominance Orientation On Outgroup Attitudes And Their Mediation By Threat From And Competitiveness To Outgroups", **Personality And Social Psychology Bulletin**, 32(5), 684-696.
- DUFFIELD, M.: 2001 "Governing The Borderlands: Decoding The Power Of Aid" **Disasters**, 25(4), 308-320.
- DURKHEIM, E., 1953 **The Division Of Labor**. New York, Press Of Glencoe.
- DURKHEIM, E., 1976 **Elementary Forms Of The Religious Life**, London, Allen and Unwin,
- EDGERTON, R. B., 2010 **Sick Societies**, New York, Simon And Schuster Press,
- ENDERS, S., 2010 **Scapegoat Theory: Shifting Blame And Displacing Aggression**, Regis University Press,
- ENTMAN, R. M.: 2007 "Framing Bias: Media In The Distribution Of Power", **Journal Of Communication**, 57(1), 163-173.
- ERIKSEN, T. H., 1993 **Ethnicity And Nationalism: Anthropological Perspectives**. London, Pluto Press,
- ESKOLA, A.: 1987 "Can Social Psychology Contribute To Peacemaking And Peacebuilding?", **Current Research On Peace And Violence**, 10(2/3), 66-70.
- ESSES, V. M., "Intergroup Competition And Attitudes Toward

- JACKSON, L. M.,
ARMSTRONG, T. L.: 1998
Immigrants And Immigration: An Instrumental Model Of Group Conflict”, **Journal Of Social Issues**, 54(4), 699-724.
- ESSES, V. M.,
JACKSON, L. M.,
ARMSTRONG, T. L.: 1998
“Intergroup Competition And Attitudes Toward Immigrants And Immigration: An Instrumental Model Of Group Conflict”, **Journal Of Social Issues**, 54(4), 699-724.
- ESTEBAN, J., LAURA
M., DEBRAJ R.: 2012
“Ethnicity And Conflict : An Empirical Study”, **American Economic Review**, 102(4) :1310-1342.
- FANTASIA, R., 1988
Cultures Of Solidarity: Consciousness, Action And Contemporary American Workers. Berkeley, Los Angeles: University Of California Press,
- FAULKNER, J.,
SCHALLER, M.,
PARK, J. H., DUNCAN,
L. A.: 2004
“Evolved Disease-Avoidance Mechanisms And Contemporary Xenophobic Attitudes. **Group Processes and Intergroup Relations**”, 7, 333–353.
- FEARON, J. D.: 1994
“Domestic Political Audiences And The Escalation Of International Disputes”, **American Political Science Review**, 88(3), 577-592.
- FEARON, J. D.,
LAITIN D. D.: 1996
“Explaining Interethnic Cooperation”, **American Political Science Review**, 90 (4): 715–35.
- FEARON, J. D.,
LAITIN, D. D.: 2003
“Ethnicity, Insurgency, And Civil War”, **American Political Science Review**, 97(1), 75-90.
- FESTINGER, L.: 1954
“A Theory Of Social Comparison Processes”, **Human Relations**, 7, 117-140.
- FÍOL, C., PRATT, M.,
AND O'CONNOR, E.: 2009
“Managing Intractable Identity Conflicts”, **The Academy Of Management Review**, 34(1), 32-55.
- FISCHER, M.,
PETROVIĆ-ZIEMER,
L., 2013
Dealing With The Past In The Western Balkans: Initiatives For Peacebuilding And Transitional Justice In Bosnia-Herzegovina, Serbia And Croatia, Berlin, Berghof Foundation.
- FISKE, S. T., TAYLOR, **Social Cognition**. New York, Mcgraw-Hill Book

- S. E., 1991 Company,
- FLYNN, T.: 2019 “The Folklore Of Tomorrow—Graphically Engaging With Narrative And Myth”, **Books Ireland**, (385), 16-17.
- FORDE, S.: 2016 “The Bridge On The Neretva: Stari Most As A Stage Of Memory In Post-Conflict Mostar, Bosnia–Herzegovina” **Cooperation And Conflict**, 51(4), 467-483.
- FOX, J.: 1997 “The Salience Of Religious Issues In Ethnic Conflicts: A Large-N Study.” **Nationalism And Ethnic Politics**, 3 (3): 1–19.
- FOX, J.: 2000 “The Ethnic-Religious Nexus: The Impact Of Religion On Ethnic Conflict.”, **Civil Wars**, 3 (3): 1–22.
- FOWKES, B., 2002 “**Ethnicity And Ethnic Conflict In The Post-Communist World**”, London, Springer Press,
- FREEMAN, D., FOX, J., 2017 “Human Nature And Culture”, In **Dilthey’s Dream: Essays On Human Nature And Culture**, University Of Hawaii Press, 1-24.
- FREUD, S., 1975 **Kitle Psikolojisi**, Çev. Kamuran Şipal, İstanbul, Bozak Yayınları,
- FROMM, E., 1941 **Escape From Freedom**, New York, Holt, Rinehart and Winston Press,
- FROMM, E., 1993 **İnsandaki Yıkıcılığın Kökenleri**, Çev. Şükrü Alpagut, İstanbul, Payel Yayıncılık.
- GAERTNER, S. L., DOVIDIO, J. F., 2000 **Reducing Intergroup Bias: The Common Ingroup Identity Model**, Philadelphia, Psychology Press,
- GAGNON, V. P., 2004 “**The Myth Of Ethnic War: Serbia And Croatia in The 1990s**”, Ithaca, NY, Cornell University Press,
- GALTUNG, J., 1967 “**Theories Of Peace. A Synthetic Approach To Peace Thinking**”, Oslo, International Peace Research Institute.
- GALTUNG, J.: 1990 “Cultural Violence”, **Journal Of Peace Research**,

- 27(3), 291-305.
- GAMSON, W. A.: 1995 “Constructing Social Protest”, **Social Movements And Culture**, 4, 85-106.
- GANDHI, D.: 2005 “Rational Choice Theory In Political Science: Mathematically Rigorous But Flawed In Implementation”, **A World Journal Of Politics**, 80-92.
- GARDE-HANSEN, J., 2011 **Media And Memory**, Edinburgh, Edinburgh University Press.
- GELLNER, E., 1983 **Nations And Nationalism**, Ithaca NY, Cornell University Press.
- GELLNER, E., 2009 **Milliyetçiliğe Bakmak**, Çev. Simten Coşar, 3. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları.
- GIDDENS, A., 1991 **A Modernity And Self-Identity And Society In The Late Modern Age**, Cambridge, Polity Press,
- GIDDENS, A., 2005 **Ulus Devlet Ve Şiddet**, Çev. Cumhur Atay, İstanbul, Devin Yayıncılık,
- GLAZER, N.: 1986 “Understanding Ethnic Conflict : Ethnic Groups In Conflict”, **Columbia Law Review**, 86(2): 427-432.
- GOFFMAN, E., 1974 **Frame Analysis: An Essay On The Organization Of Experience**, Harward, Harvard University Press,
- GOFFMAN, E., 2009 **Stigma: Notes On The Management Of Spoiled Identity**, New York, Simon And Schuster Press,
- GOHDES, A. R.: 2018 “Studying The Internet And Violent Conflict”, **Conflict Management And Peace Science**, 35(1), 89–106.
- GOLCEVSKI, N., VON ENGELHARDT, J., BOOMGAARDEN, H. G.: 2013 “Facing The Past: Media Framing Of War Crimes In Post-Conflict Serbia”, **Media, War and Conflict**, 6(2), 117-133.
- GOLUBOVIC J.: 2019 “To Me, You Are Not A Serb: Ethnicity, Ambiguity, And Anxiety In Post-War Sarajevo”, **Ethnicities**,

- 20(3):544–563.
- GORDON, C., ARIAN, A.: 2001 “Threat And Decision Making”, **The Journal Of Conflict Resolution**, 45(2), 196–215.
- GRAY, B., 2003 “Framing Of Environmental Disputes” In R. Lewicki, B. Gray, and M. Elliott (Eds.), **Making Sense Of Intractable Environmental Conflicts**, London, Island Press, 11-34.
- GREBLE, E., 2011 **Sarajevo, 1941–1945: Muslims, Christians, And Jews In Hitler's Europe**, Cornell, Cornell University Press,
- GREENE, S.: 2004 “Social Identity Theory And Party Identification”, **Social Science Quarterly**, 85(1), 136-153.
- GREENBLATT, J. A.: 2020 “Fighting Hate In The Era Of Coronavirus”, **Horizons: Journal Of International Relations And Sustainable Development**, 17, 208–221.
- GURR, T. R., 1970 **Why Men Rebel**, Princeton, Princeton University Press,
- GURR, T. R.: 1993 “Why Minorities Rebel: A Global Analysis Of Communal Mobilization And Conflict Since 1945”, **International Political Science Review**, 14(2), 161-201.
- GURSES, M., 2018 **War And Religion. In Anatomy Of A Civil War: Sociopolitical Impacts Of The Kurdish Conflict In Turkey**, Michigan, University of Michigan Press,
- GURSES, M., ROST, N.: 2013 “Sustaining The Peace After Ethnic Civil Wars”, **Conflict Management And Peace Science**, 30(5), 469-491.
- GUTMAN, R., 1993 **A Witness To Genocide: The 1993 Pulitzer Prize-Winning Dispatches On The "Ethnic Cleansing" Of Bosnia**, New York, Lisa Drew Books,
- HALBWACHS, M.: 1992 “The Social Frameworks Of Memory”, **On Collective Memory**, Chicago, University of Chicago Press, 35-189.

- HAIDT, J., GRAHAM, J., JOSEPH, C.: 2009 "Above And Below Left–Right: Ideological Narratives And Moral Foundations", **Psychological Inquiry**, 20(2-3), 110-119.
- HAMMOND, R. A., AND AXELROD, R.: 2006 "The Evolution Of Ethnocentrism", **Journal Of Conflict Resolution**, 50(6), 926-936.
- HARDIN, R., 1995 **One For All**, Princeton, Princeton University Press,
- HARFF, B.: 2003 "No Lessons Learned From The Holocaust? Assessing Risks Of Genocide And Political Mass Murder Since 1955", **American Political Science Review**, 97(1), 57-73.
- HARPVIKEN, K. B., RØISLIEN, H. E.: 2008 "Faithful Brokers? Potentials And Pitfalls Of Religion in Peacemaking", **Conflict Resolution Quarterly**, 25(3), 351-373.
- HARRISON, S.: 1995 "Four Types Of Symbolic Conflict", **Journal Of The Royal Anthropological Institute**, 255-272.
- HARTWELL, L.: 2019 "Conflict Resolution: Lessons From The Dayton Peace Process", **Negotiation Journal**, 35(4), 443-469.
- HATEMI, P., MCDERMOTT, R.: 2012 "Policing The Perimeter: Disgust And Purity In Democratic Debate", **Political Science And Politics**, 45(4), 675-687.
- HAYDEN R. M.: 2002 "Antagonistic Tolerance: Competitive Sharing Of Religious Sites In South Asia And The Balkans", **Current Anthropology**, 43: 205–231.
- HAYDEN, R. M.: 2007 "Moral Vision And Impaired Insight: The Imagining Of Other Peoples' Communities In Bosnia", **Current Anthropology**, 48(1), 105-131.
- HAYNES, K.: 2017 "Diversionary Conflict: Demonizing Enemies Or Demonstrating Competence?", **Conflict Management And Peace Science**, 34(4), 337-358.
- HEGRE, H., SAMBANIS, N.: 2006 "Sensitivity Analysis Of Empirical Results On Civil War Onset", **Journal Of Conflict Resolution**, 50(4), 508-535.

- HIRSCHMAN, A., 1970 **Exit, Voice, And Loyalty: Responses To Decline İn Firms, Organizations, And States**, Cambridge, Harvard University Press,
- HINDRIKS, P.,
VERKUYTEN, M.,
AND COENDERS, M.: 2014 “Interminority Attitudes: The Roles Of Ethnic And National Identification, Contact, And Multiculturalism”, **Social Psychology Quarterly**, 77(1), 54-74.
- HOBBS, T., 1968 **Leviathan**, Baltimore, Penguin Books,
- HOBBSBAWM, E. J., 2006 **1780’den Günümüze Milletler Ve Milliyetçilik**, İstanbul, Ayrıntı Yayınları,
- HODSON, G.,
COSTELLO, K.: 2007 “Interpersonal Disgust, Ideological Orientations, And Dehumanization As Predictors Of Intergroup Attitudes”, **Psychological Science**, 18(8), 691-698.
- HOGG, M. A.,
TURNER, J. C.,
DAVIDSON, B.: 1990 “Polarized Norms And Social Frames Of Reference: A Test Of The Self-Categorization Theory Of Group Polarization, **Basic And Applied Social Psychology**, 11(1), 77-100.
- HOGG, M. A., 1992 **The Social Psychology Of Group Cohesiveness: From Attraction To Social Identity**. New York, New York University Press,
- HOGG, M. A.: 1993 “Group Cohesiveness: A Critical Review And Some New Directions”, **European Review Of Social Psychology**, 4(1), 85-111.
- HOGG, M. A.: 2001 “A Social Identity Theory Of Leadership”, **Personality And Social Psychology Review**, 5(3), 184-200.
- HOLBROOKE, R.: 1995 “America, A European Power”, **Foreign Affairs**, 74 (2), 38.
- HOLSTI, O. R.: 1967 “Cognitive Dynamics And Images Of The Enemy”, **Journal Of International Affairs**, 21(1), 16-39.
- HOLSTI, O. R.: 1976 “Cognitive Process Approaches To Decision-Making: Foreign Policy Actors Viewed Psychologically”, **American Behavioral Scientist**, 20(1), 11-32.

- HOLSTI, O. R., 1989 **“Crisis Decision Making. In Behavior, Society, And Nuclear War**, In P. E. Tetlock, J. L. Husbands, R. Jervis, P. C. Stern, and C. Tilly (Eds.), *Behavior, Society and Nuclear War*, New York, Oxford University Press,
- HOLSTI, K. J.: 1995 **“War, Peace, And The State Of The State”**, *International Political Science Review*, 16(4), 319-339.
- HOROWITZ, D., 1985 **Ethnic Groups In Conflict**. Berkley, University Of California Press,
- HOROWITZ, M. C.,
FUHRMANN, M.: 2018 **“Studying Leaders And Military Conflict: Conceptual Framework And Research Agenda”**, *Journal Of Conflict Resolution*, 62(10), 2072-2086.
- HOROWITZ, M. C.,
POTTER, P.,
SECHSER, T. S.,
STAM, A.: 2018 **“Sizing Up The Adversary: Leader Attributes And Coercion In International Conflict”**, *Journal Of Conflict Resolution*, 62(10), 2180-2204.
- HOROWITZ, M.,
STARN, A.: 2014 **“How Prior Military Experience Influences The Future Militarized Behavior Of Leaders”**, *International Organization*, 68(3), 527-559.
- HOWARD, L. M.: 2015 **“Us Foreign Policy Habits In Ethnic Conflict”**, *International Studies Quarterly*, 59(4), 721-734.
- HROMADZIC, A.: 2018 **“Disillusioned With Dayton In Bosnia-Herzegovina”**, *Current History*, 117(797), 102–107.
- HUNTINGTON, S. P.:
2000 **“The Clash Of Civilizations?”**, In *Culture And Politics* Palgrave Macmillan, New York, 99-108.
- IANNACCONE, L. R.:
1997 **Rational Choice: Framework For The Scientific Study Of Religion**, in L.A. Young (ed.) *Rational Choice Theory and Religion: Summary and Assessment*, New York, Roudledge Press, 22-44.
- IZETBEGOVIC, A.,
1996 **İslam İzmeclü Istoka İ Zapada. [Islam Between East And West]**, Sarajevo, Svjetlost.
- IZETBEGOVIĆ, A., **İslami Yeniden Doğuşun Sorunları**, Çev. Ademi, R.,

- 2010 İstanbul, Fide Yayınları.
- JACKSON, L. E.,
GAERTNER, L.: 2010 “Mechanisms Of Moral Disengagement And Their Differential Use By Right-Wing Authoritarianism And Social Dominance Orientation In Support Of War”, **Aggressive Behavior**, 36(4), 238-250.
- JACOBS, J., 2010 **Memorializing The Holocaust: Gender, Genocide And Collective Memory**, London, I. B. Tauris.
- JANIS, I. L., 1972 **Victims Of Groupthink: A Psychological Study Of Foreign-Policy Decisions And Fiascoes**, Boston, Houghton Mifflin.
- JENKINS, R.: 1995 “Nations And Nationalisms: Towards More Open Models”, **Nations And Nationalism**, 1(3), 369-390.
- JERVIS, R., 1976 **Perception And Misperception In International Politics**, Princeton, Princeton University Press,
- JERVIS, R.: 1992 “Political Implications Of Loss Aversion”, **Political Psychology**, 13(2), 187-204.
- JERVIS, R. (1994 “Hans Morgenthau, Realism, And The Scientific Study Of International Politics”, **Social Research**, 853-876.
- JOST, J. T., SIDANIUS, J., 2004 **Political Psychology: Key Readings**, New York, Psychology Press/ Tylor Francis,
- JOHNSON, D. D.,
TIERNEY, D.: 2011 “The Rubicon Theory Of War: How The Path To Conflict Reaches The Point Of No Return”, **International Security**, 36(1), 7-40.
- JUNCOS, A. E.: 2018 “Eu Security Sector Reform In Bosnia And Herzegovina: Reform Or Resist?”, **Contemporary Security Policy**, 39(1), 95-118.
- KAARBO, J.,
GRUENFELD, D.: 1998 “The Social Psychology Of Inter- And Intragroup Conflict In Governmental Politics”, **Mershon International Studies Review**, 42(2), 226–233.
- KAPLAN, R. D., 1993 **Balkan Ghosts: A Journey Through History**, New York, St. Martin's Press,
- KAUFMAN, STUART **Modern Hatreds: The Symbolic Politics Of Ethnic**

- J., 2001 **War**, Ithaca NY, Cornell University Press,
- KAUFMAN, STUART J.: 2006 “Escaping The Symbolic Politics Trap: Reconciliation Initiatives And Conflict Resolution In Ethnic Wars”, **Journal Of Peace Research**, 43(2), 201–218.
- KAUR, S.: 2011 “Significance Of Psychological Theories In Understanding Political Conflicts”, **The Indian Journal Of Political Science**, 72(1), 33-39.
- KEIL, S.: 2017 “The Serbs In Bosnia And Herzegovina, Croatia, And Kosovo”, **European Review Of International Studies**, 4(2-3), 39-58.
- KEIL, S.: 2021 Equality And Inequality In Bosnia And Herzegovina. Eva Maria Belser vd. (Der.), **The Principle Of Equality In Diverse States: Reconciling Autonomy With Equal Rights And Opportunities**, Brill, Leiden, 338-360.
- KEKEZ, H.: 2018 “The Consequences Of The Battle Of Krbava (1493) As Seen By Its Contemporaries”, **Review Of Croatian History**, 14(1), 63-90.
- KELMAN, H. C.: 2005 “Building Trust Among Enemies: The Central Challenge For International Conflict Resolution”, **International Journal Of Intercultural Relations**, 29(6), 639-650.
- KELMAN, H. C.: 1999 “The Interdependence Of Israeli And Palestinian”, **Journal Of Social Issues**, 55(3), 581-600.
- KELMAN, H. C.: 2007 “Social-Psychological Dimensions Of International ConflictĀ Peacemaking In International Conflict”, **Methods And Techniques**, 61-107.
- KELMAN, H. G.: 1973 “Violence Without Moral Restraint: Reflections On The Dehumanization Of Victims And Victimizers”, **Journal Of Social Issues**, 29(4), 25-61.
- KENNEDY, A., 2011 **The International Ambitions Of Mao And Nehru: National Efficacy Beliefs And The Making Of Foreign Policy**, New York: Cambridge University Press,

- KERTZER, J., POWERS, K., RATHBUN, B., IYER, R.: 2014 "Moral Support: How Moral Values Shape Foreign Policy Attitudes", **The Journal Of Politics**, 76(3), 825-840.
- KERTZER, J. D., AND TINGLEY, D.: 2018 "Political Psychology In International Relations: Beyond The Paradigms", **Annual Review Of Political Science**, 21, 319-339.
- KINDER, D. R., KAM, C. D., 2010 **Us Against Them**, Chicago, University Of Chicago Press,
- KLIMECKI, O. M.: 2019 "The Role Of Empathy And Compassion In Conflict Resolution", **Emotion Review**, 11(4), 310-325.
- KONAEV, M., BRATHWAITE, K. J.: 2019 "Dangerous Neighborhoods: State Behavior And The Spread Of Ethnic Conflict", **Conflict Management And Peace Science**, 36(5), 447-468.
- KOSTERMAN, R., FESHBACH, S.: 1989 "Toward A Measure Of Patriotic And Nationalistic Attitudes", **Political Psychology**, 257-274.
- KROEBER, A. L., 1963 **Anthropology; Culture Patterns And Processes**, New York, Harcourt, Brace and World Press,
- KURZBAN, R., TOOBY, J., COSMIDES, L.: 2001 "Can Race Be Erased? Coalitional Computation And Social Categorization", **Proceedings Of The National Academy Of Sciences**, 98(26), 15387-15392.
- LANGE, S., 2016 "The Western Balkans: Back in the EU Spotlight", **European Union Institute for Security Studies (EUISS)**, Mart 2016 Sayısı.
- LASSWELL, H. D., 1930 **Psychopathology And Politics**, Chicago, University Of Chicago Press,
- LE BON, G., 1997 **Kitleler Psikolojisi**, Çev. Yunus Ender, İstanbul, Hayat Yayıncılık,
- LEBL LESLIE S., 2014 **Islamism and Security in Bosnia-Herzegovina**, Army War College Carlisle Barracks Pa Strategic Studies Institute,
- LERNER, A. B.: 2020 "The Uses And Abuses Of Victimhood Nationalism In International Politics", **European Journal Of**

- International Relations**, 26 (1), 62-87.
- LEVENE, M., 2005 **The Rise of the West and the Coming of Genocide**, Volume 2 of Genocide in the Age of the Nation State, London, I.B. Tauris Press,
- LEVINE, R. A., CAMPBELL, D. T., 1972 Ethnocentrism: Theories Of Conflict, Ethnic Attitudes, And Group Behavior, New York, John Wiley and Sons Press,
- LEVINE, R., 2013 **Zamanın Coğrafyası: Kùltürlerin Zaman Algısı Üzerine**, Çev. Özgür Umut Hoşafçı. İstanbul, Maya Kitap Yayıncılık,
- LEVI-STRAUSS, C., 2010 **İrk, Tarih Ve Kùltür**, Çev. Haldun Bayrı, Reha Erdem, Arzu Oyacıoğlu, Işık Ergüden, İstanbul, Metis Yayınları,
- LEVY, J. S.: 2013 “Psychology And Foreign Policy Decision-Making”, In L. Huddy, D. O. Sears, and J. S. Levy (Eds.), **The Oxford Handbook Of Political Psychology**, 301-333.
- LEVY, J. S.: 2018 “Political Decision-Making”, Hewer, C. J., and Lyons, E. (Eds.), **Political Psychology: A Social Psychological Approach**, John Wiley and Sons Press, 168-188.
- LEWIN, K.: 1947 “Frontiers In Group Dynamics: Concept, Method And Reality In Social Science; Social Equilibria And Social Change”, **Human Relations**, 1(1), 5-41.
- LEWIN, K., 1948 **Resolving Social Conflicts; Selected Papers On Group Dynamics**, New York, Harper and Row Press,
- LIEBERMAN, E.S., SINGH, P.: 2012 “Conceptualizing And Measuring Ethnic Politics: An Institutional Complement To Demographic, Behavioral, And Cognitive Approaches”, **Studies In Comparative International Development**, 47, 255-286.
- LINTON, R., 1945 **The Cultural Background Of Personality**, New York, Appleton- Century Press,
- LIJPHART, A.: 2001 “Democracy In The 21st Century: Can We Be

- Optimistic?", **European Review**, 9(2), 169-184.
- LOTT, A. J., LOTT, B. E.: 1965 "Group Cohesiveness As Interpersonal Attraction: A Review Of Relationships With Antecedent And Consequent Variables", **Psychological Bulletin**, 64(4), 259-309.
- MACEK, I., 2009 **Sarajevo Under Siege: Anthropology In Wartime**, Philadelphia, University Of Pennsylvania Press,
- MAİR, L.: 1975 "Ethnocide", **Rain**, (7), 4-5.
- MALESEVIC, S., 2006 **Identity As Ideology**, New York, Palgrave Macmillan,
- MAOZ, Z.,
HENDERSON, E.: 2020 "Religion And International Conflict", In **Scriptures, Shrines, Scapegoats, And World Politics: Religious Sources Of Conflict And Cooperation In The Modern Era**, Ann Arbor, University Of Michigan Press, 146-223.
- MARKIC, O.: 2009 "Rationality And Emotions In Decision Making", **Interdisciplinary Description Of Complex Systems: Index**, 7(2), 54-64.
- MARKOVIC, A.,
PEROVIC, J.: 2021 "Undermining Trust: Rearmament In The Western Balkans", **Css Analyses In Security Policy**, 282.
- MARKOWITZ, F.: 2007 "Census And Sensibilities In Sarajevo", **Comparative Studies In Society And History**, 49(1), 40-73.
- MARSELLA, A. J.: 2005 "Culture And Conflict: Understanding, Negotiating, And Reconciling Conflicting Constructions Of Reality", **International Journal Of Intercultural Relations**, 29(6), 651-673.
- MASLOW, A., 2001 **İnsan Olmanın Psikolojisi**, Çev. Okhan Gündüz, İstanbul, Kuraldışı Yayınları,
- MCALISTER, A.: 2001 "Moral Disengagement: Measurement And Modification", **Journal Of Peace Research**, 38(1), 87-99.
- MCCONOHAY, J.B.
HOUGH, J.C.: 1976 "Symbolic Racism,", **Journal Of Social Issues**, 32 (2), 23-45.

- MCDERMOTT, R., 2004 **Political Psychology In International Relations**, Michigan, University Of Michigan Press,
- MCDUGALL, W., 1920 **The Group Mind: A Sketch Of The Principles Of Collective Psychology**, New Delhi, Prabhat Prakashan Press,
- MEAD, G. H., 1972 **Mind, Self, And Society**, Chicago: The University Of Chicago,
- MELANDER, E.: 2009 "The Geography Of Fear: Regional Ethnic Diversity, The Security Dilemma And Ethnic War", **European Journal Of International Relations**, 15(1), 95-124.
- MERCER, J.: 2000 "Emotion And International Politics: Trust In Identity", Paper For The University Of Chicago's Program On International Politics, **Economics, And Security**.
- MIDLARSKY, M. I., 2005 **The Killing Trap: Genocide In The Twentieth Century**, Cambridge, Cambridge University Press,
- MILJANA, S., KEKEZ, H.: 2015 "The Memory Of The Battle Of Krbava (1493) And The Collective Identity Of The Croats", **Hungarian Historical Review**, 4(2), 283-313.
- MILL, J. S., 1958 **Considerations On Representative Government**, Edit. Currin V. Shields, Indianapolis, Bobbs-Merrill Press,
- MILLER, W. I., 1998 **The Anatomy Of Disgust**, Harvard University Press,
- MOELLER, S. D.: 2018 "Media And Foreign Policy", **Great Decisions**, 47–56.
- MOMARTIN, S., SILOVE, D., MANICAVASAGAR, V. STEEL, Z.: 2003 "Dimensions Of Trauma Associated With Posttraumatic Stress Disorder (Ptd) Caseness, Severity And Functional Impairment: A Study Of Bosnian Refugees Resettled In Australia", **Social Science and Medicine**, 57(5), 775-781.
- MONROE, K. R. (ED.), 2001 **Political Psychology**, Psychology Press,
- MOSES, R.: 1990 "On Dehumanizing the Enemy", Vamık D. Volkan, Demetrios A. Julius, Joseph V. Montville, **The Psychodynamics of International Relations**, Vol I,

- Massachusetts, Lexington Books, 111-118.
- MURER, J.: 2009 "Constructing The Enemy-Other: Anxiety, Trauma And Mourning In The Narratives Of Political Conflict", **Psychoanalysis, Culture And Society**, 109-130.
- NAGEL, J.: 1994 "Constructing Ethnicity: Creating And Recreating Ethnic Identity And Culture", **Social Problems**, 41(1), 152-176.
- NATION, R. C.: 2003 "The Land Of Hate: Bosnia-Herzegovina 1992-95", **In War In The Balkans 1991-2002**, Strategic Studies Institute, Us Army War College, 149-222.
- NEIGER, M, MEYERS, O, ZANDBERG, E., 2011 **On Media Memory: Collective Memory In A New Media Age**. Basingstoke, Palgrave Macmillan,
- NEWMAN, L. S., AND ERBER, R. (EDS.), 2002 **Understanding Genocide: The Social Psychology Of The Holocaust**, Oxford, Oxford University Press,
- NINCIC, M.: 1997 "Loss Aversion And The Domestic Context Of Military Intervention", **Political Research Quarterly**, 50(1), 97-120.
- NINO, C. S., 1996 **Radical Evil On Trial**, New Haven, Yale University Press,
- OLSON, M., 1965 **The Logic Of Collective Action: Public Goods And The theory Of Groups**, Cambridge, Harvard University Press,
- ONUF, N.: 1989 "World Of Our Making: Rules And Rule In Social Theory And International Relations", **Columbia, University Of South Carolina Press**, 40, 427-460.
- OPOTOW, S.: 1990 "Moral Exclusion And Injustice: An Introduction", **Journal Of Social Issues**, 46(1), 1-20.
- ÖZKIRIMLI, U., 1999 **Milliyetçilik Kuramları: Eleştirel Bir Bakış**, İstanbul, Sarmal Yayınevi,
- PARKER, ROLLAND **The Emotional Stress Of War, Violence And Peace**,

- S. (ED.), 1972 Pittsburgh, Pa, Stanwix House,
- PASSINI, S.: 2008 “Exploring The Multidimensional Facets Of Authoritarianism: Authoritarian Aggression And Social Dominance Orientation”, **Swiss Journal Of Psychology**, 67(1), 51-60.
- PEARLMAN, W.: 2013 “Emotions And The Microfoundations Of The Arab Uprisings”, **Perspectives On Politics**, 11(2), 387-409.
- PEETERS, G.: 1971 “The Positive-Negative Asymmetry: On Cognitive Consistency And Positivity Bias”, **European Journal Of Social Psychology**, 1, 455-474.
- PEHAR, D., 2019 **Peace As War: Bosnia-Herzegovina, Post-Dayton**, Budapest And New York, Central European University Press,
- PELZER, P.: 2002 “Disgust And Organization”, **Human Relations**, 55(7), 841–860.
- PETERSEN R., 2002 **Understanding Ethnic Violence: Fear, Hatred, And Resentment In Twentieth-Century Eastern Europe**, Cambridge, Cambridge University Press,
- PIERIK, R.: 2004 Conceptualizing Cultural Groups And Cultural Difference: The Social Mechanism Approach”, **Ethnicities**, 4(4), 523-544.
- POSEN, B. R.: 1993 “The Security Dilemma And Ethnic Conflict”, **Survival**, 35(1), 27-47.
- POSNER, D. N., 2005 **Institutions And Ethnic Politics In Africa**, Cambridge , Cambridge University Press,
- PRATTO, F.: 1999 “The Puzzle Of Continuing Group Inequality: Piecing Together Psychological, Social, And Cultural Forces In Social Dominance Theory”, **In Advances In Experimental Social Psychology**, Academic Press, Vol. 31, 191-263.
- PRATTO, F.,
SIDANIUS, J.,
STALLWORTH, L.M., “Social Dominance Orientation: A Personality Variable Predicting Social And Political Attitudes”, **Journal Of Personality And Social Psychology**, 67,

- MALLE, B.F.: 1994 741–763.
- PUPAVAC, V.: 1998 “Disputes Over War Casualties In Former Yugoslavia”, **Radical Statistics**, 69, 25-30.
- PUPAVAC, M.,
PUPAVAC, V.: 2012 “Trauma Advocacy, Veteran Politics, And The Croatian Therapeutic State”, **Alternatives: Global, Local, Political**, 37(3), 199-213.
- PUPAVAC, V.: 2004A “International Therapeutic Peace And Justice In Bosnia”, **Social And Legal Studies**, 13(3), 377–401.
- PUPAVAC, V.: 2004B “War On The Couch: The Emotionology Of The New International Security Paradigm”, **European Journal Of Social Theory**, 7(2), 149-170.
- PUTNAM, L.L.,
WONDOLLECK, J.M.,
2003 “Intractability: Definitions, Dimensions And Distinctions”, In R. J. Lewicki , B. Gray , And M. Elliott (Eds.), **Making Sense Of Intractable Environmental Conflicts: Frames And Cases**, Washington, DC, Island Press.
- RAUSCHENBACH, M.,
STAERKLÉ, C.,
SCALIA, D.: 2016 “Accused For Involvement In Collective Violence: The Discursive Reconstruction Of Agency And Identity By Perpetrators Of International Crimes”, **Political Psychology**, 37(2), 219-235.
- RAY, L.: 1999 “Memory, Trauma And Genocidal Nationalism”, **Sociological Research Online**, 4(2), 125–132.
- REILLY, B.: 2004 “Ethnicity, Democracy And Development In Papua New Guinea”, **Pacific Economic Bulletin**, 19(1), 46-54.
- RICHMOND, O., 2012 **A Post-Liberal Peace**, London, Routledge,
- RICHMOND, O. P.,
FRANKS, J.: 2009 “Between Partition And Pluralism: The Bosnian Jigsaw And An ‘Ambivalent Peace’”, **Southeast European And Black Sea Studies**, 9(1-2), 17-38.
- RICHARDS, B., 2019 **The Psychology Of Politics**, London, Routledge,
- RIEFF, P., 1966 **The Triumph Of The Therapeutic: The Uses Of Faith After Freud**, New York, Harper And Row,

- ROSE, W.: 2000 "The Security Dilemma And Ethnic Conflict: Some New Hypotheses", **Security Studies**, 9(4), 1-51.
- ROSENTHAL, S. A.,
PITTINSKY, T. L.: 2006 "Narcissistic Leadership", **The Leadership Quarterly**, 17(6), 617-633.
- ROSTAS, I.: 2019 "Ethnic Identity As A Social Category And As A Process", **In A Task For Sisyphus: Why Europe's Roma Policies Fail**, New York, Central European University Press, 1-48.
- ROZIN, P., HAIDT, J.,
MCCAULEY, C. R.: 1999 "Disgust: The Body And Soul Emotion", **Handbook Of Cognition And Emotion**, 429, 445.
- ROZIN, P., HAIDT, J.,
MCCAULEY, C.: 2000 "Disgust", In M. Lewis And J. Haviland (Eds.), **Handbook Of Emotions**, New York: Guilford Press, 2nd Ed.,. 637-652.
- ROZIN, P.,
ROYZMAN, E. B.: 2001 "Negativity Bias, Negativity Dominance, And Contagion", **Personality And Social Psychology Review**, 5(4), 296-320.
- SANCAKTAR, C.: 2012 "Sancak Boşnakları: Bir Ulusun Varoluş Mücadelesi, Türkiye Günlüğü, no.110, 93-118.
- SANKOWSKY, D.: 1995 "The Charismatic Leader As Narcissist: Understanding The Abuse Of Power", **Organizational Dynamics**, 23(4), 57-71.
- SCHAFER, M.,
WALKER, S. (EDS.), 2006 **Beliefs And Leadership In World Politics: Methods And Applications Of Operational Code Analysis**. London, Springer,
- SCHELLING,
THOMAS C., 1963 **The Strategy Of Conflict**, New York: Oxford University Press,
- SCHICK, K.: 2011 "Acting Out And Working Through: Trauma And (In)Security", **Review Of International Studies**, 37(4), 1837-1855.
- SEARING, E. A., RIOS-
AVILA, F., LECY, J. "The Impact Of Psychological Trauma On Wages In Post-Conflict Bosnia And Herzegovina", **Social**

- D.: 2013 **Science And Medicine**, 96, 165-173.
- SEARS, D. O.: 1987 "Political Psychology", **Annual Review Of Psychology**, 38(1), 229-255.
- SEATON, J.: 1999 "The New Ethnic Wars", **The Media Of Conflict**, 43-64.
- SECHSER, T. S.: 2004 "Are Soldiers Less War-Prone Than Statesmen?", **Journal Of Conflict Resolution**, 48(5), 746-774.
- SEGALL, M. H.: 2016 "Human Behavior And Public Policy", **A Political Psychology**, Ed. Arnold P. Goldstein And Leonerd Krenser, Vol 41, Oxford, Pergamon Press,
- SELLS, M. A.: 2002 "The Construction Of Islam In Serbian Religious Mythology And Its Consequences", **Islam And Bosnia**, Conflict Resolution And Foreign Policy In Multi-Ethnic States, ed. Maya Shatzmiller, Montreal, McGill-- Queen's University Press, 56-85.
- SEN, A., 2006 **Kimlik Ve Şiddet**, İstanbul, Türk Henkel Yayınları
- SENEL, A., 1984 **İrk Ve İrkçilik Düşüncesi**, Ankara, Bilim ve Sanat Yayinlari,
- SHANNON, V. P.: 2000 "Norms Are What States Make Of Them: The Political Psychology Of Norm Violation", **International Studies Quarterly**, 44(2), 293-316.
- SHEPHERD, B., 2000 **War Of Nerves: Soldiers And Psychiatrists 1914-1994**. London, Jonathan Cape Press,
- SHERIF, M.,
HOVLAND, C. I., 1961 **Social Judgment: Assimilation And Contrast Effects In Communication And Attitude Change**, Yale University Press,
- SHERIF, M., 1966 **In Common Predicament: Social Psychology Of Intergroup Conflict And Cooperation**, Boston, Houghton-Mifflin Press,
- SHERIF, M., SHERIF, C. W., 1969 **Social Psychology**, New York, Harper And Row Press,
- SHOTT, S.: 1979 "Emotion And Social Life: A Symbolic Interactionist Analysis", **American Journal Of Sociology**, 84(6),

1317-1334.

- SHRADER, C. R., 2003 **The Muslim-Croat Civil War In Central Bosnia: A Military History, 1992-1994**, Texas, A And M University Press,
- SIDANIUS, J.: 1993 "The Psychology Of Group Conflict And The Dynamics Of Oppression: A Social Dominance Perspective", In S. Iyengar And W. J. McGuire (Eds.), **Explorations In Political Psychology**, Duke University Press, 183–219.
- SIDANIUS, J.,
PRATTO, F., 1999 Social Dominance: An Intergroup Theory Of Social Hierarchy And Oppression, Cambridge, Cambridge University Press,
- SIMON, H. A.: 1985 "Human Nature In Politics: The Dialogue Of Psychology With Political Science", **American Political Science Review**, 79(2), 293-304.
- SINGH, M.: 2002 "Ethnic Conflict And International Security: Theoretical Considerations. World Affairs", **The Journal Of International Issues**, 6(4), 72-89.
- SINHA, P., SINHA, D.: 1968 "Alfred Louis Kroeber: His Contributions To Anthropological Theories", **Anthropos**, 63/64(5/6), 793-807.
- SKJELSBÆK, I.: 2006 Victim And Survivor: Narrated Social Identities Of Women Who Experienced Rape During The War In Bosnia-Herzegovina, **Feminism And Psychology**, 16, 373: 374–403.
- SMITH, A. D.: 1981 "War And Ethnicity: The Role Of Warfare In The Formation, Self-Images And Cohesion Of Ethnic Communities", **Ethnic And Racial Studies**, 4(4), 375-397.
- SMITH, A. D., 1986 **The Ethnic Origins Of Nations**, Oxford: Basil Blackwell Press,
- SMITH, A. D.: 1989 "The Origins Of Nations", **Ethnic And Racial Studies**, 12(3), 340-367.

- SMITH, A. D., 2009 **“Ethno-Symbolism And Nationalism: A Cultural Approach”**, London, Routledge Press,
- SMITH, S.: 1996 “Positivism And Beyond”, Smith, Steve / Booth, Ken / Marysia Zalewski, Marysia (Eds.), **International Theory: Positivism And Beyond** Cambridge, Cambridge University Press, 11-44.
- SNIDAL, D.: 2002 “Rational Choice And International Relations”, **Handbook Of International Relations**, 73, 7476.
- SNYDER, C. R., 2000 **Handbook Of Hope**, San Diego Ca, Academic Press,
- SNYDER, J.,
BORGHARD, E. D.:
2011 “The Cost Of Empty Threats: A Penny, Not A Pound”, **American Political Science Review**, 105(3), 437-456.
- SOETERS, J. L., 2005 **Ethnic Conflict And Terrorism: The Origins And Dynamics Of Civil Wars**, London, Routledge Press,
- SPELTINI G., PASSINI,
S.: 2014 “Cleanliness/Dirtiness, Purity/Impurity As Social And Psychological Issues”, **Culture And Psychology**, 20(2), 203-219.
- SPYKMAN, N. J.: 1938 “Geography And Foreign Policy”, **I. American Political Science Review**, 32(1), 28-50.
- STAUB, E., 1989 **The Roots Of Evil: The Origins Of Genocide And Other Group Violence**, Cambridge, Cambridge University Press,
- STAUB, E.: 1990 “Moral Exclusion, Personal Goal Theory, And Extreme Destructiveness”, **Journal Of Social Issues**, 46(1), 47-64.
- STAUB, E.: 2000 “Genocide And Mass Killing: Origins, Prevention, Healing And Reconciliation”, **Political Psychology**, 21(2), 367-382.
- STEARNS, P. N.,
STEARNS, C. Z.: 1985 “Emotionology: Clarifying The History Of Emotions And Emotional Standards”, **The American Historical Review**, 90(4), 813-836.

- STEFILJA, I.: 2010 "Identity Crisis In Post-Conflict Societies: The Icty's Role In Defensive Nationalism Among The Serbs", **Global Change, Peace And Security**, 22(2), 231-248.
- VAN EVERA, S.: 2001 "Primordialism Lives!", **APSA-CP: Newsletter Of The Organized Section In Comperative Politics Of The American Political Science Association**, 12, (1), 20.
- STONE, D. A.: 1989 "Causal Stories And The Formation Of Policy Agendas", **Political Science Quarterly**, 104(2), 281-300.
- STOVER, E.,
WEINSTEIN, H. M.
(EDS.), 2004 **My Neighbor, My Enemy: Justice And Community In The Aftermath Of Mass Atrocity**, Cambridge: Cambridge University Press,
- STRAUS, S.: 2006 "Rwanda And Darfur: A Comparative Analysis", **Genocide Studies And Prevention**, 1(1), 41-56.
- SRETENOVIC, S.: 2021 "The Invention Of Yugoslav Identity", In C. Cornelissen And A. Weinrich (Eds.), **Writing The Great War: The Historiography Of World War I From 1918 To The Present**, Berghahn Books, 263–301.
- SULJAGIC, E.: 2019 "The Role of Croatia In Bosnia and Herzegovina", **Insight Turkey**, 21(2), 23-36.
- SUMMERFIELD, D.: 2002 "Effects Of War: Moral Knowledge, Revenge, Reconciliation, And Medicalised Concepts Of "Recovery"", **British Medical Journal**, 325(7372), 1105-1107.
- SUMNER, W. G., 1906 **Folkways: A Study Of The Sociological Importance Of Usages. Manners, Customs, Mores, And Morals**, Boston, Ginn And Company Press,
- SVENSSON, I.: 2007 "Fighting With Faith", **Journal Of Conflict Resolution**, 51(6), 930-949.
- TAJFEL, H.: 1970 "Experiments In Intergroup Discrimination", **Scientific American**, 223(5), 96-103.

- TAJFEL, H.: 1978 **Social Categorization, Social Identity And Social Comparison.** In H. Tajfel (Ed.), *Differentiation Between Social Groups*, London: Academic Press, 61–76.
- TAJFEL, H., TURNER, J.: 1979 “An Integrative Theory Of Intergroup Conflict”, In W. Austin And S. Worchel (Eds.), **The Social Psychology Of Intergroup Relations**, Monterey, Brooks/Cole Publishing Company, 33-47.
- TAJFEL, H., 1981 **Human Groups And Social Categories: Studies In Social Psychology**, Cambridge, Cambridge University Press,
- TAJFEL, H.: 1982 “Social Psychology Of Intergroup Relations”, **Annual Review Of Psychology**, 33(1), 1-39.
- TAJFEL, H., TURNER, J. C.: 1986 “The Social Identity Theory Of Intergroup Behaviour”, **Psychology Of Intergroup Relations**, 7-24.
- TATUM, D., 2002 **Genocide At The Dawn Of The Twenty-First Century: Rwanda, Bosnia, Kosovo, And Darfur**, New York, Palgrave Macmillan,
- TAUSSIG, M., 1992 **The Nervous System**, New York, Rotledge Press,
- TAYLOR, C., 1994 **Multiculturalism**, Princeton, Princeton University Press,
- TERRETT, S., 2017 **The Dissolution Of Yugoslavia And The Badinter Arbitration Commission: A Contextual Study Of Peace-Making Efforts In The Post-Cold War World.** London, Routledge Press,
- TETLOCK, P. E.: 1984 “Cognitive Style And Political Belief Systems In The British House Of Commons”, **Journal Of Personality And Social Psychology**, 46(2), 365.
- TIERNEY, D.: 2013 “Fighting While Negotiating In Afghanistan, **Orbis**, 57(1), 171-186.
- TILLY, C.: 1995 **Citizenship, Identity And Social History, International Review Of Social History**, 40, 1-17.
- TOFT, M. D.: 2007 **Getting Religion? The Puzzling Case Of Islam And**

- Civil War. **International Security**, 31(4), 97-131.
- TOFT, M. D.,
PHILPOTT, D., SHAH,
T. S., 2011 **God's Century: Resurgent Religion And Global Politics**, New York, WW Norton And Company.
- TOLKSDORF, D.: 2014 “Incoherent Peacebuilding: The European Union's Support For The Police Sector In Bosnia And Herzegovina 2002–8”, **International Peacekeeping**, 21(1), 56-73.
- TOMZ, M.: 2007 “Domestic Audience Costs In International Relations: An Experimental Approach”, **International Organization**, 61(4), 821-840.
- TURNER, J. C.: 1975 “Social Comparison And Social Identity: Some Prospects For Intergroup Behaviour”, **European Journal Of Social Psychology**, 5, 5-34.
- TURNER, J. C., HOGG,
M. A., OAKES, P. J.,
REICHER, S. D.,
WETHERELL, M. S.,
1987 **Rediscovering The Social Group: A Self-Categorization Theory**. Oxford, Basil Blackwell Press,
- TURTON, D.: 1997 “War And Ethnicity: Global Communications And Local Violence In North-East Africa And Former Yugoslavia”, **Oxford Development Studies**, 25(1): 77-94.
- TÜRKÇAPAR, M. H.,
SARGIN, A. E.: 2012 “Bilişsel Davranışçı Psikoterapiler: Tarihçe Ve Gelişim”, **Bilişsel Davranışçı Psikoterapi Ve Araştırmalar Dergisi**, 1(1), 7-14.
- VALENTINO, B., 2004 **Final Solutions: Mass Killing And Genocide In The Twentieth Century**, Ithaca NY, Cornell University Press,
- VAN DEN BERGHE, P.
L.: 1983 “Class, Race And Ethnicity In Africa”, **Ethnic And Racial Studies**, 6(2), 221-236.
- VARSHNEY, A.: 2007 “Ethnicity And Ethnic Conflict”, **The Oxford Handbook Of Comparative Politics**, 274-294.

- VELIKONJA, M.: 2003 **Religious Separation And Political Intolerance In Bosnia-Herzegovina**, College Station, Texas A And M University Press,
- VERTZBERGER, Y., 1990 **The World In Their Minds: Information Processing, Cognition, And Perception In Foreign Policy Decisionmaking**, Stanford, Ca: Stanford University Press,
- VETSCHERA, H., DAMIAN, M.: 2006 “Security Sector Reform In Bosnia And Herzegovina: The Role Of The International Community”, **International Peacekeeping**, 13(1), 28-42.
- VOLKAN, V. D.: 1996 “Bosnia-Herzegovina: Ancient Fuel Of A Modern Inferno”, **Mind And Human Interaction**, 7(3), 110-127.
- VOLKAN, V. D., 1997 **Blood Lines: From Ethnic Pride To Ethnic Terrorism**. New York: Farrar, Straus And Giroux Press,
- VOLKAN, V. D., 1999 **Kanbağı Etnik Gururdan Etnik Teröre**, İstanbul, Bağlam Yayıncılık,
- VOLKAN, V. D.: 2003 “Large-Group Identity: Border Psychology And Related Societal Processes”, **Mind And Human Interaction**, 13(1), 49-76.
- VOLKAN, V. D., 2005 **Körü Körüne İnanç**, (Çev.) Dr. Özgür Karaçam, İstanbul, Okuyan Us Yayınları,
- VOLKAN, V. D., 2008 **Kıbrıs: Savaş Ve Uyum**, (Çev.) Kılınçer, B., İstanbul, Everest Yayınları,
- VOLKAN, V. D.: 2009 “Large-Group Identity: ‘Us And Them’ Polarizations In The International Arena”, **Psychoanalysis, Culture And Society**, 14(1), 4-15.
- VOLKAN, V. D.: 2011 “Unending Mourning And Its Consequences”, **Psychotherapie-Wissenschaft**, 1(2), 102-110.
- VOLKAN, V. D., 2013 **Divandaki Düşmanlar: Bir Türk Psikanalistin Siyaset Psikolojisi Serüveni**, İstanbul, Alfa Yayıncılık,

- VOLKAN, V. D., ITZKOWITZ, N., 2002 **Türkler Ve Yunanlılar: Çatışan Komşular**, Çev. Büyükkal, B., İstanbul, Bağlam Yayıncılık,
- VULLIAMY, E., 1994 **Seasons In Hell: Understanding Bosnia's War**, New York, Simon And Schuster Press,
- WALLACE, R. A., WOLF, A., 2004 **Çağdaş Sosyoloji Kuramları**, Çev. L. Elburuz Ve Mr Ayas., İzmir, Punto Yayınları,
- WALLAS, G., 1920 **Human Nature In Politics**, London, Transaction Publishers,
- WALTZ, K., 1959 **Man, The State And War**, New York, Columbia University Press,
- WALTZ, K. N., 1979 **Theory Of International Politics**, Chicago, Addison-Wesley Publishing,
- WATSON, J. B., 1930 **Behaviorism**, New York, W. W. Norton and Company Press,
- WEBER, M.: 1996 “The Origins Of Ethnic Groups”, John Hutchinson And Anthony D. Smith (Der), **Ethnicity**, Oxford: Oxford University Press, 35- 40.
- WEBER, M., 1978 **Ethnic Groups. In New Tribalisms**, London, Palgrave Macmillan Press
- WEIR, N.: 2012 “Primordialism, Constructivism, Instrumentalism In Rwanda” (6 March, 2014)
- WELLER, M., WOLFF, S., 2008 **Institutions For The Management Of Ethnopolitical Conflicts In Central And Eastern Europe**, ECMI-Council Of Europe Handbook On Minority Issues, Strasbourg, Council Of Europe Publishing,
- WELLER, M., AND WOLFF, S. (EDS.), 2013 **Internationalized State-Building After Violent Conflict: Bosnia Ten Years After Dayton**, London, Routledge Press,
- WELZER, H.: 2010 “Re-Narrations: How Pasts Change In Conversational Remembering”, **Memory Studies**, 3(1), 5-17.
- WHITT, S.: 2014 “Social Norms In The Aftermath Of Ethnic Violence: Ethnicity And Fairness In Non-Costly Decision Making”, **The Journal Of Conflict Resolution**, 58(1),

93–119.

- WILLIAMS, D. U.: 2015 “How Useful Are The Main Existing Theories Of Ethnic Conflict?”, **Academic Journal Of Interdisciplinary Studies**, 4(1), 147-147.
- WILLIAMS, M., 2006 **The Impact Of Radical Right-Wing Parties In West European Democracies**, New York, Springer Press,
- WILSON, M.,
WRANGHAM, R.: 2003 “Intergroup Relations In Chimpanzees”, **Annual Review Of Anthropology**, 32, 363-392.
- WIMMER, A.: 2004 “Does Ethnicity Matter? Everyday Group Formation In Three Swiss Immigrant Neighbourhoods”, **Ethnic And Racial Studies**, 27(1), 1-36.
- WIMMER, A.: 2008 “The Making And Unmaking Of Ethnic Boundaries: A Multi-Level Process Theory”, **American Journal Of Sociology**, 113(4): 970-1022.
- WINLAND, D.: 2002 “The Politics Of Desire And Disdain: Croatian Identity Between "Home" And "Homeland"”, **American Ethnologist**, 29(3), 693-718.
- WRANGHAM, R. W.: 1999 “Evolution Of Coalitionary Killing”, **American Journal Of Physical Anthropology**, 110 (29), 1-30.
- WOLFF, S., KARL, C., 2010 “Power Sharing”, **Routledge Handbook Of Ethnic Conflict**, London, Routledge Press,
- WONDOLLECK, J. M.,
GRAY, B., BRYAN, T.: 2003 “Us Versus Them: How Identities And Characterizations Influence Conflict”, **Environmental Practice**, 5(3), 207-213.
- WU, C. X., WOLFORD, S.: 2018 “Leaders, States, And Reputations”, **Journal Of Conflict Resolution**, 62(10), 2087-2117.
- YALÇIN, Ö.: 2017 “Sosyal Baskınlık Yönelimi Ahlaki Standartları Farklı Ahlaki Temeller Boyunca Perdeliyor: Ahlaki Geri Çekilmede Bireysel Farklılıklar”, **Türk Psikoloji Dergisi**, 32(80), 44-62.
- YANS, V.: 2006 “On "Groupness"”, **Journal Of American Ethnic History**, 25(4), 119-129.

- YODER, C., 2015 **Little Book Of Trauma Healing: When Violence Striked And Community Security Is Threatened**, Manitoba, Simon And Schuster Press,
- ZARTMAN, W. I.: 2005 “Analyzing Intractability”, In A. C. Crocker, F. O. Hapson, and P. Aall (Eds.), **Grasping The Nettle: Analyzing Cases Of Intractable Conflict**, Washington D.C: United States Insitute Of Peace, 47–64.
- ZAGARE, F. C.,
KILGOUR, D. M., 2000 **Perfect Deterrence**, (Vol. 72), New York, Cambridge University Press,
- ZAWADZKI, B.: 1948 “Limitations Of The Scapegoat Theory Of Prejudice”, **The Journal Of Abnormal And Social Psychology**, 43(2), 127.
- ZEITZOFF, T.: 2017 How Social Media Is Changing Conflict, **Journal Of Conflict Resolution**, 61(9), 1970-1991.
- ZEITZOFF, T.: 2018 Anger, Legacies Of Violence, And Group Conflict: An Experiment In Post-Riot Acre, Israel, **Conflict Management And Peace Science**, 35(4), 402-423.
- ZIMMERMANN, P.: 1999 “Structure And Functions Of Internal Working Models Of Attachment And Their Role For Emotion Regulation”, **Attachment and Human Development**, 1(3), 291-306.

ÖZGEÇMİŞ

İlk ve Orta öğretimini Altınyaprak İlköğretim Okulu'nda ve liseyi Bafra Lisesi'nde tamamladı. Lisans eğitimini Trabzon'da Karadeniz Teknik Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi “Uluslararası İlişkiler” Bölümü'nde tamamladı. Lisans eğitimi esnasında bir dönem ERASMUS öğrenci değişim programı ile Fransa'da Université de Rouen'de eğitim aldı. Yüksek lisans eğitimini aynı bölümde Kocaeli Üniversitesi'nde “AB'nin Uluslararası Terörizmle Mücadele Politikası” tezi ile tamamladı. Doktora eğitimini İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde YÖK'ün 100/2000 kapsamında öncelikli alan olarak belirlediği “Uluslararası Güvenlik ve Terör” alanında bursiyer olarak sürdürmektedir.